

4C 0 81.832.93.923
Г 9 Г- 937
С 20 С 20531

ГУЗЕЛАНЫ Ж. М.

**БУСАГЪАТДАГЪЫ
КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР
ЛИТЕРАТУРА ТИЛ**

1-чи КЕСЕГИ

ГУЗЕЛАНЫ Ж. М.

БУСАГЪАТДАГЪЫ КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ЛИТЕРАТУРА ТИЛ

I-чи КЕСЕГИ

ФОНЕТИКА, ФОНОЛОГИЯ, ОРФОЭПИЯ.
ГРАФИКА ЭМ ОРФОГРАФИЯ.
ЛЕКСИКА ЭМ ФРАЗЕОЛОГИЯ.
ЛЕКСИКОГРАФИЯ

Къабарты-Малкъар къырал университетни
малкъар-орус бѣлюмюню студентлерине дерслик

Къабарты-Малкъар Республиканы Билим берген
эм илму министерствосу къабыл этгенди

ГОСУДАРСТВЕННАЯ
(НАЦИОНАЛЬНАЯ) БИБЛИОТЕКА
Кабардино-Балкарской Республики
г. Нальчик, ул. Погмова, 42

НАЛЬЧИК · «ЭЛЬБРУС» · 1998

Ис (кадр) (225) / Ис (кадр) (175-7)
1998

Рецензентле:
филология илмуланы кандидатлары
Ахматланы М. А.,
Додуланы А. Т.,
Жаппуланы А. А.,
Созайланы Б. Т.,
Хуболланы С. М.

Г 4306020200-061
M125(03)-98 без объявления

ISBN 5-7680-1386-5

© Гузеланы Ж. М., 1998

АЛ СЕЗЮ

Къарачай-малкъар тил эки миллетни — къарачайлыланы бла малкъарлыланы — тилиди, кеси да тюрк тиллени къыпчакъ къауумуну къыпчакъ-къуман кесегине киреди. Къыпчакъ-къуман тиллени бирсилери уа къумукъ, къырым татар эм къарайым тилледиле. Аны себепли къарачай-малкъар тилге бек жууукъ аладыла. Бу төрт тилни хар бирини сөз байлыгыны мурдорун бирча тюрк сөзле къурайдыла эм аланы морфология, синтаксис къурамлары бирге бек келишедиле. Бирси тюрк тилледен а къарачай-малкъар тил къыргъыз, къазақъ, ногъай, къаракълпакъ, татар, башкир, алтай, шор тиллеге жууукъду. Къарачай-малкъар тил бла тюрк тиллени барысындан да аз келишген хакас, тувин, якут, чуваш тилледиле.

«Къарачай», «малкъар» деген миллет атла XV ёмюрден башлап жюрютюледиле. XX ёмюрге дери бу миллетлени тиллери тинтилмегенди. XX ёмюрню ортасына дери басмаланган лингвистика чыгъармалада «малкъар тил». «къарачай тил», «къарачай-малкъар тил» деген терминле къатыш жюрютюлюп тургъандыла. Бусагъатда бу эки миллетни тили бир болгъаны даулашсызды: экисинде да жюрютюлген 40 минг чакълы сөз бла фразеологизмден бирге келишмегенлери 200 да жетмейдиле; аланы тиллерини морфология, синтаксис къурамларында уа башхалыкъ жокъну орундады. Аны себепли аланы илму грамматикалары, литературалары, фольклорлары бирди. Бийик окъуу юйледе «малкъар тил» эм «къарачай тил», «малкъар литература» эм «къарачай литература», «малкъар фольклор» эм «къарачай фольклор» угъай, «къарачай-малкъар тил», «къарачай-малкъар литература», «къарачай-малкъар фольклор» окъуладыла. Ол келишиулюкню мурдорун белгили къарачай-малкъар лингвист Алийланы Джашыуну жашы Умарны «Къарачаево-балкарская грамматика: Горско-тюркский языкъ» (Кисловодск, 1930) деген иши салгъанды. Болсада школ дерсликлени жарашдырыуда къарачайлыланы бла малкъарлыланы араларында келишиулюк, жарсыугъа, бююнлюкде да бузулгъанлайды: «къарачай тил» — «малкъар тил», «къарачай литература» — «малкъар литература».

Бусагъатдагъы къарачай-малкъар миллет тил бла къарачай-малкъар литература тил бир туююлдюле. Къарачай-малкъар миллет тилни литература тил, диалектле, жаргонла, эриши сөзле, окказионализмле, аз жюрютюлген энчи терминле къурайдыла. Бусагъатдагъы къарачай-малкъар литература тил а диалектледен, жаргонладан, эриши сөзледен, окказионализмледен, аз жюрютюлген энчи

терминледен тазаланган, сөзлерини айтылыулары, жазылыулары мардаланган тилди. Ол мардаланы мурдорун к̄рачай-малк̄ар тилни ана тилде (1966) эм орус тилде (1976) жазылган илму грамматикалары, 1934-чю, 1960-чы, 1964-чю, 1970-чи, 1991-чи жыллада жарашдырылган орфография жоруклары, лексикадан, грамматикадан, стилистикадан ХХ ёмюрню ортасындан бери басмаланган илму ишле к̄урайдыла.

Алай бла, к̄рачай-малк̄ар литература тил, к̄уралып ХХ ёмюрню ал жылларында башланган эсе да, тохташдырылган а аны 70—80-чи жылларында этгенди.

Бусагъатдагы к̄рачай-малк̄ар литература тил эки тюрлюдю: селешу тил эм жазу тил. Ол к̄рачайлыланы, басханчы эм чегемли малк̄арлыланы тиллерини мурдорунда к̄уралганды.

Селешу тил асламысында селешген заманда, ушакъда (диалогда) хайырланылады. Ушакъны к̄ураган айтымла к̄бюсюнде кысха, бош, кем, к̄п тюрлю интонациялы, жестли, мимикалы, учунуулу боладыла; айтымда сөзлени орунлары энчи жорукъга бойсунмайды. Селешу тилни энчиликлерини бир талайы, сөз ючюн, ушакъ (диалог), кем айтымла, учунуулукъ, суратлау чыгъармалада эркин хайырланыладыла. Литература тилни селешу тюрлюсюнде эриши, жаргон сөзлени жюрютюрге жарамайды.

Селешу тилде, диалогла бла бирча, монологла да белгили жерни аладыла. Ала, сөз ючюн, докладлада, лекциялада, дерследе хайырланыладыла. Бу затла, жазылып, жазылмай бардырылсала да, литература тилни мардаларына, аланы к̄ураган жорукълагъа бойсунадыла. Аны себепли монологла жазу тилге жууукъдула.

Жазу тилни баш энчилиги — ол жазууда хайырланылады: суратлау чыгъармалада, илму ишледе, публицистикада, иш к̄агъытлада. Аны себепли жазу тилден сөзлени сайлауда, аланы жюрютюуде, айтымланы к̄урауда, алада сөзлени орунларын саклауда тохташдырылган орфография, стиль жорукъланы толуга эм тюз хайырлануу изленеди. Айтылган хапардан эсе аны жазылган тексти кысха, кесгин, оюмлу, ангылашыныулу болургъа керекди.

Халкыны ок̄ууну-билимини ёседен-ёсе барууну, радиону, телевиденияны хайырындан литература тилни селешу тюрлюсюню бла жазу тюрлюсюню араларында башхалыкъла аздан-аз бола барадыла.

Бийик ок̄уу юйлени к̄рачай-малк̄ар тилден бёлюмлеринде к̄рачайлыла бла малк̄арлыла бусагъатда селешген эм жазган заманларында хайырланган тиллерини мардаланган, литература тюрлюсю ок̄улады.

«Бусагъатдагы к̄рачай-малк̄ар литература тил» к̄рачай-малк̄ар тилни бийик ок̄уу юйледе ок̄утууну программасына келишип жазылганды. Ол К̄абарты-Малк̄ар кырал университетни к̄рачай-малк̄ар тил бла литературадан эм орус тил бла литературадан бёлюмюнде ок̄уган студентлеге дерсликди. Дерслик юч

кесекден кѳуралгѳанды. Аны биринчи кесегинде тилни фонетикасы бла лексикасы эм ала бла байламлы бѳлѳюмлери тинтиледиле. Алада бу вопросла ангылатыладыла:

фонетикада — тилни кѳурамыны тауушла бла байламлы жаны, тауушланы тилде кѳуллукѳлары; фонетиканы тюрлюлери, аспектлери, тизилген эм тизилмеген кесеклери; фонетика транскрипция эм сѳзню фонетика жаны бла тинтиу;

фонологияда — фонемала, аланы кѳарыулу эм кѳарыусуз орунлары, тизгинлери; кѳарачай-малкѳар тилде фонемаланы санларыны юсюнден оюмла, фонематика транскрипция;

орфоэпияда — кѳарачай-малкѳар орфоэпияны баш жорукѳлары;

графикада — таууш эм харф, харфланы таууш магѳаналары; кѳарачай-малкѳар графиканы фонетика-орун жоругѳу; алфавит;

орфографияда — кѳарачай-малкѳар орфографияны жорукѳлары эм сѳзлени жазылыуларыны баш жорукѳлары; сѳзню орфография жаны бла тинтиу;

лексикада — сѳз, лексиканы тилни бирси бѳлѳюмлери бла байламлылыгѳы, системалылыгѳы, сѳзню семантика кѳурамы; омонимле, синонимле, паронимле, антонимле; сѳзлени жаратылыуларына, кимле жюрютгенлерине, кѳалай жюрютюлгенлерине, кѳайсы стильде хайырланылгѳанларына кѳре кѳауумлары; сѳзню лексика жаны бла тинтиу;

фразеологияда — фразеологизмле, аланы кесеклерини магѳана жаны бла бир бирге жууукѳлукѳларына кѳре тюрлюлери, тилни лексика системасы бла байламлыкѳлары; фразеологизмни бла сѳзню магѳаналарыны бир бирден башхалыкѳлары; фразеологизмледе кѳп магѳаналылыкѳ, омонимия, синонимия, антонимия эм тюрлюлюк (вариантлыкѳ); фразеологизмлени кѳуралыуларына эм кесеклерини грамматика жаны бла бир бирге ушашлыкѳларына, жаратылыуларына кѳре кѳауумлары, аланы сѳзлери эм сѳзлерини формалары;

лексикографияда — сѳзлюклени тюрлюлери эм кѳарачай-малкѳар тилни сѳзлюклери.

Дерсликни бѳлѳюмлерини кесеклерини алларында аланы тинтилулерини кѳысха тарыхлары билдириледи, хайырланыргѳа керекли литература кѳргюзтюледи, хар темагѳа, окѳулгѳан теория материал бла байламлы, студентлеге жазып эм кѳлден тамамларгѳа керекли ишле бериледи.

Биринчи бөлүмү

I. ФОНЕТИКА, ФОНОЛОГИЯ, ОРФОЭПИЯ

ФОНЕТИКА

1-чи §. Къарачай-малкъар тилни фонетикасыны тинтилиуюню тарыхындан

Къарачайлыланы бла малкъарлыланы тиллерини фонетикалары XX ёмюрге дери тинтилмегенди. Аны бир къауум вопросларыны юсюнден бек алгъа венгрли алим В. Прёле жазгъанды. Ол бу эки миллетни тиллеринде бир-бир фонетика энчиликлени эслегенди, ачыкъ эм къысыкъ тауушланы белгилегенди, алада да сингармонизмни жоругъу бирси тюрк тилледеча болгъанын чертгенди. Болсада талай жангылыч оюм да айтханды. Сёз ючюн, аны оюмуна кёре, бу тилде созулгъан ачыкъла, дифтонгла, тогъузунчу ачыкъ таууш — /ə/ бардыла: *туугъан; алтау, жсзыу, оноу; аття, ання, кямар*¹. Къарачай-малкъар тилде бу затладан бири да жокъду: былайдагъы сёзлени *уу* тауушларыны биринчиси ачыкъды, экинчиси къысыкъды, аны себепли алагъа созулгъан ачыкъды демеклик терсди; *ау, оу, уу* таууш бирлешле да аллайладыла, аны себепли дифтонгла туююдюле; я харф бла белгиленген ачыкъ /ə/ таууш туююддю, /a/ тауушду.

В. Прёлени бу оюмлары Н. А. Карауловну ишинде да къайтарыладыла².

Кесини Грамматикасыны фонетика бөлүмюнде Алийланы У. Дж. къарачай-малкъар тилде ачыкъ эм къысыкъ тауушланы санларын, аланы талай энчиликлерин тох-

¹ *Прёле В.* Карачаевские этюды // Восточные обозрения. Будапешт, 1909, 215-чи — 304-чю б. *Дагъыда аныкзы.* Балкарские этюды // Восточные обозрения. Будапешт, 1915—1916, 104-чю — 243-чю б.

² *Караулов Н. А.* Краткий очерк грамматики горского языка «болкар» // Материалы для описания местностей и племен Кавказа. Т. 2. Тифлис, 1912, 1-чи — 169-чу б.

ташдырады, сингармонизмни, ассимиляцияны, диссимиляцияны юслеринден шарт юлгюле келтирип, тынгылы жазады, къарачайлыланы бла малкъарлыланы тиллеринде фонетика жаны бла бирге келишмеген бир-бир шартланы да ачыкълайды³.

Алий улу белгилеген фонетика энчиликле В. И. Филоненкону Грамматикасында къайтарылып бериледиле⁴.

Къарачай-малкъар тилни фонетикасына энчи эс бурулуп алтмышынчы жылланы ахырында башланады. Аны биринчи тинтген Будаиланы А. Ж. болады. Бу тилни фонемаларыны системасыны юсюнден ол монография жазгъанды⁵. Анда тилни тауушларыны къауумлары шарт кёргюзтюледиле, ала бла байламлы жорукъла да толу ачыкъланадыла. Ф о н е м а деп неге айтылгъаныны, къарачай-малкъар тилде къаллай ачыкъ эм къысыкъ фонемала болгъанларыны юсюнден автор кесини оюмун айтады, фонемаланы къарыулу эм къарыусуз орунларын белгилейди.

Болсада китапда талай кемчилик эсленеди. Аланы бек белгилиси — мында фонеманы бла тауушну бир бирден айыргъан ышанла тынгылы ачыкъланмагъандыла. Сёз ючюн, китапда «фонема айтылады», «фонема эшитиледи» деп кёп кере къайтарылады. Болсада фонема не айтылгъан, не эшитилген этмейди. Айтылгъан, эшитилген жаланда фонема бла белгиленген таууш (неда тауушла) этеди. Сёз ючюн, /г/, /к/ тауушла <г> фонема бла белгиленедиле: *юйге, эшик/к/е*. Былайда эшитилген, айтылгъан <г> фонема угъай, аны тюрлю-тюрлю фонетика болумлада жюрюгенин кёргюзтген /г/, /к/ тауушла этедиле.

Бу иште къарачай-малкъар тилде басымны сёзню магъанасын тюрлендириую орус тилдечады деп жазылады. Ол тюз туююлдо. Орус тилде басымны фонология магъанасы сёзлени лексика формаларында кёрюнеди: *мукá — мука, замóк — замо́к* д. б. Къарачай-малкъар тилде уа хал башхачады — бу болумну сёзлени грамматика формалары билдиредиле: *атабыз — атабыз, турма́ — тўрма, алдады́ — алдады* д. б.

Авторну къарачай-малкъар тилде /о/ таууш жаланда сёзню биринчи бёлюмюнде жюрютюледди деген оюмуна

³ Алиев У. Дж. Карачаево-балкарская грамматика. Кисловодск, 1930.

⁴ Филоненко В. И. Грамматика балкарского языка: фонетика и морфология. Нальчик, 1940.

⁵ Будаев А. Ж. Система фонем современного карачаево-балкарского языка. Нальчик: Эльбрус, 1968.

да бушто, уммо, диммо, кзонгуроу, томуроу, оноу, кзуршоу д.а.к. къарачай-малкъар сёзле чюйре келедиле.

Бу оюмла Будау улуну артда жазгъан ишлеринде да къайтарыладыла⁶.

Къарачай-малкъар тилни фонетикасы орус тилни фонетикасы бла тенгleshдириллп да тинтилгенди. Бу иш Гузеланы Мухамматны жашы Жамалны энчи монографиясынла жалчытылгъанды⁷. Анда эки тилни да фонетика болумларыны бирге келишген эм келишмеген шартлары ачыкъланнгандыла, къарачайлыланы бла малкъарлыланы орусча халатсыз сёлешиулерине чырмау болуучу затла тохташдырылгъандыла эм аланы тиллеринден ол чырмауланы кетериуню мадарлары белгиленнгендиле. Бу китапда къарачай-малкъар тилде сингармонизмни, басымны, сёзлени бюлюмлерини эм дагъыда фонетика бла байламлы талай башха затны юсюнден даулашлы вопросла тинтилгендиле. Анда къарачай-малкъар тилде фонемаланы санларыны юсюнден жангы оюмла биринчи кере айтыладыла: ачыкъ фонемала төртдюле; орус тилден алыннган сёзледе тюбеучю /в/, /ц/, /щ/ тауушла бу тилде фонемала туююдюле; /ф/ таууш а фонема болгъанды (47—48-чи параграфлада къарагъыз).

Андан сора да, къарачай-малкъар тилни сёзлеринде тюбеген кыысыкъ бирлешле биринчи кере бу иште тинтилдиле. Аланы орус тилни кыысыкъ бирлешлеринден не башхалыкълары болгъанлары толу кёргюзтюледди.

ФОНЕТИКА ЭМ ТИЛНИ ТАУУШЛАРЫНЫ ТЮРЛЮ-ТЮРЛЮ ЖАНЫ БЛА ТИНТИЛИУЛЕРИ

2-чи §. Фонетиканы ангылатыу

«Фонетика» грек сёздю (*phone*), «таууш» деген магъананы билдиреди. Фонетика деп тил билимни тауушланы тинтиуу бла байламлы бёлюмюне айтадыла. Анда тауушланы къуралыу мадарларына, аланы бир бирге бойсунууларында, бир бирлери бла бирлешиуле-

⁶ Будаев А. Ж. Фонетика // Грамматика карачаево-балкарского языка: Фонетика, морфология, синтаксис. Нальчик, 1976, 22-чи — 105-чи б.; Дагъыда аныккы. Малкъар фонетика эм аны окъутууну методикасы. Нальчик: Эльбрус, 1985, 22-чи, 32-чи — 33-чю, 64-чю — 73-чю б.

⁷ Гусев Ж. М. Сопоставительная фонетика русского и карачаево-балкарского языков: Пособие для учителей русского языка. Нальчик: Эльбрус, 1976.

ринде энчиликлерине, сёлешген заманда къалай тюрленгенлерине къаралады. Тауушладан сора да, фонетикада басым, интонация окъуладыла, не ючюн дегенде, ала сёлешген заманда тауушла бла бирге хайырланыладыла.

Аууздан чыкыгъан (айтылгъан) затны бёлюмлеге, тактлагъа, фразалагъа юлешиниюу да тилни бу бёлюмюнде тинтиледиле.

Фонетика энчиликле жаланда бир тил бла байламлы да, талай тил бла байламлы да тинтиледиле. Анга кёре, фонетиканы эки тюрлюсю болады: энчи фонетика эм битеулю фонетика.

Энчи фонетикада жаланда бир белгили тилни (сёз ючюн, къарачай-малкъар, орус, къабарты-черкес, немец, къазакъ д.а.к.) тауушлары бла байламлы шартлагъа къаралады.

Битеулю фонетика уа талай тилни шартларына таянады. Анда тауушла бла байламлы тилледе бирге ушагъан, келишген жорукъла тинтиледиле. Сёз ючюн, тюрк тилледе къысыкъ тауушланы бирлешиулерин; сингармонизм, сёзю басымы, элизия, ассимиляция, протеза, эпентеза д.а.к. башха фонетика жорукъланы битеулю фонетикада тинтирге боллукъду.

Энчи фонетикада тилни шартларына эки тюрлю къаралады: 1) аланы бусагъатдагъы болумларына эм 2) ол шартланы къалай, не замандан башлап, не бла байламлы жаратылгъанларына. Тауушла бла байламлы шартланы бусагъатдагъы болумларын тинтген энчи фонетикагъа суратлау фонетика, аланы жаратылыулары, тюрлениулерин тинтген энчи фонетикагъа уатарых фонетика дейдиле.

Тилни ёсююнде, айныуунда аны фонетикасы бла байламлы шартланы толу, тынгылы ангылатыр ючюн, бир-бирде аланы башха, анга жууукъ тилле бла тенглешдирирге тюшеди. Алай жазылгъан тарых фонетикагъа тенглешдириу фонетика дейдиле. Сёз ючюн, А. М. Щербакны «Сравнительная фонетика тюркских языков» (М.-Л., 1970) деген иши аллай ишди. Анда тюрк тиллени фонетикаларында бирча, бирге келишген шартла ачыкъланадыла.

Тенглешдириу фонетиканы башха тюрлюсю да болады. Анда къуралыу жаны бла бир бирге жууукълукълары болмагъан тиллени фонетика шартлары тенглешдириледиле эм алада бирге келишген эм келишмеген затла тохташдырыладыла. Аллай фонетикагъа юлгюге Гузе улу Жамалны «Сопоставительная фонетика русского и

карачаево-балкарского языков» (Нальчик, 1976) деген ишин айтыргъа боллукъду.

Фонетиканы впросларын тюрлю-тюрлю приборланы кючю бла сынаула этип да, эсе да сынау жорукъ бла, тинтирге болады. Аллай жорукъгъа таянып жазылгъан фонетикагъа сынау фонетика дейдиле.

Бу дерсликде бусагъатдагъы къарачай-малкъар литература тилни суратлау фонетикасына къаралады.

3-чю §. Тилни тауушларыны тюрлю-тюрлю жаны бла тинтилиулери

Тилни тауушларын юч тюрлю жаны бла тинтирге боллукъду: акустика, физиология эм лингвистика.

Физиканы акустика бёлюмюнде тилни тауушларыны кючлерине (уллукъларына / гитчеликлерине), къаллай бирге (кёпгеми / азгъамы) созулгъанларына къаралады.

Физиологияда тилни органларыны (ёпкелени, богъурдакъны, тамакъны, тамакъдагъы тилчикни, тынгылауукъну, тилни, тишлени, эринлени, ауузну) къалай ишлегенлери, тауушланы къалай къурагъанлары тинтиледиле.

Лингвистикада тилни тауушларыны сёлешиуню жалчытыуда кзулукълары ачыкъланадыла.

Алай бла, тилни тауушларыны акустика, физиология эм лингвистика энчиликлери боладыла.

Дерсликде къарачай-малкъар тилни тауушларыны лингвистика энчиликлери тинтиледиле.

ФОНЕТИКАНЫ ТИЗИЛГЕН (СЕМЕНТ) КЕСЕКЛЕРИ

4-чю §. Ачыкъ эм кысыкъ тауушла

Тилни тауушу деп сёлешиуню бек гитче, андан ары юлешинмеген, кзулакъгъа эшитилген кесегине айтадыла.

Айтылгъан заманларында чырмаугъа тюбегенлерине бла тюбегенлерине эм ауаздан кзуралгъанларына бла даурдан кзуралгъанларына кёре, тилни тауушлары ачыкълагъа бла кысыкълагъа юлешинедиле. Тауушлары сёзде кзулукъларыны, эшитилиулерини эм кзуралыуларыны бирге келишмеген, энчи шартлары бардыла.

Ачыкъланы бла кысыкъланы, сёзде кзулукъларына кёре, бир бирден башхалыкълары аланы бёлюм кзу-

раулары бла байламлыды. Ачыкъла сёзню бёлюмюн къураучу тауушладыла, къысыкъла уа, бёлюмню къураугъа къатышханлыкъгъа, аны, ачыкълача, кеслери алларына къураялмайдыла. Бёлюмню къурауда къысыкъны магъанасы сансыз болгъанына аны аты да шагъатлыкъ этеди: латин тилде *con sonans* «ачыкъ бла бирге жорюучю» деген магъананы билдиреди.

Къысыкъ тауушла къурала туруп, таууш къураучу органла бир бирине толу неда жарты (артыкъ толу угъай) къысыладыла. Аны себепли аууздан чыккыгъан хауа ала къуралгъан кезиуде, аз-кёп болса да, чырмаугъа тубейди. Алай бла, къысыкъ тауушланы кеслерини белгили, жаланда алагъа тийишли къуралгъан жерлери барды. Ачыкъ тауушланы уа аллай жерлери жокъду. Ала къурала туруп, аууздан чыккыгъан хауа чырмаугъа тубемейди.

Эшитилиу (айтылыу) жаны бла сонорлу (латинча *sonare* «эшитилиу») тауушла (/p/, /л/, /м/, /н/, /нг/, /й/, /у/) ачыкълагъа жууукъдула, не ючюн дегенде, алада даурдан эсе иги кесек да ауаз кёпдю. Болсада сонорлуланы эшитилиу (айтылыу) кючлери ачыкъланыкылагъа жетмейдиде. Даурлу къысыкъ тауушланы кючлери уа, ачыкъланыкыладан угъай, сонорлуланыкыладан да биле-биле аздыла. Бу жаны бла сонорлулагъа жууугъуракъ жаланда зынгырдауукъ даурлу къысыкъладыла (сёз ючюн, /б/, /з/, /ж/).

Къарачай-малкъар тилде ачыкъ тауушланы бла къысыкъ тауушланы бирлешип жорюулеринде да, эсе да таууш тутушла къурауларында, энчиликле бардыла. Сёз ючюн, сёзню аллында къысыкъ бла ачыкъдан эсе, ачыкъ бла къысыкъ бирге кёп жорююдюле. Не ючюн дегенде, /гъ/, /й/, /нг/, /л/ къысыкъла къарачай-малкъар сёзлени алларында тубемейдиде, /г/, /п/ къысыкъла уа аз тубейдиде. Сёзню ахырында уа, /г/, /гъ/ къысыкъла жорюютюлмегенлери себепли, ачыкъ бла къысыкъдан эсе, къысыкъ бла ачыкъ бирге эркин тубейдиде. Ачыкъла къысыкъла бла, къысыкъла уа ачыкъла бла таууш тутушланы къурайдыла: *ал, эт, ур, ёч, юс, он, иш, ыз* д. б.; *ма, че, хо, бу, шо, не* д.б. Алай бош сёзледе эки ачыкъ, сёзню аллында уа къысыкъла бирге жорюмейдиде.

5-чи §. Ачыкъ тауушла эм аланы къуралыуларында бла жорюютюлуулеринде энчиликле

Бусагъатдагъы къарачай-малкъар тилде сегиз ачыкъ таууш барды: /а/, /э/, /о/, /ё/, /у/, /ю/, /ы/, /и/. Ала къауум-

лагъа быллай энчиликлеге кёре юлешинедиле: 1) тилни алгъа-артха барыууна кёре, 2) тилни ёрге-энишге барыууна бла ауузну къалай ачылыууна кёре эм 3) эринлени халларына (ачыкъланы къураргъа къатышыуларына / къатышмауларына) кёре.

Тилни алгъа-артха барыууна кёре, ачыкъла ал тизгинлилеге (/ə/, /и/, /ю/, /ё/) бла арт тизгинлилеге (/а/, /ы/, /у/, /о/) юлешинедиле. Ал тизгинли ачыкълагъа н а з и к л е, арт тизгинли ачыкълагъа у а б а з ы к ъ л а дейдиле.

Ал тизгинли ачыкъла, тил алгъа барып, аны орта кесеги къаты тынгылауукъ таба кётюрюлгенде, къураладыла. Арт тизгинли ачыкъла къуралгъан заманда уа тил артха барады эм аны арт кесеги жумушакъ тынгылауукъ таба кётюрюледиле.

Тилни ёрге-энишге барыууна бла ауузну ачылыуу халына кёре, ачыкъла кенгле (/а/, /ə/, /о/, /ё/) эм тарла (/ы/, /и/, /у/, /ю/) боладыла. Кенг ачыкъла тил тынгылауукъ таба аз кётюрюлюп, аууз кенг ачылып, тар ачыкъла уа тил тынгылауукъ таба иги кётюрюлюп, анга жууукълашып, аууз аз ачылып къураладыла.

Эринлени ишлеу халларына кёре, ачыкъла эринлилеге (/о/, /ё/, /у/, /ю/) бла эринсизлеге (/а/, /ə/, /ы/, /и/) юлешинедиле. Эринли ачыкъла эринлени кючю бла къураладыла. Ала къуралгъан кезиуде эринле алгъа созуладыла эм тогъайланадыла. Эринсиз ачыкъла къуралгъан кезиуде уа эринле къымылдамайдыла, башхача айтханда, /а/, /ə/, /ы/, /и/ тауушла эринле къатышмай къураладыла.

Ачыкъ тауушланы юслеринден айтылгъанны таблицада да кёргюзтюрге боллукъду.

1-чи таблица

Эринлени къатышыуларына кёре	эринсизле		эринлиле	
	арт тизгинлиле	ал тизгинлиле	арт тизгинлиле	ал тизгинлиле
кенгле	а	э	о	ё
тарла	ы	и	у	ю

Сёзде болмай, кеслери алларына бирем-бирем айтылгъан заманда ачыкъланы къуралыуларында, жюрютю-

люулеринде, башда айтылганладан сора да, энчиликле бардыла.

/А/ ачыкь аууз кенгге ачылып, тил ёрге иги кётюрюлюп, тюп жаякь энишге салынып кёуралады; кенгди, арт тизгинлиди (базыкьды), эринсизди. Басымсыз бёлюмде да баш шартын тас этмейди — башха ачыкьча эшитилмейди неда иги эшитилмей (сёз ючюн, орус тилдеча) кьалмайды, болсада басымсыз бёлюмден эсе басымлы бёлюмде ачыгьыракь эшитиледи. *Уа* байламны — кесекчикни аллындагьы сёз ачыкь таууш бла бошалса, *уаны* а тауушу созулуп айтылады: *манга уа* > *мангаа*, *аны уа* > *анаа*, *сора уа* > *сораа*, *отунну уа* > *отуннаа* д. а. к.

/А ачыкь сёзню кьалайында да, тамырында, жалгьауунда, аллында, ортасында кьысыкьланы араларында, ахырларында, тюбейди: *балта*, *алтын*, *адам-ла*, *кёошакъ*, *кзан-хакъ*, *алай-да*, *тау-дан*, *жабыу*, *олтан*, *алма*.

/Э ачыкь аууз /а/ ачыкьны айтхан замандан эсе азыракь ачылып, тил алгьаракь созулуп, аны юс жаныны ал кесеги ёрге кётюрюлюп, учу уа тюп тишлеге тирелип, тюп жаякь /а/ тауушну айтхан замандан эсе азыракь энишге салынып кёуралады; кенгди, ал тизгинлиди (назикди), эринсизди. Басымсыз бёлюмден эсе басымлы бёлюмде ачыгьыракь эшитиледи. Ал тизгинли (назик) ачыкьланы барысыны ызларындан да (*билек*, *ишек*, *кюрек*, *жюген*, *ёзен*, *ёлет*, *эмен*, *этек*) эм /и/, /э/ ачыкьланы алларында (*эгиз*, *эшик*, *эгеч*, *кеме*) эркин жюрютюледи. Алай /ё/, /ю/ ачыкьланы алларында уа тюбемейди. Кьысыкьланы алларында, ызларындан да жюрютюледи, алай /гь/, /кь/ кьысыкьланы кьатларында жюрюмейди. /Э/ ачыкь /гь/ кьысыкьны кьатында келген жаланда бир кёош сёз барды: *огъесе* (<*огъай эсе*).

/Ы/ ачыкь аууз азчыкь ачылып, тилни саулайы да тынгылауукь таба, учу уа ёргерек кётюрюлюп кёуралады: тарды, арт тизгинлиди (базыкьды), эринсизди. Басымсыз бёлюмден эсе басымлы бёлюмде ачыгьыракь эшитиледи. Басымсыз болса, *бр*, *пр*, *гр*, *кэр*, *хр*, *др*, *тр*, *ми*, *мч*, *мж*, *йу*, *лу*, *ну* кьысыкьланы араларында иги эшитилмейди: *табыракъ* > *табъракъ*, *сапыран* > *сапъран*, *жыгыра* > *жыгъра*, *хайыуан* > *хайъуан*, *халыуа* > *халъуа*, *жаныуар* > *жанъуар*, *ахырат* > *ахърат*, *татыран* > *татъран*, *сандыракъ* > *сандъракъ*, *тамычы* > *тамъчы*, *кзамыжакъ* > *кзамъжакъ*. Сёзню кьалайында да тюбейди: *ышан*, *ыргъакъ*, *къызыл*, *мылы*, *жылылыкъ*, *кылды*.

/И/ ачыкь, /ы/ ачыкьча, аууз азчыкь ачылып, тил архаракь кетип, аны ортасы кьаты тынгылауукь таба иги

кётюрюлюп, учу уа тюп тишлеге тийип кѳуралады; гарды, ал тизгинлиди (назикди), эринсизди. Басымсыз бѳлюмден эсе басымлы бѳлюмде ачыгѳыракѳ эшитиледи. Басымсыз кезиуюнде, *бр, гр, др, тр, мз* кѳысыкѳланы араларында иги эшитилмейди: *тебуре* > *тебѳре*, *кѳбюрек* > *кѳбѳрек*, *игирек* > *игѳрек*, *седуре* > *седѳре*, *титуре* > *титѳре*, *эмзик* > *эмѳзик*. /X/, /гъ/, /кѳ/ кѳысыкѳланы кѳатларында эм /у/ кѳысыкѳны аллында тюбемейди, кѳалгѳан кѳысыкѳланы барысы бла да жалгѳашады. Ачыкѳладан а сѳзню тамырында /ѳ/, /ю/ тауушлары болгѳан бѳлюмлени алларында да, ызларындан да жюрюютюлмейди.

О/ ачыкѳ аууз /у/ ачыкѳны айтхан замандан эсе уллу ачылып, тил артха тебип, аны арт жаны жумушакѳ тынгылауукѳ таба кѳтюрюлюп, эринле алгѳа созулуп, тогѳайланып кѳуралады; кенгди арт тизгинлиди (базыкѳды), эринлиди. Басымсыз бѳлюмден эсе басымлы бѳлюмде ачыгѳыракѳ эшитиледи. Кѳысыкѳла бла жюрюуюнде тыйгѳыч жокѳду, жаланда /у/ кѳысыкѳны, аллында болмаса, ызындан келмейди. Сѳзню кѳалайында да эркин жюрюютюледи: *орам, отоу, диммо, бушто, улоу*. Сѳзде /а/, /о/, /у/ ачыкѳлары болгѳан бѳлюмлени алларында, /о/, /у/ ачыкѳлары болгѳанланы уа ызларындан да эркин жюрюйдю: *орам, отоу, кѳонгур, бушто, тоноу, улоу, охо*. /А/ ачыкѳлы бѳлюмню ызындан жаланда башха тилледен алыннган сѳзледе тюбейди: *картоф (гардош), мароко (тууар жилек), кадо (балас), санжох, асто!* Кѳарачай-малкѳар тилни кеси сѳзлеринде /ы/ ачыкѳлы бѳлюмню не аллында, не ызындан жюрюемейди.

ѳ/ ачыкѳ аууз /о/ ачыкѳны айтхан замандан эсе азыракѳ ачылып, тилни халы /э/ ачыкѳны айтхан замандача болуп, эринле /о/ ачыкѳны айтхан замандан эсе гитчерек тогѳайланып кѳуралады; кенгди, ал тизгинлиди (назикди), эринлиди. Басымсыз бѳлюмден эсе басымлы бѳлюмде ачыгѳыракѳ эшитиледи. /Кѳ/, /гѳ/, /х/ кѳысыкѳланы кѳатларында жюрюемейди. Бош сѳзледе жаланда биринчи бѳлюмде тюбейди: *кѳгюрчюн, кѳлек, ѳтене, ѳсюмлюк, жѳрме, тѳгерек*. Бош сѳзде /ѳ/, /и/ ачыкѳлары болгѳан бѳлюмлени алларында да, жалгѳаулада да тюбемейди.

/У/ ачыкѳ эринле алгѳа бек созулуп, тогѳайланып, тюп жаякѳ бирси ачыкѳланы айтхан замандан эсе бегирек кѳтюрюлюп, тил артха кетип, аны арт жаны уа жумушакѳ тынгылауукѳ таба кѳтюрюлюп кѳуралады; тарды, арт тизгинлиди (базыкѳды), эринлиди. Кѳысыкѳланы барысы бла да тыйгѳычсыз жалгѳашады. Сѳзню кѳа-

лайында да тубейди: *узун, кзуру, муштухул, гугурукку (адакта).*

Сёзню басымсыз бөлүмлеринде *пр, кэр, хр, мр, нгр* кысыкъланы араларында иги эшитилмейди: *томуруу > томзруу, кзонгуроу > кзонгзроу, топуракъ > топзракъ, сокзуран > сокзран, чокзуракъ > чокзракъ, сохуран > сохзран. Аууз, кзо/йу/н, бурун, орун, бо/йу/н* деген сёзлеге иеликчи жалгъаула кшошулсала, /у/ ачыкъ айтылмай къалады: *аууз — аузум, аузунг, аузү; кзо/йу/н — кзойнум, кзойнунг, кзойну* д.а.к.

/Ю/ ачыкъ аууз аз ачылып, эринле алгъа созулуп, тил алгъа узатылып, аны учу уа тюрп тишлеге тийип къралады: тарды, ал тизгинлиди (назикди), эринлиди. Сёзню къалайында да тубейди: *юч, кючюк, гюллю, тюлкю, жюлгюч.* Кысыкъладан жаланда /къ/, /гъ/, /х/ бла жалгъашмайды. Къарачай-малкъар сёздеде /ё/, /и/ ачыкълы бөлүмлени алларында, /и/, /э/ ачыкълы бөлүмлени уа ызларындан жорюмейди.

6-чы §. Кысыкъ тауушла эм аланы къралыуларында бла жорютюлюулеринде энчиликле

Къарачай-малкъар тилде 28 кысыкъ таууш барды: ала 25 харф бла белгиленедиле: б, в, г, гъ, д, ж, дж, з, й, к, къ, л, м, н, нг, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ. Тауушланы санларыны бла харфланы санларыны бирге келишмегенлери бир-бир кысыкъ харфла экишер неда ючюшер тауушну белгилегенлери бла байламлыды. Сёз ючюн, у харф ачыкъ тауушну да, кысыкъ тауушну да (кысха у) белгилейди; х харф бла уа юч таууш (/х/, /х'/, /һ/) белгиленедиле.

28 кысыкъ тауушдан бешиси къарачай-малкъар тилни кесиникиле туююдюле: /в/, /ц/, /ш'/ орус, /х'/ къабарты-черкес, /һ/ арап тилледен алыннган сёзле бла бирге келгендиле.

Бирси тюрк тилледеча, къарачай-малкъар тилде да кысыкъ тауушланы къатылыкълары бла жумушакълыкълары аланы къатларындагъы ачыкъланы базыкълыкълары бла назикликлерине кёреди. Базыкъ ачыкълы (арт тизгинли) сёзлени кысыкълары къатыла, назик ачыкълы (ал тизгинли) сёзлени кысыкълары уа жумушакъла боладыла. /Ж/, /ч/ тауушла бу жорукъгъа бойсунмайдыла: базыкъ ачыкъланы, назик ачыкъланы къатларында да жумушакъдыла.

Къысыкъ тауушла къауумлагъа быллай шартлагъа кёре юлешинедиле: 1) дауурну къуралгъан жери, 2) дауурну къуралыу мадары эм 3) дауурдан бла ауаздан къайсы къатышханы.

Къысыкъны къуралгъан жерин тохташдырыу ол таууш къураучу баш органны бла сансыз органны, къалайда бирге жууукълашып неда къысылып, хауаны жолуна чырмау болгъанларын кёргюзтюдю. Къысыкъны къуралыу мадарын тохташдырыу а чырмау къалай къуралгъанын, ол не зат болгъанын эм аны къалай кетерирге керегин тохташдырыуду.

Дауурну къуралгъан жерине кёре къысыкъла эринлиле эм тиллиле боладыла. Эринли къысыкъла эринлени тири ишлеулери бла къураладыла. Аланы бирлери (/б/, /п/, /м/) къурала туруп, эринле бирге къысыладыла неда алгъа созулуп, тогъайланадыла (/у/ къуралгъанда), башхалары (/в/, /ф/) къурала туруб'а тюп эрин бла баш тишле бирге бек жууукълашадыла. Бу шартлагъа кёре, эринли къысыкъла эрин-эринлилеге бла эрин-тишлилеге юлешинедиле. Тил къысыкъла къауумлагъа тауушну къурагъанда тилни юс жаныны къайсы кесеги тири къатышханына кёре юлешинедиле. Аны ал кесеги тири къатышып къуралгъан къысыкълагъа тил аллыла, орта кесеги тири къатышып къуралгъан къысыкълагъа тил орталыла, арт кесеги тири къатышып къуралгъан къысыкълагъа уа тил артлыла дейдиле.

Тил аллы къысыкъланы бирлери (/д/, /т/, /ц/, /з/, /с/, /н/, /л/) тилни учу баш тишлеге тийип къураладыла, аны себепли алагъа тиш къысыкъла дейдиле. Башхалары (/ж', /ж/, /ч/, /ш/, /р/) къурала туруб'а, тил, ёрге кётюрюлюп, тынгылауукъну ал жанына тиеди неда анга жууукъ къысылады. Ол шартлагъа таянып, бу къысыкълагъа тынгылауукъ аллыла дейдиле.

Дауурну къуралыу мадарына кёре къысыкъла юч тюрлю боладыла: къысылыучула, жепиллиле эм къалтырауукъла.

Къысылыучулары айтхан заманда, таууш къураучу баш эм сансыз органла, бирге къаты къысылып, хауаны жолун тыядыла. Эринлени бирге неда тилни учуну тишлеге къысылыулары таууш, дауур чыгъармайдыла. Дауур бирге къысылып тургъан органла ачылгъан заманда къуралады. Ала терк ачылып къалсала, хауа хыны тюртюп чыгъады. Таууш къураучу органланы алай ачылгъанларына атылыу, ол мадар бла къуралгъан къысыкълагъа уа атылыучула дейдиле. Ала была-

дыла: /б/, /п/, /д/, /т/, /г/, /к/, /гъ/, /къ/. Бирге кысылып турган органла тынч, сабыр ачылсала, хауа аланы араларындагы жепи бла аз-аз чыгъады. Алай мадар бла кьуралган кысыкылагъа а ф ф р и к а т л а (латин тилде «ышылыу» дегенни билдиреди) дейдиле. Къарачай-малкьар тилде ала ючдюле: /ц/, /ч/, /ж'/. Кысылыучу-ланы таууш кьураучу органла бирге кысылып турганлай, хауаны бурунга ётген жолу ачылып неда ол органланы орта кесеклери бирге кысылып, къабыргъаларында хауа жепи къалып кьуралыучулары боладыла. Аланы биринчи тюрлюлери кысылыучу-бурунлуладыла. (/м/, /н/), экинчилери уа — кысылыучу-къабыргъачы (/л/).

Жепили кысыкыла кьурала туруп, тилни тири кымылдаучу органлары бирге жууукылашадыла. Ол заманда аланы араларында иничке жерчик — жепичик кьуралады. Алайтын ётген заманда, хауа аны кыйырларына ышылады да, энчи дауур чыгъады. Жепилиле бу кысыкыладыла: /у/, /в/, /ф/, /з/, /с/, /ж/, /ш/, /ш'/, /й/, /х/, /х'/, /һ/, /гъ/. Бу тауушла кьуралган жердеги жепиле эки тюрлю боладыла: тегерек эм кенг. Сёз ючюн, /в/, /ф/, /х/, /х'/, /һ/, /й/ кысыкыла кьурала туруп, тири кымылдаучу орган, тири кымылдамаучу органга жууукылашып, кенг жепи къояды. Кенг жепилиле деп алагъа аны ючюн айтадыла. /с/, /з/, /ш/, /ж/, /ш'/, /у/, /гъ/ кысыкыла тири кымылдаучу орган тегерек жепи этип кьураладыла, аны себепли алагъа тегерек жепилиле дейдиле.

Дауурдан, ауаздан кыайсы кыатышып кьуралганларына (неда таууш сингирчиклени ишлегенлерине бла ишлемегенлерине) кёре, кысыкыла дауурлулагъа бла сонорлулагъа юлешинедиле.

Дауурлу кысыкыла кьуралган заманда хауаны ургъаны кыаллай да болсун бир чырмаугъа тюбейди, сёз ючюн, сёлешуу органла бирге кысылып неда жууукылашып. Ол заманда хауаны ургъаны дауур чыгъарады. Дауурлу кысыкыла эки тюрлю боладыла: тунакыла эм зынгырдауукыла.

Дауурлу тунакыла кьуралган заманда, таууш сингирчикле ишлемейдиле (кыалтырамайдыла), аны себепли жаланда дауур чыгъады, ансы ауаз чыкмайды. Ала бу кысыкыладыла: /п/, /т/, /к/, /къ/, /ч/, /ш/, /с/, /ф/, /ц/, /х/, /ш'/.

Дауурлу зынгырдауукыла таууш сингирчикле кыалтырап, ауаз чыгып кьураладыла. Аны себеп-

ли аланы кзурауга дауур да, ауаз да кбатышадыла. Аллай кысыкыла быладыла: /б/, /д/, /г/, /гъ/, /ж/, /ж'/, /з/, /в/.

Сонорлу кысыкыла дауур не бек аз кбатышып, неда чырта кбатышмай, жаланда ауаздан кзураладыла, аны себепли зынгырдауукыладыла. Кеслери да жетидиле: /л/, /м/, /н/, /нг/, /р/, /й/, /у/.

Дауурдан, ауаздан кайсы кбатышып кзуралгъанларына кере, кысыкыла быллай кзауумлагъа юлешиндиле:

1) зынгырдауукылыкъ / тунакылыкъ жаны бла негерли кысыкыла:

/б/, /в/, /г/, /гъ/, /д/, /з/, /ж/, /ж'/,

/п/, /ф/, /к/, /къ/, /т/, /с/, /ш/, /ч/;

2) негерсиз тунакыла: /х/, /х'/, /һ/, /ц/, /ш'/;

3) негерсиз сонорлула (зынгырдауукыла): /л/, /м/, /н/, /нг/, /р/, /й/, /у/.

Кысыкыланы каллай кзауумлагъа юлешингенлерин бу таблицада керюрге боллукъду:

2-чи таблица

Кзу- ралыу мадарла- рына кере	Кзуралгъан жерлерне кере	Эринлиле		Тиллиле			
		эрин-эр- инлиле	эрин- тишлиле	Тил аллыла		тил орта- лыла	тил арт- лыла
				тиш- лиле	зынг. тиш- лиле		
Кысылыу- чу, атылыу- чула	зынгырд.	б		д		г	
	тунакыла	п		т		к	къ
Жепилиле	зынгырд.	у	в	з	ж	й	гъ
	тунакыла		ф	с	ш' ш	х'	х
Аффрикат- ла	зынгырд.				ж'		
	тунакыла			ц	ч		

Къысылу- чу-бурун- лула	зынгырд.	м		н			нг
Къысылу- чу-къабыр- гъачы	зынгырд.			л			
Къалтырау- укъ	зынгырд.				р		

Къысыкъ таушланы бирем-бирем энчиликлери

/Б/ дауурлу, зынгырдауукъ, къысылуучу, атылуучу, эрин-эринли къысыкъды. Сёзню ахырында къарачай-малкъар тилни малкъар тюрлюсюнде тюбемейди, къарачай тюрлюсюнде уа тюбейди. Сёзню аллында бла ортасында эркин жюрютюледи: *бишлакъ, арбаз, себен, боран, кзобан* д.а.к. Къарачайлылада талай сёзде /м/ къысыкъ бла алышынады: *миз, мийик, мычхы* д.а.к.

/П/ дауурлу, тунакы, къысылуучу, атылуучу, эрин-эринли къысыкъды. Къарачай-Малкъар сёзлени алларында тюбемейди, орталарында бла ахырларында уа кёп тюбейди: *чапыракъ, топуракъ, кзырпакъ, эсен, топ, суусан* д.а.к. Сёзню ахырында ачыкъдан сора келсе, ачыкъ бла башланган жалгъауну неда сёзню аллында /б/ зынгырдауукъгъа ётеди: *тап — табыл, кзап — кзабын, теп — тебин, кёп эл — кё'б'эл, тап ишле — та'б' ишле, жууап ал — жууа'б' ал* д. а. к.

/В/ дауурлу, зынгырдауукъ, жепили, эрин-тишли къысыкъды. Жаланда орус тилден эм аны юсю бла башха тилледен алынган сёзледе тюбейди: *вагон, товар, архив* д.а.к. Къарачай-малкъар тилге быллай сёзле бла бирге келгенди.

/Ф/ дауурлу, тунакы, жепили, эрин-тишли къысыкъды. Асламысында орус, арап тилледен алынган сёзледе тюбейди: *туфли, фабрика, шкаф, кеф, файда, сыфат, телефон* д.а.к. Къарачай-малкъар тилни кеси сёзлеринде уа /ф/ тауушу болгъан сёзлени кёбюсю диалект сёзледи-ле; сёз ючюн: *кюф, юфгюр, кифе* (ц. диал. *чага*), *гефхин* (ц. диал. *албота*), *фулму* (ц. диал. *букзю*) д.а.к.

/Д/ дауурлу, зынгырдауукъ, кысылыучу, атылыучу, тил аллы, тишли кысыкыды. Сёзню аллында бла ахырында жаланда башка тилледен алынган сёздеде тюбейди: *дуния, дорбун, дуркгу, отряд, наряд, парад* д.а.к. Къарачай-малкъар сёзлени орталарында бла жалгъаулааны алларында уа эркин жүрютюледи: *адыр, мадар, быдыр, сыдыр, мырды, алдыр, мында, юйден, келди, кёрдюк* д.а.к. Бир-бир сёздеде бу тауушну къарачайлыла 'т' бла алышындырадыла: *тушман, тум-къара*.

/Т/ дауурлу, тунакы, кысылыучу, атылыучу, тил аллы, тишли кысыкыды. Сёзню къалайында да тюбейди: *тон, таш, ата, этек, ат, сют, къарт* д.а.к. Къарачай-малкъар тилни къарачай тюрлюсюнде бла басхан-чегем говорда бир-бир сёздеде /д/ таууш бла алышынады: *кзырдыш, тамада, шиндик*, (къаб.-черкес тилден *шэнт*), *дюкгюч* (къарач.), *дукъум, доппан* (*топ* деген сёзден къуралгъанды) д.а.к.

/Ж/ дауурлу, зынгырдауукъ, жепили, тил аллы, тынгылауукъ-тишли, шуулдауукъ, къаты кысыкыды. Жаланда арап, фарс, орус эм къоншу тилледен алынган сёздеде жүрютюледи: *жаннет, таж, жахил* (арап), *къояжапха, адеж, эжиу, бужукъ* (къаб.-черкес), *жаркой, этаж, журнал* (орус) д.а.к.

/Ш/ дауурлу, тунакы, жепили, тил аллы, тынгылауукъ-тишли кысыкыды. Сёзню къалайында да тюбейди: *шош, шиш, ашыкъ, кзуш, кзош, ёшюн, эшик* д.а.к.

/Ж'/ дауурлу, зынгырдауукъ, жепили, тил аллы, тынгылауукъ-тишли, аффрикат кысыкыды. Къарачайлыладан бла чегемлиледен эсе басханчылада жумушакъ, ц. диалектде уа, тюз орус тилдеча, къаты айтылады. Сёзню ахырында тюбемейди, къалгъан жерлеринде уа эркин жүрютюледи: *ж'ол, ж'ер, ж'ыж'ым, ж'юж'ек, гинж'и* д.а.к.

/Ч/ дауурлу, тунакы, жепили, тил аллы, тынгылауукъ-тишли, аффрикат кысыкыды. Къарачайлылада /ш/, бегирекда /дж/ тауушла бла алышынып жүрюгенине шагъатлыкъ этген кёп сёз барды: *чурко > джурка, мача > маджа, чыккыр > джыккыр, чапыракъ > джапыракъ, чорбат чыпчыкъ > шорбат чыпчыкъ, чибижи > шибижи* д.а.к.

/Г/ дауурлу, зынгырдауукъ, кысылыучу, атылыучу, тил орталы кысыкыды. Сёзню ахырында тюбемейди, аллындан эсе ортасында аслам тюбейди: *гюл, гёбелек, гылыу, эгиз, ёгюз, чёгюч, иги* д.а.к. Ц. диалектде талай сёзде /к/ таууш бла алышынады: *келля, кокуш, курт тауукъ, калау, Капалау, кырт* д.а.к.

/К/ даурлу, тунакы, кысылыучу, атылыучу, тил орталы кысыккыды. Сёзню кыалайында да эркин жюрютюледи: *кюл, кюч, ёкюл, кукук, кёк, кийик* д.а.к. Кыарачайлыла талай сёзде /к/ тауушну /г/ таууш бла алышындырадыла: *гардош, гугук, гёрох, госук, глапа, газна* д.а.к.

/З/ даурлу, зынгырдаууккы, жепили, тил аллы, тишли кысыккыды. Сёзню кыалайында да жюрютюледи: *заууккы, зауаллы, кзоз, кызыл, кюз, тёз, кзобуз* д.а.к. Сёзню ахырында кесини тунакы нёгерине ётмейди. Тенглешдиригиз: *кыыз — кыыс, таз — тас, аз — ас* д.б.

/С/ тауушну /з/ тауушдан жаланда тунакылыгы башхады: *сол, сан, сен, осал, асыра, кёсе, кес, кыыс, юс* д.а.к. Сёлешиу тилде эм ц. диалектде талай сёзде /ш/ таууш бла алышынады: *сёлеш > шёлеш, саггыш > шаггыш, сараш > шараш, сютча > шютча* (кырдык) д.а.к.

/Гь/ даурлу, зынгырдаууккы, жепили, атылыучу, тил артлы кысыккыды. Жаланда арт тизгинли (базыккы) ачыккыла бла жюрюйдю. Сёзню ахырында тюбемейди, аллында да бек аз тюбейди: *гзойгзум, гыйгга, гыжылдс, гырылда* д. а. к.

/Кь/ даурлу, тунакы, кысылыучу, атылыучу, тил артлы кысыккыды. Жаланда арт тизгинли (базыккы) ачыккыла бла жюрюйдю. Сёзню кыалайында да тюбейди: *кзаккы, кзоркзаккы, кзонаккы, кырыккы* д.а.к. Кыарачайлылада бир-бир сёздеде /х/ эм /гь/ бла алышынады: *шоргга, хоншу, оггуна, харс* д.а.к.

/Ш/ даурлу, тунакы, шуулдаууккы, жепили, тил аллы, жумушаккы кысыккыды. Кыарачай-малкзар тилге орус тилден алынган сёзле бла бирге келгенди: *щётка, борщ, щит* д.б. Сёлешиу тилде /ш/ таууш бла алышынады.

/Ц/ даурлу, тунакы, аффрикат, тил аллы, тишли кысыккыды. Орус тилден эм аны юсю бла башха тилден алынган сёзлени алларында болмаса, тюбемейди: *цирк, циркуль, цитата, центнер, цемент, цех* д.б. Кеси да кыарачай-малкзар тилге аллай сёзле бла бирге келгенди.

/Х/ даурлу, тунакы, жепили, тил артлы кысыккыды. Сёзню кыалайында да жюрютюледи: *харбыз, хыяр, охо, ахшы, харх, чарх, чох, таурух, жух* д.а.к. Назик ачыккыла бла жюрютюлмейди.

/Х'/ даурлу, тунакы, жепили, тил орталы кысыккыды. Жаланда кыабарты-черкес тилден алынган сёздеде, ачыккы тауушну кыатында тюбейди: *х'омух', санжох'* д.а.к. Жазмада х харф бла белгиленеди.

/h/ даурлу, тунакы, жепили, терен тил артлы (та-

макълы) тауушду. Жаланда арап тилден алыннган сёз-
леде хайырланылады: *жаһаним, Ибраһим, аһырат* д.а.к.
Жазмада х харф бла белгиленеди.

/Нг/ сонорлу, бурунлу, кысылып ётюочю, тил артлы
кысыккыды. Сёзню аллындан башха жерлеринде жюрю-
тюледи: *жангы, кзанга, танг, кзонгур, тынгылы, женг,*
тенг д.а.к. Сёзню тамырында созулуп айтылады: *кза-*
нга > *кзаннга*, *жангы* > *жанггы*, *чунгур* > *чунггур*
д.а.к.

/Й/ сонорлу, жепили, тил орталы кысыккыды. Сёзню
аллында бла жалгъауунда тюбемейди, квалгъан жерле-
ринде уа эркин жюрютюледи: *кзо/йу/н, тю/йе, ой, кзой,*
кюйюз, кийим, суй д.а.к. Кысыккыла бла бирлешмейди.

/Р/ сонорлу, тил аллы, тынгылауукъ-тишли, квалты-
рауукъ кысыккыды. Къарачай-малкъар сёзлени алла-
рында тюбемейди. Арап тилден алыннган, бу таууш бла
башланнган сёзле алларына ачыкъ таууш (асламысын-
да /ы/) кшошулуп жюрютюледиле: *разы* > *ыразы*, *рахат* >
ырахат, *рысхы* > *ырысхы* д.а.к.

/У/ сонорлу, жепили, эрин-эринли, тил аллы кы-
сыккыды. Сёзню аллында, жалгъаулада, /п/, /нг/, /з/, /х/,
/х'/, /һ/, /г/, /й/, /ф/ кысыккылары алларында жюрютюл-
мейди, кысыккылары бирини ызындан да келмейди.
Сёзню ортасында бла ахырында кёп тюбейди: *таулу,*
кзууан, жууукъ, бау, жау, оноу, отоу д.а.к. Сёзню ахы-
рында болса, аллындагы /ы/, /и/ тауушлары эринлиле
этеди: *келиу* > *келюу*, *айтыу* > *айтуу*, *кзарыу* > *кзаруу*,
д.а.к.

/Л/ сонорлу, кысылыучу-къабыргъачы, тишли кы-
сыккыды. Къарачай-малкъар сёзлени алларында бек аз,
орталарында бла ахырларында уа эркин тюбейди: *лобан,*
тёлю, талакъ, тал, мал, осал д.а.к. Кесини аллындагы
/н/ тауушну /л/ тауушха бурады: *жанлы* > *жаллы*, *кюн-*
люм > *кюллюм* д.а.к.

/М/ сонорлу, кысылыучу, эрин-эринли кысыккыды.
Сёзню квалайында да жюрютюледи: *мал, мюлк, мутхуз,*
тамам, жамычы, сюзме, тартма, адам, билим д.а.к. Къа-
рачайлылада бир талай сёзде /б/ тауушха алышынады:
мажарыргъа > *бажарыргъа*, *туман* > *тубан*, *мегежин* >
бегежен д.а.к. Кесини аллында келген /н/ тауушну /м/
тауушха бурады: *кганмазгъа* > *кгаммазгъа*, *Жанмыр-*
за > *Жаммырза*, *сенми?* > *семми?* д.а.к.

/Н/ сонорлу, кысылыучу, тил аллы, тишли кысыккы-
ды. Жюрютюлюую эркинди: *нал, наныкъ, жюн, тегене,*
тютюн д.а.к. /М/, /б/ кысыккылары алларында /м/ таууш-

ха, /л/ кыысыккыны аллында уа /л/ тауушха ётеди: *келгенме* > *келгемме*, *кзанлы* > *кзаллы*, *инбаш* > *имбаш*, *Жанболат* > *Жамболат* д.а.к.

7-чи §. Кыысыккы тауушланы бирлешип жорюулери

Къарачай-малкъар тилде сёзлени бёлумлеге юлешиу, аланы къаллай тюрлюле болгъанларын тохташдырыу, орус эм башха тилледен алыннган сёзлени къалай эм не бла байламлы тюрленип жорюгенлерини сылтауларын билиу кыысыккы тауушланы бирлешиу энчиликлери бла байламлыдыла. Андан сора да, сёзлени бёлумлеге юлешиниулерини бла сёз бёлумлени къуралууларыны къарачай-малкъар тилде бла орус тилде не башхалыккылары болгъанларын ачыккълауу университетни малкъар-орус бёлумюнде окъугъан студентлеге магъанасы уллуду. Не ючюн дегенде, ала эки тилни да бирча иги билирге, аланы усталары болургъа тийишлидиле.

Бирси тюрк тилледеча, къарачай-малкъар тилде да сёзю аллында кыысыккъла бирлешип жорюмейдиле. Алай бу тилде орус тилден эм аны юсю бла башха тилледен алынып жорюген сёзлени ичинде бирлешген кыысыккъла бла башланнганлары кёпдюле; сёз ючюн, *бригадир*, *трактор*, *шкаф*, *справка*, *власть*, *плен*, *кран*, *стакан*, *степь* дегенчала. Орус тилни иги билмеген къарачайлыла бла малкъарлыла кеслерини сёлешиу тиллеринде ол сёзлени *биргадир*, *тырактыр*, *ышкаф*, *ысправка*, *ывласть*, *пилен*, *кыран*, *ыстакан*, *истепь* деп жорютедиле, эсе да чалдырып айтадыла. Къарачай-малкъар тилге эртте, аны жазмасы тохташдырылгъынчы, сёлешиу тилни юсю бла, къошулгъан, *кружева*, *брус*, *христианин*, *клица*, *схарла*, *схат* дегенча сёзле уа жазылгъан да айтылгъанларыча этедиле: *гуржаба*, *бурус*, *киристен*, *килица*, *ысхарла*, *ысхат*. (Бу шартланы юсюнден китапны 12-чи, 13-чю параграфларында энчи айтылады).

Къарачай-малкъар сёзде кыысыккы тауушла бирлешип сёзю ортасында (ачыккъланы араларында) бла ахырында жорюйдюле *. Сёзю тамырында, эки ачыккыны араларында, бирлешип жорюген кыысыккъланы быллай къауумлагъа юлеширге боллуккъду: 1) эки кыысыккыны бирлешиую эм 2) юч кыысыккыны бирлешиую.

* Бу иште тамыр бла жалгъауу бирге къошулгъан жерлериндеги кыысыккъланы бирлешиулерине къаралмайды, жаланда сёзю тамырында бирлешип жорюген кыысыккълагъа къаралады.

Эки кысык таууш төрт тюрлю бирлешиу кыурайдыла:

1) «сонорлу кысык + дауурлу кысык»: *рб* (арба, гюрбежи, харбуз), *рт* (орта, артык, керти), *рк* (мырка, чурко, сирке), *рг* (тюргю, юрге), *рд* (марда, мырды, чырды), *ркз* (аркза, таркзай), *рс* (арсар, мурса), *рп* (арпа, ырпыс, кёрпе), *рш* (кзаршы, бюршю), *рж* (хуржун, ыржы), *рм* (кзарма, серме), *рл* (барлак (целина), чарлак (чайка), *ргз* (жоргза, кзаргза, сыргза), *рп* (тюрпю, кёрпе), *рх* (ырхы, урходук), *лт* (кюлте, малта), *нк* (танкы, тюнке), *ук* (чаука), *лж* (гылжа, хылжы), *лкз* (жылкзы, кзылкзы), *йс* (хыйсап), *мж* (хумжу), *нч* (минчак, жунчу), *йкз* (чайкза);

2) «сонорлу кысык + сонорлу кысык»: *йн* (айны, хыйны), *рм* (армау, тырман), *йл* (сайла, айлан), *ул* (хауле, аулак), *ур* (кзаура, ауруу), *йр* (юйрен, чюйре), *рн* (зурнук, ырнык), *нн* (ання), *мм* (амма), *лл* (илляу, бёлляу);

3) «дауурлу кысык + дауурлу кысык»: *ск* (эски), *пт* (кзыпты), *пк* (тапка, ёпке), *кзс* (акзсак), *чх* (ынычха), *жгз* (кжажгза), *сл* (аслам), *ст* (хастан), *пп* (аппа, гоппан), *тт* (аття), *сс* (исси, жассы,) *кк* (гокка, чыккыр);

4) «дауурлу кысык + сонорлу кысык»: *шн* (ышныр), *кэм* (акмак), *хл* (ахлу / ахлы), *шм* (гышмы, душман).

Бу юлгюлеге кёре, кырачай-малкыар тилде дауурлу кысыкыла бла сонорлу кысыкыла хар бири кеси кеслери бла да (*ск*, *пт*, *чх* д.б. эм *йн*, *рм*, *ул* д.б.), бир бирлери бла да (*рб*, *рт*, *нч* д.б. эм *шн*, *хл* д.б.) бирлешип жюрюйдюле. Болсада ол бирлешиулени тилде тюбеулери бирча туюлдю. Аланы биринчи тюрлюлеринден эсе экинчи тюрлюлери эркин жюрютюледиле. Экинчиден а, дауурлу кысык бла сонорлу кысык бирлешген заманда, сонорлу алда болады. Сонорлу кысык дауурлу кысыкыны ызындан келген кезиуле бек аздыла.

Сёзню ортасында, ачыкъланы араларында, юч кысык бир бири ызларындан тизилип кёп сёзде жюрюмейдиле. Ала кёп тюрлю да туюлдюле эм кеслери да биринчи кысыклары жаланда /р/ сонорлу болады: *рсх* (кзумурсха), *рчх* (жоннгурчха), *рчк* (сенгирчке), *ртч* (муртчугу, кзыртчыгза / кзартчыгза), *ртек* / *ртех* (муртку / муртху), *ркк* (муркку), *ртт* (эртте, мыртты, хурттак).

Кырачай-малкыар тилде сёзню ахырында бирлешип жаланда эки кысык жюрюйдюле (юч неда андан кёп кысык бирлешмейдиле). Аланы да биринчилери сонорлу болады: *рж* (кзурт, жорт), *йт* (айт, хайт де), *лт* (элт),

лк (силк, мюлк), лкз (халкз), мп (думп бол), рч (борч, кзурч, турч), нч (чанч, тынч, гунч бол), нк (жинк, жанк), нт (ант, тинт, хант, мант), ркз (кзоркз, саркз), рх (чарх, шарх), рк (терк, юрк, жерк), рс (терс, кзарс / харс), рф (горф, харф, зарф).

Сёзню ахырында тубеучю кысыкъ бирлешлени тюрлюлери аз болганча, ала жюрютюлген сёзлени санлары да азды. Сёз ючюн, лт, лкз, мп бирлешиле жаланда бирер, лк, нк уа экишер сёзде тубейдиле: элт, халкз, думп; мюлк, силк, жинк, жанк.

Алай бла, къарачай-малкъар тилде кысыкъланы бирлешилелери кёп туююдюле. Кеслери да жаланда эки тюрлюдюле: эки кысыкъдан (асламысында) неда юч кысыкъдан къураладыла. Аланы уа биринчилери кёбюсюнде р, н, л, й, м сонорлуладан бири болады. Биринчилери сонорлу болмаган бирлешген кысыкъла жаланда сёзню ортасында, ачыкъланы араларында, кеслери да бек аз тубейдиле.

Орус тилде уа сёзню аллында, ортасында (ачыкъланы араларында), ахырында да (ачыкъдан сора) бирлешип эки, юч, тёрт кысыкъ окъуна да жюрюйдюле. Аланы тюрлюлери да кёпдю эм бек кёп сёзде тубейдиле. Алада сонорлу кысыкъла дауурлуланы алларында да, аладан сора да келедиле, сёз ючюн: *бригада, ртуть, стрелка; патрон, парта, люстра, экстра; пост, порт, монстр, Курск, министр.*

Сёзню ортасында бла ахырында бирлешген кысыкъланы къарачай-малкъар тилде бла орус тилде бирге келишмеулери орус сёзлени тюз айтыргъа, чалдырмай сёлеширге чырмау болады. Сёз ючюн, сёзню ортасында, ачыкъланы араларында, др, пр, кл, пл, стр бирлешле дир / дыр, пыр / пир, кыл / кил / кюл, пил / пыл, стур / стыр деп айтыладыла: *кадриль > кадириль, капрон > капырон, иприт > ипирит, доклад > докылад, коклюш > кокюлюш, буклет > букилет, теплица > тепилица, теплоход > тепылоход, кастрюля > кастурун.* Сёзню ахырында, ачыкъладан сора, келген цк, нг, кт, фтъ, рск, йк, ск, тм, йн, мн, зм дегенча бирлешле *цке, нга, кта, фти, рске, йске, ска, тма, йна / йын, мин, зим* деп, ахырларына неда араларына ачыкъ таууш къошулуп, айтыладыла: *Донецк > Донецке, шланг > шыланга, продукт > продукта, нефть > нефти, Курск > Курске, Бийск > Бийске, диск > диска, ритм > ритма, комбайн > комбайна / комбайын, гимн > гимин, социализм > социализим.* (Аны юсюнден 12-чи, 18-чи параграфлада тынгылы айтылады).

СЁЛЕШГЕН ЗАМАНДА ТАУУШЛАНЫ ТЮРЛЕНИУЛЕРИ

Сёлешген заманда тауушла тюрленмей турмайдыла: аланы бири башхасын кесине ушатады неда кеси анга ушайды, бири иги эшитилмей неда тюшюп окъуна къа-лады, башхасы уа сёзге артыкъ болуп къошулады, бир тауушну башхасы алышындырады неда аланы орунлары алышынадыла, тунакы таууш зынгырдауукъгъа кёчеди. Алай бла, сёлешген заманда тауушланы тюрлениулеры къарачай-малкъар тилде **сингармонизм, ассимиляция, диссимиляция, метатеза, эпентеза, протеза, редукция, синкопа, апокопа, аккомодация, артыкъ кысыкны къошулуу, элизия, гаплоглогия, эпитеза** дегенча фонетика жорукъланы туудурады.

8-чи §. Сингармонизм

Сингармонизм (грек сёздю: *syn* — «бирге» эм *harmonia* — «бирча эшитилиу») деп сёзню ачыкъларыны барысыны да базыкъла, эринлиле, кысыкъларыны уа къатыла неда ачыкъларыны барысыны да назикле, эринлиле, кысыкъларыны уа жумушакъла болууларына айтадыла. Башхача айтханда, сёзню биринчи ачыгъы базыкъ, эринли болса, аны къалгъан ачыкълары да базыкъла, эринлиле, биринчи ачыгъы назик, эринли болса уа, бирсилери да назикле, эринлиле боладыла. Алай бла, сёзню ачыкълары барысы да аны биринчи ачыгъына бойсунадыла, кысыкълары уа — ачыкълагъа: *томур, темир, тобулгъу сюлесин*. Сёзлеге жалгъаула къошулгъанда да бу жорукъ сакъланады: *томуроуларыбыз, темирчиле, къобузчуланы, сюлесинлени*.

Сингармонизмни эки тюрлюсю болады: 1) тынгылауукъ тюрлюсю эм 2) эрин тюрлюсю. Тынгылауукъ тюрлюсюне кёре, сёзню ачыкълары не барысы да базыкъла (арт тизгинлиле), не барысы да назикле (ал тизгинлиле) боладыла. Эрин тюрлюсюне кёре уа, сёзню ачыкълары барысы да эринлиле болургъа керекдиле. Тюрк тиллени кыыргъыз, алтай тилледен къалгъанларында сингармонизмни жалаанда тынгылауукъ тюрлюсю жюрютюледди. Кыыргъыз, алтай тилледе уа аны тынгылауукъ тюрлюсю бла бирча эрин тюрлюсю да жюрютюледди. Башхача айтханда, сёзню ачыкълары барысы да не базыкъ эринсизле — назик эринсизле неда базыкъ

эринлиле — назик эринлиле боладыла. Сёз ючюн: кыргыз тилде: *жакшы* «ахшы», *кичине* «гитче», *орокъ* «оракъ», *кёгючкён* «кёгюрчюн». Жалгъаула кыошулгъанда да сингармонизмни эки тюрлюсю да бузулмайт сакъланадыла: *жакшылыкъ* «ахшылыкъ», *кичинекей* «гитчечникъ», *орокъторубуз* «оракъларыбыз», *кёгючкёндёрдю* «кёгюрчюнлени».

Къарачай-малкъар тилде сингармонизмни эрин тюрлюсю сёзлени тамырларында иги сакъланады: *бузоу*, *улоу*, *томур*, *кзонгур*, *булут*, *кёгюрчюн*, *мутхуз*, *тобурсун*, *кюмюш*, *кёмюк*, *жюзюк*, *тюкю*, *ёмюр*, *кзудору*, *отсу*, *оноу* д.б. Башхача айтханда, ачыкълары барысы да эринлиле болгъан жюзден аслам сёз барды. Сингармонизмни бу тюрлюсюн жалгъаулары бир талайы да бузмайдыла: *бузоучу*, *томуроу*, *кзонгуроу*, *булутлу*, *отучукъ*, *оноучу*, *кюмюшчю*, *мутхузлукъ*, *кёмюклю*. Алай кёплук санны, бериучю, орунлаучу, башлаучу болушланы жалгъаулары, этимсыфатны озгъан заман формасыны жалгъауу (-гъан / -ген, -хан), этимчаны -а жалгъауу эрин сингармонизмге бойсунмайдыла: *бузоула*, *ёгюзле*, *булутха*, *булутда*, *булутдан*, *олтургъан*, *юшюген*, *унутхан*, *олтура*, *тюкюре* д. б. Аны себепли къарачай-малкъар тилде эрин сингармонизм барды дерге жармайды.

Сингармонизмни тынгылауукъ тюрлюсюне бойсунмагъан жалгъаула бардыла: 1) *-лай*: *бизлай*, *сизлай*, *менлай*; 2) *-ча*: *менича*, *сеникилеча*, *биздегича*, *кюмюшча*; 3) *-ал*: *келал*, *келтирал*, *билдирал*; 4) *-ла* (тукъумланы болушлада тюрлендиргенде): *Эбизелагъа*, *Кючюкланы*, *Гюлюйлада*, *Кебекладан*; 5) *-сыман*: *кёксыман*, *жашилсыман*, *телисыман*.

Къарачай-малкъар тилни къарачай тюрлюсюнде *-лай*, *-ал*, *-ла* жалгъаула эки тюрлю жюрютюледиле: *-лай* / *-лей*, *-ал* / *-ел*, *-ла* / *-ле*. Аны себепли сингармонизмни жоругъу къарачайлылада малкъарлыладан эсе иги сакъланады: *бизлайла* / *бизлейле*, *келалмайды* / *келелмейди*, *Кебёклагъа* / *Кебёклеге*, *Эбёлада* / *Эбёледе* д.а.к.

Сингармонизмни бу тюрлюсюню жоругъуна кеси сёзлерибизде /ж/, /ч/, /й/, орус тилден эм аны юсю бла башха тилледен келген сёзледе уа /ш/, /ц/ кысыкълда да бойсунмайдыла. /Ж/, /ч/, /й/, /ш/, базыкъ ачыкъланы къатларында да, назик ачыкъланы къатларындача, жумушакъ, /ц/ уа къаты айтыладыла. Тенглешдирип керюгюз: *жол*, *ажир*, *жел*, *адеж*, *жар*, *жибек*, *жыр*, *жур*, *жёге*, *жкз*; *челек*, *эгеч*, *чана*, *ючеулен*, *чоюн*, *чёгюч*, *чурукъ*,

чилле, чыракъ; та/йа/къ, сю/йе/к, кзо/йа/н, кю/йе/;
ш'ётка, бор/ш', ш'ука; цапфа, цоколь, цы/рк,
ц/э/нтнер.

Тил артлы /къ/, /гъ/ кзысыкъла уа жаланда базыкъ (арт тизгинли) ачыкъла бла жюрюйдюле: кзобуз, кзы-
рыкъ, кзагзыт, огзурлу, тыззырыкъ.

Тил артлы /къ/, /гъ/ эм тил орталы /к/, /г/ тауушланы экилери да болгъан тюрк тилдеде /к/, /г/ кзысыкъла жа-
ланда назик (ал тизгинли) ачыкъла бла жюрютюледиле. Къарачай-малкъар тилде уа ала базыкъ (арт тизгинли)
ачыкъла бла да жюрютюледиле: кирдик, кырдык, зы-
гыт, кёгет, гылыу, гиллиу, гургун, ёгюз, габара, геммеш,
айрыкам, кукурт /кюкюрт, курка /кюрке, гаккы, гокка,
гёнчарыкъ, кёзлюк, гёзенек, гура, чюйре, кюмюш. Къа-
рачай-малкъар тилде /г/, /к/ кзысыкъланы бу энчилик-
лери аланы, бирси тюрк тилледеча, кзуру таууш магъа-
налары бла чекленип къалмай, фонема да болгъанлары
(магъана айырыу къуллукълары болгъанлары) бла бай-
ламлыды: как — кзакъ, кагыбыз — кзагзыбыз, кыр-
дык — кзырдыкъ, чыгы (жаулукъну чыгы) — чызгы
(кырдыкны чызгы), тыкыр — тыкзыр (эриклеу сёз),
сыгын — сызгын д.б.

Алай бла, /ж/, /ч/, /й/, /ш'/ кзысыкъланы къаты тюр-
люлери, /гъ/, /къ/, /ц/ кзысыкъланы уа жумушакъ тюр-
люлери болмайдыла. Бирси кзысыкъланы уа барысыны
да къаты тюрлюлери да, жумушакъ тюрлюлери да бо-
ладыла: таба — тёб'е, вагон — в'ерфъ, габара — г'ебен,
адам — д'еу, заман — ёз'ен, как — к'ёк, тала — тил'е,
аман — эм'ен, жангы — женг', хапар — кёп'юр, ары-
бер'и, асмакъ — эс'ли, ана — ийн'е, ата — кёт'юр, тау —
экеу, фатар — ф'утир, хал — ёх'чеге, аша — иш'ле.

Къарачай-малкъар тилни кеси сёзлеринде сингар-
монизмни жоругъун бузгъанлары бек аздыла; сёз ючюн:
ання, аття, гелля, бичакъ, бишлакъ, хычин, биямукъ,
мияла, тилкзау, бёлляу, гилляу, жашил, жилиан, жилиа.
Аллай сёзле арап тилден алыннган сёзлени арасында
асламыракъ тубейдиле; сёз ючюн: китап, ийман, зекят,
аскер, гяуур, билляхий, фитна, зиярат, ийнакъ д. б.

Быллай сёзлеге къарачай-малкъар тилни жалгъаула-
ры къошулгъанда, аланы ачыкълары тамырны ахыр ачы-
гына бойсунадыла; сёз ючюн: китапларыбыз, сабий-
чиклеге, аскерлерибиз.

Бу жорукъгъа жаланда «ариу» деген арап сёз бой-
сунмайды: ариучукъла, ариулан, ариулукъ, ариука.

Орус сёзлеге эм аны юсю бла келген башха сёзлеге

да къарачай-малкъар тилни жалгъаулары сингармонизмни жоругъуна кёре къошуладыла. Юлгюле: *шофёр* /шаф'ор/ — *шофёргъа*, *шофёрла*, *шофёрубуз*; *костюм* /каст'ум/ — *костюмла*, *костюмчукъ*; /л'ук/ — *люкга*, *люкнуну*, *люкла*; *МВД* /эМВэДэ/ — *МВД-ни*, *МВД-ге*, *МВД-де*; *СКЭП* (Северо-Кавказский электроприборный завод) /эСКэЭПэ/ — *СКЭП-ге*, *СКЭП-де*.

Басмадан чыкыгъан затлада (газетледе, китаплада) *руль*, *патруль*, *нуль*; *тюль*, *вестибюль*; *ноябрь*, *декабрь* дегенча сёзлеге къарачай-малкъар тилни жалгъауларын къошууда бирчалыкъ жокъду. *Рульну* — *рульню*, *тюльну* — *тюльню*, *ноябрьде* — *ноябрьда* деп, эки тюрлю жазылыулары кёрюрге боллукъду. Аллаи халатла этмез ючюн, бу жорукъланы эсде тутаргъа керекди:

1) сёзню (неда аны ахыр бёлюмюню) кыысыкълары (неда аланы асламысы) жумушакъ эселе, ачыгъы базыкъ болгъанлыкыгъа, анга назик ачыкълы жалгъаула къошуладыла: *тюль* /т'ул'/ — *тюльню*, *тюльле*, *тюльчюк*; *вестибюль* /вестиб'ул'/ — *вестибюльде*, *вестибюльню*, *вестибюльчюк*; *ноябрь* /найаб'р'/ — *ноябрьде*, *ноябрьни*, *ноябрьге*; *сентябрь* /с'эн'т'аб'р'/ — *сентябрьни*, *сентябрьде*; *декабрь* /д'экаб'р'/ — *декабрьде*, *декабрьге*;

2) сёзню (неда аны ахыр бёлюмюню) кыысыкъларыны асламысы (неда экисинден бири) къаты эселе, ачыгъы базыкъ болгъанда, анга базыкъ ачыкълы жалгъаула къошуладыла: *июнь* /ийун'/ — *июньда*, *июньнга*; *июль* /ийул'/ — *июльда*, *июльну*; *январь* /йанвар'/ — *январьгъа*, *январьда*; *руль* /рул'/ — *рульну*, *рульчукъ*, *рульда*; *маникюр* /маник'ур'/ — *маникюрчу*, *маникюрну*.

Къарачай-малкъар тилни кеси сёзлеринде сингармонизмни жоругъуну бузулуууну баш сылтауу асламысында /ж/, /ч/ кыысыкъланы энчиликлери бла байламлыды. Ала, къуру кеслерини жумушакъ айтылыулары бла чекленип къалмай, сёзде бир-бир ачыкъланы, кыысыкъланы да кеслерине бойсундурадыла. Сёз ючюн, /ж/, /ч/ кыысыкъла кеслерини ызларындан келген /ы/ ачыкъны /и/ ачыкъгъа бурадыла: *жиля*, *жилян*, *хычин*. Ол хал, /ы/ ачыкъ /ж/, /ч/ кыысыкъланы алларында келгенде да, эсленеди: *минчакъ*, *бичакъ*, *житча*. /Ж/ кыысыкъ, /ы/ ачыкъдан сора да, бир-бир кыысыкълагъа, сёз ючюн, /л/ кыысыкъгъа, «къатылады»: аны, кесине бойсундуруп, жумушакъ этеди: *жил'ан*, *жил'амукъ*.

Сингармонизмни жоругъу сёзде бла аны бёлюмлеринде бирча жюрютюлмейди. Ол сёзден эсе аны бёлюмлеринде иги сакъланады. Аны сёздеде бузулуп, аланы бёлюмлеринде уа бузулмагъаны анга шагъатлыкъ этеди. Сёз

ючюн, *тукъузгю, китап, ариу* деген сөзледе сингармонизмни жоругъу бузулупду: алада базыкъ ачыкъла бла назик ачыкъла бирге келедиле. Алай аланы бөлүмлеринде уа ол бузулмагъанды: *ту-къуз-гю, ки-тап, а-риу*.

Болсада къарачай-малкъар тилни кеси сөзлеринде да, анга башха тилледен келген сөзледе да сингармонизмни жоругъун бузгъан бөлүмле бардыла. Ала барысы да я харф бла байламлыдыла эм сөзню биринчи, экинчи, ючюнчю бөлүмлеринде тубейдиле: *гяхиник, кямар, гяур, Кязим, Кямил, лязим; ання, аття, жияя, гелля, серрай, киррай, бөлляу, бөлляй, биялумкъ, жиялумкъ; чикиля* (гитче жаулукъчукъ), *хыликкя, бисмилля*. Алай бла, сингармонизмни жоругъуна келишмеген сөз бөлүмле быладыла: *гя, кя, ля, тя, ня, рай, ляй, ляу*.

Бу юлгюлеге кёре, сөзню ал бөлүмю кесини ызындан келген бөлүмге «къатылгъанча», ал бөлүмге аны ызындан келген бөлүм да «къатылады»: *гелля, бөлляу* эм *лязим, Кязим*. Бу халны экинчи тюрлюсюн *бюгюн* (*букюн*), *бюгече* (*бу кече*) дегенча сөзледе да кёрюрге болукъду.

Сингармонизмни юсюнден айтылгъан шартланы кысхача былай жыйышдырыргъа болукъду: 1) сингармонизмни баш энчиликлери ачыкъланы ачыкълагъа, кысыкъланы да ачыкълагъа бойсунууларыды; 2) сингармонизмни жоругъуна кёре, бир-бир ачыкъла кысыкълагъа, бир-бир кысыкъла уа бир бирлерине бойсунадыла; 3) бу жорукъгъа кёре, алдагъы кысыкъ ызындан келген кысыкъны, алдагъы бөлүм ызындан келген бөлүмню кеслерине ушатханча, кеслери алагъа да ушайдыла; 4) сингармонизмни жоругъу сөзлени кеслеринден эсе аланы бөлүмлеринде иги сакъланады.

9-чу §. Ассимиляция

А с с и м и л я ц и я кысыкъланы бир бирге бойсунууларыды. Ол асламысында сөзню тамыры бла жалгъауу бирге къошулгъан жерде тубейди. Сөзлени кёбюсюнде жалгъауну кысыгы тамырны кысыгына бойсунады: жалгъауну зынгырдауукъ кысыгы, тамырны тунакы кысыгына ушап, тунакы болуп къалады. Ю л г ю л е: *энишге* /энишке/, *артда* /артта/, *ташдан* /таштан/, *ючгюл* /ючкюл/, *къакъгъыч* /къакъкъыч/, *кёпбюз* /кёппюз/. Ассимиляцияны быллай тюрлюсюне прогрессив ассимиляция дейдиле. Прогрессив ассимиляция асламысында к — г, къ — гъ, т — д, п — б

нөгерлиле бла байламлы болады. Алай бир-бирде бу ассимиляция зынгырдауукъланы кеслерини араларында да тубейди. Сёз ючюн: *менден* /меннен/, *кимден* /кимнен/, *кенгден* /кенгнен/, *сомдан* /сомнан/, *тангдан* /тангнан/ д.б. Бу юлгюледе тамырны нөгерсиз (сонорлу) зынгырдауукълары (н, м, нг) жалгъауну нөгерли зынгырдауугъун (д) кеслерине ушатып, сонорлу этгенлерин кёребиз.

Алай бла, прогрессив ассимиляцияны толу эм жарты тюрлюлери боладыла. Аны толу тюрлюсю жалгъауланы б, г, гъ, д зынгырдауукъларыны, тамырланы тунакы кысыкъларына бойсунуп, тунакыла болуулары бла эм башлаучу болушну жалгъаууну д зынгырдауугъуну, тамырны н сонорлу кысыгына бойсунуп, аныча болууу бла байламлыды; сёз ючюн: *суусапбыз* /суусаппыз/, *кёчген* /кёчкен/, *ётгюр* /ёткюр/, *бишген* /бишкен/, *чакъгъыч* /чакъкъыч/, *кзысды* /кысты/, *бешден* /бештен/, *айтдыкъ* /айттыкъ/; *кюнден* /кюннен/, *ондан* /оннан/, *мындан* /мыннан/ д.б.

Жарты прогрессив ассимиляцияда уа тамырны м, нг сонорлу кысыкълары, башлаучу болушну жалгъаууну д зынгырдауугъун кеслерине бойсундуруп, сонорлу этедиле: *атамдан* /атамнан/, *кимден* /кимнен/, *мингден* /мингнен/ д.б.

Ассимиляцияны башха тюрлюсю уа жалгъауну кысыгыны тамырны кысыгына кесине бойсундурууу бла байламлыды; сёз ючюн: *жанлы* /жаллы/, *кзанмаз* /къаммаз/, *оруннга* /орунгнга/, *тузсуз* /туссуз/, *кёзчюк* /кёсчюк/, *онбуз* /омбуз/, *къалынкъаш* /къалынгкъаш/, *кючсюз* /кюшсюз/. Быллай ассимиляциягъа регрессив ассимиляция дейдиле.

Бу юлгюледе жалгъауланы кысыкълары тамырланы кысыкъларын кеслерине бойсундурганлары быллай шартлада кёрунеди: 1) къабыргъачы /л/ таууш кысылып ётюучю /н/ тауушну кесине ушатханды (*жанлы* /жаллы/); 2) эрин-эринли /м/ таууш тил аллы /н/ тауушну кесине ушатханды (*кзанмаз* /къаммаз/); 3) тил артлы /нг/, /къ/ кысыкъла тил аллы /н/ кысыкъланы кеслерине ушатхандыла, тил артлы этгендиле (*оруннга* /орунгнга/, *къалынкъаш* /къалынгкъаш/); 4) эрин-эринли /б/ таууш тил аллы /н/ тауушну кесине ушатханды, эрин-эринли этгенди (*онбуз* /омбуз/); 5) тунакы /с/, /ч/ тауушла зынгырдауукъ /з/ тауушну кеслерине ушатхандыла, тунакы этгендиле (*тузсуз* /туссуз/, *кёзчюк* /кёсчюк/); 6) жепили /с/ таууш /ч/ аффрикатны кесине ушатханды, жепили этгенди.

Регрессив ассимиляция бир-бирде тамырны кесини кысыкларыны арасында да тубейди; сёз ючюн: *жинк* /жингк/, *жанк* /жангк/, *чанка* /чангка/, *тюнке* /тюнгке/. Бу юлгюледеги ассимиляция башда кёргюзтүлгөн юлгюледегинден къарыусузду: тил орталы /к/ таууш тил аллы н тауушну кесине жууукълашдыргъан этеди (тил артыгыа ётдюреди), ансы кесича тил орталы эталмайды. Болсада къуралгъан орунуна кёре, /к/ тауушха /н/ тауушдан эсе /нг/ таууш жууукъду.

Регрессив ассимиляцияны да толусу, жартысы боладыла. Толу регрессив ассимиляцияда жалгъауну кысыгы тамырны кысыгынын къуралгъан жерине неда къуралыу мадарына кёре кесине толу бойсундурады: *тузсуз* /туссуз/, *кызычыкъ* /кысычыкъ/, *жанлы* /жаллы/, *минген* /мингген/, *къанбуз* /къамбуз/, *тынмаз* /тыммаз/ д.б. Жарты регрессив ассимиляция бек аз жүрютюледи эм сёзю тамырында да, эки сёзю арасында да къош сёзде, сёз тутушда н кысыкыны аны ызындан келген к кысыкыгъа бойсунууу бла байламлыды: *танкы* /тангкы/, *жан кирди* /жанг кирди/, *танкёрдю* /тангкёрдю/ д.б.

Ассимиляция эки сёзю арасында да эркин тубейди; сёз ючюн: *къарт Дадаш* /къарт Тадаш/, *кёк гюлменди* /кёк кюлменди/, *тап башлагъанды* /тап пашлагъанды/, *мен Маратма* /мем Маратма/, *кёз суу*, /кёс суу/, *ёч сал* /ёш сал/, *сен Локъманса* /сел Локъманса/, *жин кибик* /жинг кибик/, *сен къара* /сенг къара/ д.б.

10-чу §. Диссимиляция

Фонетикада ассимиляциягъа чюйре келген жорукъ диссимиляцияды. Ассимиляция кысык тауушланы бир бирге бойсунуулары, алай бла уа ушашдырылыулары эсе, диссимиляция аладагъы ушашлыкыны, бирчалыкыны бузулууду. Сёз ючюн: *кюлю* /кюшлю/, *берчли* /бершли/, *юню* /юшню/, *къарылгъачны* /къарылгъашны/, *юч + чюк* /юшчюк/, *эгеч + чик* /эгешчик/, *кюден* /кюштен/. Бу юлгюледе биз /л/, /н/, /ч/, /д/ кысылычуланы алларында келсе, /ч/ кысылычууну /ш/ жепили бла алышыннганын кёребиз. Башхача айтханда, *чл*, *чн*, *чч*, *чд* кысыкъла экилери да кысылычуладыла. Сёлешген заманда уа аланы экинчилери кысылычулай къалып, биринчилери жепилиге алышынады: /шл/ — жепили бла кысылычу, /шн/ — жепили бла кысылычу, /шт/ — жепили бла кысылычу, /шч/ — жепили бла кысылычу.

Ассимиляцияча, диссимиляция да, тамыр бла жалгъауну бирге къошулгъан жери бла чекленип къалмайды, эки сёзню арасында да тубейди, сёз ючюн: *юч нанькэ* /юш нанькэ/, *юч литр* /юш литр/, *агъач челек* /агъаш челек/, *чэгюч дейме* /чэгюш тейме/, *кеч тьююдю* /кеш тьююдю/ д.б.

11-чи §. Метатеза

Сөлешген заманда бир-бир кысыкъланы орунлары алышынадыла, сёз ючюн: *ачхыч* /ахчыч/, *бохча* /бочха/, *ахшы* /ашхы/, *кзол кзап* /къол пакъ/, *айлан* /айнал/. Бу болумгъа метатеза дейдиле. Метатезаны эки тюрлюсю болады: 1) контакт метатеза — кысыкъланы орунлары, ала бир бири къатларында тургъанда, араларында ачыкъ таууш болмагъанлай, алышынсала: *ёксюз* /ёскюз/, *басха* /бахса/ д.б. 2) дистакт метатеза — кысыкъланы орунлары, аланы араларында ачыкъ неда ачыкъ бла кысыкъ болуп тургъанлай, алышынсала: *тьююдю* /тюлюйдю/, *кзарауул* (къар.) /кзалауур/ (малкъ.), *арбаз* /абзар/ (ц. диал.), *кзыйыр* /кзырый/ (ц. диал.) д.б.

12-чи §. Эпентеза

Къарачай-малкъар тилде эки неда андан аслам кысыкъ сёзню аллында бирге жюрюмегенлери себепли, аллай кысыкълары болгъан, башха тилледен (бегирекда орус тилден неда аны юсю бла башха тилледен) алынган сёзлени орус тилни тынгылы билмеген малкъарлыла бла къарачайлыла кысыкъларыны алларына ачыкъ таууш къошуп айтадыла. Кысыкъ тутушланы араларына ачыкъ къошудуп айтылыуна эпентеза дейдиле. Эпентеза асламысында кысыкъланы араларында, аланы экинчилери сонорлу болса, тубейди: *план* /пылан/, *кран* /кыран/, *смен* /симен/, *свезд* /сийезд/ д. б. Эки дауурлу кысыкъланы араларында уа кеп тубемейди: *психиатр* /писихиатр/, *движок* /дивижок/, *творчество* /тытворчество/.

Башха тилледен алынган сёзлени араларында, бир-бирлерини уа ахырларында да, къарачай-малкъар тилде жюрюмеучю кысыкъ тутушла бу жорукъгъа бойсунуп айтыладыла: *патрон* /патырон/, *экран* /экыран/, *бокс* /бокус/, *фильм* /филим/, *пункт* /пункут/, *акт* /акыт/ д. б.

Быллай сёзлени сёлешиу тилни юсю бла алынган-

лары жазылган да, айтылганларыча, эпентезаны жоругуу бла, этедиле; сёз ючюн: *бурус* (*брус* дегенден), *гуржаба* (*кружева* дегенден), *киристен* (*христиан* дегенден), *гыранча* (*граница* дегенден).

13-чю §. Протеза

Протеза кысык тутушну неда кысыккыны алына ачык тауушну кышулуп айтылуууду. Кырачай-малкыар тилде ачык таууш сёзню башлаган дауурлу кысыккылары алларына кышулады, сёз ючюн: *школ* /*ушкол*/, *стакан* /*ыстакан*/, *скамейка* /*ыскамейка*/.

Кырачай-малкыар тилни кеси сёзлери л, р кысыккыла бла башланмаганлары себепли, башха тиллени *линейка*, *радио* дегенча сёзлерин кырачайлыла бла малкыарлыла сёлешиу тилде *илинейка*, *ырадио* деп жорютедиле.

Быллай сёзлени кырачай-малкыар тилге сёлешиуююу бла эртте келгенлери жазылган да протезагга кёре этедиле, сёз ючюн: *орус* (*Русь*, *русский*), *ыразы* (*рази*), *ыстауат* (*стонуат*), *ылытхын* (*лыхдын*), *ысхарла* (*схарла*), *илячин* (*лячин*) д. б.

14-чю §. Ачык тауушланы тюшюулери эм иги эшитилмеулери

Кырачай-малкыар тилде сёлешген заманда бир-бир басымсыз ачыккыла тюшюп кыаладыла. Ол болум быллай кезиуледе эсленеди:

1) ахырында н кысыккылары болган сёзлеге жалггау кышулуп, басым аны ачыгына кёчсе, н кысыккыны аллындагы ачыккы: *оюн*/*ойун*/ — *ойна*, *бурун* — *бурну*, *эрин* — *эрнинг*, *кыарын* — *кыарным*, *кыыйын* — *кыыйнама*.

Ахырларында башха кысыккылары болган сёзледен бу жорукгга жаланда *аууз* деген сёз бойсунады: *аууз* — *аузу*;

2) этим жалггаулада этимчаны *-а/-е*, *-й* тюрлюлерине 3-чю бет, жангызлык сан, бусаггат заман формасы (*-ды/-ди*) кышулса: *айтады* /*айтат*/, *элтеди* /*элтет*/, *жырлайды* /*жырлайт*/ д. б.;

3) этимсыфатны озган заман формасына *-ды/-ди* жалггау кышулса: *барганды* /*баргант*/, *кёргенди* /*кёргент*/ д. б.;

4) *эди* деген болушлуккычу этимде: *бара эди* /*бара эт*/, *келлик эди* /*келлик эт*/, *кыайтхан эди* /*кыайтхан эт*/ д. б.;

5) кѡаумчу санауну жалгѡауу кѡошулса, санчы санауну ахыр ачыгѡы: *эки + еу /экеу/, алты + ау /алтау/, жети + еу /жетеу/;*

6) ачыкѡ тауушха бошалгѡан сѡзге аллай таууш бла башланган сѡз кѡошулуп, кѡош сѡз неда сѡз тутуш кѡуралса: *экиемчек /экемчек/, жетайлыкѡ /жетайлыкѡ/, кѡарааякѡ /кѡараякѡ/, уллу адам /улл адам/, элге элт /элг элт/, жети адам /жет адам/, алгѡа айлан /алгѡ айлан/.*

Ачыкѡ тауушну быллай кѡош сѡзледе тѡошюуне э л н з и я дейдиле.

Басымсыз ачыкѡланы бир-бирлери уа (бегирекда у, ы, и) сѡлешген заманда иги, ачыкѡ эшитилмейдиле; сѡз ючюн: *топуракѡ* (топракѡ /топуракѡ), *сапыран* (сапран /сапыран), *тебире* (тебре /тебире) д. б. Быллай болумгѡа р е д у к ц и я дейдиле.

Кѡарачай-малкѡар тилде редукия асламысына сѡзну аллында бла ортасында *бр, гр, тр, кѡр, пр, мз, мч, мж* кѡысыкѡланы араларында эсленеди; сѡз ючюн: *жыгыра* (жыгыра /жыгра), *чокѡуракѡ* (чокѡракѡ /чокѡуракѡ), *биреулен* (биреулен /бреулен), *тирел* (трел /тирел), *тентире* (тентире /тентре), *чапыракѡ* (чапракѡ /чапыракѡ), *эмизик* (эмизик /эмзик), *тамычы* (тамычы /тамчы), *кѡамжакѡ* (кѡамжакѡ /кѡамыжакѡ).

15-чи §. Кѡысыкѡ тауушланы тѡошюулери

Ачыкѡ тауушлача, бир-бир кѡысыкѡ тауушла да тѡошюп кѡаладыла. Аллай тауушла /н/, /л/, /р/ сонорлула бла /з/ нѡгерлидиле. Бу хал сѡзну ортасында бла ахырында тѡубейди.

С ѡ з н ю а х ы р ы н д а /н/ таууш этимни буйрукѡчу турушуну 3-чю бет формасында тѡошеди: *барсын* (барсы), *кѡрсюн* (кѡрсю). /л/ тауушну тѡошюуу уа ол деген кѡргюзтѡоучю алмаш бла байламлыды. Бу сѡзну ызындан кѡысыкѡ бла башланган сѡз келсе, аны /л/ тауушу айтылмаиды: *ол кюн* (о кюн), *ол жаш* (о жаш), *ол заманда* (о заманда) д. б. /р/ таууш, боллукѡ заманны этимсифатыны тамыры /р/, /л/ сонорлуладан бири бла бошалса, анга кѡошулгѡан *-ыр/-ур, -ур/-юр* жалгѡаудан тѡошеди: *келир* (кели), *барыр* (бары), *болур* (болу), *кѡрюр* (кѡрю).

С ѡ з н ю о р т а с ы н д а /л/ бол деген болушлукѡчу этимни формаларындан бла этимни боллукѡ заманыны *-лыкѡ-лик, -лукѡ-люк* формасындан тѡошеди: *болсун* (босу), *болгѡанды* (богѡанды), *болгѡа эди* (богѡа эди); *берлик* (берик), *барлыкѡ* (барыкѡ), *турлукѡ* (турукѡ),

кёрлюк (кёрюк). /P/ таууш этимни боллукъ заманыны -ыр/-ур, -ур/-юр формаларындан тюшеди: *барырса* (барыса), *барырла* (барыла), *кёрюрме* (кёрюме), *берирсиз* (берисиз); *кёрюрбюз* (кёрюбюз), *алырма* (алыма). /З/ таууш, этимсыфатны -маз/-мез тюрлюсюне кёплүк санны 1-чи бет жалгъауу кёшулгъанда, тюшеди: *бармазбыз* (бармабыз), *келмезбиз* (келмебиз) д. б.

Къысыкъ тауушну сёзню ахырында тюшююуне а по - ко па, ортасында тюшююуне уа син ко па дейдиле.

16-чы §. Сёзню ахырына артыкъ къысыкъны кёшулууу

Бу болум асламысында къарт адамланы тиллеринде эм ч. диалектде эсленеди, фольклор чыгъармалада уа аслам тюбейди. Сёзню ахырына кёшулуучу къысыкъла **н, р** сонорлуладыла: *кетеме* (кетемен), *адамла* (адамлар) д. б.

Къарачай-малкъар литература тилде бу фонетика болум жюрютюлмейди. Бирси тюрк тилдеде уа ол литература мардагъа саналады. Сёз ючюн: къумукъ тилде *гетемен, бараман, атлар*; кыыргъыз тилде *кетемин, барамын, аттар*; тюркмен тилде *адамлар, гелинлер* (келинле). Алай бла, тюрк тилдеде литература, сёлешюу тилде да жюрютюлюп тургъан *аталар, адамлар, кетемен / гетемен, бараман / барамын* дегенча сёзле къарачай-малкъар тилде литература мардагъа келишмейдиле, анда ала къысхартылып жюрютюледиле. Болсада иеликчи жалгъаула кёшулгъанда, **н, р** къысыкъла кеслерини «орунларына» келедиле: *келеменим, келеменинг, келемени, келеменибиз, келеменигиз, келеменлери; адамларым, адамларынг, адамлары, адамларыбыз* д. б.

17-чи §. Сёзню ахырында ачыкъланы тюшюулери

Бу болум орус тилден жазыуну юсю бла, къарачайлыла бла малкъарлыла орус алфавит бла хайырланып башлагъанлы бери, алыннган сёздеде тюбейди, сёз ючюн: *школа /школ/, газета /газет/* д. б. Бу жорукъ тюрк тилдеде (ол санда къарачай-малкъар тилде да) родну категориясыны болмагъаны бла байламлыды: ол болмагъаны себепли, тюрк тилдеде сёлешген адамла *газета, школа* деген сёзледен эсе аланы *газет, школ* деген, къысхартылгъан формаларын тынчха санайдыла.

18-чи §. Эпитеза

Орус тилден эм аны юсю бла башха тилледен алынган сёзлени ахырларында къарачай-малкъар тилде болмагъан *нг, ск, кт, рск, йск, нск* дегенча къысыкъ бирлешле тюбейдиле. Къарачайлыла бла малкъарлыла сёлешген заманларында аланы ахырларына ачыкъ таууш къошуп журютедиле, сёз ючюн: *лозунг /лозунга/, диск /диска/, продукт /продукта/, Эйск /Эйске/, Курск /Курске/*. Бу жорукъгъа эпитеза дейдиле.

19-чу §. Гаплогия

Гаплогия деп сёлешгенде сёзню бёлюмюню тюшююне айтадыла. Ол болум этимлени формаларында тюбейди. Сёлешген заманда быллай сёз бёлюмле-жалгъаула тюшедиле:

1) *-ды/-ди*: *билмейдиле /билмейле/, келедиле /келеле/, таныйдыла /таныйла/, айтадыла /айталла/; келеди /келе/, барады /бара/, этиледу /этиле/; баргъан эдик /баргъанек/, кетген эдиле /кетгенелле/, ала эдик /алаек/, бара эдигиз /бараегиз/ д. б.;*

2) *-ыр/-ур, -ур/-юр*. Бу бёлюм тамырларыны ахырлары /л/, /р/ тауушлагъа бошалгъан этимлени белгисиз формаларындан тюшеди: *барыргъа /баргъа/, келирге /келге/, кёрюрге /кёрге/, салыргъа /салгъа/, турургъа /тургъа/, бёлюрге /бёлге/ д. б.*

20-чы §. Сёзге артыкъ бёлюмню къошулуу

Сёлешуу тилде, сёзню жалгъауу-бёлюмю тюшгенча, анга артыкъ жалгъауу-бёлюм къошулгъан кезиуле да тюбейдиле. Ала быллайладыла:

1) этимчаны *-гъынчы/-гинчи* формасына *-гъа/-ге* эм *-нга/-нге* жалгъаула-бёлюмле къошуладыла: *баргъынчы — /баргъынчыгъа/, /баргъынчыннга/, келгинчи — /келгинчиге/, /келгинчиннге/ д. б.;*

2) этимчаны *-май/-мей* формасына *-ын/-ин* жалгъауу-бёлюм къошулады: *кетмей /кетмейин/, айтмай /айтмайын/ д. б.;*

3) *дери, бери, ючюн* деген сонгуралагъа *-чи/-чин* жалгъауу-бёлюм къошулады: *дери /деричи/, /деричин/, бери /беричи/, /беричин/ д. б.*

Бу болум бир-бир суратлау чыгъармалада да тюбей-

ди. Ол къарачай-малкъар тилни литература тюрлюсю бла сёлешю тюрлюсю алыкъа бир бирден тийишлисича айырылмагъанлары бла байламлыды.

ИШЛЕ

1-чи иш. Соруулагъа жууап этигиз:

1) фонетика деп тил билимни къаллай бёлюмюне айтадыла эм анда не затла окъуладыла (тинтиледиле)?

2) фонетиканы къаллай тюрлюлери боладыла?

3) суратлау фонетиканы бла тарых фонетиканы бир бирден не башхалыкълары барды?

4) сынау фонетика деп къаллай фонетикагъа айтадыла эм фонетикада сынаулары къалай бардырадыла?

2-чи иш. Бу затланы ангылатыгъыз:

1) тауушну кючю;

2) тилни органлары;

3) тилни тауушларыны акустика, физиология эм лингвистика жаны бла тинтилиулерин.

3-чю иш. Тилни тауушларыны ачыкълагъа бла кысыкълагъа неге кёре юлешингенлерин эм, сёзде кюллулкларына кёре, ачыкъланы бла кысыкъланы бир бирден башхалыкълары не зат бла байламлы болгъанын ангылатыгъыз.

4-чю иш. Ачыкъ тауушланы бла кысыкъ тауушланы кюрадыуларында не башхалыкъ болгъанын эм сонорлу кысыкъланы бирси кысыкъладан энчиликлерин ачыкълагъыз.

5-чи иш. Ачыкъ тауушланы бла кысыкъ тауушланы бирлешип жүрюулеринде къаллай энчиликле болгъанларын ангылатыгъыз.

6-чы иш. Ачыкълары барысы да эринлиле болгъан 20 сёз жазыгъыз. Аланы базыкъларын /назыклерин, кенглерин/ тарларын ачыкълагъыз.

7-чи иш. Сёзде эринсиз ачыкъла къайсыладыла?

Чыран, бюгече, къамиш, юлле, кюе, жүген, жилин, экинди, хайыуан, улакъ, эчки, кёлек, орам.

8-чи иш. Ачыкълары жаланда базыкъла болгъан 30 сёз жазыгъыз. Аланы эринлилерин /эринсизлерин, кенглерин / тарларын ачыкълагъыз.

9-чу иш. Сёзлени базыкъ ачыкълыларын бла назик ачыкълыларын айырып жазыгъыз.

Бичен, урходук, кырдык, топуракъ, эмеген, ючеулен, жашау, къонгуроу, кюмюш, жюзюк, урчукъ, тауукъ, тенгиз, къылыч, эсгертиу, сюлесин, кукурт, тютюн.

10-чу иш. Бир бирден башхалыкълары жалаңда о-ё, у-ю, а-е, ыи ачыкълада болгъан 30 сёз жазыгъыз. Сиз жазгъан сёзлени ачыкълары къаллайладыла?

11-чи иш. Сёзлени жазыгъыз. Алада тар ачыкъланы тюплерин бир, кенг ачыкъланы тюплерин а эки ызлагъыз.

Бичакъ, сюек, ёпке, капек, китап, къунажин, кён-делен, эрик, кёллек, жууап, кюрек, жюген, тюкенчи, тукъузгю, хычинле, уртлам, чариш, гюлменди.

12-чи иш. Бир бирден башхалыкълары жалаңда о-ё, ы-и, у-ю ачыкълада болгъан бир бёлюмлю он сёз жазыгъыз.

13-чю иш. Сёзлени быллай къауумлагъа юлешип жазыгъыз:

а) ачыкълары барысы да тарла болгъан сёзле,

б) ачыкълары барысы да кенгле болгъан сёзле.

Къолан, хычин, тукъузгю, кёгет, аскер, тишириу, кюмюшчю, гылыу, хыли, тылпыу, къуллю, оракъ.

14-чю иш. Ачыкълары барысы да эринлиле болгъан 15 сёз эм ачыкълары барысы да эринсизле болгъан да 20 сёз жазыгъыз.

15-чи иш. Сёзлени бир бирден башхалыкъларын не затла кёргюзтедиле?

Ал — эл, бол — бёл, бал — бел, туз — тюз, тыш — тиш, ур — юр, уч — юч, кырдык — кирдик, тышлы — тишли, оз — ёз, кёл — кел, тер — тёр, кеч — кёч, аман — эмен.

16-чы иш. Ачыкълары барысы да базыкъ эринлиле болгъан сёзлени бла ачыкълары барысы да назик эринлиле болгъан сёзлени айырып окъугъуз.

Учуз, кюмюш, отоу, тюрго, охо, тютюн, ушхууур, чюйютлю, тоноу, къундуз, гумулжук, кюндюз, гюллю, оноу, къурум.

17-чи иш. Сёзлени быллай юлешип жазыгъыз:

1) кенг эринли ачыкълары болгъан сёзле;

2) тар эринли ачыкълары болгъан сёзле.

Кёл, къол, жол, кёпюр, кёз, уллу, тёр, сор, учуз, тукъузгю, гюлчю, жур, къурукъ, чёгюч, журун, тютюн, тюкюрюк, чюгюндюр.

18-чи иш. Ачыкълары ал тизгинли эринлиле болгъан сёзлени бла ачыкълары ал тизгинли эринсизле болгъан сёзлени айырып жазыгъыз.

Келин, кёпюр, киеу, ёкюл, эжиу, ётюрюкчю, ишеклик, кёчгюнчюлюк, секир, чёгюч, тирмен, сенгирчке, тёртюнчю.

19-чу иш. Сёзлени жазыгъыз. Алада къаты къысыкъ тауушлары тюплерин бир, жумушакъ къысыкъ тауушлары тюплерин а эки ызлагъыз.

Жилян, къамичи, жашил, алим, ання, таууш, малчы, аття, жаханым, урчукъ, тюккяхын, жоргъа, бишлакъ.

20-чы иш. (Ж) тауушлары жумушакъ айтылгъан сёзлени бла (ж) тауушлары къаты айтылгъан сёзлени айырып жазыгъыз.

Жюген, журнал, Женя, жубуран, жюжю, жом, жюрек, жаханым, жаннет, жокей, жулдуз, жортууул, жекет, жетон, жюри, Жагъафар.

21-чи иш. Сёзлени жазыгъыз, аланы сонорлу къысыкъларыны тюплерин ызлагъыз.

Ариу, кенгден, къууанч, чалман, тынчай, тууар, къауурсун, танг, тамбла, эрттенлик, сарын, малчы, гелля, ынна, сарай.

22-чи иш. Сёзлени эки къауумгъа юлешип жазыгъыз: а) эрин-эринли къысыкълары болгъан сёзле, б) эрин-тишли къысыкълары болгъан сёзле.

Сом, бир, тау, фабрика, вагон, сапын, тапка, фатеген, пиринч, батыр, сабыр, матау, тамыр, суусап, фаэтон, варенье, валидол, хорлау.

23-чю иш. Сёзлени жазыгъыз, аланы тунакы къысыкъларыны тюплерин бир, зынгырдауукъ къысыкъларыны тюплерин а эки ызлагъыз.

Ажаш, жашчыкъ, эртте, файда, фабрика, саусуз, къаргъа, чапыракъ, кёгюрчюн, кырдык, зауукълукъ, будай, жангылыч, сохан, сыбызгъы.

24-чю иш. Сёзлени къысыкълары барысы да зынгырдауукъла болгъанларын айырып жазыгъыз.

Сохан, гыржын, жюзюм, тарых, ашлыкъ, гумул, хууан, нал, гюллю, кюзгю, чынар, ийнар, жангы, ар-

тиш, сохуран, назы, женгил, кырдык, ырхы, гылжа, айыу, кёмюр, ёмюр, оноулан, ангыла, китап, кюйюз, мюйюз, жыжым, намаз, заман, тамам, алчы, мылы.

25-чи иш. Бир бирден башхалыклары жалаңда т-д, с-з, к-гъ. п-б, ч-ж, к-г кысыкыла бла белгиленген сёзле жазыгъыз. Была къаллай кысыкыладыла?

26-чы иш. Сёзлени жазыгъыз да, аланы тилли кысыкыларыны тюплерин былай ызлагъыз: а) тил аллы кысыкыланы (_____), б) тил орталы кысыкыланы (_____), в) тил артлы кысыкыланы (_____) ызлыкыла бла.

Ёнкюч, адыр, къагъыт, харбуз, тазир, гургун, кемик, оймакъ, жангыр, сабыр, зыгъыр, гебенек, хыяр, ахыр, жамауат, адакъа, айлыкъ, худур, чепкен, тамбла, бауур, жёрме, сохта, къурмач.

27-чи иш. Жепили кысыкыла бла башланган 30 сёз жазыгъыз. Ол сёзлени атылычу кысыкыларыны тюплерин ызлагъыз.

28-чи иш. Сёзлени жазыгъыз да, аланы кысылычу кысыкыларыны тюплерин бир, жепили кысыкыларыны тюплерин а эки ызлагъыз.

Абвер, таш, къой, кёз, гаккы, тогъуз, щётка, безгек, таурух, факъырачы, вагон, сатыу, жай, журнал, жез, гурт, агъаз, тазир, хузум, баш, сохан.

29-чу иш. Сёзлени окъугъуз. Былада аффрикатлары болгъанла къайсыла эселе да, аланы жазып алыгъыз, аффрикатларыны тюплерин ызлагъыз.

Жашау, аламёт, чалгъы, шишлик, чомача, сабий, шорха, цемент, жоргъа, сапыран, журнал, цилиндр, шаптал, ашлыкъ, жом, жулик, жукъа, четен, чирчик, чибижи, хычин, цыганлы, жекетчик, цыгейка, чыккыр.

30-чу иш. Кысыкы тауушлары барысы да нёгерсиз зынгыр-дауукыла болгъан 20 сёз жазыгъыз.

31-чи иш. Сёзлени окъугъуз. Алада тишли кысыкыла бла башланганлары къайсыладыла?

Баш, зал, жол, терек, пиринч, маймул, дауур, файда, сёз, закон, сахар, ханс, намаз, лампа, неме, цемент, варенье.

32-чи иш. Сёзлени жазыгъыз. Бирлешген кысыкы тауушларыны тюплерин ызлагъыз. Къарачай-малкъар тилни сёзлерини ахырларында къаллай кысыкы тауушла бирлешип жюрюйдюле?

Халкъ, мюлк, төрт, къарт, айт, чанч, тынч, элт, борч, чарх, жинк, жанк, думп, къоркъ, тарх, харх, къурч, ханс.

33-чю иш. Сёзлени окъугъуз. Къарачай-малкъар тилде бла орус тилде сёзю ахырында бирлешген къысыкъланы жюрютюлюулеринде не башхалыкъла бардыла?

а)	полк	мюлк
	цикл	
	порт	тарт
	литр	
	шарф	харф
	шифр	
б)	гимн	
	холм	
	горн	
в)	воск	айт
	Эйск	чанч
	удобств	терк

34-чю иш. Сёзлени окъугъуз да, аланы орталарында бирлешген къысыкъланы жюрютюлюулеринде орус тилде бла къарачай-малкъар тилде не башхалыкъла болгъанларын ангылатыгъыз:

а)	добрый, орбита	арба
	тонкий, окно	тюнке
	кайло, коль/йа/	айлан
б)	портной, удобство	талкъы, къумурс- ха, сенгирчке

35-чи иш. Сёзлени окъугъуз. Аланы алларында бирлешген къысыкълары болгъанлары къарачай-малкъар тилге къайсы тилден келгендиле?

Стакан, таулу, бригада, биринчи, трактор, стрелка, ырахат, ыстауат, продуктла, кран, справка.

36-чы иш. Орталарында быллай бирлешген къысыкълары болгъан сёзле жазыгъыз: хар бири бла экишер-ючюшер сёз. Ала къарачай-малкъар тилге къайсы тилден келгендиле?

Пр, кл, тр, гр, др, бр, кр; ксп, кст, стр.

37-чи иш. Сёзлени къарачай-малкъар тилде эшитилгенлерича жазыгъыз. Аланы бирлешген къысыкъларыны араларына къаллай ачыкъла къошуладыла? Ол ачыкъланы тюплерин ызлагъыз.

Ю л г ю л е : *апирель, патуруль, нейтырон.*

38-чи иш. Ахырларында ис, нч, нт, лт, лк, лкъ, тр, рт, кт. ек бирлешген кысыкълары болгъан сёзле жазыгъыз. Алада къарачай-малкъар тилде жюрютюлмеген бирлешген кысыкъла къайсыладыла?

39-чу иш. Сёзлени эшитилгенлерича жазыгъыз. Кысыкъланы араларына къошулгъан ачыкъланы къайсыла боллукълары не жорукъ бла байламлыды?

Декрет, патрон, агроном, кобра, куплет, кадр, литр, продукт, акт, шифр, шафран, электрон, пудра, Липецк, Черкесск, комбайн, Эйск, экспедиция, экран, домкрат, экстра, ондатра, эстрада.

40-чы иш. Соруулагъа жууап этигиз: 1) къарачай-малкъар тилде бирлешген кысыкъла сёзню къалайында жюрютюледиле? 2) бирлешген кысыкъланы сёзню ортасында бла ахырында жюрютюлуеринде орус тилни бла къарачай-малкъар тилни араларында къаллай башхалыкъла бардыла? 3) сёзню ортасында, ахырында да бирлешген кысыкъланы къарачай-малкъар тилден эсе орус тилде кёп тюрлю болуулары эм эркин жюрютюлууери не бла байламлыдыла?

41-чи иш. Сёзлени эки къауумун да окъуп тенглешдиригиз. Быланы бирлерини кысыкълары къаты, бирсилерини кысыкълары уа жумушакъ эшитилиуери не бла байламлы болгъанын ангылатыгъыз.

Болдур	Бёлдюр
кырдык	кирдик
бол	бёл
олтур	ёлтюр
туз	тюз
алым	элим
таш	теш
ташыл	тешил

42-чи иш. Сёзлени окъугъуз да сингармонизмни жоругъу бузулгъанларын быллай къауумлагъа юлешип жазыгъыз: а) арап тилден келген сёзле; б) къабарты-черкес тилден келген сёзле; в) къарачай-малкъар сёзле.

Китап, ажир, жилин / жылан, гяуур, хыппил, хыра / хыре, къушхамиш, ариу, жилиамукъ / жыламукъ, хычин / хычын, ийман, тукъузгю / такъюзюк, илибижа, гелля, ання, жюйюсхан, керох / гёрох, жашил, харип, бышлакъ, / бишлакъ, бычакъ / бичакъ, алим, адеп, аскер, гёнчарыкъ, дарий, адеж, балли / балий, мияла, жажил.

43-чю иш. Сёзледен сингармонизмни жоругъуна бойсунмагъанларын жазыгъыз. Ол не бла байламлы болгъанын ангылатыгъыз.

Къозу, жаулукъ, эчки, чаука, жухта, атлы, тулукъ, ажал, ажым, чарыкъ, жарыкъ, дуру, хууан, ачытхы, чакъгъыч, жашчыкъ, чомарт, томуроу, темиреу, къурмач, чурукъ.

44-чю иш. Сингармонизмни жоругъуна бойсунмагъан жалгъаулары эсигизге тюшюрюгюз. Аланы хар бири бла 4 сёз къурап жазыгъыз.

45-чи иш. Сингармонизмни жоругъу бёлюмлерини биринде бузулгъан сёзлени бла жалгъауларында бузулгъан сёзлени айырып, башха-башха жазыгъыз.

Жашла, эрлай, ання, кёксыман, келал, аття, элтал, сенлай, Тюбейлары, Кёчмезлада, жашилсыман, Ёртенлагъа, менича, гелля, эмегенча, кямар, келтирал, чашыракъ, чулгъам, гяхиник, жашил, чолакъ, биялумукъ, жууаш, чууакъ.

46-чы иш. Сёзлеге жалгъаула къошуп жазыгъыз. Сингармонизмни жоругъуна кёре, сёзню тамырыны къайсы бёлюмюню ачыгъы жалгъаулары ачыкъларын кесине бойсундургъанын ангълатыгъыз.

Жашил, ажир, къунажин, къоргъашин, алим, жилин, китап, хычин, тукъузгю, жюйюсхан, къушхамиш, кишиу, эжиу.

47-чи иш. Сёздеде сингармонизмни жоругъуну бузулууу къайсы кысыкъла бла байламлыды?

Хычин, жашил, жилия, жилин, чиммакъ, ажир, жилия-мукъ, минчакъ, жашчыкъ, жалынчакъ, жууашчыкъ.

48-чи иш. «Къарачай-малкъар-орус сёзлюкден» (М., 1989) магъаналары бирча болуп тургъанлай, базыкъ ачыкъла бла, назик ачыкъла бла да жюрютюлген онушар сёз табып жазыгъыз.

49-чу иш. Ачыкълары барысы да эринлиле болгъан 30 къарачай-малкъар сёз жазыгъыз. Алагъа къошулгъан бир-бир жалгъаулары ачыкъларыны эринлиле нек болмагъанларын ангълатыгъыз. Сёз ючюн: *отоу + гза, отоу + ла, отоу + да, отоу + дан; жюзюк + ге, жюзюк + ле, жюзюк + де, жюзюк + ден* д. б.

50-чи иш. Харф кысхартыулары иеликчи, тамамлаучу, орунлаучу болушлада жазыгъыз. Харф кысхартыулагъа къошхан жалгъауларыгъызны тюзге нек санагъаныгъызны ангълатыгъыз.

МТС, КЪМКЪУ, КЪМР, АВШ, УМС, УКС.

51-чи иш. Сёзлени иеликчи, тамамлаучу, бериучю болушлада тюрлендирип жазыгъыз. Аланы алай нек тюрлендирирге керек болгъанын айтып аңгылатыгъыз.

Шофёр, костюм, маникюр, ликёр, люк, циркуль, вестибюль, тюль, педикюр.

52-чи иш. Сёзлени айтылгъанларыча жазыгъыз. Прогрессив ассимиляциягъа келишген кысыкъланы тюлерин бир, регрессив ассимиляциягъа келишген кысыкъланы тюлерин а эки ызлагъыз.

Арда, азчыкъ, тузсуз, чакъгъыч, озсакъ, сатдыр, жюкге, такъгъан, жанлы, къанбуз, жаннган, жоннган-быз, кетгенме, чыкъгъанма, тузчукъ, эсин, кёзсюннген, элтгенлей, тонла, тоннга, тонму?

53-чю иш. Сёзлени айтылгъанларыча жазыгъыз. Кысыкъланы толу ассимиляциясы болгъан сёзлени тюлерин (_____), жарты ассимиляциясы болгъан сёзлени тюлерин (_____) ызыкъла бла ызлагъыз.

Эсгер, Жанболат, жетген, кетди, кимден, кыызчыкъ, кёзсюз, сомдан, эшикге, къакъгъыч, тыннган, ючгюл, чёкдюр, элингден, юйюнгден, жюнден, тангдан, Къанбот, жанкъоз, къанкъаз, къанкъылда, санкъылчакъ.

54-чю иш. Сёзлени тюз жазыгъыз. Аланы айтылыулары ассимиляцияны къайсы тюрлюсюне келишгенин аңгылатыгъыз.

Жоннган, челекке, жыккъан, ёткюр, чакъкыч, кесиннен, тыннган, юйюннен, къанннга, аннан, мыннан, Теммот, Жаммырза, Хаммырза, тонннга, меннге, сеннге, сепкил, сибиртки, энишке, акъкъай, тиккич, суусаппыз, таппыз, Таппасхаллары.

55-чи иш. Сёзлени айтылгъанларыча жазыгъыз, тюрлендирген, кысыкъларыгъызны тюлерин ызлагъыз. Къайсы кысыкъ таууш къайсы кысыкъланы алларында къалай эшитилгенин аңгылатыгъыз.

Кючлю, кючсюн, кючден, ачлыкъ, ачдан, ачса, къурмачны, ючню, ууучну, агъачда, кысыхачны, берчли, борчлу, къачсын, ачсынла, кёчдюк.

56-чы иш. Ахырларында ч кысыкълары болгъан 15—20 сёз табыгъыз да, алагъа -чыкъ / -чик, -чукъ / -чюк, -чы / -чи, -чу / -чю жалгъауладан келишгенин къошуп жазыгъыз.

57-чи иш. Сёзлени тюз жазыгъыз.

Ашсын, кюшлю, чёгюшчюк, ёнкюште, кюштен, аштыла, кёшсек, к'урштан, пуршну, эгешле, к'ашсын, чаншты, аг'ашчы, эгешча, к'уршча, чашлы, чашсыз, к'ууаншлык'ъ, жубаншны.

58-чи иш. Айтымланы жазыгъыз да метатезасы болгъан сёзлени тюплерин ызлагъыз.

1. Жашчык'ъ эхчилени отлауг'ъа сюреди. 2. К'ызчык'ъга анасы тери к'юл пак'ъла этгенди. 3. Иш тап тюлюдю. 4. Ол ёскюз сабийле ёсдюреди. 5. К'арауулчу бизни к'батыбызг'ъа жууук'ъ келди. 6. Ала элни к'ырыйында жашай эдиле. 7. Аны кёлеги жылтырг'анды. 8. Мени тамата эгечим Бахсан к'алада жашайды.

59-чу иш. Метатезаны быллай тюрлюлерини хар бирине 3—5-шер сёз табып жазыгъыз: хч>чх, к'с>сх, хш>шх, сх>хс.

60-чы иш. Метатезаны дистакт тюрлюсюне 8—10 сёз жазыгъыз.

61-чи иш. Сёзлени айтылг'анларыча жазыгъыз. Ала к'арачай-малк'ар тилде алай нек айтылг'анларын ангылатыгъыз.

Бригадир, трактор, план, плен, кран, трамвай, троллейбус, трико, трикотаж, класс, бройлер, бриллиант, брага, пробка, программа, председатель, кранчы, кратер, крейсер, тротуар, ключ.

62-чи иш. Сёзлени халатларын тюзетип жазыгъыз.

Патырон, электырон, аэропылан, экыран, антыракт, лейкопыластыр, зампиред, кобура, акыт, кокюлюш, контыракт, контыралёр, агыроном.

63-чю иш. Соруулаг'ъа жууап этигиз:

1) к'арачай-малк'ар тилде эпентеза к'аллай сёзде тубейди? 2) ол не бла байламлыды? 3) к'аллай к'ысык'ъланы арасында жюрютюледи?

64-чю иш. Бу сёзле к'арачай-малк'ар тилде к'алай айтылдыла? Аланы алай айтылыулары не бла байламлыды?

Школ, стакан, станок, скамейка, шпаклевка, склад, скелет, степь, стамеска, штамп, штапель, скирда, шкала, шкаф, шхуна.

65-чи иш. Сёзлени халатларын тюзетип жазыгъыз. Ала к'аллай к'ысык'ъла бла башланадыла?

Илинейка, ырадио, ырайон, иресторан, ирезин, илимон, илиния, ырама, илифт.

66-чы иш. Бу сёзле къарачай-малкъар тилде айтылгъанларыча, протезаны бла эпентезаны жорукъларына бойсунуп, нек жазыладыла эм къайсы тилледен, къалай алыннгандыла?

Киристен, гуржаба, гыранча, бурус, килиса, ылытхын, ыразы, илячин, ырысхы, ысхарла, пурустоп, ыстауат, ахырат, сохуран, абирек.

67-чи иш. Сёзлени къатларында тюз (жазылыргъа тийишли) формаларын жазыгъыз.

Ю л г ю л е: *пылан — план, кърал — кзырал.*

Лячин, лытхын, лыбыта, рахын, абрек, шагърей, медресе, Идрис, Зухра, хайуан, халуа, фатуа, къыбла, магъдан, къудрет, уруль, ырама, ырычаг, ирейка, ирентген, пирицеп, пыравлен, пилита, пиленум, пылац, пыластинка, ылыппыр, кыласс, гырамм, ран.

68-чи иш. *Алты, жети, эки* деген санаулагъа -еу, -еулен жалгъаулары къошуп жазыгъыз. Сёзлени къалай тюрленгенлерин айтып анылатыгъыз.

69-чу иш. Сёзледен тюз жазылгъанлары къайсыладыла?

Бурнунда — бурунунда, эринине — эрнине, аузу — аузу, боюлум — бойнум, къарына — къарынына, къойнубузгъа — къоюнубузгъа, къыйынал — къыйнал, орунал — орнал, сарына — сарна.

70-чи иш. Сёз тутушлары эшитилгенлерича жазыгъыз.

Къара илячин, сары алма, къара ат, жети ай, алты ачыкъ, уллу уртлам, эски элек, уллу ёгюз, гитче адам, бери айлан, санга айтама, бирге ал, ары айлан, къара эчки.

71-чи иш. Сёзледен къайсылары тюз жазылгъан эселе да, аламы айырып жазыгъыз. Быллай сёзлени эшитилгенлерича нек жазылмагъанларын анылатыгъыз.

Сапран — сапыран, топуракъ — топракъ, чапракъ — чапыракъ, седре — седире, тебире — тебре, табракъ — табыракъ, чокъуракъ — чокъракъ, жыгра — жыгыра, асралгъан — асыралгъан, сандыракъ — сандракъ, со-

нгра — сонгура, габра — габара, татран — татыран, кендираш — кендраш, къамчи — къамичи, жамчы — жамычы, тамычы — тамчы, къамыжакъ — къамжакъ, къымжа — къымыжа, тамзыкъ — тамызыкъ, эмизик — эмзик.

72-чи иш. Айтымланы жазыгъыз. Къысыкълары тюшген сёзлени тюплерин ызлагъыз. Ол сёзле этимни къайсы формасыдыла?

1. Тамбла Ахмат къошха барсы. 2. Мен кёргенча, ол да кёрсю мени. 3. «Болсу, къарындашым, сен айтханлай», — деди Мазан. 4. Хар адам кеси этерик ишни иги билси. 5. Ол да кели энди бизге. 6. Жашчыкъ, аллынга келип, уллу адамча салам бери. 7. Къыз келип, анасын кёрю деп тура эдиле.

73-чю иш. Этимлени формаларын тенгледиригиз. Аланы къайсыларында эм къайсы къысыкълары тюшгендиле? Айтылгъанда къысыгъы тюшюп жюрюген этимлени формаларын тохташдырыгъыз.

Барырса	Барыса
келирсе	келисе
салырсыз	салысыз
берирле	бериле
барырма	барыма
уругъа	уругъа
келирге	келиге
берирге	бериге
болургъа	болугъа

74-чю иш. Айтымланы къайсы сёзлеринде къайсы къысыкъ жетишмейди? Ол сёзле тилни къайсы кесегини къаллай формасы болгъанларын ангылатыгъыз.

1. Жансурат юйге терк келси. 2. Юсюп да бизни бла экскурсиягъа барсы. 3. Ахшы, сен айтханлай болсу. 4. Тахир бизге назму китабын берси. 5. Халкъым туугъан жеринде ырахат жашап турсу. 6. Омар машинасына ремонт этси.

75-чи иш. Соруулагъа жууап этигиз: а) къарачай-малкъар тилде сёлешген заманда къысыкълары тюшюп къалыучу сёзле тилни къайсы кесегинде кеп тюбейдиле? б) сёлешген заманда тюшюп (айтылмай) къалыучу къысыкъла къайсыладыла? в) ол хал сёзню къалайында аслам тюбейди?

76-чы иш. Айтымланы окъугъуз. Алада артыкъ къысыкъ къошулгъан сёзлени жазып алыгъыз. Ол къысыкъланы тюплерин ызлагъыз. Сиз жазгъан сёзле тилни къайсы кесеклеридиле?

1. Алар бизге айтдылар хапар (*фольк.*). 2. Турчун ёрге, алакшым (*Б. М.*). 3. Айтчын, некди жашау алай? (*Х. Н.*). 4. Барлыкъды халкъынг тапхынчын хакъын (*С. А.*). 5. Ма бу халда турлукъду къайтхынчын иеси (*Б. М.*). 6. Кёрюнчюн, алайды, былайды дерге жарамаз (*К. Б.*).

77-чи иш. Эски халкъ жырладан бла жомакъладан алынган юзюклени окъугъуз. Алада артыкъ къысыкълары болгъан сёзле къайсыладыла, ала тилни къайсы кесеклеридиле?

1. Агъач окъла къабыргъангдан киреллер,
Ёлгенинги Ижалары сюеллер,
Атларынга жалчыларынг минеллер,
Галошларынгы сохта жашла киеллер,
Къойларынгы аш этерге сюеллер...

II. «Мен сеннге не ючюн бермен тюк? Сен меннге балмы келтиресен?» — деди айыу бюрчеге. 2. Мен аны юйге жууукъ этермен. 3. Къарачайлылар, бахчалагъа, бал четенлеге кёз тиймез ючюн, ат баш сюекни тагъаллар. 4. Къаштау улу Къаспотха жырлар, кюйлер айтдырдыла. 5. Бу жёрмени ичегиси жети юйге жип болады, жёрме урлагъан Чотчалардан тюп болады. 6. Сабийни элтип Минги тауда буз тюбюнде къойдула, ол анасындан къарыулу болгъунчун.

78-чи иш. Айтымланы белгиленген сёзлерини артыкъ къысыкълары кетерип жазыгъыз. Сёзлени аллай формалары литература тилни мардаларына келишемидиле? Келишмей эселе, литература чыгъармалада нек тубейдиле?

1. — Алан, сора ол ишни къачан *кзураялырсан?*
2. — Алан, сен къалай *къарайсан, ансын...* аскерге барсам, хатам болмаз деригим келеди. 3. Ары *киргинчин*, къалын хансланы, чёплеу эм будай бахчаланы ичлерине бугъуна барыгъыз (*Э. О.*). 4. Барлыкъды халкъынг, *тапхынчын* хакъын (*С. А.*). 5. *Турчун* ёрге, алакшым (*Б. М.*). 6. — Байракъ тюрленсе, ёзге не *сурайсан?!* (*Т. А.*)

79-чу иш. Сёзлени тенгleshдиригиз. Къарачай-малкъар тилде быладан къайсылары хайырланыладыла? Биз сёлешген, жазгъан да былай нек этебиз?

Газет
гранат
школ

Газета
граната
школа

карт	карта (ойнаучу)
анкет	анкета
аптюек	аптека
капек	копейка

80-чи иш. *Фабрик — фабрика, нерв — нерва, ракет — ракета, бригада — бригад* деген сёзлени бусагъатдагъы къарачай-малкъар тилде къайсылары кёп жюрютюледиле? Ала бла айтымла къурап жазыгъыз.

81-чи. иш. Айтымланы окъугъуз. Алада эпитезаны жоругъуна келишген сёзлени табыгъыз.

1. Ректор бла сёлешип, анкет зат да толтургъанды, «Бир кёрейим», — деп, Эшек партагъа да олтургъанды (Б. О.). 2. Мен мурат этген эдим, алай а анкетада соруулагъа жууап этмей, иште, окъуугъа да къалай кирликсе? (Б. Х.) 3. Арендге алгъан жерчиклери кюйюп, чалкъы айланмазча болуп барады (А. Х.). 4. Жерни арендагъа беруу байлагъа төре болуп къалгъан эди («Шуёхлукъ»). 5. Урупда гардин, областны ара шахарында къатапа, Жёгетей аягъында жукъа капрон жаулукъла чыгъарыу иш къурала турады (Л. б.). 6. Бир ариу гардинден эки терезе жабыулукъ алдым («Заман»). 7. Биз юч къарындаш болабыз, жер юлюшюбюз а төрт десяти-на барды («Шуёхлукъ»). 8. Чалгъыны сабы узун болсун, ансы десятин чалгъан къыйынмыды (н. с.). 9. Будай, арпа салам тишлеге жыйылгъанды (К. ж.).

82-чи иш. Сёзлени эпитезагъа келишгенлери бла протезагъа келишгенлерин айырып окъугъуз.

Черкеске, ыстакан, истепь, факты, нерва, отпуска, ушкол, ырама, ирейка, уруль, ыштамп, ыштапель, спирт, иресторан, ковша, Можайске, Липецке, митинга, комбайна.

83-чю иш. Сёзлени окъугъуз. Ала къайсы эки фонетика жорукъга бирча келишедиле?

Ысталба, ырапыс (рапс), иреестир (реестр), шыланга, пуропуска (пропуск), иритим (ритм), ыранга (ранг), ырасизим (расизм), ирегистир (регистр), ирегылан (реглан), ирейис (рейс), ирекылама (реклама), ирельса (рельс), ирефлексис (рефлекс), искирда (скирд), илифти (лифт).

84-чю иш. Сёзледен жазыу тилде хайырланылгъанлары бла айтымла къурап жазыгъыз. Аланы сёлешиу тилде алай нек тюрленгенлерин айтып аныгъагъыз.

Лозунг — лозунга
отпуск — отпуска
митинг — митинга
продукт — продукта
нефть — нефти

пропуска — пропуск
диска — диск
шланга — шланг
ромба — ромб
сталба — столб

85-чи иш. *Порт, полк, торф, танк, пост, цирк, ланч* деген сөзлени 84-чю ишдеги сөзле бла тенгешдиригиз. Бу сөзле кьарачай-малкьар тилде ол сөзлеча нек тюрленмегенлерин ангылатыгъыз.

86-чы иш. Айтымлада гапологиягъа келишген сөзлени табыгъыз. Аланы литература формалары бла алышындырыгъыз да, айтымланы жазыгъыз.

1. Суула да терк агъалла ... (*Кз. Х.*). 2. Сабийле энди мени бла кьалалла (*Т. Ж.*). 3. Кьууанч, бушуу да келир, кезиу болалла ала (*М. К.*). 4. Эки шуёх жюрюйдюле, кьайры баргъа билмейдиле (*Э. О.*). 5. Хата, кьайгъы сынамай турсун журтум мен келге (*М. К.*). 6. Айталмайма: кьайнайла иги умутла кёлде (*С. А.*). 7. Окъа тигиуде окъа зырзырча, чапыракъла, агъа, сынсыйла ууакъ (*С. К.*). 8. Сууну кюсеген суудан ичеди, неге керекле булутла? (*С. А.*) 9. Алгъын кибик хар кьайда кьонакъбай тынчлыкъ табалла (*Кз. Р.*). 10. Кьырдышча чыгып, жетелле жылла, кьорай, ташая баралла ала (*Х. О.*). 11. Ёксюз болгъа аз кьалдыла туудукъла (*Б. И.*). 12. Бу кёлекле аламат тутхучлулла (*К. Х.*).

87-чи иш. Айтымлада белгиленген сөзле этимлени кьаллай формаларыдыла? Аланы литература сөзле бла алышындырып, айтымланы окъугъуз.

1. Алмостула селеширге билмей элле. 2. Сабанла баш *этмейле*, келинле жаш *тапмайла*. 3. Эмегенле андан *кзоркзалла*. 4. Ийнени, таракъны, кюзгюню, оймакъны *алгъане* Батчалыу. 5. Хапар *берге* санга айланып кетерикди, Элия. 6. Ала бюгюн жокъ *болгъа* жетгендиле. 7. Нарт Ёрюзмек хапар *соргъа* нартдан адам тапмайды. 8. Жашна, жашна, туманла, макъаларынг *кзурулла*. 9. Эмеген а бир уллу кийик мыллыкны кётюрюп *келе*. (*Фольклордан.*)

88-чи иш. Этимлени *барыргъа, кирирге, кёрюрге, берирге, билирге; тепсейдиле, ойнайдыла, жырлайдыла. бермейдиле, кирмейдиле* дегенча формалары кьарачайлыланы бла малкьарлыланы селешулеринде кьалай тюрленирге боллукъ эселе да, аланы алай тюрлендирип жазыгъыз. Айтылмагъан, селешген заманда тюшюп кьалыучу жалгъаула этимни кьаллай формаларында тубеучюлерин айтыгъыз.

89-чу иш. Айтымланы жазыгъыз. Алада гаплогологиягъа келишген сёзлени тюплерин ызлагъыз. Бу жорукъ — гаплогология — жазмада нек тюбегенин ангылатыгъыз.

1. Мени назмума кирликле ала: уруш отлада чыныкыгъанла. 2. Шууулдайла сабанла бюгюн Херсон тюзледе (С. А.). 3. Сизни аллыгъызгъа къарап турлукъла бишген кертмеле, суу секиртмеле (Б. М.). 4. Сейир болуп, алгъыш этелле къартла. 5. Келгенд бизге уллу насып (М. К.). 6. Арлакъда уа — тепсиле люуюлдейле, бюгюлюп (Ж. Х.).

90-чы иш. 88-чи, 89-чу ишлени окъугъуз да, къарачай-макълар тилде сёлешген заманда къайсы жалгъаула-бёлюмле тюшюучюлерин ангылатыгъыз. Аланы хар тюрлюсюне юлгюле келтиригиз.

91-чи иш. Этезланы Омарны «Аслан» деген романыны 15-чи — 60-чы бетлерин окъугъуз да дери, бери деген сонгурала артыкъ жалгъау бла жюрютюлген айтымланы жазып алыгъыз. Суратлау литературада сонгураланы былай жюрютюлгенлерин къалай ангылатыргъа боллукъду? Аланы тюз формаларын айтыгъыз.

92-чи иш. Айтымланы окъугъуз. Алада артыкъ жалгъаулу-бёлюмлю сёзлени табыгъыз. Ала тилни къайсы кесеклеридиле?

1. Сен келген кюнден беричи ол бу тийреге басмайды: бир жанына кетген болур (Э. О.). 2. Ай кёз туурамдан кетсе да батып, мен кеталмайын турама (Х. Н.). 3. Жолгъа чыкъсакъ, тёзмейин, биз тюшюнгде кёрюндюк (С. А.). 4. Сен болмайын тыярбызмы биз аны, Элия? (фольк.) 5. Атамы хакъын бергинчиннге деп, ушкогуму, атымы, къамамы, тапанчамы барамтагъа тыйып тохтагъанды (Э. О.). 6. Асхатлары келгинчиге деричи окъуна турса эди, харип . . . (Г. Б.) 7. Ол шоркъа этеди жашаугъа кёп алгъыш, жүрекни сакълайды кетмейин бир сагъыш (Х. О.). 8. Бирсиле эшикде басынып халар айта тургъунчугъа, Албий, хыжыны алып, тышына чыкъды (Э. О.). 9. — Къырым . . . — деп андан арысын айтхынчыгъа, бир къара окъ келип, жерге бауурчугъундан къаплады къаракёз, кермекъаш таулу уланчыкъны (Къ. Н.). 10. Кеч болгъунчуннга деричин заманны эригиусюз оздуругъа итинген Андрей, Байкъасымны жүрек къылларына къатылып жаншата, иги кесек олтурду (Э. О.). 11. Баям, ол алай къоркъгъанын билдирмез ючюннге эте болур эди (Г. Э.).

93-чю иш. Айтымланы белгиленген сёзлерин литература сёзле бла алышындырып жазыгъыз.

1. *Ашыкъмайын*, тегерекни чеп тутуп, кёк жюзюне тыкъ-тыкълама толдула (С. А.). 2. Олсагъатдан *мычымайын*, ала Кырдыклы таба айланып кетдиле (Э. О.). 3. Сени *ючюннге* жашайбыз барыбыз (Кз. Кз.). 4. Юйге кетип *кзалгзынчыгза* *деричин* ол сагъышны этгенлей бардым (З. Ж.). 5. *Мычымайын* алайгъа Сибилчи жетди (фольк.). 6. Сора, ата, кьонакъла *кетгинчиннге* отоугъа бир адам да кирмесин (Э. О.). 7. Ол кюнден *беричи* анга бурулуп кьарарыгъым да келмейди (К. М.). 8. Тюзлюкге кьулду мени сёзюм, *жумулгъунчугъа* эки кёзюм (М. К.). 9. Ингирге дери ишлейсиз, ауузугъузгъа суу *салмайын*, *арымайын*, *талмайын* (фольк.). 10. Андрей, кьонакъла *келгинчиге* бу жангы отоуну башын салсанг эди... (Э. О.).

94-чю иш. Назмуланы окъугъуз. Аланы рифмалары болгъан тизгинлерини жиклерин (сёзлеринде бёлюмлерин) санап кёрюгюз. Белгиленген сёзлени назмучула былай нек хайырланганларын къалай ангылатыргъа боллукъду?

Ол шоркъа этеди жашаугъа кёп алгъыш,
Жюрекни сакълайды *кетмейин* бир сагъыш.

(Х. Н.)

Мен, иш этип, санга къайтып келирге
Кёп кюнлени жарым жолда къалгъанма,
Болсанг да сен жюрегимде, кёлюмде,
Айып этме, *жеталмайын* тургъанма.

(С. А.)

Тохтамайын не жай, не кыш,
Ишленеди иш ашыгъыш.

(С. А.)

Арымайын жазгъан эдинг
Кёп письмола жазгъа дери.

(О. А.)

Балаларынг ауруса,
Сен, *кюлмейин*, ышармай,
Кесинг къарап кече-кюн,
Дохтурлагъа ышанмай.

(С. А.)

Сюймеклик хапар сорама...
Мен кеталмайын турама.

(Х. Н.)

Азмы турдукъ биз ойнамай, кюлмейин,
Бу зорлукъгъа не этерге билмейин.

(Фольк.)

21-чи §. Фонетика транскрипция

Айтылгъан затны (сёзню, сёз тутушну, айтымны, текстни) къагъытха толу, тюрлендирмей тюшюрюр ючюн, фонетика транскрипция, эсе да фонетика жазыу бла хайырланадыла. Ол орфография жазыудан башхады.

Фонетика транскрипция айтылгъанны тюрлендирилмей, тюз эшитилгенича, жазылыууду. Транскрипцияны хар белгиси жаланда бир тауушну билдиреди. Аны себепли я, ё, ю, е, щ харфла (экишер тауушну билдирген кезиулеринде) транскрипцияда хайырланылмайдыла.

Басымлы, басымсыз ачыкъла да, сөлешген заманда тюрленмегенлери себепли, бир кибик харфла бла белгиленедиле: а, о, у, ы, э, ё, ю, и.

Сёзде къысыкъланы жумушакълыкъларын назик ачыкъла, къатылыкъларын а базыкъ ачыкъла билдиредиле.

Къош сёзде неда эки сёзню арасында эки ачыкъдан бири эшитиледи: *къарааякъ* [къарайакъ], *анга айт* [ангайт], *экиатар* [эк'атар], *уллу ёгюз* [улл'ёгюз].

Транскрипцияда уллу харфла хайырланылмайдыла.

Ю л г ю:

Къара къундузну ёмюрю
Жюзле бла саналады,
Жашил чапырагъ'а терекде
Юч-тёрт айдан саргъалады.

(Бабаланы И.)

[къара къундузну ём'юр'ю
ж'юз'л'э бла саналады//
ж'аш'ил' ч'ап'рагъ-а т'эр'эк'т'э
юш-т'ёр'т' айдан саргъалады//]

ИШЛЕ

95-чи иш. Сёзлени фонетика транскрипция бла жазыгъыз.

Бал — бел, жур — жюр, болдур — бёлдюр, тыл — тил, кямар — как, гелля — молла, гяур — гара, журнал — жубуран, тузлукъ — тюзлюк, биямукъ — былай, чаука — чёплеу.

96-чы иш. Сёзлени фонетика транскрипция бла жазыгъыз. Алада башха-башха кысыкъланы бирча нек эшитилгенлерин айтып англатыгъыз.

Аття — сюття (сабий тилде), Балля — гелля, ання — Нюння, хыликья — хыкки, къуллю (юлёкъу) — гюллю.

97-чи иш. Таблица бла хайырланып, сёзлени фонетика транскрипция бла жазыгъыз.

Колхозчу, бусагъатда, къанга, къанкъаз, жанлы, кюч-сюз, Жанмырза, къанбуз, кенгден, кюннге, жонгурчха (юзгеле), ёнкюч, атта, чакъгъыч, аппа, ётгюр, кючден.

3-чю таблица

Тамыр бла жазылау шёршурбан жёрде кысынкъ бирлешле			Тамырда кысыкъ бирлешле			Эки сёзню арасында кысыкъ бирлешле			Тамырда кысыкъ			Сёзню ачыкъдан сора келген ахыр кысыгы ачыкъ бла башланган сёзню аллында		
жазылулары			жазылулары			жазылулары			жазылуу			жазылуу		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	
зс	сс	с	нк	нгк	нгк	зс	сс	с	нг	нгнг	нг	п	б	
зч	сч	сч	нкъ	нгкъ	нгкъ	зт	ст	ст				к	г	
кг	кк	к	пп	пп	п	зч	сч	сч				къ	гъ	
зт	ст	ст	мм	мм	м	пб	пп	п						
кд	кт	кт	тт	тт	т	чт	шт	шт						
тг	тк	тк	сс	сс	с	чс	шс	шс						

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
тд	тт	т	ин	нн	н	чш	шш	ш					
тч	чч	ч	лл	лл	л	чл	шл	шл					
пб	пп	п	кк	кк	к	нб	мб	мб					
пг	пк	пк				нм	мм	м					
чг	чк	чк				нл	лл	л					
чд	шт	шт				нк	нгк	нгк					
чл	шл	шл				нкъ	нгкъ	нгкъ					
чн	шн	шн											
чс	шс	шс											
шг	шк	шк											
шд	шт	шт											
нб	мб	мб											
нм	мм	м											
нд	нн	н											
нл	лл	л											
нкъ	нгкъ	нгкъ											
мд	мн	мн											
нгд	нгн	нгн											
къгъ	къкъ	къ											
нгг	нгнг	нг											

98-чи иш. Текстни фонетика транскрипция бла жазыгъыз. Таблицала бла (3-чю, 4-чю) хайырланыгъыз.

Келчигиз, балаларым, мени бла бир кесекчик олтуругъуз. Сиз да, мен да бир бирни кёрмегенли, эки ай озгъан болур. Аммагъызгъа тансыкъ болмагъанмысыз? Мен а сизге бек тансыкъ болгъанма, жангызым ёлмесин. Тохтачыгъыз, сизге саугъала да асырап турама...

Бел-гиле	Аланы кыайда хайырланылгъанлары	Юлгөле
1	2	3
·	Къысыкъ тауушну жумушакълыгъын билдиреди, харфны баш, онг жанында салынады	[ж ол] [ш эшә] [ч'олну], [б'ил аму къ]
^	Сезде баш басымы билдиреди, ичкыны юсюне, онг жанына бурулуп тартылады	[тамага], [ахшам], [к'эл т'ыр'ч'и]
—	Къысыкъны созулгъаны билдиреди, аны юсюне кенделен тартылады	[ата], [ына], [иси]
/	Фразаны ичинде паузаны билдиреди	[к'эл'иг'из' / столгъа олтургуз' /]
//	Фразаны ахырында паузаны билдиреди	[окъуу башланды' /] [сау к'эл иг'из' /]
-	Басымсыз сёзно басымлы сёзге къошулгъаны билдирген белги (дефис)	[с'эн'-да], [м'эн'-да], [ол-а], [б'из'н'й-бла]
[]	Транскрипция этилген сёз неда текст быллай скобкалагъа алынады	[ж'аш к'бошт'ан к'эл'д'й' /]
у	Къысыкъ у тауушну билдиреди	[тау], [къууан]

1	2	3
-а	Жумушакъ кысыкъдан сора келген а ачыкъны билдиреди	[г' анч' и], [ан' а]
ъ	Иги эшитилмеген базыкъ басымсыз ачыкъны билдиреди	[топъракъ], [сапъран]
ь	Иги эшитилмеген назик басымсыз ачыкъны билдиреди	[т'эб'ьр'э], [с'эд'ьр'э]
\	Сёзде сансыз басымны билдиреди, ачыкъны юсюне, сол жанына бурулуп тартылады	[таш макъа], [сары жау]
ш	Бзындан келген жумушакъ кысыкъгъа бойсунуп, жумушакъ болгъан кысыкъны билдиреди	[таш чы] [таш жол]

ФОНЕТИКАНЫ ТИЗИЛМЕГЕН (СУПЕРСЕГМЕНТ) КЕСЕКЛЕРИ. СЁЗНЮ БАСЫМЫ

22-чи §. Сёзню басымын ангылатыу

Къайсы тилде да басымны талай тюрлюсю болады: сёзню басымы, синтагма басым, фраза басым, логика басым. Басымны сёзню басымындан бирси тюрлюлери интонация бла байламлы эм аны къурам кесеклеринден болгъанлары себепли, алагъа энчи жерде къараллыкъды (27—28-чи §§-да).

Сёзню бёлюмлеринден бирини бирсилеринден эсе кючлю ауаз бла айтылыууна аны б а с ы м ы дейдиле. Сёзню басымын ачыкъ тауушла билдиредиле. Басымлы ачыкъ басымсыз ачыкъладан эсе уллу ауаз бла айтылады.

Басым сёзню энчи шартыды. Бирем-бирем алып айтханда, басымлы бёлюмю неда басымы (сёз жангыз бёлюмден къуралса) болмагъан сёз жокъду. Алайды да, бёлюмлеринден бирини басымлы болуу эм ол бёлюмню кесини энчи оруну барлыгъы сёзлени бир бёлюмлюлеринден къалгъанларыны энчи шартларыды. Басымны оруну тюрленнгенде, сёзню неда аны грамматика формасыны магъанасыны тюрленнгени, неда тауушланы магъананы билдирмеген биригиулери къуралгъаны бу затха шагъатлыкъ этедиле. Сёз ючюн: *атака́ — атака, киргинчи́ — киргѳнчи, сыртла́ — сыртла, къайсы́ — къайсы.*

Сёзню бёлюмюню юч энчилиги барды. Ала бёлюмлени къаллай бирге созулуп, къаллай кюч бла айтылгъанлары эм ачыкъ, кесгин эшитилгенлери / эшитилмегенлери бла байламлыдыла. Басымлы бёлюм бирси бёлюмледен эсе узуннга созулуп, уллу кюч бла эм ачыкъ, кесгин айтылады.

Къарачай-малкъар тилде да басым, бирси тюрк тилледеча, сёзню ахыр бёлюмюне тюшеди. Ол бегирекда къуралмагъан сёздеде иги эсленеди, сёз ючюн: *кирпи́, хычѳн, къундуз, абызыра́, алаша́, топура́къ* д. а. к. Сёзге жалгъаула къошулгъанда, басым тамырдан алагъа кёчеди: *кзобуз — кзобузчу, кзобузчула́, кзобузчуларыбыз; жол — жолчу, жолоучу, жолоучулукъ.*

Орус тилде уа басым сёзню къалайына да тюшеди: *замок, поле, телѳга, курятина, завод, прокурор.* Не ючюн дегенде, орус тилде басымны, къарачай-малкъар тилдеча, энчи оруну жокъду.

Орус тилден неда аны юсю бла башха тилледен алын-

нган сёзлени басымлары къарачай-малкъар тилде тюрленмей жюрютюледиле: *телефон, парта, расписание*. Алай быллай сёзлеге къарачай-малкъар тилни жалгъаулары къошулсала, аланы бир-бирлерини басымлары тюрленмейди, башхаларыны басымлары уа тюрленеди. Сёз ючюн, басымлары ахыр бёлумлеринде болгъан орус сёзлеге къарачай-малкъар тилни жалгъаулары къошулгъанда, аланы басымлары ол жалгъаулагъа кёчеди: *телефон — телефонла, телефонлары, телефонларыбыз; трамвай — трамвайла, трамвайлары, трамвайларыбыз*. Басымлары башха бёлумлеринде болгъан сёзлени уа къарачай-малкъар жалгъаула тюрлендиралмайдыла: *парта — партала, парталарыбыз, расписание — расписанияны, расписаниябызны*.

Э с г е р т и у. Ахырларында къарачай-малкъар тилде жорюмеген кысыкъ бирлешлери болгъан сёзле бу жорукъгъа бойсунмайдыла, алай сёзлени басымларын къарачай-малкъар тилни жалгъаулары тюрлендирмейдиле: *комбайн — комбайнчы, комбайнла, октябрь — октябрьде, Верхоянск — Верхоянскге, социализм — социализмни, декабрь — декабрьде* д. б.

Къош сёзлени бир-бирлерини эки кесегинде да басым сакъланады, сёз ючюн: *тийрэ-кгоншу, ары-бері, андамынді, аякъ-къашыкъ, кзурт-кзумурсха, эркек-тиши, келген-кетген, сатыу-алыу, оюн-кюкю, жан-жаныуар* д. б.

23-чю §. Сёзню басымыны жоругъуну сакъланмагъан кезиулер

Сёзлеулени, болушлукъчу сёзлени, междометияланы, алмашланы, жалгъауланы бир къауумлары басымны жоругъуна сыйынмайдыла, эсе да басым аланы ахыр бёлумлерине тюшмейди. Юлгюле:

1) сёзлеуле: *тамбла, бюгюн, бюгече, быйыл, эртгенбла, энтда, энди*;

2) кесекчикле: *чыртда, ахырда, бютюнда, артыкъда, бегирекда, жаланда, сынгар (къарач.), шашмай, туура, арабий, туююлдю, ййха (къарач.)*;

3) байламла: *огъесе, эмда, неда, болсада, сора, дагъыда*;

4) алмашла: *кзачан, кзайры, ненча, аллай, быллай, мынча, анча*;

5) междометияла: *оллахий! тоба! билляхий! таллахий!, тоба-тоба! асто! машалла! эшиги!* (чегемлиледе).

Сёз къураучу эм сёз тюрлендириучю жалгъаулары бир къаууму басымны кеслерине алмайдыла:

1) бет эм хапарчылыкъ жалгъаула: *айтама, ишлэйсе, кёрёди, барабыз, келёсиз, ишлэйдиле;*

2) угъайлаучу *-ма/-ме* жалгъау: *барма, бёрме, айтдырма, юйюрсюндюрме.*

Угъайлаучу жалгъау бет жалгъауну аллында келсе, юч бёлюмлю сёздеде басым угъайлаучу жалгъаугъа угъай, сёзню тамырына тюшеди: *бармагъыз, кёлмесин, тапмайма, кзайтмагъыз* д. б.;

3) сёз къураучу *-ча* жалгъау: *адамча, тауча, орусча, адетдеча, адамыча;*

4) ушашдырыучу (тенгешдириучю) *-ча* жалгъау: *айыуча, кзаяча, чибижича, йтча, малча* д. б.;

5) соруучу *-мы/-ми, -му/-мю* жалгъау: *айтдымы? келдигизми? сэнми? олму? кюндюзмю?* д. б.;

6) этимни буйрукъчу турушуну *-чы,/-чи, -чу/-чю* жалгъауу: *барчы, келтирчи, кёргюзтчю* д. б.

Этимни буйрукъчу туруш формасы, тамыры бир бёлюмлю болуп, экинчи бетде кёплюк санда эсе, басым биринчи бёлюмге тюшеди: *келигиз, ачыгъыз, кзайтыгъыз* д. б.

24-чю §. Къарачай-малкъар тилде басымны сёзню магъанасын тюрлендириуде энчилиги

Къарачай-малкъар тилде басым, орус тилдеча, сёзню магъанасын тюрлендиреди, сёз ючюн: *алма — алма, тюймё — тюйме, бурма — бурма* д. б. Болсада басымны сёзлени магъаналарын тюрлендириу къуллугъу къарачай-малкъар тилде бла орус тилде кёп жаны бла бирге келишмейди. Аны иги ангылар ючюн, эм алгъа *алма — алма* дегенча къарачай-малкъар сёзлени бла *замок — замок* дегенча орус сёзлени бир бирден айыргъан энчиликлени ачыкъларгъа керекди. *Замок — замок* дегенча сёзлени бир бирден башхалыкълары аланы жаланда басымларында (биринчи сёзню экинчи бёлюмюнде, экинчи сёзню уа биринчи бёлюмюнде) туююлдо. Аланы дагъыда барды башхалыкълары: *замок* деген сёзде /a/, *замок* деген сёзде уа /o/ ачыкъла къарыусуз эшитиледиле (редукция болады). *Алма — алма* дегенча сёзлени уа бир бирден башхалыкълары жаланда алада басымны орунундады: ол биринчи сёзде экинчи бёлюмдеди, экинчи сёзде уа биринчи бёлюмдеди. Быллай сёзлени басымсыз ачыкълары орус тилдеча къарыусуз (редукция бла) айтылмай-

дыла. Къарачай-малкъар тилде, бирси тюрк тилледеча, редуция жаланда *пр, бр, гр, тр, мч, мж* дегенча кысыкъланы араларындагы басымсыз ачыкълада болады (14-чю §-ха къарагыз).

Аны себепли басым орус тилде саулай сёзню энчилигиди, къарачай-малкъар тилде уа жаланда ачыкъ тауушну энчилигиди. Бу болум бла байламлы орус тилде бла къарачай-малкъар тилде басымны магъананы тюрлендириу къуллугъунда быллай энчиликле бардыла.

Орус тилде басымны лексика, лексика-грамматика эм грамматика магъаналары бардыла:

1) басымны лексика магъанасы аны тилни бир кесеги болгъан сёзлени лексика формаларыны магъаналарын тюрлендириуу бла байламлыды: *замок — замо́к, орган — о́рган, пахнуть — па́хнутъ, парить — па́рить, верхом — ве́рхом*;

2) басымны лексика-грамматика магъанасы аны тилни башха-башха кесеклерини лексика формаларыны магъаналарын тюрлендириууу бла байламлыды: *пропасть (ат) — пропа́сть (этим), подать (ат) — пода́ть (этим)*;

3) басымны грамматика магъанасы аны тилни бир кесеги неда башха-башха кесеклери болгъан сёзлени грамматика формаларыны магъаналарын тюрлендириууу бла байламлыды: *кругом (сёзлеу) — круго́м (атны болуш формасы), молча (сёзлеу) — молча́ (этимча), порты (баш болушдагы ат) — порты́ (кёплюк сандагы ат), насыпь (ат) — насы́пь (этимни буйрукъчу турушу), поездá (кёплюк сандагы ат) — поезда́ (иел. болушдагы ат), учите (буйрукъчу туруш) — учите́ (туура туруш)*.

Къарачай-малкъар тилде уа басымны лексика эм лексика-грамматика магъаналары жокъдула, не ючюн дегенде, ол тилни бир кесеги неда башха-башха кесеклери болгъан сёзлени лексика формаларыны магъаналарын тюрлендиралмайды. Аны жаланда грамматика магъанасы барды: ол сёзлени грамматика формаларыны магъаналарын тюрлендиреди. Аллай формала быладыла:

1) атны баш болуш формасы бла этимни *-ма* жалгъауу бла къуралгъан угъайлаучу формасы: *алма — алма, кертме — кертме, турма — турма*;

2) сёз къурауучу *-ма/-ме* жалгъаууу ат бла этимни *-ма/-ме* жалгъаууу бла къуралгъан угъайлаучу формасы: *сюрме — сюрме, жазма — жазма, тюйме — тюйме, бурма — бурма*;

3) иелик жалгъаууу атны 1-чи бет жангызлыкъ сан формасы бла хапарчы жалгъаууу атны аллай формасы:

атабыз — атабыз, анабыз — анабыз, ишчибиз — ишчибиз;

4) угъайлаучу -сыз жалгъаулу ат бла хапарчы жалгъаулу атны 2-чи бет кеплюк сан формасы: атасыз — атасыз, эгечсиз — эгечсиз, сабийсиз — сабийсиз;

5) иелик жалгъаулу атны 2-чи бет кеплюк сан формасы бла этимни буйрукъчу турушуну аллай формасы: атыгъыз — атыгъыз, киригиз — киригиз;

6) -чы жалгъаулу ат бла этимни буйрукъчу турушуну аллай кесекчик бла къуралгъан формасы: атчы — атчы, тууарчы — тууарчы, кзойчу — кзойчу;

7) этимни 3-чю бет жангызлыкъ сан формасы бла хапарчы жалгъаулу сыфатны аллай формасы: танды — танды, кирди — кирди, кзарады — кзарады;

8) этимни 3-чю бет жангызлыкъ сан формасы бла атны аллай формасы: кзырды — кзырды, бузду — бузду, жауду — жауду;

9) атны орунлаучу болуш формасы бла ат бла да байлам: тауда — тау да, башда — баш да, агъачда — агъач да;

10) -да жалгъаулу сёзлеу бла этим (неда ат) бла да байлам: жазда — жаз да, алда — ал да, жайда — жай да, арда — арт да.

ИНТОНАЦИЯ *

25-чи §. Интонацияны ангылату

Интонация (латин сёздю, «улуу ауаз бла айтама» деген магъананы билдиреди) деп сёлешиуню къураучу мадарланы барысына да айтадыла. Ол мадарла быладыла: 1) мелодика, 2) паузала, 3) сёлешген заманда сёзлени эшитилген кючлери, 4) сёлешиуню терклиги / акъырынлыгъы, 5) синтагма, фраза эм логика басымла, 6) сёлешиуню тембри (качествосу), 7) эмфаза. Интонацияны мадарлары бирем-бирем угъай, биргелей хайырланыладыла.

Интонация сёлешиуню баш шартыды. Интонациясыз сёлешиу къуралмайды, ангылашынмайды. Сёлешиу тилни бай, шатык, терен магъаналы этиуде кеп сёз билиу эм ала бла тюз хайырланыу бла бирча, интонацияны кес-

* Дерсликни бу темасы Л. Л. Буланини оюмуна таянып жазылганды (къарагъыз: Буланин Л. Л. Фонетика современного русского языка. М.: Высш. шк., 1970, 167-чи — 193-чю б.).

гинлигини, кѣп тюрлююлюгюню да магъаналары уллуду. «Тилни къурамында интонация белгили жерни алады эм кѣп тюрлю ишни жалчытады»⁸. Интонация бла хайырланып, сѣлешуню синтагмалагъа (тюрлю-тюрлю магъаналы кесеклеге) юлешибиз. Интонация сѣз тутушланы, айтымланы тюрлюлерин къурайды, адамны оюмун, сезимлерин, не зат этерге суюгенин билдирирге болушады.

Интонация кѣп тюрлю болады. Аланы бек белгилелери быладыла: соруучу, кѣтюрюучю, хапарлаучу, сейирсиниучю, хаулаучу, буйрукъчу, тенглешдириучю.

26-чы §. Синтагманы ангылатыу

Бизни сѣлешгенибиз кесекледен къуралады: сѣзледен, сѣз тутушладан, сѣз бирлешледен, айтымладан. Аланы аралары паузала (бѣлюнюуле, тохтаула) бла белгиленедиле⁹. Сѣз ючюн, *Тамбла эрттенликде бизни гѣжефлерибиз Америкагъа эришиулеге кетерикдиле* деген фраза (айтым) быллай кесекледен къуралгъанды: *Тамбла эрттенликде / бизни гѣжефлерибиз / Америкагъа / эришиулеге кетерикдиле*. Бу кесекле энчи синтаксис конструкцияланы къурайдыла: башчыны къауумун, хапарчыны къауумун эм болумну къауумун.

Алай бла, синтагма интонация магъананы бла бирликди, сѣлешген заманда къуралады эм фразаны айтхан адам билип, ангылап юлешген кесеклеринден бириди.

Синтагманы сѣлешген адам тюрлю-тюрлю магъаналада айтыргъа боллукъду: *Жыйылыу тамбла ингирде боллукъду — Жыйылыу тамбла / ингирде / боллукъду* (биринчисинде — 1 синтагма, экинчисинде — 2 синтагма).

Биринчи юлгюде *тамбла ингирде* айтымны бир члениди — заманчы болум.

Экинчи юлгюде *тамбла* заманчы болумду, *ингирде* айтымны ачыкълаучу члениди — заманчы болум.

Синтагмагъа юч жаны бла къараргъа керекди: магъана, синтаксис эм интонация.

Магъана жаны бла алгъанда, синтагма сѣлешуню билип, эслеп юлешинген кесеклеринден бириди.

Синтаксис жаны бла къарагъанда, синтагма сѣлешуню синтаксисге бойсунуп юлешинген кесегиди; синтаг-

⁸ Буланин Л. Л. Кѣрг. иш, 168-чи б.

⁹ Анда, 169-чу б.

ма сау фразаны (айтымны) къурагъа болады (*Мен юйге келдим*), айтымны членин да къурайды (*Ол немец, француз тиллени биледи — бош член; бизни футболчу командидабыз — жайылгъан член*).

Фразаланы синтагмалагъа юлешиу айтылгъан затны магъанасын тюрлендирирге болады: *Къалай сейирсиндирдиле / аны къарындашыны сёзлери!* эм *Къалай сейирсиндирдиле аны / къарындашыны сёзлери!* *Айт / бюгюн келсин эм Айт бюгюн / келсин.*

27-чи §. Интонацияны кесеклери

Интонация юч кесекден къуралады: мелодикадан, синтагма басымдан эм паузаладан¹⁰.

Мелодика ауазны баш тюрлюсюню кымылдау халыды, интонацияны бек магъаналы кесегиди. Ол фразаны (айтымны) къурайды, аны синтагмалагъа эм ритмика къауумлагъа юлешеди, аланы бирге байлайды, айтылгъан затны соруу, хапарлау, кётюрюу д. а. к. башха магъаналарын бир бирден айырады, айтылгъанны бек магъаналы кесегин айырып кёргюзтюрге онг береди, адамны ич сезимин, самаркъау этиуюн, къагъып айтыуун билдиреди.

Синтагма басым деп синтагманы сёзлеринден бирини кючлю басымына айтадыла¹¹. Сёз ючюн, *Келирыйыкъда / биченчи жыйын / Ауар Сыртха чыгъарыкъды* деген айтымны юч синтагмасыны да синтагма басымы аланы биринчи сёзлериндеди. Орус тилде уа басым синтагманы ахыр сёзюне тюшеди: *На следующей неделе / у наших студентов / начнутся экзамены.*

Фразаны бошалгъанын аны ахыр синтагмасыны синтагма басымы билдиреди. Синтагма басымны бу къууллугъуна фраза басым дейдиле. Фраза басым бирси синтагмаланы басымларындан эсе энчи жерни алады, не ючюн дегенде, ол айтымны къуру ахыр синтагмасыны энчилигин кёргюзтюп къоймайды, саулай фразаны къаллай болгъанын ачыкълайды, аны къурайды.

Паузала сёлешиуюн ауазыны бёлюмлеридиле (тохтап-тохтап айтылыуларыдыла). Ала синтагмаланы бла фразаланы бир бирден айырадыла¹².

Сёлешиуюн паузаларыны созулуулары бирча болмайдыла. Толу айтым болгъан фразаланы паузалары

¹⁰ Буланин Л. Л. Кёрг. иш, 176-чы б.

¹¹ Анда, 185-чи б.

¹² Анда, 187-чи б.

кѣпге созуладыла. Фразаланы араларында паузаланы // белги бла кѣргюзтедиле: *Алий университетде ишлейди.* // *Аны кзарындашы Марат а школну директоруду.*

Фразаны ичинде синтагмаланы бир бирден айыргъан паузалагъа синтагма паузала дейдиле. Синтагма паузала фраза паузаладан эсе азгъа созуладыла. Синтагма паузаланы созулуулары да бирча болмайдыла. Аланы азгъа / кѣпге созулуулары синтагмаланы магъана эм грамматика жаны бла бир бирлери бла байланыу халларына кѣре болады. Сѣз ючюн, *Тилейме, / тохта, / анга жукъ айтма* деген фразада *тилейме* дегенден эсе *тохта* дегенден сора узун пауза этиледи. Не ючюн дегенде, ол (пауза) *тилейме* деген синтагма *тохта* деген синтагма бла байламлы болгъанын (тохтарынгы тилейме), *анга жукъ айтма* деген синтагма бла уа аны байламы болмагъанын кѣргюзтеди. Бу фразада *тохта* деген синтагманы магъанасы бирси синтагмаладан эсе уллуду: ол фразаны эки баш кесекге юлешип турады — *Тилейме* эм *анга жукъ айтма*. Синтагманы чеги магъана эм грамматика жаны бла уллу болса, аны паузасы да кѣпге созулады. Пауза не къадар къысха болса, эшитилген да ол аллай бир аман этеди. Алай паузаны къысхалыгъыны орунун мелодика бла басымны тюрлюлери толтурадыла.

28-чи §. Логика басым

Логика басым деп, болумгъа кѣре, айтымда бек керекли сѣзню интонацияны мадарлары бла бѣлюнююне (чертилиуюне) айтадыла¹³. Айтымда логика басым бла толу магъаналы (айтымгъа член болгъан) сѣзлени айырыргъа болады. Болушлукъчу сѣзле уа логика басым бла айырылмайдыла. Айтымны къайсы сѣзю логика басым бла айтылса да, аны магъанасы анга кѣре тюрленеди, ол сѣзге энчи магъана бериледи. Аны, сѣз ючюн, *Мен бюгюн Ахмат бла чалгзыгъа чыгъарыкъма* деген айтымда кѣрюрге боллукъду: 1) *Мен бюгюн Ахмат бла чалгзыгъа чыгъарыкъма* (башха адам угъай); 2) *Мен бюгюн Ахмат бла чалгзыгъа чыгъарыкъма* (башха кюн угъай); 3) *Мен бюгюн Ахмат бла чалгзыгъа чыгъарыкъма* (башха адам бла угъай); 4) *Мен бюгюн Ахмат бла чалгзыгъа чыгъарыкъма* (башха ишге угъай); 5) *Мен бюгюн Ахмат бла чалгзыгъа чыгъарыкъма* (чыкъмай къаллыкъ туююлме).

Айтымда, болушлукъчу сѣзледен сора да, кесеклери

¹³ Буланин Л. Л. Кѣрг. иш, 189-чу б.

башха жазылган кыош сёзлени экинчи сёзлери логика басым бла айырылмайдыла. Сёз ючюн, *Мен темир бетли костюм кийдим; Ол таудан кече ортасында келди; Мурат сахтиян бел бау кзысады* деген айтымлада темир бетли, кече ортасында, бел бау деген кыош сёзлени экинчи сёзлери логика басым бла айтылмайдыла.

Бир-бир сёз тутушланы баш сёзлери да логика басым бла тынгылы айырылмайдыла. Сёз ючюн, *Тюкенде алтын сагзатла бардыла; Алим кзой кзыркзады; Мен сенден терк атлайма* деген айтымланы алтын сагзатла, кзой кзыркзады, терк атлайма деген сёз тутушларыны баш сёзлери (*сагзатла, кзыркзады, атлайма*) логика басым бла аланы бойсунган сёзлери ча (эм айтымланы битеу бирси сёзлери ча) кесгин, ачыкк айырылмайдыла.

29-чу §. Эмфазаны ангылатыу

Сёзле бир-бирде кючлю сезим бла (сёз ючюн, бек ачыуланып, бек сейирсинип, бек кзууанып) айтыладыла. Анга, эсе да сёзлени сезимлени билдириу кючлерини кетюрюлюулерине, э м ф а з а дейдиле. Эмфаза тауушланы созулуп айтылыулары бла байламлыды. Орус тилде созулуп асламысында басымлы ачыкк тауушла айтыладыла: *хоро-оший, кра-асный* д. а. к. Алай бир-бирде сёзню биринчи кзысыгы да созулуп айтылыргча болады: *ч-чёрт, м-мерзавец*¹⁴.

Кыарачай-малкыар тилде эмфаза ачыккыладан эсе кзысыккыла бла бек байламлыды. Алай селешгенде кзысыкк таууш сёзню аллында хазна созулмайды, сёзню ортасында уа бу хал кеп тюбейди: *иг-ги, кзат-ты, уу-уакк, ал-ламат, жар-рагган* д. а. к. Ачыккыладан а, орус тилде ча, басымлылары угыай, басымсызлары созуладыла: сёз ючюн /a/, /o/, /e/ ачыккыла: *а-ариу, о-озуп, ке-ерилип*.

Алай бла, логика басым сёзге эс бурдура эсе, эмфаза уа аны сезим жаны бла кючлейди.

С е л е ш и у н ю т е м б р и деп назикликлери бирча ауазланы бир биринден башха этген энчиликлерине айтадыла. Хар тауушнуча, селешиюну да тембри (качествосу) болады. Адамланы бир кибик кючу (уллулугу / гитчелиги) эм качеству (назиклиги / базыккылыгы) болган ауаз бла селешгенлерин бир бирден айырып танытхан тембри.

¹⁴ Щерба Л. В. Фонетика французского языка. М., 1953, 133-чу, 196-чы б.

СЁЛЕШИУНЮ ФОНЕТИКА ЖАНЫ БЛА КЕСЕКЛЕГЕ ЮЛЕШИНИУЮ

Сёлешиу бири биринден айырылгъан кесекледен къуралады. Аланы уллулары, гитчелери эм бек гитчелери боладыла. Алай бла, сёлешиуню кесеклери юч тюрлюдюле: фраза, сёлешиу такт эм сёзню бёлюю.

30-чу §. Фраза

Айтылгъан текстни бек уллу кесеклери фразаладыла. Фраза сёлешиуню бошалгъан, кеси аллына толу магъананы билдирген кесегиди. Ол сёлешиуню бирси кесеклеринден кёпге созулгъан паузала бла айырылады эм толу оюмну билдиреди. Фраза айтыуду. Аны себепли фонетикада аны айтылыу, эшитилиу, интонация жаны бла тинтедиле. Айтыуну синтаксис къурамы эм магъанасы фонетикагъа керек болмайдыла. Транскрипцияда фразаланы аралары // белги бла кёргюзтюледиле. Сёз ючюн:

Насыпсыз Вештау... //Ол, айтханыча, бир кюн кзлып, бир кюн танг атхынчы, кертме терек тюбюнде кзара суугъа ашарыкъ элте эди, //жашы да ары келген эди да, //ала дорбунда кечине эдиле.// (Къагъыйланы Назифаны «Тейри жарыкъ» деген романындан).

Бу текстде төрт фраза барды. Аланы биринчилери къысхады. Фразаланы жангыз сёзден къуралгъанлары да боладыла; сёз ючюн: *Къыш. Къыртчын сууукъ... Кюз арты. Терек чапыракъла алтын бетли болгъандыла.*

31-чи §. Сёлешиу такт

Фразаланы уллулары сёлешиу тактлагъа юлешинедиле. Сёлешиу такт фразаны къысха кесегиди. Фразаны кесеклери бир бирден интонацияны мадарлары бла айырыладыла. Ала сёзле, сёзлени грамматика формалары, сёз тутушла, сёз бирлешле боладыла. Бир бирден къысха паузала бла айырыладыла (ала жазмада / белги бла кёргюзтюледиле). Сёз ючюн, башда берилген текстни ахыр фразасы быллай тактлагъа юлешинеди: *Ала / дорбунда кечине эдиле; Мен кёп ишлейме; Ол мени танийды; Элге барып кел; Кюз арты эди* дегенча къысха фразала сёлешиу тактлагъа юлешинмейдиле: бирер тактдан къуралгъандыла.

Сёлешиу тактла фонетика сёзледен да къураладыла.

Фонетика сёз деп толу магъаналы сёз бла болуш-лукъчу сёз неда эки болушлукъчу сёз бир басым бла айтылып, бир сёзча эшитилгенлерине айтадыла; сёз ючюн: *сён а>сёна, мені бла>менібла, хау бёр да>хаубёрда, кзуру да>кзуруда* д. б. Фонетика сёзледен кзуралгъан сёлешиу тактлагъа быллай юлгюле келтирирге боллукъду: *Ёхтемленебиз! сени бла; Кзуру да! кзууаннганлай туругъуз!*

32-чи §. Сёзню бёлюмю

Сёлешиу такт сёз бюлюмлеге юлешинеди. Сёзню бёлюмю сёлешиуню бирде таууш бла тенг (бёлюм кзуру ачыкъ тауушдан кзуралса), бирде уа андан уллуракъ кесегиди. Ол сёлешиу органла азчыкъ ачылып, ауаз кётюрюлerek болуп кзуралады. Сёз ючюн, *Сен а / узакъ жары кетдинг* деген фразаны сёлешиу тактлары быллай сёз бёлюмлеге юлешинедиле: *се-на у-закъ жа-ры кет-динг*.

Бир-бирде сёлешиуню фонетика кесеклерини барысыны да (фразаны, сёлешиу тактны, сёз бёлюмню) кюлдукъларында жюрютюлген сёзле тубейдиле; сёз ючюн: *Хау! Хо! Кет! Чан!*

Фразаланы, сёлешиу тактланы магъаналары боладыла. Сёзню бёлюмлерини уа, ала сёзле неда морфемала туююл эселе, лексика магъаналары болмайдыла. Сёз ючюн, *иш, кзол, баш* деген тил кесекле сёзле да, сёз бёлюмле да боладыла. Аны себепли аланы лексика магъаналары барды. Аллай магъаналары аладан башха сёзле кзурагъан *-ле* (ишле), *-чи* (ишчи), *-ай* (кюлай), *-лыкъ* (башлыкъ), *-чы* (башчы) жалгъауланы да бардыла. *Ёхтемленебиз сени бла* деген фразаны сёзлерини бёлюмлерини уа (*ёх-тем-ле-не-биз се-ни-бла*) лексика магъаналары жокъдула.

СЁЗ БЁЛЮМ. СЁЗНЮ БЁЛЮМЛЕГЕ ЮЛЕШИУНЮ ЖОРУКЪЛАРЫ. БЁЛЮМЛЕНИ ТЮРЛЮЛЕРИ

33-чю §. Сёзню бёлюмюн ангылатуу

Сёлешген заманда аууздан чыкыгъан хауаны кючю бла хар сёз кесеклеге юлешинеди. Сёзню аллай кесеклерини саны аны ачыкъ тауушларыны саны бла бирге келишеди. Ол кесеклени хар бирин ачыкъ таууш кеси неда

къысыкъ таууш (неда къысыкъ тауушла) бла бирге къурайды. Алайды да, аууздан чыкыгъан хауаны бир урумгъа айтылгъан тауушуна неда таууш бирлешине с ѓ з н ю б ѓ л ю м ю дейдиле.

Сѓзню бѓлумлеге юлеше туруп, тауушладан тилни къайсы органлары уллу ачылып, къайсы гитче ачылып къуралгъанларын эсге алыргъа керекди.

Къысылуучу-атылуучула /б/, /п/, /д/, /т/, /г/, /к/, /къ/, /гъ. бла аффрикатла /ц/, /ч/, /ж'/, тилни органлары ачылмай тургъанлай, жепилиле /с/, /з/, /в/, /ф/, /ж/, /ш/, /ш'/, /х' ала бир кесек ачылып, сонорлула /й/, /у/, /л/, /м/, /н/, /нг/, /р/ аладан уллуракъ ачылып, ачыкъла уа эркин ачылып къураладыла. Аны себепли ачыкъ тауушла бѓлюмню кеси алларына да къурайдыла, къысыкъла уа бѓлюмню ачыкъсыз къураялмайдыла.

Сѓзню бѓлумлери, андан ары юлешинмей, биргелей айтылгъанлыкыгъа, эшитилгенде аланы тауушладан къуралгъанлары билинип турады. Тауушла б ѓ л ю м к ѓ у р а у ч у л а г ѓ а бла б ѓ л ю м к ѓ у р а м а у ч у л а г ѓ а юлешинедиле. Бѓлум къураучу тауушла ачыкъладыла. Ала уллу ауаз бла айтыладыла эм бѓлюмню башлагъан этедиле. Бѓлум къурамаучу тауушла уа къысыкъладыла. Ала бѓлум къураучу тауушлагъа тагылып жюрийдюле эм аладан эсе къарыусуз ауаз бла айтыладыла.

Къарачай-малкъар тилде бѓлюмню къурамына кирген къысыкъла, айтылыу халларына кѓре, эки тюрлю боладыла: 1) кючлю башланганла эм 2) кючлю бошалгъанла. Къуралгъан заманларында кючлю ауаз бла башланып, кючсюзюрек ауаз бла бошалгъан къысыкълагъа к ю ч л ю б а ш л а н н г а н къысыкъла дейдиле. Аллай къысыкъла бѓлюмню башлагъан этедиле: *ма, бу, а-та, а-ла, къа-ма, та-ба*. Башланганларындан эсе бошалгъанларында уллу ауаз бла айтылгъан къысыкълагъа к ю ч л ю б о ш а л г ѓ а н къысыкъла дейдиле. Аллай къысыкъла бѓлюмню бошагъан этедиле: *ат, кел, бар, оз, аш, эс*.

Къарачай-малкъар тилде сѓз бѓлюмню чеги хар заманда бирлешген къысыкъланы аралары бла ѓтеди: *ус-таз, ын-на, ай-ран, эс-сиз, тау-лу, эрт-те*. Орус тилде уа ол чек бирлешген къысыкъланы аллары бла ѓтеди: *ка-пля, ба-нда, то-нна, ка-сса, мо-рской*. Орус тилде бла къарачай-малкъар тилде сѓзню бѓлюмюню чеги, жаланда бирлешген къысыкъла экиден кѓп болмай, аланы да биринчилери /й/ болгъанда, келишеди. Тенгleshдиригиз:

бай-ла, ай-ны, чай-кѣа, эм май-ка, вой-на, пой-ло.
/Й/ кѣысыкѣны ызындан дагѣыда эки кѣысыкѣ келген кезиуледе уа сѣзню бѣлюмюню чеги бу тилледе бирге келишмейди, сѣз ючюн: *айт-ды, кѣзайт-сын эм май-ский, вой-ско-вой.*

34-чю §. Сѣзню бѣлюмлеге юлешиуню жорукѣлары

Башда кѣргюзтюлген шартлагѣа кѣре, кѣрачай-малкѣар тилде сѣзню бѣлюмлеге юлешиуню быллай жорукѣлары бардыла:

1) ачыкѣланы араларындагѣы кѣысыкѣ экинчи бѣлюмге ётеди: *э-ки, а-ла, а-та, а-ра, о-ба, о-кѣу, у-ку;*

2) ачыкѣланы араларындагѣы эки кѣысыкѣдан бири биринчи бѣлюмге, экинчиси экинчи бѣлюмге тюшедиле: *ын-на, ап-па, ам-ма, ат-лы, эт-се, кюл-сюн;*

3) ачыкѣланы араларындагѣы юч кѣысыкѣдан экиси биринчи бѣлюмде кѣалады, ючюнчюсю уа экинчи бѣлюмге ётеди: *эрт-те, арт-да, айт-ды, кѣзарт-лыкѣ, кѣу-мурс-ха, се-нгирч-ке, си-бирт-ги.*

35-чи §. Сѣз бѣлюмлени таууш кѣурамларына кѣре тюрлюери

Таууш кѣурамларына кѣре, кѣрачай-малкѣар тилде сѣзню бѣлюмлери эки тюрлю боладыла.

1) а чыкѣ бѣлюмле: *а-ры, ы-ра-зы, э-рин, и-лишан, у-мут, ю-чеу-лен, ё-гюз, о-ракѣ; ба-ра-ма, ке-ле-ди, кѣ-тю-ре-ме.* Бу юлгюледе кѣрюннгенине кѣре, ачыкѣ бѣлюмле эки тюрлю боладыла: а) эки жаны да ачыкѣ бѣлюмле — жаланда ачыкѣ тауушладан кѣуралгѣан бѣлюмле эм б) бир жаны ачыкѣ бѣлюмле — кѣысыкѣ таууш бла ачыкѣ тауушдан кѣуралгѣан бѣлюмле;

2) ж а б ы к ѣ б ѣ л ю м л е да эки тюрлю боладыла: а) бошалгѣан жаны жабыкѣ бѣлюмле: *ал, арт, эл, элт, юст, юч;* б) башланган, бошалгѣан жаны да жабыкѣ бѣлюмле: *бар, тѣрт, кѣл, борч, кюч, кѣаст, жыл, жырт.*

Сѣз бѣлюмлени тауушларыны санына эм аланы бирлешиулери кѣре тюрлюери:

1) жаланда ачыкѣладан кѣуралгѣан бѣлюмле: *а-ры, э-ме-ген, ы-лыт-хын, ё-ге, о-рам;*

2) ачыкѣ бла кѣысыкѣдан кѣуралгѣан бѣлюмле: *ал, эл, ур, ыз, ол;*

3) ачыкъ бла эки кысыкъдан къуралгъан бѣлюмле: *айт, элт, арт, юст*;

4) кысыкъ бла ачыкъдан къуралгъан бѣлюмле: *ма, че, ту-ра-ды, ча-на, те-ре-зе*;

5) эки жанында кысыкъ, орталарында уа ачыкъ тауушлары болгъан бѣлюмле: *бар, кел, бур, кюл, жыр, кир, сор, тѣр*;

6) кысыкъ, ачыкъ дагъыда эки кысыкъ тауушдан къуралгъан бѣлюмле: *тѣрт, журт, тынч, берч, жорт, кзыркъ*.

Студентле, ана тиллери бла бирге орус тилни да окъугъанлары себепли, сѣзню бѣлюмлери тауушларыны къуралыуларына бла бирлешиулерине кѣре орус тилде бла ана тиллеринде бирге келишмегенлерин эм аны сылтауу не бла байламлы болгъанын билирге керекдиле.

Орус тилде сѣзню аллында, ахырында да эки, юч, тѣрт кысыкъ окъуна бирге жюрюй эселе, къарачай-малкъар тилде уа, башда айтылгъаныча, сѣзню аллы кысыкъ бирлеш бла башланмайды, сѣзню ахырында да кысыкъ бирлешни экиден кѣп тауушу болмайды. Аны себепли орус тилде къарачай-малкъар тилде тюбемеген быллай сѣз бѣлюмле бардыла:

1) эки кысыкъ бла ачыкъдан къуралгъан: *ста-кан, пле-нум, шко-ла*;

2) юч кысыкъ бла ачыкъдан къуралгъан: *стра-на, спра-ши-вать*;

3) тѣрт кысыкъ бла ачыкъдан къуралгъан: *встре-ча, вскры-вать*;

4) юч кысыкъ бла ачыкъдан, дагъыда кысыкъдан къуралгъан: *справ-ка, стрел-ка*;

5) юч кысыкъ бла ачыкъдан, дагъыда эки кысыкъдан къуралгъан: *всласть, страсть*;

6) тѣрт кысыкъ бла ачыкъдан, дагъыда кысыкъдан къуралгъан: *вскрип, всхлип*;

7) тѣрт кысыкъ бла ачыкъдан, дагъыда эки кысыкъдан къуралгъан: *всплеск*;

8) эки кысыкъ бла ачыкъдан, дагъыда эки кысыкъдан къуралгъан: *фронт, кремль*;

9) кысыкъдан, ачыкъдан, дагъыда юч кысыкъдан къуралгъан: *текст, пункт*;

10) эки кысыкъ бла ачыкъдан, дагъыда кысыкъдан къуралгъан: *план, стаж, шкаф*.

Къарачай-малкъар тилни кесини къуралмагъан сѣзлерини бѣлюмлери тѣртден ары бармайдыла. Бир — юч

бѣлюмлю сѣзле кѣп, тѣрт бѣлюмлюле уа аз жюрютюле-диле ¹⁵. Юлгюле:

1) бир бѣлюмлю сѣзле: *а* (байлам эм кесекчик), *о, э* (междометияла); *ал, ёс, ич; ма, че, бу; элт, айт; бер, жюр, къаш; тѣрт, къарс;*

2) эки бѣлюмлю сѣзле: *че-лек, ул-лу, у-закъ, ал-ма, кюз-гю, а-на, ё-ге;*

3) юч бѣлюмлю сѣзле: *те-ре-зе, мин-да-лакъ, се-нгир-ке, къу-мурс-ха.*

4) тѣрт бѣлюмлю сѣзле: *а-бы-зы-ра, го-лын-г-къыл-ды, мѣ-ре-жи-я(йа), ди-бил-ди-рик.*

Бу юлгюлеге кѣре, къарачай-малкъар тилде сѣзлени бѣлюмлерини тюрлюлери барысы да бирча эркин жюрютюлмейдиле. Аладан кѣп тюбеучюлеге бу юч тюрлюсюн санаргъа боллукъду: *А, КъА, КъАКъ **. Не ючюн дегенде, ала сѣзлени ненча бѣлюмлюсюнде да жюрютюледиле. Бѣлюмлени барысындан да тѣрт тауушлу бѣлюм (*КъАКъКъ*) аз хайырланылады: ол жаланда бир эм юч бѣлюмлю сѣзледе тюбейди, аллай сѣзле кеслери да бек аздыла.

Къуралгъан сѣзлени бѣлюмлери да бешден кѣп болмайдыла: *жа-лын-чакъ-сыз-лыкъ, сау-дю-гер-чи-лик, кѣ-зюл-дю-ре-уюк, къал-ты-ра-уукъ-баш, а-дам-лыкъ-сыз-лыкъ, а-бы-зы-ра-уукъ*. Быллай сѣзлени бѣлюмлери юч тюрлюдюле: *КъА, КъАКъ, А*. Аланы ючюнчю тюрлюлери (*А*) бек аз тюбейди.

Сѣзлени грамматика формаларында уа бѣлюмлени саны онжетиге дери окъуна жетеди: *жа-ра-шыу-суз-ла-ры-быз-ны-къы-ла-дан-мы-ды-ла?, тѣ-нге-ре-тил-ген-ле-ри-биз-ни-ки-ле-ден-ми-ди-ле?, са-уут-суз-лан-ды-рыл-гъан-ла-ры-быз-ны-къы-ла-дан-мы-ды-ла?*

Сѣзлеге жалгъаула къошулгъанда, аланы бѣлюмлери бирде тюрленедиле, бирде уа тюрленмейдиле. Сѣзню бѣлюмлери, анга къысыкъ бла башланган жалгъаула къошулгъанда, тюрленмейдиле, ачыкъдан къуралгъан неда ачыкъ бла башланган жалгъаула къошулгъанда уа, тюрленедиле. Аллай тюрлениу эки тюрлю болады: 1) бир

¹⁵ Къарачай-малкъар тилни кесини къуралмагъан сѣзлеринде экиден кѣп бѣлюм хазна тюбемейди деген оюм терсди (къарагъыз: Грамматика карачаево-балкарского языка: фонетика, морфология, синтаксис. Нальчик, 1976, 78-чи б.; *А. Ж. Будаев*. Малкъар фонетика эм аны окъутууну методикасы: Педучилищени окъуучуларына эм орта школланы устазларына пособие. Нальчик, 1985, 62-чи б.).

* *А* — ачыкъ, *Къ* — къысыкъ.

бѣлюмню кыысыгы башха бѣлюмге кѳошулады, 2) бѣлюм тас болуп (кыысхартылып) кѳалады.

Кѳарачай-малкѳар тилде сѣзлени бѣлюмлеринде был-лай тюрлениуле бардыла:

1) ахырында жангыз кыысыгы болгѳан жабыкѳ бѣлюмге ачыкѳдан кѳуралгѳан бѣлюм кѳошулгѳанда, ал бѣлюмню кыысыгы анга жалгѳанып, экиси да ачыкѳ бѣлюмле болуп кѳаладыла: $эл + и > э-ли$, $тау + у > та-уу$, $кюч + ю > кю-чю$ д. б.;

2) ахырында жангыз кыысыгы болгѳан жабыкѳ бѣлюмге ачыкѳ бла башланган жабыкѳ бѣлюм кѳошулгѳанда, ал бѣлюмню кыысыгы, экинчи бѣлюмге жалгѳанып, ол бѣлюм ачыкѳ болуп кѳалады: $от + ун > о-тун$, $кел + ин > ке-лин$, $кѳк + ер > кѳ-гер$ д. б.;

3) ахырында эки кыысыгы болгѳан жабыкѳ бѣлюмге ачыкѳдан кѳуралгѳан бѣлюм кѳошулгѳанда, ал бѣлюмню кыысыгы анга жалгѳанады, алай бѣлюмлени халлары тюрленмейди: $элт + е > эл-те$, $кѳоркѳ + а > кѳор-кѳа$ д. б.;

4) эки жаны да сонорлула болгѳан жабыкѳ бѣлюмге ачыкѳ бѣлюм, жабыкѳ бѣлюм кѳошулса да, бѣлюмледен бири кыысхарады: $о-йу/н + а > ой-на$, $са-рын-ау > сар-нау$, $кѳы-йын + ал > кѳый-нал$;

5) *э-ки*, *ал-ты*, *же-ти* деген сѣзлеге *-ау/еу* жалгѳау-бѣлюм кѳошулгѳанда, бѣлюмледен бири кыысхарады: $э-ки + еу > э-кеу$, $же-ти + еу > же-теу$, $ал-ты + ау > ал-тау$;

6) ачыкѳ бла бошалгѳан сѣзге ачыкѳ бла башланган сѣз кѳошулуп, кѳош сѣз кѳуралгѳанда да, бѣлюмледен бири кыысхарады: $ке-ле + ал > ке-лал$, $ал-ты + а-тар > ал-тар$ д. б.

ИШЛЕ

99-чу иш. Сѣзлени жазыгыз, басымларын белгилегиз.

Барчыгыз, айтсынла, кѳайтыгыз, бизбиз, сенсиз, элчиме, ариуду, мениди, кѳайрысыз? экидиле, аныча, берди, бюгюнлюкде, тюнене, бюгюнню, бюгюнча, таулу, тауча, келигиз, барчы, билмейди, кетеме, эрттенбла, колхозчуса.

100-чю иш. Айтымланы жазыгыз. Белгиленген сѣзлени басымларын салып кѳргюзтюгюз.

1. «Барчы, Ахмат, ол Юсюп не айта эсе да, бир тынгыла», — деди Майрусхан. 2. Алан, тюнене уа бизге нек

- келмеген эдинг? 3. Айталмай турады, ансы кетерге керекбиз. 4. Жигит, сен а болушургъамы келирге айтаса? 5. Хар кырдык, терек эгешча ийнакълайдыла бизни. 6. Сен айтхынчы, мен ол ишни эталлыкъ тюйюлме. 7. Келигиз, юйге жууукъ болугъуз!

101-чи иш. Сёзлени басымларын башха сёзлени грамматика формаларын кьурарча тюрлендирип жазыгъыз.

Ю л г ю л е : *аума — аума, жазма — жазма, алчы — алчы.*

Кёчгюнчю —	Тюйме —
этчи —	жарма —
атабыз —	эрсиз —
киргинчи —	сюрме —
кьойчу —	тойчу —
алма —	турма —
жырчы —	тойча (ханс) —

102-чи иш. Орус тилни сёзлеринде бла кьарачай-малкъар тилни сёзлеринде басымны тенглешдиригиз. Сёзлени магъаналарын тюрлендириуде аланы араларында не башхалыкъ болгъанын ангълатыгъыз.

Орган — орган	Тюйме — тюйме
замок — замок	эрсиз — эрсиз
мука — мука	тойчу — тойчу
пахнуть — пахнуть	атабыз — атабыз
парить — парить	тапды — тапды
кругом — кругом	ишчибиз — ишчибиз
верхом — верхом	къачхынчы — къачхынчы

103-чю иш. *Ал, сен, элчи, тау, ишчи, ариу, айт* деген сёзлеге басымсыз ачыгъы болгъан жалгъауланы кьошаргъа жарагъанларын кьошуп жазыгъыз. Ала кьаллай жалгъаула болгъанларын ангълатыгъыз.

104-чю иш. Соруулагъа жууап этигиз:

1) кьарачай-малкъар эм бирси тюрк тилледе сёзню басымыны кьаллай энчилиги барды?

2) орус тилни сёзлеринде бла кьарачай-малкъар тилни сёзлеринде басымны сёзню магъанасын тюрлендириуде не башхалыкъ барды?

3) кьарачай-малкъар тилде басым ахыр бёлюмлеринде не тюшмеген сёзле тилни кьайсы кесеклеридиле?

105-чи иш. Соруулагъа жууап этигиз:

- 1) сѐлешиюню кѳураучу мадарла кѳайсыладыла?
- 2) кѳарачай-малкѳар тилде интонацияны кѳаллай тюрлюлерин билесиз?
- 3) синтагма, мелодика, пауза деп не затлагъа айтадыла?
- 4) логика басымны сѐзню басымындан не башхалыгъы барды?
- 5) эмфаза, сѐлешиюню тембри деп не затлагъа айтадыла?

106-чы иш. Айтымланы синтагмалагъа юлешигиз.

1. Келир жыл бизни курс университетни бошарыкѳды. 2. Шош аязчыкѳ тереклени чапыракѳларын билирбилмез кѳымылдатады. 3. Кенг талада кѳой сюрюу жаз башы кырдыкны кѳадалып отлайды. 4. Элни огѳары жанында биченчи жыйын кѳуругъан дуруланы батан эте турады.

107-чи иш. Бу айтымланы синтагмалагъа юлешиниуде халатларын тюзетигиз.

1. Тамбла / эрттенликде бизни / курсну студентлери / Махачкалагъа музыка / конкурсах барлыкѳдыла. 2. Келир / ыйых кюн / биз ана тилден / экзамен берликбиз. 3. Май айда / баргъан зоналы / спорт эришиуледе / кѳарачайлы жашла / жангы жетишимле / болдургъандыла. 4. Атамы / кичи кѳарындашы / Огѳары Марада школда / директор болуп / ишлейди.

108-чи иш. Айтымланы синтагмалагъа аланы магъаналары бир бирден башха болурча юлешигиз.

1. Бизни юйге жашла чакѳырдыла. 2. Сизни элде жырчыла излейдиле. 3. Аланы элге кѳонакѳла элтдиле. 4. Ол элни таматасы Ахматды.

Ю л г ю: Бу юйню / иеси Оюсду эм Бу / юйню иеси Оюсду.

109-чу иш. Айтымланы логика басымларын толу кѳргюзтюп жазгыыз.

1. Базарда кѳп тюрлю кѳегетле сатыладыла. 2. Кѳызыл шинли тиширыу бек ариу жырлайды. 3. Кече орта-

сына дери той тохтамайды. 4. Къызыл уууртлу жаш къызла бла кѣп тепседи.

110-чу иш. Соруулагъа жууап этигиз:

- 1) сѣлешиюн кесеклери къаллайладыла?
- 2) фраза бла сѣлешю тактны бир бирден не башхалыкълары барды?
- 3) жангыз сѣзден фраза, сѣлешю такт къураллыкъмыдыла?

111-чи иш. Текстлени фразалагъа юлешигиз.

Тѣбенги жел, кѣкден жаугъан къарны жерге тюз тюз шерге къоймай, жерни юсю бла кѣнделен сюргенлигине, жер бекден-бек агъарып, назы тереклени юслерин къар басып, ала акъ гебенлеча сюеледиле. Дуния чыммакъ-акъды. Сууукъду. (*Къагъыйланы Назифаны «Тейри жарыкъ» деген романындан*).

Дорбунда кече, ахыры болмазлыкъча, узакъгъа созула эди. Къызыл аскерчиле къаты жукълай эдиле, командир а хазна кѣзюн къысмай эди: ол не аз тауушха да тынгылай эди, энишге, туюю кѣрюнмеген ауузгъа, сакъ болуп къарай эди. (*Этезланы Омарны «Къаяла унутмагъандыла» деген повестинден*).

112-чи иш. Айтымланы сѣлешю тактлагъа юлешигиз.

1. Халиймат, аллах ыразы болгъан, туююмекден а ѳгюзле да ѳлюучюдоле, алай ѳлтюрмезге себеп болгъан мадарладан бири мени туююмек тешиуюмдю (*З. Ж.*).
2. Угъай, ансы да, кѣлжю сагъышха кетип, кечигип къалгъанма (*Г. Б.*).
3. Бу тиширыуну азгъын кѣзлери бюгечели бу тюрт сѣзню харифлерин ненча кере жарытхан болурла? (*Къ. А.*)
4. Мухаммат бий чилле терекни туюбюнде ала кийизни юсюнде окъа кѣпчекге чѳгюп тура эди (*Къ. Н.*).
5. Найыпхан Шарауну къошдан келиучюсюн бюгюн да эсинден кетермейди (*Г. З.*).

113-чю иш. Сѣзлени бѳлюмлеге юлешип жазыгъыз.

Маллыкъ, айтым, женгил, кюнлюм, жангылыч, орам, кийин, аяу, айыу, анстан, классда, классыз, сериуюн, кѳчюрюл, чакъгъыч, таукъ, таулула.

114-чю иш. Къарачай-малкъар тилде хар ачыкъ таууш бѳлюм къурагъанын аланы хар бири бла бешишер юлтю жазып кѳргюз-тюз.

Ю л г ю: *а-лай-да, а-дам, а-ры, а-бе-ри, а-риу.*

115-чи иш. Бу сёзлени тизгинден тизгинге кёчюрюрге жарарча бёлюп жазыгъыз.

Роль, подъезд, классда, классыбыз, амма, металлдан, аямай, тыйыл, ауана, оюн, сериуйон, кийик, тауукъ, сауаргъа, жууаллыкъ, бийиклик, сейирсин, жамауат, бийик.

116-чы иш. Бу сёзлени бёлюмлеге юлешиниулеринде бла тизгинден тизгинге кёчюрюлюулеринде не башхалыкъ болгъанын жазып кёргюзтюгюз.

Оракъ, бийик, къууанч, ауана, хайбуан, жаныуар, бояу, къыйын, тауукъ, ыразы, ийил, суйюн, кийим, авара, сауаргъа, юйюнде, жауарыкъ, эгиз, къууан, къууала, айтыргъа, ауурлукъ.

117-чи иш. Къарачай-малкъар тилде сёзлени бёлюмлерини хар тюрлюсюне ючюшер юлгю жазыгъыз.

118-чи иш. Къарачай-малкъар тилге орус тилден келген сёзлени хайырланып, быллай бёлюмлени хар бирине экишер-ючюшер юлгю жазыгъыз.

КъКъА, КъКъАКъ, КъиКъКъА, КъКъКъАКъ, КъАКъКъКъ, КъКъАКъКъ, КъКъКъАКъ.

119-чу иш. Къарачай-малкъар тилде бла орус тилде сёзлени бёлюмлерин тенглешдиригиз да, алада башхалыкъла не бла балламлы болгъанларын ангылатыгъыз.

36-чы §. Сёзню фонетика жаны бла тинтиу

Сёзню фонетика жаны бла тинтиу аны хар тауушуну энчилигин ачыкълауду. Аны тынгылы этер ючюн, фонетика жорукъланы, бегирекда сингармонизмни, ассимиляцияны, диссимиляцияны эм харфланы таууш магъаналарын иги билирге керекди.

Сёзню фонетика жаны бла быллай планнга кёре тинтирге боллукъду:

1. Бёлюмлери, басымы.

2. Ачыкъ тауушлары: басымсызлары, басымлысы; къаллай харфла бла белгиленгенлери; базыкълары-назиклери, эринлилери-эринсизлери, кенглери-тарлары.

3. Къысыкъ тауушлары: зынгырдауукълары-тунакълары (нёгерлилери/нёгерсизлери); къатылары/жумушакълары; тиллилери/эринлилери (хар бирини къауумлары); къаллай харфла бла белгиленгенлери.

4. Тауушларыны бла харфларыны санлары.

Фонетика жаны бла сёзню эки тюрлю тинтирге болады: айтып эм жазып. Сёз ючюн, *жашчыкзла* деген сёз былай тинтиледі:

а и т ы п :

ж а з ы п :

жашчыкзла

жаш-чыкз-ла

Былай эшитиледи:

/ж'аш'ч'ыкзла/. Юч бөлүмю барды: *жаш-чыкз-ла*. Басымлы бөлүмю — ючюнчюсю. Басым /а/ ачык тауушха түшеди. Биринчи, экинчи бөлүмлери басымсыздыла.

А, ы харфла бла белгиленген ачык тауушлары басымсыздыла. Биринчи бөлүмде айтхан, эшитген да /ж'/ зынгырдауук тауушну бла /ш'/ тунакы тауушну этебиз, экинчи бөлүмде — /ч'/ эм /кз'/ тунакы тауушланы, ючюнчю бөлүмде уа — /л/ сонорлу тауушну.

Тауушланы эм аланы белгилеген харфланы ачыклайык.

А ч ы к з т а у у ш л а

/а/ — базык, кенг, эринсиз, басымсыз, а харф бла белгиленгенди,

/ы/ — базык, тар, эринсиз, басымсыз, ы харф бла белгиленгенди,

/а/ — базык, кенг, эринсиз, басымлы, а харф бла белгиленгенди,

К з ы с ы к з т а у у ш л а

/ж'/ — зынгырдауук, нөгерли (нөгери /ч'/), жумушак, жепили, тил аллы, аффрикат,

ж — /ж'/ — зынгырдауук, нөгерли (нөгери /ч'/), жумушак, жепили, тил аллы, аффрикат кзысык, жы харф бла белгиленгенди,

а — /а/ — базык, кенг, эринсиз, басымсыз ачык, а харф бла белгиленгенди,

ш — /ш'/ — тунакы, нөгерли (нөгери /ж'/), жумушак, жепили, тил аллы кзысык, ша харф бла белгиленгенди,

ч — /ч'/ — тунакы, нөгерли (нөгери /ж'/), жумушак, жепили, тил аллы, аффрикат кзысык, че харф бла белгиленгенди,

ы — [ы] — базык, тар, эринсиз, басымсыз ачык, ы харф бла белгиленгенди,

кз — /кз'/ — тунакы, нөгерли (нөгери /гз'/), кзаты, кзысылуучу, тил артлы, атылуучу кзысык, кзы харф бла белгиленгенди,

л — /л/ — зынгырдауук, нөгерсиз, сонорлу, кзаты, тил аллы, кзысылуучу кзысык, эль

жы харф бла белгиленгенди,
/ш'/ — тунакы, нёгерли (нёгери /ж'/), жумушакъ, жепили, тил аллы, ша харф бла белгиленгенди,

/ч'/ — тунакы, нёгерли (нёгери /ж'/), жумушакъ, жепили, тил аллы, аффрикат, че харф бла белгиленгенди,

/къ'/ — тунакы, нёгерли (нёгери /гъ'/), къаты, къысылуучу, тил артлы, атылуучу, къы харф бла белгиленгенди,

/л'/ — зынгырдауукъ, нёгерсиз, сонорлу, къаты, тил аллы, къысылуучу, эль харф бла белгиленгенди.

харф бла белгиленгенди,

а — /а/ — базыкъ, кенг, эринсиз, басымлы ачыкъ, а харф бла белгиленгенди.

8 таууш, 9 харф

ИШЛЕ

120-чы иш. Сёзлени фонетика жаны бла айтып тинтигиз.

Жилиян, къамиш, жюзаякъ.

121-чи иш. Сёзлени фонетика жаны бла жазып тинтигиз.

Тузсуз, къакъгъыч, инбаш, тюкгюч, жанлы, жонгурчха.

Ю л г ю л е:

Ётдюр

ёт-дюр

ё — /ё/ — назик, эринли, кенг, басымсыз ачыкъ. ё харф бла белгиленгенди,

тд — /т'/ — тунакы, нёгерли (нёгери /д/), жумушакъ, созулган, тил аллы, тишли, атылуучу къысыкъ, тэ, дэ харфла бла белгиленгенди,

ю — /ю/ — назик, эринли, тар, басымлы ачыкъ, ю харф бла белгиленгенди,

р — /р/ — зынгырдауукъ, нёгерсиз, сонорлу, жумушакъ, тил аллы, къалтырауукъ къысыкъ, эр харф бла белгиленгенди.

5 харф, 4 таууш

Анн̄я ан-н̄я

а — /а/ — базыкъ, кенг, эринсиз, басымсыз ачыкъ, а харф бла белгиленгенди,

нн — /н'/ — зынгырдауукъ, нёгерсиз, жумушакъ, созулган, тил аллы, тишли кысыкъ, эки эн харф бла белгиленгенди,

я — /а/ — базыкъ, кенг, эринсиз, басымлы ачыкъ, я харф бла белгиленгенди.

4 харф, 3 таууш.

122-чи иш. Сёзлени фонетика жаны бла жазып тинтигиз.

Аппа, ётмек, къоян, къанга.

Ю л г ю л е:

Жауун жа-уун

ж — /ж'/ — зынгырдауукъ, нёгерли (нёгери /ч'/), жумушакъ, жепили, тил аллы, аффрикат кысыкъ, жы харф бла белгиленгенди,

а — /а/ — базыкъ, кенг, эринсиз, басымсыз ачыкъ, а харф бла белгиленгенди,

у — /у/ — зынгырдауукъ, нёгерсиз, сонорлу, къаты, жепили, эрин-эринли кысыкъ, кысха у харф бла белгиленгенди,

у — /у/ — базыкъ, кенг, эринли, басымлы ачыкъ, у харф бла белгиленгенди,

н — /н'/ — зынгырдауукъ, нёгерсиз, сонорлу, къаты, кысылучу, тил аллы, тишли кысыкъ, эн харф бла белгиленгенди.

5 харф, 5 таууш.

Сюек сю-ёк

с — /с/ — тунакы, нёгерли (нёгери /з/), жумушакъ, сызгырыучу, жепили, тил аллы, тишли кысыкъ, эс харф бла белгиленгенди,

ю — /ю/ — назик, тар, эринли, басымсыз ачыкъ, ю харф бла белгиленгенди,

е — /й'/ — зынгырдауукъ, нёгерсиз, сонорлу, жумушакъ, жепили, тил орталы кысыкъ; /э/ — назик, кенг,

эринсиз, басымлы ачыкъ, е харф бла белгиленгендиле,
к — /к/ — зынгырдауукъ, нёгерли (нёгери /г/), жуму-
шакъ, тил орталы, къысылуучу, атылуучу къысыкъ, ка
харф бла белгиленгенди.

4 харф, 5 таууш.

ФОНОЛОГИЯ

37-чи §. Фонологияны эм фонеманы ангылатыу

Фонология (грек сёздю: *phone* — «таууш» эм *logos* «сёз, окъуу») тил билимни тилни тауушларыны къуралууларыны бла сёзде къуллукъларыны энчилик-лерин тинтиучю бёлюмюдю. Фонетиканы бла фонологияны бир бирден айыра билирге керекди. Фонетика, башда айтылгъаныча, тилни тауушларыны жаланда акустика-артикуляция энчиликлерин тинтеди. Фонологияда уа аланы магъана айырыу, сёзлени магъаналарын тюрлендириу ышанлары тинтиледиле.

Тил жашар эм кесини къуллугъун толтурур ючюн, аны сёзлери эм морфемалары бир кирик угъай, бир бирден башха тюрлю эшитилирге керекдиле. Фонологияда тауушланы, сёзлени эм аланы формаларын бир бирден эшитилиу жаны бла айырыуларына, алай бла уа аланы лексика эм грамматика магъаналарын бир бирден айырыуларына къаралады.

Тилде къаллай сёзню неда морфеманы кесеги болгъан таууш да, башха таууш бла алышынса, ол сёз неда морфема тюрленген этеди, башха затны билдиреди. Сёз ючюн, къарачай-малкъар тилде *бал*, *тал*, *зал*, *кзал*, *нал*, *хал*, *мал*, *сал*, *чал*, *жал* деген сёзлени форма, магъана жаны бла да бир бирден башха этген, айыргъан аланы биринчи тауушларыдыла (/б/, /т/, /з/, /къ/, /н/, /х/, /м/, /с/, /ч/, /ж/): аланы бирин башхасы бла алышындырсакъ, бир сёзню орунуна башха сёз тууады.

Алай бла, фонологияны теориясына кёре, бу тауушланы къарачай-малкъар тилде къуллукълары бир бирден башхадыла, аны себепли аланы хар бири энчи фонемады. Къарачай-малкъар тилни кесини бирси къысыкъ фонемалары да (<г>, <гъ>, <д>, <й>, <к>, <л>, <нг>, <п>, <р>, <у>, <ф>) быллай амал бла тохташдырылгъандыла. (Ачыкъ фонемаланы юсюнден 42-чи параграфда айтылады).

Сёзлени магъаналарын тюрлендирмеген тауушла уа энчи фонемала угъай, бир фонеманы тюрлюлери боладыла. Сёз ючюн, *къызбай*, *къызчыкъ* деген сёзлени та-мырларындагы /з/, /с/ тауушла *къыз* деген сёзню магъанасын тюрлендирмейдиле, аны себепли ала экиси эки фонема туююдюле, бир фонеманы (<з>) тюрлюлери-диле. Башха болумда уа бу тауушла энчи фонемала боладыла: *сор* — *зор*, *къыз* — *къыс*, *кез* — *кес*, *зал* — *сал*.

Сёзлени жалгъауларында да хал алайды. Сёз ючюн, *эшикден*, *бизден* деген сёз формалада *-ден* жалгъау эки тюрлю эшитиледи: /-тен/, /-ден/. Алай болгъанлыкъгъа, аны магъанасы бирди — башлаучу болушну жалгъауу. Бу сёз формалада д харф бла эки тюрлю таууш (/т/, /д/) белгиленгенликге, жалгъауну магъанасы тюрленмейди. Башха болумда уа бу тауушла сёзлени магъаналарын тюрлендиредиле: *дау* — *тау*, *дери* — *тери*, *эди* — *эти*, *адам* — *атам*, *адыл* — *атыл*, *бадыр* — *батыр*.

Былайда тауушла сёлешген заманда тюрлю-тюрлю болумлада тубегенлерин кёребиз. Аны себепли аланы сёзню магъанасын тюрлендириуде къуллукълары бирча болмаидыла.

Тауушну фонема болгъанын бла болмагъанын тохташдырыр ючюн, аны акустика-артикуляция ышанлары барысы да угъай, аланы жалаңда магъананы тюрлендириу бла байламлы болгъанлары эсге алынадыла. Аллай ышанлагъа айырыучу ышанла дейдиле. Фонемаланы бир бирден башхалыкъларын бир айырыучу ышан да, кёп айырыучу ышанла да кёргюзтедиле. Сёз ючюн, <з> бла <с> фонемала бир бирден тунакылыкъ /зынгырдауукълукъ жаны бла айырыладыла. <З> бла <к> фонемаланы бир бирден башхалыкъларын а эки тюрлю ышан кёргюзтеди: аланы тунакылыкълары зынгырдауукълукълары эм къуралгъан жерлери. Тауушланы башха ышанлары уа, сёз ючюн, /з/, /с/ тауушланы сызгырыучула, жепиле, /к/ тауушну къысылуучу, атылуучу болгъанлары, фонемаланы угъай, тауушланы бир бирден айырадыла, эсе да магъана бла байламлы туююдюле.

Фонеманы юсюнден башда айтылгъанны эсге алсакъ, фонема тилни таууш системасыны бек гитче, андан ары юлешинмеген, бойсунмагъан, магъана бла жашырын байламлы, сёзлени, морфемаланы тауушларын къурагъан эм аланы бир бирден айыралгъан, тизгинли (сегмент) кесегиди.

Алай бла, фонеманы юч тюрлю энчилиги барды:

1) магъана бла жашырын байламлылыгы; 2) сѣлешиюндо андан ары юлешинмеген тизгинли кесеги болгъаны; 3) фонетика тенгледиреулени (противопоставления) бойсунмагъан кесеклери болгъаны.

Фонеманы магъана бла асламысында жашырын байламлы болгъанын быллай юлгюледе кѣрюрге боллукъду. Сѣз ючюн, *атам эм адам* деген сѣздеде /м/ тауушла бир фонемадыла. Биринчи сѣзде /м/ морфеманы билдирген тауушду, аны себепли ол магъана бла ачыкъ байламлыды. Экинчи сѣзде уа /м/ таууш морфема туююлдо да, аны магъана бла ачыкъ байламлылыгы жокуду. Болсада фонетика жаны бла алып къарагъанда, ала экиси да бир тауушдула, бир фонемадыла. Бу фонема магъана бла жаланда бир кезиуде (иелик жалгъау болгъанда) ачыкъ байламлыды, асламысында уа аны байламлылыгы ачыкъ туююлдо, жашырынды.

Алайды да, таууш магъана бла ачыкъ байламлы болур ючюн, сѣлешию фонетика жаны бла кесеклеге юлешинирге, башхача айтханда, морфема болургъа керекди.

Артикуляция, акустика жаны бла да сѣлешию тауушлагъа юлешинмейди. Не ючюн дегенде, сѣлешгенде таууш къураучу органла барысы да бирден ишлейдиле. Сѣз ючюн, *буз* деген сѣзню /у/ тауушун айтханда, эринлени алгъа созулуп тогъайланыулары /б/ таууш бла бирге, бир кезиуде бардырылады. Акустика жаны бла къарагъанда уа, ауаз аууздан бѣлюнмей чыгъады.

Алай бла, тилни тауушу не физиология, не акустика болум туююлдо, лингвистика болумду, аны себепли сѣлешию тауушлагъа артикуляция эм акустика жаны бла угъай, жаланда лингвистика жаны бла юлешинеди. Алай тауушланы эшитилиулерини бла магъаналарыны бир бирлери бла ачыкъ байламлылыкълары анда-санда эсленеди, ансы кѣбюсюнде аланы араларында байламлыкълары жашырын болады.

Морфеманы фонемалагъа юлешгенде, быллай болумгъа таяныргъа керекди: фонема магъана бла ачыкъ байламлы болала эсе, башхача айтханда, ол сѣз неда морфема эсе, ол сѣз, морфема болмагъан заманда да тилни энчи кесеги болаллыкълары. Аны алайлыгын быллай юлгюледе кѣрюрге боллукъду. Сѣз ючюн, *баш* деген сѣзню <а> бла <ш> фонемалары морфемала болуп жюрютюледиле, аны себепли магъана бла ачыкъ байламлыдыла: <а> фонема этимчаны жалгъаууду, <ш> фонема этимни араш айырмасыны жалгъаууду. <Б> фонема уа магъана бла ачыкъ байламлы туююлдо. Былайда сѣлешиюндо сѣзлеге юлешиниюне таяныргъа керекди. Аны

жоругъуна кёре, айтымда магъанасы болмагъан «сёз» окъуна керти сёзню къуллугъунда жюрютюледи. Сёз ючюн, *Тауда сакъ жауун жауду* деген айтымны *жауун* деген сёзюн *жауул* деген, магъанасы болмагъан «сёз» бла алышындырсакъ, айтымда ол сёз орунуна хайырланыллыкъды, не ючюн дегенде, айтымны бирси сёзлери андан башхадыла, эм анда сёзню грамматика ышанлары бардыла: жангызлыкъ сандагъы атды, *жауады* деген сёз аны бла келишеди. *Жауул* дегенге, бирси сёзледен башха болгъаны, алагъа ушамагъаны ючюн, сёзгеча къарай эсек, б кысыкъгъа да энчи фонемагъача къараргъа керекбиз: ол *баш* деген сёзню бирси фонемаларындан башхады.

Фонеманы фонетика тенгleshдириулени бойсунмагъан кесеклери болгъанын ачыкълар ючюн, /к/ — /г/, /з/ — /с/, /ч/ — /ш/ тауушланы *эшик* — *эшиги*, *кёз* — *кёс/чюк*, *юч* — *юшчюк* эм *гюл* — *кюл*, *таз* — *тас*, *къач* — *къаш* деген сёздеде тенгleshдирип кёрейик. Сёзлени биринчи къауумунда кысыкъланы бир бирден башхалыкълары аланы фонетика жорукълагъа (элизиягъа, ассимиляциягъа, диссимиляциягъа) бойсунуулары бла байламлыды. Башхача айтханда, /к/ — /г/, /з/ — /с/, /ч/ — /ш/ тауушла бу фонетика тенгleshдириулени бойсунган кесеклеридиле, аны себепли аланы хар бири энчи фонема болалмайды. Сёзлени экинчи къауумунда уа бу кысыкъланы бир бирден башхалыкълары фонетика жорукъла бла байламлы: тьююдюле. Энчи фонемалагъа ала аны ючюн санададыла.

38-чи §. Фонемаланы къарыулу эм къарыусуз орунлары

Тауушланы сёзню магъанасын тюрлендиралгъанлары бла тюрлендиралмагъанлары аланы сёзде орунлары бла байламлыды. Сёзде тауушланы къарыулу эм къарыусуз орунлары боладыла. Тауушланы к ъ а р ы у л у о р у н л а р ы деп сёзню магъанасын тюрлендиралгъан орунларына айтадыла. Сёз ючюн, *тау* — *дау*, *сор* — *зор*, *кыыз* — *кыыс* деген сёздеде /т/ бла /д/ эм /с/ бла /з/ тауушла къарыулу орунлададыла, не ючюн дегенде, ала сёзлени магъаналарын тюрлендиредиле. *Кыызбай*, *кыызчыкъ*; *эшикден*, *бизден* деген сёз формалада уа /з/, /д/ тауушла бир сёзде къарыулу (*кыызбай*, *бизден*), башха сёзде уа къарыусуз (*кыызчыкъ*, *эшикден*) орунлададыла. Аны себепли ала сёзню магъанасын тюрлендиралмайдыла. Къарыулу орунлада тургъан тауушлагъа к ъ а р ы у л у ф о н е -

мала, къарыусуз орунлада тургъан тауушлагъа уа къарыусуз фонемала дейдиле. Къарыулу фонемагъа фонеманы баш тюрлюсю, къарыусуз, фонемагъа уа сансыз тюрлюсю деп да айтылады.

Къарачай-малкъар тилде къысыкъ фонемаланы къарыулу орунлары быладыла:

1) сёзню неда ачыкъ тауушну аллы: *дау — тау, зайын — сайын, жал — чал, гюл — кюл*;

2) эки ачыкъны арасы: *чагъыр — чакъыр, адам — атам, къызыл — къысыл*;

3) сонорлу тауушланы къатлары: *азма — асма, тазла — тасла, тазны — тасны; алды — алты, саргъыл — саркъыл, юлгю — юлкю (котур), жанжат — жаншат*;

4) сёзню ахыры: *къыз — къыс, таш — таж, къыш — къыж* (эрикл. сёз).

Къысыкъ фонемаланы къарыусуз орунларына была саналадыла:

1) н сонорлугъа л, м, б, к, къ къысыкъланы аллары: *жанлы /жаллы/, имбаш /имбаш/, къанмаз /къаммаз/, тюнке /тюнке/, къанкъаз /къангкъаз/*;

2) зынгырдауукълагъа тунакыланы къатлары: *кёкге /кёкке/, такъгъыч /такъкъыч/, артда /артта/ тузсуз /туссуз/*;

3) ч тунакъыгъа н, л, с, д, ч къысыкъланы аллары: *кючню /кюшню/, ёчлюк /ёшлюк/, кючсюн /кюшсюн/, ючден /юшден/, ёч + чюк /ёшчюк/*.

Къарачай-малкъар тилде кенг ачыкъ тауушла, басымлы, басымсыз болсала да, сёзню магъанасын тюрлендираладыла; сёз ючюн: *бал — бёл, бала — бёле, жар — жор, жара — жора, жор — жер, жорла — жерле*. Аны себепли кенг ачыкъ фонемаланы къарыусуз орунлары жокъду. Тар ачыкъ тауушланы уа аллай орунлары барды, сёз ючюн: басымсыз ачыкъланы — *бр, гр, пр, мч, мз* къысыкъ бирлешлени аралары: *тебире /тебъре/, жыгъра /жыгъра/, чапыракъ /чапъракъ/, тамычы /тамъчы/, тамызыкъ /тамъзыкъ/*. Быллай болумлада ала иги эшитилмейдиле (аны юсюнден ёргерекде жазылгъаннга къарагъыз).

Орус тилни ачыкъ фонемаларыны бла къарачай-малкъар тилни ачыкъ фонемаларыны къарыулу /къарыусуз орунлары эм сёзню магъанасын тюрлендириуде болумлары бирге келишмейдиле. Орус тилде ачыкъны къарыулу оруну жалаңда басымлы орунду. Къарыусуз орунда эки тюрлю ачыкъ бир таууш болуп къаладыла, сёз ючюн: *лиса /лиса/ эм леса /лиса/, сама /сама/ эм сома /сама/*.

39-чу §. Фонемаланы тизгинлери

Бир фонеманы тюрлю-тюрлю тауушла бла белгилениую аны (фонеманы) тизгинин къурайды. Фонеманы тизгинин сёзю тамыры да, жалгъауу да къурайдыла. Сёз ючюн, *къызчыкъ* /къысчыкъ/, *къызла* деген сёздеде *къыз* деген тамыр /з/ — /с/ тизгинни, *эшикден* /эшиктен/, *сенден* /сеннен/, *бизден* деген сёздеде уа *-ден* деген жалгъауу /д/ — /н/ — /т/ тизгинни къурайдыла.

Фонеманы тизгини деп сёзю бир морфемасында бир фонеманы билдирген тюрлю-тюрлю тауушлагъа айтадыла. Сёз ючюн, /г/ — /к/ тауушла *эшикге*, *юйге* дегенча сёз формалада <г> фонеманы, /д/ — /н/ — /т/ тауушла уа *юйден*, *менден*, *ишден* дегенча формалада <д> фонеманы тизгинлеридиле. Аллай тауушлагъа аллофонла дейдиле. Юлгюледе кёргюзтюлгенича, хар аллофон энчи болумда тубейди. Башхача айтханда, тюрлю-тюрлю аллофонла бир болумда тубемейдиле.

Аллофонланы тюрлюлери сёзю магъанасын тюрлендирмейдиле. Сёз ючюн, *ючеу*, *юшчюк* деген сёздеде /ч/, /ш/ аллофонла *юч* деген сёзю магъанасын тюрлендирмейдиле. *Кенг*/н/ен, *эшик*/т/ен, *юйден* деген формалада да /н/, /т/, /д/ аллофонла, башлаучу болушну жалгъауун тюрлю-тюрлю формалада эшитдиргенликге (*-нен*, *-тен*, *-ден*), аны магъанасын тюрлендирмейдиле.

Алай бла, къарыусуз ачыкъ фонемалагъа къарачай-малкъар тилде <у>, <ы>, <и>, <ю> тар ачыкъ фонемала саналадыла эм ала экишер тауушлары болгъан фонема тизгинлени къурайдыла.

Къарыусуз къысыкъ фонемала уа ючюшер, тёртюшер тауушлары болгъан тизгинлени да къурайдыла:

<гъ>	→<къ>	/таугъа/ → /къазыкъа/,	} жалгъау- лада
<г>	→<к>	/элге/ → /эшике/,	
<д>	→<т>	/малда/ → /аулакъта/,	
<д>	→<н>	→<т> /юйден/ → /сенен/ → /эшиктен/.	
<з>	→<с>	/къобуз/ → /къобусчу/,	} тамырда
<ч>	→<ш>	/кючен/ → /кюшсюз/,	
<н>	→<л>	→<нг> →<м> /жан/ → /жалы/ → /жанга/ → /жамы?/.	

Тёрт тауушу болгъан тизгинни къарачай-малкъар тилде жалаанда <н> фонема къурайды.

Ачыкъ фонемаланы таууш магъаналары аланы кеслери бла бирге келишедиле: <а> фонеманы орунуна /а/ таууш, <о> фонеманы орунуна /о/ таууш, <э> фонеманы орунуна /э/ таууш, <ё> фонеманы орунуна /ё/ таууш эшитиледиле. Башхача айтханда, кенг ачыкъла, басымсыз болгъанлыкъгъа, толу, кесгин эшитиледиле. Аны себепли къарачай-малкъар тилде аланы тизгинлери болмайдыла. Тар ачыкъла уа, башда эспертилгенича, *бр, пр, мр, мч, мз* дегенча, экинчи къысыкълары /р/, /з/, /ч/ болгъан къысыкъ бирлешлени араларында, иги эшитилмейдиле. Аны себепли фонеманы тизгинин къурайдыла. Сёз ючюн: <ы> → <ъ> /чапыр/ → /чапъракъ/, <и> → <ь> /темир/ → /темыреу/, <у> → <ъ> /томур/ → /томъроу/, <и> → <ь> /эмиз/ → /эмъзик/, <ю> → <ь> /кёптюр/ → /кёптъреуюз/.

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ТИЛДЕ ФОНЕМАЛАНЫ САНЛАРЫНЫ ЮСЮНДЕН

40-чы §. Фонеманы ангылауну юсюнден оюмла

Къарачай-малкъар тилде фонемаланы санларыны юсюнден алимлени оюмлары бирге келишмейдиле. Ол аланы «фонеманы» ангылауда тил билимде жюрютюлген оюмланы къайсысына таянганлары бла байламлыды. Аны себепли тилде фонемаланы санларыны юсюнден айттырдан алгъа тил билимде «фонемагъа» къаллай тюрлю кёз къарамла болгъанларын белгили этерге керекди.

«Фонеманы» ангылауда орус лингвистикада эки тюрлю оюм барды: москвачы лингвистлени оюмлары эм ленинградчы лингвистлени оюмлары. Москвачы лингвистле фонемагъа морфеманы кесегинеча къарайдыла, бир морфеманы фонетика тюрлюлерин къурагъан тауушланы къауумун биргелей бир фонемагъа санайдыла. Сёз ючюн, *в/а/да, воды, в/з/д/а/воз* деген сёзледе /а/, /о/, /ь/ тауушла <о> фонеманы къурайдыла. Анга кёре, къарачай-малкъар тилде *ат/т/ан, мы/н/ан, былайдан* деген формаланы /т/, /н/, /д/ тауушлары бир фонемадыла — <д>. Бу оюмгъа кёре, бир таууш башха-башха фонемаланы тюрлюлери болургъа тюшеди: *шапка — шапок* (/п/ таууш <п> фонеманы тюрлюсюдю), *ю/п/ка* (/н/ таууш <б> фонеманы тюрлюсюдю). Москвачы лингвистлени оюмларына кёре, бирге ушамагъан эки таууш, фонемала болур ючюн, сёз-

де бир кибик болумда жюрютюлюрге керекдиле. Сёз ючюн, *бар* — *бур*, *аз* — *ас*, *гён* — *кёл* — *кюл* деген сёзлени *а'* — */y/*, */з/* — */с/*, */г'/* — */к'/* тауушлары аллай болумлададыла: */а/* бла */у/* ачыкъла къаты къысыкъланы араларындадыла, */з/* бла */с/* къысыкъла базыкъ ачыкъланы къатларындадыла, */г'/* бла */к'/* къысыкъла уа назик ачыкъланы къатларындадыла. Аны себепли бу тауушла фонемаладыла.

Бар — *бел*, *ал* — *ёл* деген сёзлени */б/* бла */б'/*, */а/* бла */ё/* тауушларына уа фонемаладыла дерге жарарыкъ туююлдо: */б/* таууш базыкъ ачыкъланы, */б'/* таууш а назик ачыкъланы, */а/* таууш къаты къысыкъланы, */ё/* таууш а жумушакъ къысыкъланы къатларындадыла.

Москвачы лингвистле орус тилде *был* — *бил* деген сёзде */ы/* бла */и/* ачыкъ тауушлары эки угъай, бир фонемалы аны ючюн санайдыла: */ы/* таууш эки къаты къысыкъланы арасындады, */и/* таууш а жумушакъ */б'/* таууш бла къаты */л/* тауушну араларындады.

Фонема болур ючюн, таууш тилни кеси сёзлеринде туберге эм аланы магъаналарын тюрлендирирге неда ол тауушу болгъан сёз тилде эркин жюрютюлюрге, хар кимге да белгили болургъа керекди. Сёз ючюн, орус тилде *кувалда*, *кювет*, *маркёр* — *линкор*, *Гянжа* — *галон*, *Хярма* — *хурма* деген сёздеде */к/* — */к'/*, */г/* — */г'/*, */х/* — */х'/* къысыкъла фонемала болмагъанларын москвачы лингвистле *кювет*, *маркёр*, *Гянжа*, *Хярма* деген сёзле орус тилни кеси сёзлери болмагъанлары эм аланы таууш къурамылары бирге хазна келишмегенлери бла ангылатадыла.

Ленинградчы лингвистлени ангылатыуларына кёре уа, *в/а/да*, *воды*, *в/з/д/а/воз* деген сёздеде */а/*, */о/*, */ъ/* тауушла бир фонеманы (<о>) къурайдыла, бир фонеманы къурагъан тауушла ол фонеманы тюрлюлеридиле (оттеночларыдыла). Ала кеслери да баш магъананы тутханлагъа эм баш магъананы тутмагъанлагъа юлешинедиле. Бу лингвистле орус тилде */г'/*, */к'/*, */х'/* жумушакъ къысыкъ тауушлары фонемалагъа санайдыла. */Ы/* бла */и/* ачыкълагъа да ала фонемаладыла дейдиле.

Ленинградчы лингвистле жанлы болуп, къарачай-маккъар тилни тинтиучюлени да бир-бирлери бу тилде жумушакъ къысыкъла (сёз ючюн, *гяхиник*, *Кямал*, *Кямил*, *Гяусар*, *кямар* деген сёздеде */г'/*, */к'/*) бардыла дейдиле¹⁶. Болсада быллай сёздеде жумушакъ къысыкъла

¹⁶ Алиев У. Б. Выступление // О происхождении балкарцев и карачаевцев. Нальчик, 1960, 247-чи — 248-чи б.

ны фонемалагъа санаргъа жарамайды. Не ючюн дегенде, биринчиден, ала къарачай-малкъар тилни кеси сёзлери туйюлдюле. Экинчиден а, ала фонеманы баш излемине келишмейдиле: аланы магъана айырыу къуллукълары жокъду. Ц. диалектде ала къаты /г/, /к/ тауушла бла жюрютюлгенликге (*гахиник, камар, Камил, Гаусар / Каусар*), сёзлени магъаналары тюрленмейдиле. *Аття, гирях, жилин* дегенча сёздеде да /т'/, /р'/, /л'/ кысыкъла фонемала туйюлдюле: ала *атта, гырах, жылан* деп да жюрютюлгенликге, магъаналары тюрленмейдиле. Аны себепли къарачай-малкъар тилде /г'/, /к'/, /л'/, /т'/ жумушакъ кысыкъла фонемаладыла деген оюм терсди.

Фонеманы ангылауда биз москвачы лингвистле жанлыбыз, аны себепли бу дерсликде къарачай-малкъар тилни фонемаларын ангылатыуда аланы оюмлары бардырылады.

41-чи §. Къарачай-малкъар тилде кысыкъ фонемала

Бир-бир алимлени оюмларына кёре, башха тилледен сёзле бла бирге аланы тауушлары да алынадыла да, ала ол тилде фонемаланы санларына къошуладыла. Сёз ючюн, къарачай-малкъар тилде /в/, /ц/, /ш'/, /ж/, ф фонемаланы Алийланы У. Д., Будаиланы А. Ж. аллайлагъа санайдыла¹⁷. Болсада ол оюмгъа тюздю дерге жарарыкъ туйюлдю. Не ючюн дегенде, башда айтылгъаныча, биринчиден, фонемагъа саналыр ючюн, таууш ана тилни кеси сёзлеринде тюберге неда ол тауушу болгъан сёзню адамла барысы да халатсыз жюрютюрге керекдиле, экинчиден а, аны магъана айырыу къуллугъу болургъа керекди. /В/, /ц/, /ш'/, /ж/ кысыкъла ол излемлени жалчытмайдыла: 1) къарачай-малкъар тилни кеси сёзлеринде тюбемейдиле; 2) орус тилни иги билмеген къарачайлыла бла малкъарлыла, *вагон, цемент, щётка, журнал* деген сёзлени *багон, семент / цемент, шотка, ж'урнал* деп жюрютюлгенликге, аланы магъаналары тюрленмейдиле.

Таууш сёз бла бирге башха тилге ётюп, аны фонемаларыны санына къошулуру ючюн, быллай болумла керек боладыла:

1) ол тауушу болгъан сёзлени эки тилни да (сёз ючюн, къарачай-малкъар эм орус тиллени) бирча иги билгенле угъай, жаланда бир тилни (кеси тилин) билген-

¹⁷ Алиев У. Д. Карачаево-балкарская грамматика. Кисловодск, 1930. Будаев А. Ж. Система фонем современного карачаево-балкарского языка. Нальчик: Эльбрус, 1968, 87-чи, 99-чу б.

ле да, магъаналарын ангылап, тап, тюз, чалдырмай айта билирге. Сёз ючюн, *вагон, цемент, щётка, журнал* деп (*багон, семент / чемент, шотка, ж'урнал* деп угъай!);

2) ол тауушу болгъан сёз алыннган тилде ол тауушну орунуна жюрютюлген таууш эм андан башха, энчи магъаналары болгъан сёзле болургъа керекдиле. Сёз ючюн, *багон, семент / чемент, шотка, ж'урнал* деген сёзле.

Къарачай-малкъар тилде /в/, /ц/, /ш', /ж/ тауушла бу излемлени жалчытмайдыла.

Къарачай-малкъар тилде /ф/ тауушну юсюнден энчи айтыргъа керекди. Не ючюн дегенде, ол, таууш къулдукъну толтуруу бла чекленип къалмай, фонема къулдукъну да толтурады. Анга быллай шартла шагъатлыкъ этедиле:

1) ол къарачай-малкъар тилде эрттеден жюрютюлген, арап эм башха тилледен алыннган сёздеде тюбейди, сёз ючюн: *фатар, факъыр, дефтер, сыфат, ыфчыкъ, къулдыфсыл, кюф, ылыкыф* д. б. Быллай сёзлени окъуулары-билимлери болмагъан адамла окъуна /ф/ тауушларын /п/ таууш бла алышындирмай жюрютедиле;

2) къарачай-малкъар тилни ц. диалектини кеси сёзлеринде /ф/ тауушу болгъанлары бардыла, сёз ючюн: *фулму* (букъу), *кифе* (чага), *шерф* (кёнделен), *фотку* (агъач къышхыр / умур), *федугу* (дугъуманы бир тюрлюсю) д. б.;

3) бир-бир арап сёзлени /ф/ тауушларын, къарачай-малкъар тилде кёп заманны аны орунуна жюрютюлюп тургъан /п/, /б/ тауушла бла алышындиргъанда, аланы магъаналары тюрленнген этеди; сёз ючюн: *кеф — кеп, фатар — батар, кзылыф — кзылып, файда — байда, саф — сап.*

Алай бла, къарачай-малкъар тилде кысыкъ фонемала кысыкъ тауушладан эсе аздыла: <б>, <п>, <д>, <т>, <г>, <к>, <гъ>, <къ>, <з>, <с>, <ж>, <ч>, <ш>, <й>, <у>, <р>, <л>, <м>, <н>, <нг>, <х>. Башхача айтханда, орус тилден эм аны юсю бла башха тилледен алыннган сёздеде тюбеген /в/, /ц/, /ш', /ж/ эм арап, къабарты-черкес тилледен алыннган сёздеде тюбеген /х', /h/ тауушла магъана айырыу къулдукъну толтурмайдыла: фонемала туюлдуле.

42-чи §. Къарачай-малкъар тилде ачыкъ фонемала

Къарачай-малкъар тилде ачыкъ фонемаланы санларыны юсюнден да бирча оюм жокъду. Алимлени бирлери бу тилде ачыкъ тауушла ненча эселе да, ачыкъ фонема-

ла да анчадыла дейдиле¹⁸. Башхалары уа, тёртден сора, ачыкъ фонема жокъду деген оюмну айтадыла¹⁹.

Ачыкъ тауушлача, ачыкъ фонемала да сегиздиле дегенле, ачыкъ тауушланы магъана айырыу къуллукъларына таянадыла; сёз ючюн, быллай сёзлеге: *бол — бел, бар — бер, ур — юр, тылы — тили*.

Къарачай-малкъар тилде ачыкъ фонемала тёртдюле деген оюм жанлыла уа тюрк тилдеде ачыкъ фонемаланы санлары сингармонизмни жоругъу бла байламлыды, ол а жалаңда ачыкъланы неда кысыкъланы угъай, биттеу сёзю энчилигиди дейдиле. Ол оюмгъа кёре, басымча, интонацияча, сингармонизм да фонетиканы тизгинсиз кесеклеринденди. Бир сёзю ачыкълары барысы да базыкъла, башха сёзю ачыкълары уа барысы да назикле болгъанлары сингармонизмни жоругъу бла байламлыды. Сёзю магъанасын тюрлендирир ючюн, аны тауушлары бир тюрлю шартха да бойсунмазгъа, бир кибик болумда болургъа керекдиле. Аны себепли башда кёргюзтюлгенича сёзлени базыкъ / назик ачыкълары (/o/ — /ë/, /a/ — /e/, /y/ — /ю/, /ы/ — /и/) экишер фонема туююдюле, бир фонеманы эки тюрлюсюдюле: базыкъ эм назик. Алай бла, къарачай-малкъар тилде тёрт ачыкъ фонема барды²⁰.

Бу оюм да москвачы лингвистлени оюмларына келишеди.

43-чю §. Къарачай-малкъар тилде дифтонглары юслеринден

Дифтонг (грек сёздю, «эки ачыкълы» деген магъананы билдиреди) эки ачыкъ тауушну, бирлешип, бир бёлюм къурап жюрюулериди. Сёз ючюн, француз тилде оі, ингилиз тилде аі. Дифтонгну къурагъан ачыкъла бир фонема болургъа эм сёзю бёлюмюн къурауда бирча къуллукъну тамамларгъа керекдиле. Аллай къош ачыкълагъа керти дифтонгла дейдиле. Къарачай-малкъар тилде керти дифтонгла жокъдула²¹, ачыкъ таууш бла /й/

¹⁸ Будаев А. Ж. Кёрг. иш, 60-чы — 61-чи б.; дагъыда аны башха ишинде. Малкъар фонетика эм аны окъутууну методикасы. Нальчик: Эльбрус, 1985, 23-чю — 25-чи б.

¹⁹ Гузеев Ж. М. Составительная фонетика русского и карачаево-балкарского языка. Нальчик: Эльбрус, 1976, 84-чю — 87-чи б.

²⁰ Гузеев Ж. М. Кёрг. иш, 86-чы — 87-чи б.

²¹ Бир-бир илму ишледе къарачай-малкъар тилде керти дифтонгла бардыла деген оюм терсди. Ол ишле быладыла: Прёле Э. Балкарские этюды // Восточные обозрения. Будапешт, 1915—1916;

неда /у/ жарты ачыкъ бирлешип къуралгъан дифтонгла бардыла. Алагъа ётюрюк дифтонгла дейдиле. Ётюрюк деп ала бир тауушну угъай, эки тауушну къурагъанлары, бирге угъай, бёлюнюп эшитилгенлери ючюн айтылады. Ётюрюк дифтонгла эки тюрлю боладыла: 1) чёгюучю дифтонгла эм 2) кётюрюлюучю дифтонгла. /Й/ неда /у/ таууш бёлюм къураучу ачыкъны ызындан келселе, чёгюучю дифтонг, аллай ачыкъны аллында келселе уа, кётюрюлюучю дифтонг къураладыла.

Чёгюучю дифтонгла онтёртюле: ай (бай, айлыкъ, къайгъы, кзолай д. б.), ей (селей, кёбей, кючей д. б.), ый (сыйлы, жыйны, къыйма, гылхый д. б.) ий (ийле, парий, ийман, д. б.), уй (кзуй, буйрукъ, кзуймакъ д. б.), юй (чюй, тюй, юйрен, юйлен д. б.). ой (оймакъ, той, ойна д. б.), ау (аула, кзырау, таулу д. б.), оу (бузоу, оноу, улоу, оулукъ д. б.), еу (экеу, ючеу, биреу, битеу д. б.), ыу (кзарыу, айтыу, азыу д. б.), уу (келиу, эниу, элтиу д. б.), уу (уула, суу, туруу д. б.), юу (кёрюу, ёсюу, ётюу д. б.). Чёгюучю дифтонгланы ачыкъладан жаланда /ё/ къурамайды.

Кётюрюлюучю дифтонгла чёгюучю дифтонгладан эсе аздыла, онбирдиле: йы (дайым, айып, къыйыр д. б.), йи (сейир, кийим д. б.), йа (га/йа/къ, бо/йа/ д. б.), йе (сю/йе/к, кю/йе/ д. б.), йо (шу/йо/х), йу (о/йу/н, кзо/йу/н д. б.), йю (юйю, тюйюш д. б.), уа (хууан, кзауал, жууап д. б.), уе (хууери), уу (бауу, жауун д. б.), ую (келиую, бериую д. б.). Бу дифтонгла сёзню ал бёлюмюнде тюбемейдиле, кеслерини да бир-бирлери (сёз ючюн, йо, уе) жаланда бирер сёзде жюрютюледиле.

Алай бла, къарачай-малкъар тилде энчи фонемаладыла дерча керти дифтонгла жокъдула.

ИШЛЕ

123-чю иш. Къ — х, къ — гъ, к — г, с — з, п — б, т — д кбысыкъла магъаналарын тюрлендирген сёзлени бла ала магъаналарын тюрлендирмеген сёзлени айырып, башха-башха жазыгъыз.

Чалгъы — чалкъы, чакъыр — чагъыр, жукъ — жух, къоншу — хоншу, хыр — кър, къан — хан, келля —

Филоненко В. И. Грамматика балкарского языка. Нальчик, 1940, 9-чу б., Акбаев Ш. Х. Фонетика диалектов карачаево-балкарского языка. Черкесск, 1963, 29-чу — 32-чи б.; Байрамкулов А. М. Къарачай тилни фонетикасы // Тюркологический сборник (материалы по карачаево-балкарскому и ногайскому языкам). Черкесск, 1967, 23-чю б.

гелля, кюл — гюл, курт тауукъ — гурт тауукъ, гюллю — кюллю, гукук — кукук, тюген — тюкен, адам — атам, дукъум — тукъум, дау — тау, тамата — тамада, къызыл — къысыл, эз — эс, зехле — сехле, сыраф — зыраф, чабыр — чапыр, тыбыр — тыпыр, берекет — перекет, сапын — сабын.

124-чю иш. Ч — ш, н — л, з — с, н — м, н — нг къысыкъла сёзлени къайсыларында фонемала болгъанларын бла къайсыларында болмагъанларын ангылатыгъыз.

Ач — аш, ич — иш, юч — юшчюк, къач — къачсын /къашсын/, къан — къал, жан — жал, къан — къанлы /къалы/, жан — жанлы /жалы/, кез — кес, аз — ас, аз — азсынды /асынды/, туз — тузсун /тусун/, тон — том, итим — итин, жин — жинми /жими?/, итин — итинме /итиме/, он — онг, жон — жоннган /жонган/, мин — минг, мин — миннген /минген/.

125-чи иш. Сёзлени жазыгъыз, алада <з>, <н>, <ч>, <д>, <г>, <гъ> фонемаланы тюплерин, къарыулу орунда эселе, бир, къарыусуз орунда эселе уа, эки ызлагъыз.

Туз, тузлукъ, тузчукъ /тузчукъ/, тузсуз /тусуз/, жан, жануар, жансыз, жанлы /жалы/, жаннга /жанга/, кюч, кючен, кючлю /кюшлю/, кючню /кюшню/, кючсюз /кюшсюз/, алда, анда, артда /арта/, юйге, бизге, эшикге /эшике/, бийикге /бийике/, таугъа, чалгъан, айгъа, акъгъа /акъа/, чыкъгъан /чыкъан/.

126-чы иш. <Д>, <н>, <ч>, <г> фонемаланы тизгинлерин сёзлени тамырларында кёргюзтюп жазыгъыз.

Ю л г ю л е: <г> > <к>: ёр-ге, эшик-к/е;
<д> * <т> > <н>: л-дан, арт-т/ан, ан-н/ан
(сёзлени жалгъауларында).

127-чи иш. Жаным, жанлы, жаннга, Жанболат; туз, тузчукъ, тузсун; юйден, юйюмден, ишден деген сёздеде бла сёз формалада <н>, <з>, <д> фонемаланы тизгинлерин жазып кёргюзтюгюз.

128-чи иш. Къарачай-малкъар тилде п — ф, п — б, къ — к, гъ — г къысыкъла фонемала болгъанларын сёзде жазып кёргюзтюгюз.

129-чу иш. Бу сёзлени /з/ — /с/, /ч/ — /ш/, /н/ — /нг/, /н/ — /л/, /д/ — /н/, /г/ — /к/ тауушлары фонемала боламыдыла? Болмай эселе, нек болмагъанларын ангылатыгъыз.

Къызла — кы/с/ыз — кы/с/чыкъ, чач — ча/ш/лы — чашчыкъ — ча/ш/ны — ча/шт/ан, кюн — кю/л/юм, жан — жа/нг/а, алайдан — а/н/ан, бизден — ме/н/ен, келген — кет/к/ен.

130-чу иш. Сёзлени тюз окъугъуз. Аланы айтылыуларында бла жазылыуларында башхалыкъ бармыды? Айтылыулары бла жазылыулары бирге келишген сёзле къайсыладыла?

Кючлю, къанга, жаннган, аппа, гаккы, кюнлюм, туз-суз, онбеш, барыу, кесими, ачлыкъ, ашлыкъ, жанкъоз, тапсыз, кечгинлик, эски, эчки, ётгюрлюк, тенгиз, чапыракъ, чанка, жинк, эртте, эрттенбла, къаштйой, гюллю, кюнлюм, кеннге, думпай, жоннган, къурмашча, ишсиз.

131-чи иш. Сёлешиуню мардаларына бу сёзлени къайсы тюрлю-лери келишедиле?

Андан — аннан, ючгюл — ючкюл, манга — маннга, кенген — кенген, клас — класс, метал — металл, акъ-сакъ — ахсакъ, акъсыл — ахсыл, онбеш — омбеш, кюнлюм — кюллюм, къанлы — къаллы, кесгин — кескин.

132-чи иш. Айтымланы окъугъуз. Алада бирча эшитилген сёзлени жазып алыгъыз да, ала алай нек эшитилгенлерин айтып ангылатыгъыз.

1. Ахшы кюнлю болугъуз, адамла. 2. Жылы кюллю от жагъада олтурабыз. 3. Узун кынылы къудоруланы жыябыз. 4. Сени кылылы къалса, иш мадарыллыкъ туйюл эди. 5. Чынар къангала терк къурумайдыла. 6. Аслан адам къаннга боялыргъа суймегенди. 7. Жукъунг келип, эссин (эсне). 8. Амма сарысмакъны эзгич бла иги эссин. 9. Марат отха къазан ассын. 10. Кесинге жетген юлюшню азсын да, алма.

133-чю иш. Сёзлени тюз окъугъуз. /Ж/ таууш аланы къайсыларында жумушакъ, къайсыларында къаты айтылгъанын ангылатыгъыз.

Жашил, жаркой, адеж, ажымлы, жол, журнал, жубуран, жмых, жумуш, эжиу, жырна, Женя, Жора, Жанхот, жохар, этажерка, тужурка, жыгыра, жыжым, жокей, жилка (тютюн), жатка, жилет, жетон, къужур.

134-чю иш. Сёзлени жазыгъыз да тюз окъугъуз. Тюрленмей эшитилген /ж/ тауушну бир, /ш/ тауушха ётген /ж/ кысыккыны уа эки ызыкъ бла ызлагъыз.

Гараж — адеж, этаж — таж, чоғоҗ — багаж, кыж-кыж — саботаж, массаж — тукъуж.

135-чи иш. Сёзлени тюз окъугъуз. З харф алада эки тюрлю тауушну (/з/ эм /с/) нек белгилегенин ангылатыгъыз.

Туз — груз, агъаз — тормоз, учуз — вуз, тёз — мороз, хораз — втуз, боз — воз, таз — образ, къаз — через, из — эгиз, ёгюз — шлюз.

136-чы иш. Сёзлени айтылгъанларыча жазыгъыз.

Билиу, алтыайлыкъ, чакъгъыч, кыызчыкъ, юзсюн, кючлю, чёгюшчюк, борчлу, борчсуз, кючден, андан, тюнгюл, тыннган, азчыкъ, къанкъылда, элтиу, къарааууз, жанлы, кесими, жүнден, эсгертме, суусапбыз, кызтеке, экиатар, манга, кючсюз, инбаш, жинк, энишге, кёпбюз, тапбыз, артда.

137-чи иш. Сёзлени тюз окъугъуз. Ала алай къайсы фонетика жорукълагъа кёре айтыладыла?

Чапыракъ, тебире, сандыракъ, татыран, кымыжа, къамыжакъ; онбир, онбеш, тузсуз, кыызчыкъ, къанлы, Жанбот; артда, кесгин, кёчгюнчю, энишге, тёртгюл, ётгюр; кючлю, ючно, ючден, къуршча, ачлыкъ, кючсюз.

44-чю §. Фонематика транскрипция

Фонетикада, фонетика транскрипциядан сора да, фонематика транскрипция хайырланылады. Фонетика транскрипцияда сёзлени тауушлары белгилене эселе, фонематика транскрипцияда аланы фонемалары белгиленедиле. Аны себепли сёзлени неда текстни транскрипция этгенде, фонетика жорукълагъа бойсунган ачыкъла, кысыкъла да тюрленмей жазыладыла. Тюрк тилледе кысыкъланы жумушакълыкълары эм созулуп айтылыулары сёзлени мағаналарын тюрлендирмегенлери себепли, фонематика транскрипцияда ол болумла, фонетика транскрипциядача, энчи белгиле бла кёргюзтюлмейдиле.

Фонематика транскрипция этилген сёз неда текст кыйыкъ неда мюйюш скобкалагъа алынады.

Сёзлени тюз жазылыуларына фонетика транскрипциядан эсе фонематика транскрипция иги кесек жууукъду. Тенглешдирип кёрейик.

Текстни тюз жазылыуу

Терек, сабырлыгъынгы,
Кёклюгюнгю бер манга.
Къая, мамырлыгъынгы,
Беклигинги бер манга.

(Къулийланы Къ.)

Текстни фонетика транскрипциясы

[т'эр'эк' /сабырлыгъынгы/
к'эк'л'юг'юнг'ю б'эр' манга//
къайа / мамырлыгъынгы/
б'эк'л'иг'инг'и б'эр' манга//]

Текстни фонематика транскрипциясы

[тэрэк / сабырлыгъынгы/
кёклюгюнгю бэр манга//
къайа / мамырлыгъынгы/
бэклигинги бэр манга//]

ИШЛЕ

1-чи иш. Сёзлени фонематика транскрипция бла жазыгъыз.

Тегене, экеулен, буйрек, желмаууз, сибиртги, къоя-жапка, харбыз, мырхык, расписание, сюек, оюмсузлукъ, тёммек, тёбенги, минчакъ.

2-чи иш. Айтымны фонематика эм фонетика транскрипция бла жазыгъыз да, башхалыкъларын ангылатыгъыз.

Баттал, газетни окъуп, окъугъанын жангыдан ангылатхандан сора, ала дуняда бола тургъан затла Жамауатда да бола тургъанларын кёредиле (Т. А.).

3-чю иш. Сёзлени фонематика эм фонетика транскрипция бла жазыгъыз. Аланы тенгешдиригиз да, къайсы къысыкъланы жазылуларында башхалыкъ болгъанын ызлап кёргозтюгюз.

Жанлы, гоппан, илинмек, сенгирчке, доммакъ, чакъгъышчыкъ, артда, сангырау, кючсуннгюч, тузсуз, къууанчлы, инбаш, ынна, жоннгурчха, тюнке.

Ю л г ю л е: [ж'энг'ил'] — /жэнгил/, [эр'т'э] — /эртдэ/, [къойала] — /къойанла/.

4-чю иш. Сёзлени фонетика транскрипция бла жазылгъанлары бла фонематика транскрипция бла жазылгъанларын айырып окъугъуз. Окмугъузну ангылатыгъыз.

Ч'ыкыр, кюнлюм, гаккы, къанга, ж'юл'ю, къанкъаз, ж'ангкъоз, онбэш, ама, къамбуз, ж'этайлыкъ, экиатар, к'юш'л'ю, ёчлюк, уйукъгъа, с'юй'эк'э, уйангалай, с'юй-элгенликге, сингнгэнди, м'инг'ин'ч'и, ойунчу, тойгъунч'у.

5-чи иш. Сёзлени хар биринде ненча харф, таууш, фонема болгъанын ангылатыгъыз. Алада жазылгъанлары фонематика транскрипциягъа келишгенлерин табыгъыз.

Бёлюннген, къаннгынчы, тыяллыкъды, тюккяхын, гитче, тёнгерет, такъгъыч, алтайайлыкъ, жангылыч, къоян, эрттенлик, эсгертдик, жанлы эчкиагъач, кючсаур, аяз.

ОРФОЭПИЯ

45-чи §. Орфоэпияны ангылатыу

Орфоэпия (грек тилде *orthos* — «тюз» эм *epos* — «сёлешиу» деген магъананы билдиреди) деп литература тилде сёлешиуню мардаларына эм тил билимни ол мардаланы тинтиучю бёлюмюне айтадыла.

Къарачай-малкъар литература тилни сёлешиу энчиликлери бу ёмюрню 60-чы жылларында къарачайлыланы, басханчыланы эм чегемлилени сёлешиу тиллерини мурдорунда къуралгъанды. Болсада алыкъа литература тилде сёлешиуню мардалары тохташдырылмагъандыла, жоруукълары жарашдырылмагъандыла. Аны себепли къуру школчуланы, студентлени угъай, радио, телевидение бериулени бардыргъанланы, артистлени, жазыучуланы, журналистлени эм башхаланы сёлешиулеринде окъуна халатла кёп тюбейдиле. Аланы бирлери диалектлени, башхалары уа орус тилни себеп болуулары бла байламлыдыла. Сёз ючюн, къарачай-малкъар тилни ц. диалектинде /ж/ таууш къаты айтылады; литература тилде /к/, /къ/ тауушланы орунларына тунакыланы къатларында /х/ таууш айтылады; к, г кысыкъланы къатларында /ё/, /ю/ тауушла /о/, /у/ тауушлагъа жууукъ айтыладыла. Аны себепли ц. диалектде сёлешиучюле /ж'ол/, /ж'аш/, /ж'ети/, акъсакъ, эски, /юскюр/, /букътур/, /кескин/; кюн, кёз, кёгюрчюн, гюл дегенча сёзлени жол, жаш, жети; /ахсакъ/, /эски/, /юскюр/, /бухтур/, /кескин/; /кун/, /коз/, /когурцюн/, /гул/ деп жюрютедиле.

Орус тилни бла къарачай-малкъар тилни фонетика энчиликлерини бирге келишмеулерини орус тилден эм аны юсю бла башха тилледен алынып жүрютюлген сёзлени тюз айтыуда чырмау болады. Анга юлгюле келтирейик:

1) /з/, /ж/ зынгырдауукъла сёзю ахырында къарачай-малкъар тилде тюрленмей айтыладыла, орус тилде уа тунакыланган этедиле. Аны себепли бир-бир къарачайлыла бла малкъарлыла *указ, заказ, этаж, гараж* дегенча сёзлени тюрлендирмей айтадыла;

2) /ж/ таууш орус тилде къаты, къарачай-малкъар литература тилде уа жумушакъ айтылады. *Жом, жетон, журнал* дегенча сёзлени къарачай-малкъар тилде асламысында /ж'ом/, /ж'етон/, /ж'урнал/ деп жүрютюлюлерини аны бла байламдыды;

3) къарачай-малкъар тилде сёз неда аны бёлюмю саулай «къаты» неда «жумушакъ» айтылгъанлары себепли, *мел, атлет, историк, билет* дегенча сёзлени бу тилде кёпле /мел'/, /атлет'/, /историк'/, /билет'/ деп жүрютедиле.

Къарачай-малкъар литература тилни эки тюрлюсю (къарачай тюрлюсю эм малкъар тюрлюсю) болгъаны себепли, аланы араларында талай орфоэпия энчилик барды. Ала тауушланы алышыныулары, сингармонизм бир-бир сёзлени къыскартылып жүрютюлюулерини бла байламдыдыла. Ю л г ю л е:

1) тауушланы алышыныулары: у — ю: *дуру — дюрю, курт — курт, кукурт — кюкюрт*; у — ы: *шулпу — шылпы, мудах — мыдах, губу — гыбы*; и — ю: *жити — жютю, киеу — кюеу, мирзеу — мюрзеу*; е — ё: *кезбау — кёзбау, кесеу — кёсеу, чертлеуюк — чёртлеуюк*; т — д: *тамата — тамада, шинтик — шиндик*; гъ — къ: *чалгъы — чалкъы, окъуна — окъуна*; к — г: *кукук — гугук, косук — госук, картоф/картош — гардош*; х — к: *мырхык — мыркык, тырхык — тыркык*; х — къ: *къоншу — хоншу, къарс — харс*; б — м: *биз — миз, мажар — бажар, быхчы — мыхчы*; о — а: *томуруу — томурау, къонгуроу — къонгурау*;

2) сингармонизмни жоругъуну тилни къарачай тюрлюсюнде малкъар тюрлюсюнден эсе иги сакъланыуу: *жиля — жыла, бишлакъ — бышлакъ, хычин — хычын, билалмайды — билелмейди, къоргъашин — къоргъашын*;

3) тилни къарачай тюрлюсюнде бир талай сёзю къысха формаларыны жүрютюлюулерини: *ирик — ирк, бюйрек — бюрек, жюйрюк — жүрюк, кюйрюч — кюрюч, тюйюлдю — тюлдю*.

46-чы §. Къарачай-малкъар орфоэпияны баш жорукълары

1. Къарачай-малкъар тилде басымсыз ачыкъла да, басымлылача, тюрленмей эшитиледиле: *оразда, биреулэн, былайчыкъда, жилиямукъ* д. б.

Эсгерти у: *пр, тр, др, бр, кэр, хр, мж, мч, мз* къысыкъланы араларындагъы басымсыз ачыкъла кесгин эшитилмейдиле: *топуракъ /топъракъ/, тебире /тебъре/, седирет /седърет/, татыран /татъран/, къамичи /къамъчи/, къамыжакъ /къамъжакъ/, эмизик /эмъзик/* д. б.

2. Эки ачыкъ бирге келселе, аладан бири эшитиледи: а) бирчала болсала,— биринчи ачыкълары: *тапсаашар /тапсашар/, къарааякъ /къараякъ/*; бирчала болмасала уа,— экинчи ачыкълары: *экайлыкъ /экайлыкъ, ёраякъ /ёраякъ/* д. б.

3. Орус тилни юсю бла келген сёзлени ачыкълары, къысыкълары да орус тилдеча жюрютюледиле: *команда /каманда/, жираф /жыраф/, шланг /шланк/, клуб /клуб/, гараж /гараш/, приказ /прикас/, парад /парат/* д. б.

4. Ахырларында *б, в, г, д* къысыкълары болгъан алынмалагъа къарачай-малкъар тилни орунлаучу, башлаучу болушларыны жалгъаулары къошулгъанда, *бд, вд, гд, дд* зынгырдауукъ къысыкъ бирлешле тунакы эшитиледиле (айтыладыла): *клубда /клубта/, клубдан клубтан/, архивде /архифте/, архивден /архифтен/, округда /окрукта/, округдан /окруктан/, складда /склатта/, складдан /склаттан/*.

5. *-шиу, -сиу, -тиу* дегенча и ачыгъы болгъан бёлюмледе эм *-иу* жалгъауда и ачыкъны орунуна /ю/ таууш айтылады: *кишиу /кишюу/, кисиу /кисюу/, итиу /итюу/, келиу /келюу/, бериу /берюу/* д. б.

6. *-рыу, -йыу, -сыу* дегенча ы ачыгъы болгъан бёлюмледе эм *-ыу* жалгъауда /ы/ ачыкъны орунуна /у/ таууш айтылады: *къарыу /къаруу/, айыу /айуу/, асыу /асуу/, алыу /алуу/, жабыу /жабуу/* д. б.

7. Нёгерли тунакы къысыкъны къатындагъы нёгерли зынгырдауукъ тунакы эшитиледи: *кетген /кеткен/, азчыкъ /асчыкъ/, кёчген /кёчкен/* д. б.

8. *К*, къ къысыкъланы алларында и къысыкъны орунуна /нг/ эшитиледи: *жинк /жингк/, жанкъоз /жангкъоз/* д. б.

9. Эки сонорлу къысыкъ бирге келселе, экиси да экинчилерича эм созулуп эшитиледиле: *жанлы /жалы/ къанмайды /къамайды/, тоннга /тонга/* д. б.

10. Къарачай-малкъар сёзлени ахыр з, ж кысыкълары тюрленмей айтыладыла: *кыыз, кёз, адеж, чоғзож*.

11. /Ч/ кысыкълары орунуна /ч/, /ж'/, /н/, /т/, /л/, /с/ кысыкъланы алларында /ш/ таууш айтылады: *кюч+чюк /кюшчюк/, кючню /кюшню/, ючню /юшню/, кюч/т'ен /кюштен/, ачлыкъ /ашлыкъ/, кючсюз /кюшсюз/, ючжылыкъ /юшыллыкъ/.*

12. Кысыкъланы жумушакъ неда къаты эшитилулер (айтылыулары) аланы къатларындагы ачыкъларга бойсунадыла: назик ачыкълы бёлюмню кысыгы (кысыкълары) жумушакъ, базыкъ ачыкълы бёлюмню кысыгы (кысыкълары) къаты эшитиледиле (айтыладыла); сёз ючюн: *адамла, кертмеле*.

/Ж/, /дж/, /ч/ кысыкъла уа къаллай ачыкъланы къатларында да жумушакъ эшитиледиле (айтыладыла): *ж'ол/дж'ол, ж'аз/дж'аз, ж'улдуз/дж'улдуз, ж'ау/дж'ау, ж'ез/дж'ез, ж'юрек/дж'юрек, ж'ёге/дж'ёге, ж'ибек/дж'ибек, ач'ыкъ, эгеч', ч'урукъ, ч'ёк*.

13. /Н/, /м/, /нг/ сонорлу кысыкъ тауушланы ызларындан келген *-дан/-ден* жалгъауну /д/ тауушуну орунуна /н/ таууш эшитиледи (айтылады): *мындан /мыннан/ > /мынан/, сомдан /сомнан/, тангдан /тангнан/, кенгден /кенгнен/, жүнден /жюнден/ > /жюнен/ д. б.*

14. Атланы бла кесимлеучю алмашны иели формаларында /м/, /нг/ кысыкъла иеликчи, тамамлаучу болушлада созулуп эшитиледиле (айтыладыла): *атамы /атангы/, кесими /кесими/, кесинги /кесинги/ д. б.*

15. Сёзню тамырында /нг/ таууш созулуп эшитиледи (айтылады): *къанга /къанга/, женгил /женгил/, тюнгюл /тюнгюл/.*

16. Б кысыкъланы аллындагы н-ни орунуна /м/ таууш эшитиледи (айтылады): *къанбуз /къамбуз/, Жанболат /Жамболат/, кюн бузулду /кюм бузулду/ д. б.*

17. Харфладан къуралгъан кысхартылгъан сёзле харфланы алфавитде атларына кёре окъуладыла: *Кзыэмэр (КЪМР), энэсо (НСО), абэша (АВШ), цээсу (ЦСУ) д. б.*

18. Хапарчы жалгъаула кысхартылмай неда тюшюп къалмай, толу айтыладыла: *алады, ала эди, олду, алгъай эди, бередиле, кёрмейдиле, айтылады, барсын д. б.*

19. Сёз тутушланы сёзлери бирге къошулмай айтыладыла: *къара ат, кысха айт, иги иш (къарат, кысхайт, игиш угъай!) д. б.*

20. А (уа) байламны аллындагы сёз ачыкъ тауушха бошалса, ала къысхартылмай айтыладыла: *сени уа /сениуа/, Унухну уа /Унухнууа/, аны уа /аныуа/ (/сена/, /Унухна/, /ана/ угъай!).*

21. /Ж'/ тауушу болгъан сёзде /ш/ таууш бар эсе, аны базыкъ ачыкъны къатында жумушакъ айтыргъа жарамайды: /ж'ашла/, /ж'ашыр/, /ж'абыш/ (/ж'аш'ла/ /ж'аш'ыр/, /ж'абыш'/ угъай!).

22. Эки сёзню арасында /з/ бла /ж'/ тауушланы орунларына созулгъан /ж'/ эшитиледи (айтылады): *кёз ж'аш* кёж'аш', *тюз ж'ол* /тюж'ол/ д. б.

23. Эки сёзню арасында /ч/ бла /ш/, /ч/ бла /ж'/, /з/ бла /ш/, /с/ бла /ш/, /с/ бла /ж'/ тауушланы орунларына созулгъан къаты /ш/ неда жумушакъ /ш'/ таууш эшитиледи (айтылады): *юч шай* /юш'ай/, *ач жыл* /ашыл/, *эс жый* /эш'ый/, *къаз шорпа* /къашорпа/, *тас шинель* /таш'инель/ д. б.

ЛИТЕРАТУРАСЫ

Будаев А. Ж. Система фонем современного карачаево-балкарского языка. Нальчик: Эльбрус, 1968.

Будаев А. Ж. Малкъар фонетика эм аны окъутууну методикасы: Педучилищени окъуучуларына эм орта школланы устазларына пособие. Нальчик: Эльбрус, 1985, 5-чи — 80-чи б.

Будаев А. Ж. Фонетика // Грамматика карачаево-балкарского языка: Фонетика, морфология, синтаксис. Нальчик, 1976.

Гузев Ж. М. Сопоставительная фонетика русского и карачаево-балкарского языков: Пособие для учителей русского языка. Нальчик: Эльбрус, 1976, 21-чи — 25-чи б., 56-чы — 78-чи б., 81-чи — 87-чи б., 94-чю — 102-чи б.

Гузев Ж. М. О составе фонем современного карачаево-балкарского языка. // Советская тюркология. Баку, 1973, № 4.

Гузев Ж. М. Малкъар тил: 5-чи классха дерслик. Нальчик: Эльбрус, 1997, 107-чи — 109-чу б.

И. ГРАФИКА ЭМ ОРФОГРАФИЯ

ГРАФИКА

1-чи §. Графиканы ангылатыу

Графика (грек тилде «жазама» дегенни билдиреди) тил билимни жазмада хайырланылыучу белгилени юсюнден бёлюмюдю. Жазмада уа харфла, басымны белгиси, дефис, тыйгъыч белгиле, скобкала, кавычкала, апостроф д. б. белгиле хайырланыладыла.

Къарачай-малкъар жазманы мурдору таууш жорукъгъа таянады. Башхача айтханда, хар тауушну эм таууш бирлешни кёргюзтюр ючюн, энчи графика белгиле, харфла хайырланыладыла. Къарачай-малкъар жазмада хайырланылгъан харфла эм башха белгиле барысы да бирге къарачай-малкъар графиканы системасын къурайдыла. Ол система бла байламлы хар харф энчи тауушну неда тауушланы билдиреди.

Харфла уллула эм гитчеле, басмагъа урулгъанла эм къол бла жазылгъанла боладыла, кеслери да тюрлю-тюрлю форма бла жазыладыла.

2-чи §. Таууш эм харф. Харфланы таууш магъаналары

Таууш айтылгъан, эшитилген этеди, харф а кёрюнеди, жазылады, окъулады. Тауушла тилде сёзлени бир бирден айырыр ючюн керек боладыла. Сёз ючюн, *кёл эм кел, бал эм тал* деген сёзлени бир бирден /ë/ эм /ə/, /б/ эм /т/ тауушла айырадыла. Жазыуда уа бу сёзлени бир бирден тауушла угъай, ё эм е, б эм т харфла айырадыла.

Къарачай-малкъар тилни харфларыны баш къуллукълары тилни тауушларын белгилеудю. Харфланы къаллай таууш магъаналары болгъанларын эм тюрлю-тюрлю фонетика болумлада ала къалай окъулгъанларын графика тохташдырады.

Къарачай-малкъар тилни харфлары тауушланы билдиредиле, аны себепли къарачай-малкъар жазма фонетика жазмады.

Бу тилде къаллай болумда да жаланда бир тауушну, тюрлю-тюрлю болумлада уа эки, юч, төрт тауушну да билдирген харфла бардыла. Сёз ючюн, щ, й харфла жаланда /ш'/, /й/ тауушланы билдиредиле. З харф эки тауушну (/з/ бла /с/) билдиреди: *туз, тузлу, тузчукъ /тусчукъ/*. Д харф юч тауушну билдиреди: *бизден, менден /менен/, эшикден /эшиктен/*. Төрт тауушну билдирген харф да барды — н: *келген, келгенме /келгеме/, келгенле /келгеле/, келгеннге /келгенге/*. Харф бирлешлени бир-бирлери бир тауушну билдиредиле: *кёз жаш — жж* харф бирлеш /ж'/ тауушну, *ач жыл — чж* харф бирлеш /ш'/ тауушну билдиредиле: /кёж'аш/, /аш'ыл/.

Харф бирден кёп тауушну билдире эсе, аны баш таууш магъанасы эм сансыз таууш магъанасы (неда магъаналары) боладыла. Сёз ючюн, башда кёргюзтюрлген

юлгюледе д харфны баш таууш магъанасы *бизден* деген сёз формадады, сансыз таууш магъаналары уа *менден* .менен/, *эшикден* /эшиктен/ деген формалададыла. Башхача айтханда, д харфны баш магъанасы /д/, сансыз магъаналары уа /н/ бла /т/ тауушладыла.

Ъ, ь харфланы таууш магъаналары жокъду.

Къарачай-малкъар тилде я, ё, ю, е харфла эки магъанада жюрютюледиле: 1) ачыкъланы ызларындан келселе, экишер тауушну (къысыкъ бла ачыкъны) билдиредиле: я — /йа/, ё — /йо/, ю — /йу/, е — /йэ/; къысыкъланы къатларында уа ё, ю харфла /ё/, /ю/, е харф /э/ ачыкъ тауушланы, къысыкъдан сора келген я харф а /а/ ачыкъ тауушну билдиредиле.

Ю л г ю л е: *къоян* /къойан/, *тоябыз* /тойабыз/, *шүөх* /шуйох/, *оюн* /ойун/, *союм* /сойум/, *сюек* /скюэк/, *кюеди* /кюйэди/, /кёл/, /ёгюз/, /юлюш/, *беш* /бэш/, *эмен* /эмэн/, *къмар* /к'амар/, *биямукъ* /бил'амукъ/.

У харф /у/ ачыкъ тауушну да, сонорлу къысха /у/ къысыкъ тауушну да билдиреди; сёз ючюн: *тауу* /тауу/, *тауукуъ* /у/лл/у/, *т/у/л/у/къ*.

Ж харф бла къарачай-малкъар сёздеде жумушакъ /ж' таууш да, орус сёздеде къаты /ж/ таууш да белгиленедиле; сёз ючюн: /ж'аш/, /ж'ыл/, /ж'урнал/, /ж'мыш/.

Х харф бла юч таууш белгиленедиле: тил артлы къаты /х/, тил орталы жумушакъ /х'/, эм тил артлы /һ/.

Ю л г ю л е: *хыяр*, *сех'ле*, *х'айнух'*, *жаһаним*.

Бир-бир тауушла экишер харф бла белгиленедиле. Сёз ючюн: *къол*, *санга*, *агъач*, *джал* (къарачайлылада). Аны себепли къ, гъ, нг, дж харфла къош харфладыла, сёздеде экишер харфха саналадыла. Сёз ючюн, *къол* деген сёздеде юч таууш бла төрт харф, *санга* деген сёздеде уа төрт таууш бла беш харф бардыла.

3-чю §. Харфны таууш магъанасы эм аны сёзде оруну.

Къарачай-малкъар графиканы фонетика-орун жоругъу

Харфланы таууш магъаналары аланы сёзде орунлары бла байламлыдыла. Башхача айтханда, тюрлю-тюрлю фонетика болумлада харфны таууш магъанасы бирча болмайды. Сёз ючюн, *ата*, *аття* деген сёздеде *та*, *тя* бёлюмле бирча окъулмайдыла. *Та* бёлюм /та/ деп, *тя* бёлюм а /т'а/ деп окъуладыла, не ючюн дегенде, *я* харф кесини аллында къысыкъны жумушакъ этеди. *Уял*,

гелля деген сөзледе да *ял*, *ля* бөлүмле бирча окчулмайдыла. *Ял* бөлүм /йал/ деп, *йот* кчошулуп окчулады, не ючюн дегенде, *я* харф ачык харфны ызындан келеди. *Ля* бөлүм а *йот* кчошулмай, /л'а/ деп окчулады: *я* харф кысык харфны ызындан келеди.

Алай бла, кчарачай-малкчар графика фонетика-орун жорукчга таянады. Анга не зат шагчатлык этеди? Харфланы тауушланы билдиргенлери бла аланы сезде орунларына (фонетика болумларына) кере окчулганлары.

Кысык тауушну кчатылыгы бла жумушактыгынын бөлүмнү ачык харфы билдиреди: бөлүмнү ачык харфы назик болса, аны кысыгы (кысыклары) жумушак базык болса уа, кчаты болады.

Е, *ё*, *ю*, *я* ачык харфла эки тюрлю окчуладыла: кысык харфланы ызларындан келселе, /э/, /è/, /ю/, /а/ деп: *мен*, *кёк*, *жюн*, *жиля* /жил'а/; ачык харфланы ызларындан келселе уа, /йэ/, /йо/, /йу/, /йа/ деп, эсе да *й* кчошулуп: *сюел* /сүйэл/, *шүөх* /шуйоx/, *оюм* /ойум/, *жайкч* /жайакч/.

Й харф жаланда бир тауушну билдиреди (/й/), кеси да, *е*, *ё*, *ю*, *я* харфла бла белгилерге онг болмаган заманда, сөзнү ахырында неда кысыкны аллында жүрютюледи: *былай*, *жай*, *ойна*, *сайла* д. б. Былайда биз харфны кчаллай болумда не тауушну билдиргенин угчай, кчаллай болумда жүрютюлгенин керебиз.

Сезде харфны таууш магчанасы жаланда аны оруну бла угчай, башха сылтау бла да байламлы болады. Сөз ючюн, *кюч*, *кючлю* деген сөзледе *ч* харф /ч/, /ш/ тауушланы, *жансыз*, *жанлы* деген сөзледе *н* харф /н/, /л/ тауушланы билдиргенлери фонетиканы *д и с с и м и л я ц и я*, *а с с и м и л я ц и я* деген жоруклары эм орфографияны жоруклары бла байламлыды.

4-чю §. Кчарачай-малкчар алфавитни тарыхындан

Илму шартлагча кере, кчарачайлыланы бла малкчарлыланы ата-бабалары — Кавказда жашаган кчара болгарлыла — бу эраны VII ёмюрюнден XV ёмюрюне дери руна жазмала бла (бек эрттеги, ташлада, кчошун адырлада, металлдан этилген сауутлада дагыда аллай башха затлада жазылган) хайырланып тургандыла. Кчара болгарлы мырзала башха халкчаны мырзаларына, садак окчлагча кертик этип жазып, хапар жиберип бол-

гъандыла²². Къабыр ташлада, катакомбаланы (жер тюбюнде таш юйлени) къабыргъаларында, бурунгу сахар орунлада (бегирекда Къарачайда) табылгъан жазула анга шагъатлыкъ этедиле. Болсада ол жазула сакъланмагъандыла.

Ол кезиуде окъуна ата-бабаларыбыз руна алфавит бла бирге арап графика бла да хайырланнгандыла. Арап алфавитни биринчи шагъатына Къарачайда Тёбен Архыз городищеде табылгъан гыйы таш саналады. Ол ташны жазуу XI ёмюрде этилгенди²³. XV ёмюрде арап харфла бла жазылгъан китапчыкъ²⁴, 1715-чи жыл юсюнде аллай харфла бла жазылгъан жазуулары болгъан гыйы таш²⁵ табылгъандыла. Бу жазула къарачай-малкъар тилде жазылгъандыла. Халкыбыз арап алфавит бла кёп ёмюрлени (XI — XX) хайырланнганына бу затла шагъатлыкъ этедиле.

Тилибизни таууш къурулушун толу билдиралмагъаны себепли, артда арап алфавит иги кесек женгиллетилгенди, ачыкъланы тынч окъур ючюн, алфавитге къошакъ белгиле кийирилгендиле.

XX ёмюрге дери арап алфавит бла къарачайлыланы бла малкъарлыланы жаланда анда-санда бири хайырланнганды. Аны себепли XX ёмюрге дери аланы халкъ хайырланырча жазмалары болгъанды дерге жарамайды. Бу халкълагъа аллай жазманы патчахлы Россей 1914-чю жылда бергенди. Ол арап графиканы мурдорунда къуралгъан жазма болгъанды. Аны бла къарачай, малкъар халкъла 1926-чы жылгъа дери хайырланнгандыла.

Къарачай-малкъар тилни арап харфланы мурдорунда къуралгъан алфавитлерин Акъбайланы Исмайыл бла Абайланы Исмайыл 1920-чы жыл жарашдыргъандыла. Акъбай улу Исмайылны «Ана тили» деген харфлыгъы 1924-чю жыл ол алфавит бла басмаланнганды.

²² Къарагъыз: *Гаркави А. Я.* Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII в. до конца X в. по Р. Х.) // Труды третьего археологического съезда в России, т. 1. М.: Наука, 1965. 459-чу б.; *Кондратов А.* Книга о букве. М.: Советская Россия, 1975, 168-чи б.

²³ Къарагъыз: Эпиграфические памятники Северного Кавказа на арабском, персидском и турецком языках, ч. 1. Надписи X—XVIII вв.: Тексты, переводы, комментарии, введение и приложения *Л. И. Лаврова*. М.: Наука, 1966.

²⁴ Къарагъыз: *Хасанланы Назир*. Къарча: Ёмюрледен тахсала. Черкесск: Пул, 1994, 331-чи — 354-чю б.

²⁵ *Лавров Л. И.* Карачай и Балкария до 30-х годов XIX в. // Кавказский этнографический сборник. Вып. 4. М., 1969, 105-чи б., 106-чы б.

Алай адамла арап алфавитге кыйналып юйрене эдиле. Бир харф сёзю тюрлю-тюрлю жерлеринде башха-башха тауушланы билдиргени, жазыан да солдан оннга этилгени себепли, анга кёпле юйреналмагъандыла. Андан тышында да, къарачай-малкъар тилни тауушларыны барысын да арап харфла бла белгилерге онг болмагъанды.

Тау халкъланы тиллерин тинтир, жазмаларын жегиллетир мурат бла алимле аланы алфавитлерини мурдорун европачы халкъланы алфавитлерине жууукъ, тынч болурча этерге кюрешгендиле. Алай алфавитге ала латин алфавитни санагъандыла.

Латин графиканы мурдоруна таянган къарачай алфавитни проектин ол заманны белгили алыми, къарачай халкъны жарыкъландырычусу Алийланы У. Д. 1920-чы жыл жарашдыргъанды. Ол алфавитни мурдорунда 1923-чю жыл аны «Элиблер» деген харфлыгы басмаланганды. 1924-чю жыл, бир талай тюрлендириуле этилгенден сора, алимле аны бла хайырланыргъа жарарыгъын белгилегендиле. Ол жыл окъуна Алий улу Умар кесини латин харфла бла жазылгъан къарачай элифлерин жангыртып басмалагъанды ²⁶, Эней улу Магометни уа «Малкъар алифбиси» чыкыгъанды.

Латин графиканы мурдорунда жарашдырылгъан алфавит бла малкъарлыла къарачайлыладан алгъа (1924-чю жыл) хайырланып башлагъандыла, къабыл а ол бир жылдан сора этилгенди ²⁷.

1926-чы жыл латин графиканы мурдорунда бирикген къарачай-малкъар алфавит къабыл этилгенди. 1937-чи жылгъа дери ол эки миллетни да жазыу ишлерин жалчытып тургъанды. Ол алфавит бла харфлыкъла, школлагъа дерсликле, «Къарахалкъ» газет, назму жыйымдыкъла эм башха затла басмалангандыла. Халкъны культурасын айнытыуда латин алфавитни магъанасы ул болгъанды.

Болсада ол тилни сёз байлыгъын ёсдюрююню, аны фонетика энчиликлерин ачыкълауну тийишлисича жалчыталмагъанды. Советлени кыралыны бирси халкъларыча, къарачайлыла бла малкъарлыла да орус тилге, орус культурагъа юйренедиле. Орус тилни юсю бла къа-

²⁶ Къарагъыз: Алийланы Умар. Жангы къарачай элиблери. М., 1924.

²⁷ Къарагъыз: Протокол совещания работников-балкарцев о введении латинского шрифта в балкарскую письменность // Архив КБИИФЭ. инв. № 11841, 330-чу — 331-чи б.

рачай-малкъар тилге кѣп сѣз къошулады. Аны бла байламлы тилни фонетика къурамы тюрленирге, алфавитге жангы харфла кийирирге тюшеди. Латин алфавит къарачай-малкъар жазманы ол эм башха излемлерин жалчиталмайды.

Ол затланы эсге алып, малкъарлыла 1937-чи, къарачайлыла уа 1938-чи жыллада орус алфавитге кѣчедиле.

Къарачай-малкъар жарыкъландырычула жазмаларын орус графиканы мурдорунда жарашдырыргъа эрттеден итингендиле. Сѣз ючюн, 19-чу ъмюрню 80-чи жылларында Орусбийланы Сафаралий орус харфладан къуралгъан малкъар алфавитни жарашдырып, аны бла малкъар тилни грамматикасын жазгъанды²⁸. Къарачайлы устаз Хубийланы Иммолат ол ъмюрню ахырында орус графиканы мурдорунда къарачай алфавитни жарашдыргъанды²⁹. Белгили политика къууллукъчу, малкъарлы, Энейланы Магомет 1924-чю жыл малкъарлылагъа орус алфавитни жарашдыргъанды эм абаданла хайырланырча харфлыкъ жазгъанды³⁰.

Къарачай-малкъар тилни орус алфавити тюрленмей турмагъанды. 1937/1938 — 1960-чы жыллада малкъарлыла ж, нг, у, къарачайлыла уа дж, нь, у харфланы жюрютгендиле; ачыкъланы ызларындан келген *ѳа, ѳо, ѳэ, ѳу* тауушла экилеринде да, бусагъатдача, бирер харф бла (я, ё, е, ю) угъай, экишер харф бла белгиленгендиле: *айакъ, шуйох, скойек, ойун*; 1961—1964-чю жыллада бусагъатдагъы *гъ, къ, нг, дж, у* къысыкъланы орунларына *г, к, н, ж, у* харфла, *ё, ю* ачыкъланы орунларына уа *Ч, У* харфла жюрютюлгендиле.

Алайды да, бусагъатда къарачайлыла бла малкъарлыла хайырланып тургъан орус графиканы мурдорундагъы алфавитни кемчиликлери кѣпдоле, къарачай-малкъар тилни излемлерин аладан эсе 1937/1938-чи, 1961-чи жыллада жарашдырылгъан алфавитле иги жалчыта эдиле.

Болсада халкъны орус эм битеудуния культура бла шагъырейлендириуде, сѣз байлыгъыбызны, грамматикабызны айнытыуда орус графиканы мурдорунда жарашдырылгъан алфавитни магъанасы уллуду.

²⁸ Къарагъыз: Миллер В. Ф., Ковалевский М. М. В горских обществах Кабарды // Вестник Европы. Кн. 4, 1884, 540-чы б.

²⁹ Къарагъыз: Мушкетов О. Геологический очерк Теберды и Чхалты // Труды кавказской географической комиссии. Т. 19, 1886. № 4.

³⁰ Къарагъыз: Эней улу Магомет. Малкъар алифби. Нальчик, 1924.

А л ф а в и т деп харфланы белгили жорукъгъа кёре тизилиулерине айтадыла. «Алфавит» деген сёз грек алфавитни «альфа» эм «вита» деген биринчи эки харфыны атларындан кёуралгъанды.

Алфавитни хар ким да иги билирге керекди. Не ючюн дегенде, сёзлюкледен эм справочникледен сёзле, библиотека карточкалада авторланы тукъумлары алфавитни жоругъу бла бериледиле. Андан сора да, харфланы атларын билгю сёлешу тилде кёп хайырланылады: затланы санагъанда, математикада, физикада шарт белгиле этгенде, шахмат партияланы ангылатханда эм башха кезиуледе.

Харфланы атларын халат бла айтыу тилни сёлешу мардаларын билмегеннге саналады, аланы тюз айта билгю а адамны тил жаны бла культурасыны даражасын кёргюзтеди. Харфланы атларын билиуню магъанасы аладан кёуралгъан сёзле бла хайырланыуда бютюнда уллуду. Сёз ючюн: *КъМР-де* (КъызМЭР-де) *жашайбыз* (КъМР-да угъай!), *МВД-ни* (ЭМВЭДэ-ни) *кёуллукъчусу* (МВД-ны угъай!).

Къарачай-малкъар алфавитни харфлары юч къауумгъа юлешинедиле: ачыкълагъа, къысыкълагъа эм экинсинден бирине да къошулмагъанлагъа. Ачыкъ харфла ондула эм ала жаланда ачыкъ тауушланы (а, о, ы, и, э), къысха /й/ къысыкъ бла ачыкъ тауушланы (я, е, ё, ю) эм къысха /у/ къысыкъ бла ачыкъ тауушну (у) белгилейдиле. Къысыкъ харфла жыйырма бла бешдиле (б, в, г, гъ, д, дж, ж, з, й, к, къ, л, м, н, нг, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ) эм жаланда къысыкъ тауушланы билдиредиле. Эки харф (ь, ъ) ачыкълагъа, къысыкълагъа да къошулмадыла, не ючюн дегенде, бир тюрлю тауушну да билдирмейдиле.

Хар харфны аты барды. Къысыкъ харфланы онусуну атлары къаты къысыкъ таууш бла аны ызндан келген /э/ тауушдан (*бэ, вэ, гэ, дэ, жэ, зэ, пэ, тэ, цэ, чэ*) кёуралгъандыла. Тёрт къысыкъ харфны атлары къысыкъ тауушла бла аланы ызларындан келген /а/ ачыкъ тауушдан кёуралгъандыла: *ка, ха, ша, ща*. Дагъыда тёрт къысыкъ харфны атларын кёурагъан тауушла къысыкъла бла /ы/ ачыкъды: *гвы, джы, кзы, нгы*. Алты къысыкъ харфны атлары /э/ ачыкъ таууш къысыкъла бла бирлешип кёуралгъандыла: *эль, эм, эн, эр, эс, эф*. У, й харфланы кёуралгъан атлары бардыла: къысха у, къысха и. Ь, ъ харфланы атлары да аллайладыла: жумушакъ

белги, къаты белги. Ачыкъ харфланы бирлерини атлары жаланда ачыкъ тауушладан (а, о, у, ы, и, э), башхаларыны атлары уа /й/ таууш бла бирге айтылгъан ачыкъ тауушладан (е, ё, ю, я) къуралгъандыла.

Къарачай-малкъар алфавитни бла аны харфларыны атларын быллай таблицада кёргюзтюрге боллукъду.

5-чи таблица

Харфла	Харфланы атлары	Харфла	Харфланы атлары
Аа	а	Оо	о
Бб	бэ	Пп	пэ
Вв	вэ	Рр	эр
Гг	гэ	Сс	эс
Гъгъ	гъы	Тт	тэ
Дд	дэ	Уу	у
Ее	е	Уу	къысха у
Ёё	ё	Фф	эф
Жж/Дж дж	жэ/джы	Хх	ха
Зз	зэ	Цц	цэ
Ии	и	Чч	чэ
Йй	къысха и	Шш	ша
Кк	ка	Щщ	ща
Къ къ	къы	Ъъ	къаты белги
Лл	эль	Ыы	ы
Мм	эм	Ьь	жумушакъ белги
Нн	эн	Ээ	э
Нг нг	нгы	Юю	ю
		Яя	я

ОРФОГРАФИЯ

6-чы §. Къарачай-малкъар орфографияны тарыхындан

1934-чю жылгъа дери къарачайлыла бла малкъарлыла кеслерини жазыу ишлерин орфография жорукъласыз бардырып тургъандыла. Аны себепли сёзлени асламысы эшитилгенлерича жазылгъандыла. Къарачай-малкъар тилни орфографиясыны биринчи проектин оруслу тюр-

колог А. К. Боровков жарашдыргъанды. Ол 1934-чю жыл басмаланганды, алай къабыл этилмегенди. Болсада халкъгъа 26 жыл къуллукъ этгенди. 1961-чи жыл къарачай-малкъар тилни тийишли органла къабыл этген биринчи орфография жорукъларыны жыйымдыгъы басмаланганды. Алай къарачайлыла бла малкъарлыла аны бла жаланда юч жыл хайырлангандыла. 1964-чю жыл жорукъланы жыйымдыгъы, бир кесек тюрлендирилип, жангыдан басмаланганды, 1970-чи жылгъа дери Къарачайда, Малкъарда да аны бла хайырлангандыла. Малкъарлыла алфавитде *дж* харфны жаратмай, 1970-чи жыл Бёзюланы Ахмат бла Жаболаны Магомет жангыдан «Малкъар тилни орфографиясын бла пунктуациясын» жарашдыргъандыла. Къарачайлыла уа бюгюнлюкде да 1964-чю жыл Къарачай-Черкесияны бла Къабарты-Малкъарны Илму-излем институтларыны къарачай-малкъар тилден алимлери жарашдыргъан жорукъла бла хайырланадыла.

1970-чи жыл жарашдырылгъан жорукъла сёзлени жазыуда кёп тюрлю чюйреликни кетералмагъандыла, сёз ючюн: 1) тамыр сёзле эки тюрлю жазылгъандыла: *эртде* эм *хурттак*; 2) тамыр сёзню бла къуралгъан сёзню жазылыулары бир бирден айырылмагъандыла: *эски* эм *эскер*; 3) орус сёзлени бирча формаларыны бирлери ь белги бла, башхалары уа ансыз жазылгъандыла: *рольну* эм *февралны*, *патрулда* эм *рульда*; 4) арап, фарс сёзлени жазылыулары эсге алынмагъанды д. б. Болсада малкъарлыла жорукъланы ол жыйымдыгъы бла 1992-чи жылгъа дери хайырлангандыла.

Сёзлени жазылыуларында чюйреликлени кетерирге, орфографияны жорукъларын илму мурдоргъа таяндырып, эки-юч тюрлю жазылып жюрютюлген сёзлени бир ызгъа келтирирге керек эди. Ол затны эсге алып, Ахматланы И. бла Гузеланы Ж. 1978-чи жыл орфографияны жорукъларыны жангы проектин жарашдырадыла. «Проект» ол жыл «Коммунизмге жол» газетде басмаланады. Аны алимле, устазла, жазыучула, журналистле 13 жылны ичинде талай кере сюзедиле. 1991-чи жыл газетде экинчи кере басмаланып сюзюлгенден сора, проектни халкъ къабыл кёреди. 1991-чи жыл 18-чи февральда проектни КъМССР-ни Баш Советини Президиуму да къабыл этеди. 1992-чи жылны сентябрь айындан бери малкъар халкъ тюрлендирилип игилендирилген орфография жорукъла бла хайырланады. Алада сёзлени жазыуда ары дери тубеген чюйреликле кетерилгендиле, башха тилледен алыннган сёзлени жазылыуларына дагъыда кёп

тюрлю даулашлы вопросха жангыдан къаралгъанды, амал болгъан жерде, сёзлени жазылыулары морфология жорукъгъа таяндырылгъанды.

7-чи §. Орфографияны ангылату

Орфография (грек сёзледен къуралгъанды: *orthos* «тюз» эм *grapho* — «жазама») тил билимни сёзлени жазылыуларында бирчалыкъны жалчытырча жорукъланы тинтиучю эм жарашдырыучу бёлюмюдю.

Графиканы кьуллугъу тауушланы эм таууш бирлешлени харфла бла белгилеудю. Сёз ючюн, графиканы жорукъларына кёре, *кюшлю*, *кзызчыкъ*, *эмда* деген сёзлени *кюшлю*, *кзысчыкъ*, *эм да* деп жазаргъа боллукъду. Болсада жазуу тилни кьуру эшитилиу формасы бла байламлы болуп кьалмай, морфология, сёз кьурау, лексикология дагъыда башха затла бла байламлыды. Ол байламлыкъ сёзлени жазылыуларына уллу себеп болады, аланы кьалай болса алай жазаргъа кьоймайды, энчи жорукъгъа салады. Графика сёзню жазылыуунда аны тамырыны магъанасыны сакъланырын, бузулмазын (сёз ючюн, *кюш* деген сез жокъду, *кюч* деген сёз барды) излемейди. Орфографияны уа баш борчу олду: сёзню бузмау, ангылашынмай кьалмазча этмеу, аны магъанасын сакълау. Ол сёз эки неда андан да кёп тюрлю жазылыргъа боллукъ эсе, аладан кьайсы тап, тюз болгъанын, тилге келишгенин тохташдырады. Башхача айтханда, графика сёзню жаланда жазылыуу бла байламлыды, аны жалчытады, орфография уа аны тюз, тил илмуну излемине тийишли жазылыуу бла байламлыды, аны жалчытады.

8-чи §. Къарачай-малкъар орфографияны жорукълары

Сёзню жазылыргъа боллукъ тюрлюлеринден (сёз ючюн: *болса да* — *болсада*, *комбайн* — *комбайна*, *Къара суу* — *Къара Суу* — *Къара-Суу* д. б.) бирин сайлаугъа орфографияны жорукъгъу дейдиле. Къарачай-малкъар орфографияда юч жорукъ белгилидиле: морфология жорукъ, фонетика жорукъ эм төре (тарых) жорукъ.

Къарачай-малкъар орфографияны баш жорукъгъу морфология жорукъду. Бу жорукъгъа кёре, сёзню морфемалары, айтылгъан (эшитилген да) тюрлю-

тюрлю этгенликге, жазылгъан бирча, бир тюрлю этедиле. Сёз ючюн, *кюч* деген тамыр *кючлю*, *кючсюз*, *кючден*, *кючен*, *кючей* деген сёздеде эки тюрлю эшитиледи: *кюш* (/кюшлю/, /кюшсюз/, /кюштен/) эм *кюч* (/кючен/, /кючей/). Жазылгъан а ала барысы да бир кибик этедиле: *кюч*. *Кюч* эм *кюш* деген формаладан кереклисин сайлай трупп, /ч/, /ш/ тауушланы орунларына къараргъа керекди. Аладан къарыулу орундагъы къайсы эсе да, морфология жорукъгъа ол келишеди. Аллай а бу тамырны /ч/ тауушуду. Былайда сёзню этимологиясы (жаратылыуу) да болушады: къарачай-малкъар тилде *кюш* деген сёз жокъду. *Тузлу* эм *тузсуз*, *жанлы* эм *жаныуар*, *къансыз* эм *къанбуз* деген сёзлени тамырлары да эки тюрлю эшитиледи: /туз/ эм /тус/, /жан/ эм /жал/, /къан/ эм /къам/. Аланы жазылыулары уа этимологияларына эм ахыр кысыкъларыны къарыулу орунларына таянып тохташдырылгъандыла.

Морфология жорукъ сёзлени формаларыны эм жалгъауларыны да бирча жазылыуун жалчытады. Сёз ючюн, *юйге*, *эшикге* деген сёзлени жалгъаулары бирди (бериучю болушну жалгъауу), эшитилген а ол, *-ге* эм *-ке* деп, эки тюрлю этеди. Алай «жумушакъ» сёздеде бериучю болушну жалгъауу бир тюрлю болургъа керекди. *-ке* жалгъауну кысыгъы къарыусуз орундады (/к/ тунакыны ызындан келеди), *-ге* жалгъауну кысыгъы уа къарыулу орундады (/й/ сонорлуну ызындан келеди). Ма аны ючюн жазылады бу сёздеде *-ке* угъай, *-ге* жалгъау. *Къонакъгъа*, *айгъа* деген сёздеде да хал тюз алайды. Аланы биринде *-къа* (/къонакъкъа/), бирсинде уа *-гъа* (айгъа) жалгъау эшитилгенликге, жазыуда *-гъа* сайланганды.

Морфология жорукъ кюш сёздеде да морфемаланы бирча жазылыуларын жалчытады, сёз ючюн: *Жанболат* /Жамболат/ (*жан* эм *болат*), *Хажу-Омар* /Хажомар/ (*Хажу* эм *Омар*), *экиайлыкъ* /экайлыкъ/ (*эки* эм *айлыкъ*).

Къарачай-малкъар орфографияда фонетика жорукъ у къ белгили жерни алмайды, жаланда бир талай сёзде бла аланы формаларында хайырланылады. Бу жорукъгъа кёре, сёзле тюз эшитилгенлерича жазылыргъа керекдиле. Башхача айтханда, хар эшитилген, айтылгъан таууш жазгъанда энчи харф бла белгиленирге тийишлиди. Сёз ючюн, фонетика жорукъ *тузсуз*, *тонгнга*, *кюштен*, *асчыкъ* деп жазылыуну излейди. Биз бу сёзлени бла сёз формаланы былай жазсакъ, *туз*, *тон*, *кюч*, *аз* деген сёзлени бузгъан этерик эдик. Фонетика жорукъгъа кёре жазылсала, тилибизде бузулдукъ сёзле кепдюле. Аны себепли бу жорукъ жаланда морфология жорукъну

хайырланыргъа онг болмагъан кезиуледе хайырланылады; сёз ючюн, быллай сёзлени эм сёз формаланы жазгъанда: *къонагъыбыз, китабым, кёгер; базыгъерин, назигён; бюгюн* (бу кюн), *бюгече* (бу кече), *барыб'а, алсагъ'а, ийнег'а; къыйнал* (къыйын+ал), *жетеу* (жети+еу); *жаякъ* (жайакъ), *тоюбуз* (тойубуз), *сюеме* (сюеме), *орнал* (орун ал) д. б.

Къарачай-малкъар тилге орус тилден неда аны юсю бла башха тилледен сёлешиу тилге таянып келген сёзле да бу жорукъ бла жазыладыла; сёз ючюн: *ийнарал, машок, кастурун, бурус, гуржаба* д. б.

Тёре жорукъ орус тилден неда аны юсю бла башха тилледен жазыу тилге таянып алынган сёзлени жазылыуларында тюбейди: *бригадир, фильм, диск, колхоз, Кавказ* д. б. Бу сёзлени жазылыулары малкъар тилде жүрютюлюулерине (*биргадир, филлим, диска, калхоз, Кафказ*) келишмейдиле. Быллай сёзлени орус тилни кесиндеча жазыу малкъар тилде төре болуп къалгъанды. Тёре жорукъ деп аланы жазылыу жорукъларына аны ючюн айтадыла. Къарачай-малкъар тилде бу жорукъ бла жазылгъан сёзле да кёп туюлдюле.

Башда кёргюзтюлген орфография жорукъладан сора да, къарачай-малкъар тилде айырыучу жазылыула тюбейдиле. Аллаи жазылыулагъа *канга* — *къаннга, биттир* — *битдир, кзысса* — *къысса, ачлыкъ* — *ашлыкъ* дегенча сёзлени жазылыулары саналадыла. Айырыучу жазылыула деп быллай, бирча эшитилген, сёзлени бир бирден аланы жазылыулары айыргъаны ючюн айтадыла.

9-чу §. Сёзлени жазылыуларыны баш жорукълары

Къарачай-малкъар орфографияны баш жорукълары кысыкъланы тамырда бла тамыр бла жалгъауну араларында жазылыулары, къош сёзлени жазылыулары, башха тилледен алынган сёзлени жазылыулары, уллу харфланы жүрютюлюулерини, сёзлени тизгинден тизгинге кёчюрюу бла байламлыдыла.

1. Сёзню тамырында бирлешип жүрюучю кысыкъла эшитилгенлерича жазыладыла: *эртте, беккяхын, чепкен, тапка, аппа, ынна, амма, гелля, хурттак, хыликкя, гынтты, къампай, сыптырыл, анстан, иничке, сенгирчке* д. б.

2. Сёзлени жалгъауларында *т, к, къ, п* тунакыла эшитилген жерледе аланы зынгырдауукъ нёгерлери жа-

зыладыла: *арт-да, элт-ген, жут-дай, жокъ-ду, чакъ-гъыч, къач-ды, тѣш-ге, эс-гер, такъ-гъан, юч-гюл, кюф-де, ѳт-гюр, суусап-быз, кѣп-бюз, тап-быз, ашыкъ-гъан* д. б.

3. Къош сѣзлеулени, кесекчиклени, байламланы кесеклери бирге жазыладыла: *бираз, бираздан, бусагъат, бусагъатда, бусагъатдан, олсагъат, олсагъатдан, эртген-бла, энтда (энди да), бюгече, бюгюн; чыртда, ахырда, арталлыда, жаланда, бютюнда, бегирекда, артыкъда, артыкъсызда, артыгъыракъда, кзуруда, дагъыда; эмда, болсада, неда.*

4. Басымлары биринчи кесеклеринде болгъан къош сѣзле башха, экинчи кесеклеринде болгъан къош сѣзле уа бирге жазыладыла: *таш макъза, бѣл бау, бал туз; ѳре-баиш, узунетѣк, акъсакъал* д. б.

5. Къайтарылгъан кесеклери, экиленнген кесеклери, айырма даражаны кзурагъан кючлендириучю кесекчилери болгъан къош сѣзле дефис бла жазыладыла: *кезиу-кезиу, терк-терк, бир-бир; тийре-кзоншу, ата-ана, сауут-саба, хылы-мылы, анда-санда, доп-дуп, ѳрге-энишге, ары-бери; кзап-кзара, боппа-бош, жеп-женгил* д. б.

6. Кесеклери бир тамырны тюрлю-тюрлю болуш формаларындан кзуралгъан къош сѣзлеу экилешле, айтымда болумну кзуллугъунда неда хапарчыны кзурамында келселе, дефис бла жазыладыла: *Бизге жер-жерден кзонакъла келликдиле. Бир-бирде жауунчукъ да жауады. Артистле жер-жердендиле. Бизни тубешиулерибиз бетден-бетгеде.*

7. Эки адам атдан кзуралгъан къош сѣзлени кесеклери дефис бла жазыладыла: *Алий-Мурат, Хажу-Алий, Солтан-Хамит* д. б.

8. Эки кесеги да затны тюрсюнюн кѳргюзтген къош сыфатла дефис бла жазыладыла: *кзаралдым-мор, кѳкала, кзызыл-кзолан* д. б.

9. Къош сѣзлени биринчи кесеклерини алларындагъы к эм къ харфла, ачыкъланы алларында келселе, экинчи кесеклери да ачыкъла бла башлана эселе, г эм гъ харфлагъа кѳчюп жазыладыла: *бегаууз, ачыгъаууз, базагъерин* д. б.

10. Ачыкъгъа бошалгъан сѣзге ачыкъ бла башланган сѣз къошулуп, къош сѣз кзуралса, эки ачыкъ да жазыладыла: *экиайлыкъ, кзарааякъ, чиллеаякъ, тѳбе-деойнар* д. б.

11. Ахырларында жумушакъ белгилери (ъ) эм къарачай-малкъар тилде жюрюмеген харф тутушлары (*ск, цк, ѳн, тм, кт, нг* д. б.) болгъан орус тилден алынган сѣзлеге къарачай-малкъар жалгъаула къошулгъанда, ал-

лай сёзле тюрленмей жазыладыла: *апрельде, январьга, спектакльни, секретарьдан; отпускга, продуктла, комбайнчы, ритмге, Липецкде, митингден.*

12. Арап, фарс тилледен алынган сёзлени тамырларында *бд, гър, бл, хр* дегенча харф тутушла болсала, аланы араларында ачыкъла жазыладыла: *абидез* (абдез), *шагъырей* (шагърей), *ибилис* (иблис), *къыбыла* (къыбла), *къудурет* (къудрет), *ахырат* (ахрат), *Зухура* (Зухра) д. б.

13. География атлада *суу, сырт, тала, дорбун* дегенча сёзле башха затны (сёз ючюн, элни, посёлканы, колхозну, сахарны, жайлыкъны, журналны) атын белгилеп жюриоселе, уллу харф бла жазыладыла (аллай география атланы кесеклерини араларында дефис да салынады): *Ташлы-Тала* (эл), *Акъ-Суу* (посёлка), *Ийнал-Сырт* (жайлыкъ), *Исси-Суу* (шахар), *Сукан-Суу* (колхоз), *Къаш-Дорбун* (жайлыкъ), *Минги-Тау* (журнал).

14. Тизгинден тизгинге къысыгъы болмагъан бёлюм кёчюрюлмейди. Сёз ючюн, быллай сёзлени биринчи эм ахыр бёлюмлерин кёчюрюрге жарамайды: *а-гъач, и-рик, ю-чеу-лен, у-закъ, ё-гюз, рас-пи-са-ни-е, у-чре-жде-ни-е.*

15. Къысха и бла къысха у, къысыкъланы араларында келселе, башха тизгинге кёчюрюлмейди, ачыкъланы араларында уа кёчюрюледиле: *тау-лу, къый-на, сау-лай, сый-дам; та-уукъ, за-уукъ, къы-йын, за-йын.*

16. Сёзде бирге келген эки къысыкъдан экинчиси, юч къысыкъдан а ючюнчюсю башха тизгинге кёчеди: *эс-ки, ап-на, ал-лыкъ, чеп-кен; арт-ха, эрт-те, къу-мурс-ха, сенгирч-ке, чанч-хы.*

ИШЛЕ

1-чи иш. Сёзлени тауушларын бла харфларын айырып жагъгъыз.

Кёзчюк, таян, сюек, тузсуз, апрель, шуёх, жилин, мияла, поезд.

Ю л г ю ле: *Съезд*: *с, з, е, з, д* харфла бла /с/, /й/, /э/, /с/, /т/ тауушла; *декабрь*: *д, е, к, а, б, р, ь* харфла бла /д', /э/, /к/, /а/, /б', /р'/ тауушла.

2-чи иш. Сёзде нечашар харф бла таууш бардыла?

Кёл, танг, къая, таууш, ання, биямукъ, касса, нефть, яхта, ёлка, кюнлюм, жонгурча, ючеулен, таякъ, къанга, тузсуз.

3-чю иш. Бу сёз формалада белгиленген харфла къайсы тауушланы билдиргенлерин жазып кёргюзтюгюз.

Атдан, алайдан, мындан; элден, кенгден, бешден; жансыз, жанлы, жанмайды, жаннга; айгъа, къонакыгъа; бизге, эшикге.

4-чю иш. Сёзлени алфавит жорукъ бла тизип жазыгъыз.

Ариу, алма, абадан, ахшы, аслам, айлыкъ, ачы, ахшам, абери, арбаз, антау, акъ, ауруу, ата, амма, август, автор, адрес, адыр, алим, алма, аття, аскер, аят, аяулу, ачытхы.

5-чи иш. Тукъумланы алфавит жорукъ бла тизип айтыгъыз.

Атабийлары, Атаккулары, Алийлары, Алчагъырлары, Аликалары, Ахматлары, Ахметлары, Акачылары, Айдаболлары, Амырханлары, Абайлары, Акъбайлары, Аппойлары, Апшайлары, Асанлары, Абдуллалары, Айтеклары, Абайханлары, Аккылары, Акъкъызылары, Акъкъуллары, Алтуулары, Алчакълары, Анахалары, Атмырзалары, Аттолары, Афашокъалары, Атталары, Апсууалары.

6-чы иш. Къысхартылгъан сёзде харфланы атларын тюз окъусъуз.

АВШ, ООН, КъМКЪУ, КъМР, РФ, ГДР, МГУ, СНГ.

7-чи иш. Малкъар алфавитни бла орус алфавитни тенглендиригиз. Алада къаллай башхалыкъла бардыла?

8-чи иш. Сёзлени жазыгъыз. Алада я, ю, е, ё харфла бирер тауушну билдирген жерде тюлерин бир, экишер тауушну билдирген жерде уа тюлерин эки ызлагъыз.

Аття, ання, къоян, гелля, бояу; юч, ёнкюч, чоюн, союм; сюек, кюрек, тюе, терк; шуёх, ёгюз, ёлка, ёсюмлю, шуёхлукъ.

9-чу иш. Я, ю, ё харфла бу сёзде къайсы къысыкъланы жумшакълыкъларын кёргюзтедиле?

Салют, слёт, гяпчи, отряд, шофёр, ання, гяуур, октябрь, люк, гюнях, костюм, люстра, ликёр, къамар, лифтер, гелля.

10-чу иш. Я, е харфла бирер тауушну белгилеген сёзлени къатларында экишер тауушну белгилеген сёзле, экишер тауушну бел-

гилеген сёзлени кьатларында уа ала бирер тауушну белгилеген сёзле жазыгъыз.

Кязим —	Жилямукъ —	Иер —
тюек —	таякъ —	киеу —
иеги —	башлаял —	жети —
гяхиник —	жаяу —	сезим —
кямар —	Уркъуят —	жез —

11-чи иш. Бу сёзлени жазыгъыз. Ачыкъ тауушну белгилеген у харфны тюбюн бир, кысыкъ тауушну белгилеген у харфны тюбюн а эки ызлагъыз.

Тауукъ, тау, жауады, жууап, будай, къуллиу, барыу, кёрюу, жаулукъ, кыыау, бууун, туудукъ, тууарчы, оноу.

12-чи иш. Бу сёздеде ж харф белгилеген тауушланы тенглешиди-ригиз. /Ж/ таууш сёзлени къайсыларында къаты, къайсыларында жумушакъ эшитиледи?

Жур — журнал
жираф — жибек
жол — жыл

Жан — жанр
жатма — жатка
жети — жетон

13-чю иш. Ж харф жумушакъ тауушну белгилеген сёзлени ол къаты тауушну белгилеген сёзледен айырып, башха-башха жазыгъыз.

Жарыкъ, стаж, гыржын, биржа, къунажин, гараж, Серёжа, эжиу, теже, къужур, Жанна, гёжеф, вожатый, Жансурат, жаханым, жулик, жюри, жылкы, гражданин, журналист, журт, жасмин, жом, жмых, жомакъ.

14-чю иш. Сёзле орфографияны къайсы жоругъуна кёре жазылгъандыла?

Жан — жанлы — жаннга, тон — тонига — тонлукъ, туз — тузлукъ — тузсуз — тузчукъ, юйден — эшикден — менден, атабыз — тапбыз, жан — Жанмырза — Жанболат, ключ — ключю — ключюз — ключден, сан — санлы — санкълчакъ.

15-чи иш. Сёзлени морфология жорукъгъа кёре жазылгъанларын бла фонетика жорукъгъа кёре жазылгъанларын айырып жазыгъыз.

Тамбла, эрттенбла, бюгече, бюгюн, кёберге, артда, эртте, бурунгу, чёгюшчюк, сюерге, къуяргъа, юшчапы-

ракъ, машок, тюрме, ысталба, чыккыр, кѣонагъым, агъар, тюпгюр, кѣгер, кѣююн, союмлукъ, жаякъ, бюрсюкюн, бурус, быйыл, жоннгурчха, табыракъ.

16-чы иш. Сѣзлени жазыгъыз да, алада тарых жорукъгъа кѣре жазылгъанларына шагъатлыкъ этген харфланы тюплерин ызлагъыз.

Комбайн, диск, клуб, архив, скамейка, бригадир, совхоз, шланг, колхоз, отряд, социализм, план, борщ, лозунг, кран, метр, зубр, шифр, костюм.

17-чи иш. Сѣзлени ичинде морфология, фонетика, тарых жорукъгъа кѣре жазылгъанлары бардыла. Аланы ол кѣауумлагъа юлешип жазыгъыз.

Жюлгюшчюк, билсек, келсег'а, кесгин, чакъгъыч, совхоз, станция, колхоз, тракторист, кѣоншу, быйыл, бюгече, ѳтгюр, жарыгъыракъ, фильм, нефть, энтда, трамвай, киерге, юшчюк, агъашчы, алтаулан, тинкирди бол, кѣуршча, кѣурмашча, жыгъыш, тапсыз, табыракъ, жегил, ангыла, экеулен.

18-чи иш. Сѣзлени точкаларыны орунларына нл — лл, т — д, к — г, нг — ннг — ннгг харфладан келишгенин сала жазыгъыз.

Эрт . . . енликде, эс . . . илик, эс . . . ертме, арт . . . аракъ, юч . . . юл, чюч . . . юр, кѣа . . . а, жа . . . ылыкъ, же . . . ен, ты . . . ан, жа . . . ан, жа . . . ы, кѣа . . . ы, гю . . . ю, кю . . . ле, кѣо . . . лукъ, жю . . . ю, кѣа . . . анды, жо . . . анбыз, ты . . . ылы, та . . . а, ма . . . а, те . . . е, тюрт . . . юм, ат . . . абыз, ат . . . ан.

19-чу иш. Сѣзлени халатларын тюзетип жазыгъыз. Алай нек жазгъаныгъызны айтып ангылатыгъыз.

Артта, эртденлик, тѣрткюл, сибиртки, ѳткюр, чыкгыр, гокга, эсги, эскер, чепкен, тиккич, жокгу, туссуз, кѣысчыкъ, жангкѣоз, хыликгя, бекгяхын, чакъкыч, кѣапгъан, женнгил, тюнгюлюю, таппыз, сепкил, юфкюр, юскюр, сыпдырыл, мазанлы, зауанлы.

20-чы иш. Сѣзлени халатларын тюзетип окъугъуз. Аланы жазылыуларын ангылатыгъыз.

Солтанхамит, Алий-Мырза, Мырза-бек, Хажииосман, Солтанмурат, Акъ суу (эл), Ташлы тала (эл), Эчки ѳлген (кѣышлыкъ), Кѣаш дорбун (жайлыкъ), Мухамматамин, Жамбулат, Жаммырза, Хаммырза, Солтамбек, Жамбот,

Алимырза, Акъжыякъ, Хамитби, Мурад, Къонали, Хамбала, Хангиши.

21-чи иш. Сёз тутушланы жазыгъыз, сёзлени тамырларындагъы кысыкъ тутушланы тюплерин ызлагъыз. Ала алай нек жазылгъанларын айтып ангылатыгъыз.

Кертме суу, ариу чепкен, сыптырылып кир, ючгюл письмо, эски юй, терк эсгер, эмен чыккыр, къаты чючгюр, иничке халы, эшикге чыкъ, мискин адам, кесгин сёзлю, сенгирчкени жыры, мермер эсгертме, кепген дырын, кесгин сёлеш, татлы шаптал, ючгюл чапыракъ, татлы ичги, нартюх кышхыр, эчки жау, уллу кыпты, малны ашхыны, жангы ушкок, къашыкъ бла къапдыр, кечге дери ишле.

22-чи иш. Тамырларында нн, сс, лл, пп, кк, тт кысыкълары болгъан къарачай-малкъар сёзле табып, аланы хар бири бла экишер айтым къурап жазыгъыз.

23-чю иш. *Руль, апрель, октябрь, спектакль, люк* деген сёзлени болушлада тюрлендирип жазыгъыз. Болуш жалгъауланы алай нек жазгъаныгъызны айтып ангылатыгъыз.

24-чю иш. Сёзлеге ачыкъ таууш бла башланган жалгъаула къошуп жазыгъыз. Аланы бирлери к, къ, п тунакылары г, гъ, б зынгырдауукълагъа ётюп, бирсилериникиле уа нек ётмегенлерин айтып ангылатыгъыз.

Бюк —	жек —
бёрк —	кёк —
жанк —	кёбюрек —
жип —	жыкъ
такъ —	букъ —
акъ —	чакъ —
сеп —	жулкъ —
бюрк —	силк —
халкъ —	саркъ —
тёк —	чек —
китап —	тап —

10-чу §. Сёзню орфография жаны бла тинтиу

Сёзню орфография жаны бла тинтиу анда болгъан орфограммаланы ангылатыуду. Орфограмма деп жазылынуу халат жиберирге боллукъ, жорукъ бла хайырланыргъа керекли кезиуоне айтадыла. Сёзню тинтиуню бу тюрлюсю практика дерследе, семинарлада окъуучула

эм студентле бла ишлеуню бек керекли кесегиди. Бу иш окъугъанлагъа орфография жорукъланы иги билдирир, аланы сёзлени халатсыз жазаргъа юйретир ючюн бардырылады.

Сёзню орфография жаны бла тинтиуню быллай план бла бардырыргъа боллукъду:

1. Сёзде орфограмманы неда орфограммаланы табыу.

2. Орфограмманы къайсы жорукъгъа келишгенин тохташдырыу эм ол жорукъну ангылатуу.

3. Сёзде орфограмманы ызлап кёргюзтюу.

Сёзню орфография жаны бла тинтиу аны кёлден бёлюмлеге юлешиуден, алада басымлы бёлюмню эм басымлы ачыкъны табыудан эм белгилеуден башланады.

Сёзде орфограмманы табыу аны морфемалада орунун тохташдырыуду. Аны себепли сёзню кёлден морфемалагъа юлеше, аланы магъаналарын ачыкълай билиуню магъанасы уллуду.

Сёзде орфограмманы неда орфограммаланы табар ючюн, анда эшитилиулерине бойсунуп (эшитилгенлерича) жазылгъан харфланы ачыкъларгъа керекди. Андан сора уа ол орфограмма бла байламлы жорукъ ачыкъланылады.

Сёзню тинтиуню бу тюрлюсю орфограмманы ызлап кёргюзтюу бла бошалады.

Т и н т и у н ю ю л г ю л е р и

Къангъа

Бу сёзде къы къысыкъны, басымсыз а эм басымлы а ачыкъланы жазылыулары аланы эшитилиулерине бойсунадыла. Бу харфла бла белгиленнген тауушла кесгин эшитиледиле, нек дегенде, къы харф бла белгиленнген /къ/ таууш ачыкъны аллындады, а харф бла белгиленнген басымсыз /а/ ачыкъ къысыкъны аллындады, экинчи а ачыгъ'а басымлы бёлюмдеди. Нгы къысыкъны жазылыуу аны эшитилиуюне бойсунмайды, не ючюн дегенде, нгы харф /нг/ тауушну билдиреди. Бу харфны жазылыуу орфографияны жоругъуна таянады: сёзню тамырында нг созулуп айтылады, болсада бир кере жазылады.

Эсгер

Бу сёзде басымсыз э эм басымлы е ачыкъланы, эс эм эр къысыкъланы жазылыулары аланы эшитилиулерине бойсунадыла. Бу харфла бла белгиленнген тауушла

кесгин эшитиледиле, нек дегенде, э харф бла белгиленген басымсыз /э/ таууш сёзню аллындады, е харф бла белгиленген /э/ таууш а басымлы бөлүмдеди, эр харф бла белгиленген сонорлу /р/ таууш сёзню ахырындады. Гэ кысыккыны жазылыуу аны эшитилиуюне бойсунмайды, не ючюн дегенде, гэ харф /к/ тауушну билдиреди. Бу харфны жазылыуу орфографияны жоругуна таянады: жалгъаулада /к/ тунакы эшитилген жерде г зынгырдауукъ жазылады.

Къаннга

Бу сёзде кыы, нгы кысыккъланы, басымсыз а эм басымлы а ачыккъланы жазылыулары аланы эшитилиулерине бойсунадыла. Бу харфла бла белгиленген тауушла кесгин эшитиледиле, нек дегенде, кыы харф бла белгиленген /кь/ таууш ачыккыны аллындады, а харф бла белгиленген басымсыз /а/ ачыккы кысыккыны аллындады, экинчи а ачыгъ'а басымлы бөлүмдеди. Эн кысыккыны жазылыуу аны эшитилиуюне бойсунмайды, не ючюн дегенде, эн харф /нг/ тауушну билдиреди. Бу харфны жазылыуу орфографияны жоругуна таянады: /нг/ таууш бла башланган жалгъауу аллында /н/ кысыккы /нг/-ча эшитиледи, болсада тюрленмей жазылады.

Кючлю

Бу сёзде ка, эль кысыккъланы, басымсыз ю эм басымлы ю ачыккъланы жазылыулары аланы эшитилиулерине бойсунадыла. Бу харфла бла белгиленген тауушла кесгин эшитиледиле, нек дегенде, ка харф бла белгиленген /к/ таууш эм эль харф бла белгиленген /л/ таууш ачыккъланы алларындадыла, ю харф бла белгиленген басымсыз /ю/ ачыккы кысыккыны аллындады, экинчи ю ачыгъ'а басымлы бөлүмдеди. Че кысыккыны жазылыуу аны эшитилиуюне бойсунмайды, не ючюн дегенде, че харф /ш/ тауушну билдиреди. Бу харфны жазылыуу орфографияны жоругуна таянады: /ч/ таууш /л/ таууш бла башланган жалгъауу аллында /ш/-ча эшитиледи, болсада тюрленмей жазылады.

Жанкбоз

Бу сёзде жы, кыы, зэ кысыккъланы, басымсыз а эм басымлы о ачыккъланы жазылыулары аланы эшитилиулерине бойсунадыла. Бу харфла бла белгиленген тауушла кесгин эшитиледиле, нек дегенде, жы харф бла белгиленген /ж/ таууш, кыы харф бла белгиленген кь/ таууш ачыккъланы алларындадыла, зэ харф бла белги-

леннген /з/ таууш сёзню ахырындады, а харф бла белгиленнген басымсыз /а/ ачыкъ кысыккыны аллындады, ю харф бла белгиленнген /ю/ ачыгъ'а басымлы бёлюмдеди. Эн кысыккыны жазылыуу аны эшитилиуюне бойсунмайды, не ючюн дегенде, эн харф /нг/ тауушну билдиреди. Бу харфны жазылыуу орфографияны жоругъуна таянады: кьош сёзлени кесеклерини бирге кьошулгъан жеринде нкъ харф тутуш аланы кьуралыуларына кёре жазылады: *жанкъоз* (жан+къоз), *къанкъаз* (къан+къаз).

Эски

Бу сёзде ачыкъланы, кысыкъланы да жазылыулары аланы эшитилиулерине бойсунадыла. Э, и, эс, ка харфла бла белгиленнген тауушла барысы да кесгин эшитиледиле, нек дегенде, къарыулу орунлададыла: э харф бла белгиленнген басымсыз /э/ ачыкъ сёзню аллындады, и харф бла белгиленнген /и/ ачыкъ басымлы бёлюмдеди, ск харф тутуш сёзню тамырындады, тамырдагъы кысыкъ тутушла уа эшитилгенлерича жазыладыла.

Экиайлыкъ

Бу сёзде басымсыз э, а, ачыкъланы, басымлы ы ачыккыны, ка, кысха и, эль эм кыы кысыкъланы жазылыулары аланы эшитилиулерине бойсунадыла. Бу харфла бла белгиленнген тауушла кесгин эшитиледиле, нек дегенде, э харф бла белгиленнген басымсыз /з/ ачыкъ сёзню аллындады, а харф бла белгиленнген басымсыз /а/ ачыкъ кысыккыны аллындады, ы харф бла белгиленнген /ы/ ачыкъ басымлы бёлюмдеди, ка харф бла белгиленнген /к/ таууш эки ачыккыны арасындады, кысха и бла белгиленнген /й/ таууш сонорлу тауушну аллындады, эль бла белгиленнген /л/ таууш ачыккыны аллындады, кыы харф бла белгиленнген /къ/ таууш сёзню ахырындады. И ачыккыны жазылыуу аны эшитилиуюне бойсунмайды, не ючюн дегенде, аны белгилеген таууш эшитилмей къалады. Бу харфны жазылыуу орфографияны жоругъуна таянады: ачыкъ тауушха бошалгъан сёзге аллай таууш бла башланнган сёз кьошулуп, кьош сёз кьуралса, эки ачыккы да жазыладыла: *уллуаяккъ, эчкиемчек, алтайлыккъ, кзарааяккъ* д. а. к.

Топуракъ

Бу сёзде басымсыз о, басымлы а ачыкъланы, тэ, пэ, эр, кыы кысыкъланы жазылыулары аланы эшитилиулерине бойсунадыла. Бу харфла бла белгиленнген таууш-

ла кесгин эшитиледиле, нек дегенде, тэ, пэ, эр харфла бла белгиленген /т/, /п/, /р/ тауушла ачыкъланы алларындадыла, кыы харф бла белгиленген /кь/ таууш сёзню ахырындады, о харф бла белгиленген басымсыз /о/ ачыкъ кыысыкъны аллындады, а харф бла белгиленген /а/ ачыкъ басымлы бёлюмдеди. У ачыкъны жазылыуу аны эшитилиуюне бойсунмайды, не ючюн дегенде, аны белгилеген таууш иги, кесгин эшитилмейди. Бу харфны жазылыуу орфографияны жоругъуна таянады: пр, тр, гр, др дегенча кыысыкъ тутушланы араларында ачыкъ таууш, басым тюшмесе, толу эшитилмейди, болсада, тюрк тилдеде быллай кыысыкъ тутушла жюрютюлмегенлери себепли, жазылмай къалмайды.

Кетюу

Бу сёзде ка, тэ, кыысха у кыысыкъланы, басымсыз е ачыкъны жазылыулары аланы эшитилиулерине бойсунадыла. Бу харфла бла белгиленген тауушла кесгин эшитиледиле, не ючюн дегенде, ка харф бла белгиленген к/ таууш эм тэ харф бла белгиленген /т/ таууш ачыкъланы алларындадыла, кыысха у бла белгиленген /у/ таууш сёзню ахырындады, е харф бла белгиленген басымсыз /э/ ачыкъ кыысыкъны аллындады. И ачыкъны жазылыуу аны эшитилиуюне бойсунмайды, не ючюн дегенде, и харф /ю/ тауушну билдиреди. Бу харфны жазылыуу орфографияны жоругъуна таянады: этим атлада сёзню ахыр ачыгъы е, и болсала, -*иу* жалгъау жазылады: *келюу, билиу, берюу*.

Айтыу

Бу сёзде басымсыз а ачыкъны, кыысха и, тэ эм кыысха у кыысыкъланы жазылыулары аланы эшитилиулерине бойсунадыла. Бу харфла бла белгиленген тауушла кесгин эшитиледиле, не ючюн дегенде, а харф бла белгиленген басымсыз /а/ ачыкъ сёзню аллындады, кыысха и бла белгиленген сонорлу /й/ таууш тунакы кыысыкъны аллындады, тэ харф бла белгиленген /т/ таууш ачыкъны аллындады, кыысха у бла белгиленген /у/ таууш сёзню ахырындады. Ы ачыкъны жазылыуу аны эшитилиуюне бойсунмайды, не ючюн дегенде, ы харф у/ тауушну билдиреди. Бу харфны жазылыуу орфографияны жоругъуна таянады: этим атлада, сёзню ахыр ачыгъы а, ы болсала, -*иу* жалгъау жазылады: *барюу, жарюу*.

ЛИТЕРАТУРАСЫ

Будаев А. Ж. Малкъар фонетика эм аны окъутууну методикасы: Педучилищени окъуучуларына эм орта школланы устазларына пособие. Нальчик: Эльбрус, 1985, 82-чи — 144-чю б.

Гузев Ж. М. Основы карачаево-балкарской орфографии. Нальчик: Эльбрус, 1980.

Карачаево-балкарская орфография (проект) / Составитель *А. К. Боровков*. Кисловодск, 1934.

Къарачай-малкъар тилни орфографиясы. Нальчик, 1961.

Къарачай-малкъар тилни орфографиясы. Черкесск, 1964.

Къарачай-малкъар тилни орфографиясы бла пунктуациясы / Жарашдыргъанла: *Бёзюланы А. Ю., Жаболаны М. Т.* Нальчик: Эльбрус, 1970.

Къарачай-малкъар тилни орфографиясы (проект) // «Коммунизмге жол», 1978-чи ж., 19-чу июль.

Малкъар тилни орфографиясы (проект) // «Коммунизмге жол», 1990-чы ж., 14-чю июль.

Малкъар тилни орфография эм пунктуация жорукълары / Жарашдыргъанла: *Ахматланы И., Гузеланы Ж.* Нальчик: Нарт, 1991. 3-чю — 34-чю б.

I. ЛЕКСИКА ЭМ ФРАЗЕОЛОГИЯ

ЛЕКСИКА

1-чи §. Къарачай-малкъар тилни лексикасыны тинтилиуюню тарыхындан

Къарачай-малкъар тилни лексикасы аны бирси бөлүмлеринден эсе тынгылыракъ тинтилгенди: лексиканы тюрлю-тюрлю къауумларыны, семантикасыны, стилистикасыны юсюнден талай монография жазылгъанды, диссертацияла къоруулангандыла.

Бу тилни лексикасыны юсюнден биринчи немецли алим Ю. Немет жазгъанды. Ол, малкъарлыла бла къумкълула жюрютген тюрк сөзлени тенгleshдирип, аланы бирге келишгенлерин бла келишмегенлерин тохташдыргъанды *.

Малкъарлыла бла эбизелени араларында байламлыкъла эрттеден белгилдиле. Ала уа бу эки халкъны тиллеринде, лексикаларында кеслерини ызларын къойгъандыла. Малкъарлылагъа ётюп, экилеринде да бирча жюрютюлген талай сөз барды. Аланы Н. Я. Марр тинтгенди ¹.

Къарачайлыланы, малкъарлыланы эм дюгерлилени кёп ёмюрлени къоншуда жашагъанлары, аланы араларындагъы экономика, культура, жууукълукъ жаны бла да байламлыкъла бу халкъланы тиллеринде эки жюзден аслам бирча сөзлени туудургъандыла. Дюгерли алим В. И. Абаев аланы, экспедициялада айланып, жыйгъанды эм тинтгенди ².

Къарачай-малкъар тилде жюрютюлген арап, фарс

* Немет Ю. Kumiik tanulmányok I Resz.: Kumiikes Balkar szajegyzek // Keleti Szemle, Bd. XII. Budapest, 1911, 91-чи — 153-чю б.

¹ Мар Н. Я. Балкаро-сванское скрещение // Доклады АН СССР. Серия В. № 3. Л., 1929, 45-чи — 46-чы б.

² Абаев В. И. Общие элементы в языке осетин, балкарцев и карачаевцев // Язык и мышление. Т. 1. Л., 1933, 71-чи — 89-чу б.

сёзлени Будаиланы А. Ж. бла Мызыланы Къ. А. тинтгендиле. Ала ол сёзлени бу тилге не заманда эм не бла байламлы келгенлерин тохташдырыргъа кюрешгендиле ³.

Тилни бирси бёлюмлерича, лексика да тынгылы тинтилип кеч башланганды. Биринчи аллай ишни Хаджиланы Х. И. жазганды, къарачай-малкъар тилге венгер, арап, фарс, монгол, дюгер, къабарты-черкес сёзлени келиулерини кезиулерин, сылтауларын, аланы магъаналарыны тюрлениулерин ачыкълагъанды ⁴.

Сюйюнч улу Ханафий кесини монографиясын къарачай-малкъар тилде бла монгол тилде бирча сёзлеге жоралагъанды ⁵. Автор аллай сёзлени санын сегиз жюзге жууукълашдыргъанды эм юч къауумгъа (атлагъа, сьфатлагъа, этимлеге) юлешип тинтгенди. Аны оюмуна кёре, ала тюрк тайпала бла монгол тайпала бирге, бир къагъанатда, жашагъан заманда къуралгъандыла.

Сюйюнч улу кесини бу ишинде тюрк тиллени бла монгол тиллени арасында жаратылыу жаны бла жууукълукъ барды деген оюмну тюзге санагъанла (Б. Я. Владимирцов, Е. Д. Поливанов, Г. И. Рамстедт, Ю. Немет, М. Ряснен) жанлы болгъанын кёргюзтгенди.

Жер-суу атланы юсюнден да китапла жазылгъандыла. Сёз ючюн, Къарачайда бла Малкъарда сууланы атларына аталгъан китапта ⁶ битеу Шымал Кавказда сууланы атлары тенгleshдириллп тинтиледиле, аланы этимологиялары ачыкъланады эм быллай шарт тохташдырылады: бу жерледеги уллу, гитче сууланы да атларыны асламысы тюрк сёзледиле. Ол а китапны автору Хабиш улу Мухамматха малкъарлыла бла къарачайлыла Шымал-Кюнбатыш Кавказны бек эрттегили халкъларын-дандыла деген оюмну айтыргъа онг береди.

Мусука улу Борисни китабында уа малкъар ауузлада жайлыкъланы, къышлыкъланы, дорбунланы, сууланы, эллени д. а. к. башха затланы атларыны жараты-

³ Будаев А. Ж. Арабо-персидские заимствования в карачаево-балкарском языке // Вестник КБНИИ. Нальчик, 1970, № 7; Мизиев К. А. Об арабских заимствованиях в карачаево-балкарском языке // Исследования по карачаево-балкарскому языку. Нальчик, 1977. Вып. 1, 100-чю — 105-чи б.

⁴ Хаджилаев Х. И. Очерки карачаево-балкарской лексикологии. Черкесск, 1970.

⁵ Сююнчев Х. И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977.

⁶ Хабичев М. А. К гидронимике Карачая и Балкарии. Нальчик: Эльбрус, 1982.

лыулары, къурамлары, этимологиялары ачыкъланадыла ⁷.

Этимледе кѣп магъаналылыкъ, жерчилик, малчылыкъ бла байламлы терминле, сѣзню тюрлюлери (вариантлары), тамырлары бир синонимле тинтилип, аланы юслеринден кандидат диссертацияла жазылгъандыла ⁸.

Къарачай-малкъар тилни лексикасын тинтиуге бек уллу кыйын салгъанладан бири Отар улу Исмайылды. Ол кийимлени атларыны, аш-суу бла эм политика бла байламлы терминлени юсюнден эки монография жазгъанды ⁹. Аны бек артдагъы китабы уа къарачай-малкъар тилни лексикологиясына жораланганды ¹⁰. Анда лексиканы, фразеологияны эм лексикографияны — лексикологияны вопрослары толу тинтилгендиле. Ол алимледен эсе студентлеге бегирек жарарча ишди: бийик окъуу юйлени программаларына кѣре жазылгъанды.

Тюрк тилледе ангылатма сѣзлюклени, ол санда къарачай-малкъар тилни сѣзлюгюн да, жарашдырыуну теориясыны мурдорлары да тохташдырылгъандыла. Ол ишни жалчытыр ючюн, Гузеланы Ж. М. эки китап жазгъанды ¹¹. Аланы биринде сѣзлюкlege сѣзлени алыуну, экинчисинде уа аланы магъаналарын ачыкълауну вопросларына къаралады. Ол ишлеге таянып, автор тюрк тиллени ангылатма сѣзлюклерин жарашдырыуну теориясыны юсюнден доктор диссертация жазгъанды ¹².

Къарачай-малкъар тилни лексикасын стилистикасын тинтиуге да арт жыллада тийишлисича эс бурула

⁷ Мусукаев Б. Х. Топонимика высокогорья Балкарии. Нальчик: Эльбрус, 1988.

⁸ Малкондуева А. З. Многозначность глаголов в современном карачаево-балкарском языке. Баку, 1970 (къол жазма); Жаппуев А. А. Термины земледелия в карачаево-балкарском языке. М., 1974 (къол жазма); Улаков М. З. Термины животноводства в карачаево-балкарском языке. Баку, 1983 (къол жазма); Алиева Т. К. Проблемы вариантности слова в карачаево-балкарском языке. Нальчик, 1993 (къол жазма); Ахматова М. А. Однокоренные синонимы в карачаево-балкарском языке. Нальчик, 1997 (къол жазма).

⁹ Отаров И. М. Профессиональная лексика карачаево-балкарского языка. Нальчик 1978; Очерки карачаево-балкарской терминологии. Нальчик, 1987.

¹⁰ Отаров И. М. Лексикология карачаево-балкарского языка. Нальчик, 1996.

¹¹ Гузев Ж. М. Проблематика словника толковых словарей тюркских языков. Нальчик: Эльбрус, 1984. *Дагъыда аныкы*. Семантическая разработка слова в толковых словарях тюркских языков. Нальчик: Эльбрус, 1985.

¹² Гузев Ж. М. Тюретические основы составления толковых словарей тюркских языков. Нальчик, 1986 (къол жазма).

башлагъанды. Улакъ улу Махтини бу темагъа жораланган китабы басмаланганды¹³. Анда тилни стильлери, аланы къралыулары, тюрлюлери, сёзню лексика тюрлюлерини тилни мардасы бла келишиую, лексика синонимлени стиль жаны бла хайырланылыулары тинтиледи.

2-чи §. Лексиканы эм лексикологияны ангылатыу

Къайсы да босун бир тилде жюрютюлген сёзлени барысына да биргелей лексика дейдиле. Алай бу термин башха магъаналада да хайырланылады: сёзлени энчи къауумларындан бири (диалект лексика, жаргон лексика, жашау-турмуш лексика д. б.), жазычуну, поэти битеу чыгъармаларында неда бир чыгъармада тубеген сёзле (Кязимни лексикасы, Къайсынны лексикасы, «Къара кюрюню» лексикасы д. б.).

Лексика деп тил билимни бёлумлеринден бирине, сёзлени тинтиучю, аланы жаратылыуларын, тюрлюнулерин, жюрютюлюлерин тохташдырыучу бёлумюне да айтылады. «Лексика» деген терминни бу магъанасы «лексикология» деген терминни магъанасы бла келишеди.

Болсада «лексикология» деген терминни магъанасы «лексика» деген терминни магъанасындан эсе кенгди: лексика да, фразеология (лексикаланган, бир ангыламы билдирген сёз тутуш) да, лексикография (сёзлюклени жарашдырыуну теориясы эм практикасы) да лексикологияны кесеклеридиле.

Лексикологияны талай тюрлюсю болады: битеулю лексикология, энчи лексикология, тарых лексикология, тенгleshдириу лексикология эм практика лексикология.

Битеулю лексикология тюрлю-тюрлю тиллени лексикаларыны къралыуларыны, жюрютюлюлерини эм айныуларыны жорукъларын тохташдырады, энчи лексикология уа жаланда бир тилни сёз байлыгъын тинтеди.

Тарых лексикологияда сёзлени, фразеологизмлени тарыхлары ала кёргюзтген затланы тарыхлары бла байламлы этилип тинтиледи.

Тиллени (ала бирге жууукъ, бир бирден узакъ болса да) лексикаларын, фразеологияларын тенгleshдирип тинтирге да болады. Ол ишни тенгleshдириу

¹³ Улаков М. З. Проблемы лексической стилистики карачаево-балкарского языка. Нальчик, 1994.

лексикология жалчытады. Сёз ючюн, В. И. Абаевни «Общие элементы в языке осетин, балкарцев и карачаевцев»¹⁴ эм Суюнчланы Ханафийни «Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели»¹⁵ деген ишлери анга юлгюледиле.

Практика лексикология лексикографиядан, бир тилден башха тилге кёчюрюуден, лингвопедагогикадан эм тилни культурасындан къуралады. Аланы хар бири лексикологияны теориясын байыкъландырады. Сёз ючюн, лексикография сёзлени маъаналарын толу ачыкъларгъа, аланы стиль энчиликлерин тохташдырыргъа болушады. Бир тилден башха тилге кёчюрюу тенгешдириу лексикологиягъа кёп материал береди, тиллени лексика, фразеология энчиликлерин иги ангыларгъа себеп болады.

Лексикология тил билимни талай бёлюмю бла байламлыды, сёз ючюн, ономастика бла (тил билимни энчи атланы тинтиучю бёлюмю бла), семасиология бла (тил билимни сёзлени эм фразеологизмлени маъаналарын тинтиучю бёлюмю бла), этимология бла (тил билимни сёзлени эм фразеологизмлени жаратылыуларын, ал формаларын тинтиучю бёлюмю бла).

3-чю §. Сёзню ангылатыу. Лексиканы тилни бирси бёлюмлери бла байламлылыгъы

Сёз тилни баш кесегиди. Ол тауушладан неда харфладан (бир-бирде уа жангыз тауушдан неда харфдан) къуралады. Асламысында затланы, аланы ышанларыны, болумланы, ишлени атлары болуп, кеси аллына жюрютюледи. Аны энчи маъанасы, басымы болады. Кесеклерини орунлары алышынса, аладан кетерилсе неда ала бир бирден айырылсала, сёзню маъанасы тас болады неда тюрленеди.

Алай бла, сёз деп тилни тауушладан неда харфладан (бир-бирде уа жангыз тауушдан неда харфдан) къуралгъан, асламысында затланы, аланы ышанларыны, болумланы, ишлени атлары болуп, кеси аллына жюрютюлген, энчи маъанасы, басымы болгъан, кесеклерини орунлары алышынса, аладан кетерилсе неда бир бирден

¹⁴ Абаев В. И. Общие элементы в языке осетин, балкарцев и карачаевцев // Язык и мышление. I. Л., 1933.

¹⁵ Суюнчев Х. И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977.

айырылсала, мағана эм грамматика жаны бла бирлиги бұзулған кесегине айтадыла.

Сёзлени тыш кёрюмлери эм мағаналары болады. Тыш кёрюмлери тауушладан (сөлешгенде) неда харфладан (жазғанда) кёуралады. Сёз ючюн, *тюз* деген сёз энчи жорукъ бла тизилген юч тауушдан (эм харфдан) кёуралғанды. Ол аны тыш кёрюмюдю. Орунлары алышынса (*зут, узт, утз*), бир бирден айырылсала (*т уз, ту з*) неда тауушларындан кетерилсе (*ту, тз, уз*), бу тауушла (эм харфла) сёз болмайдыла, мағананы билдирмейдиле.

Сёзню тыш кёрюмю бла мағанасы бир бирлери бла кьаты байламлыдыла, бир бирсиз жүрютюлмейдиле.

Сёзлени тилде кеслери алларына жүрютюлюулери аланы асламысыны сөлешгенде, жазғанда да кесеклеге юлешинмей, биргелей жүрютюлгенлерин, мағаналары толү эм белгили болғанларын кёргюзтеди. Сёзлени жалгьауладан бла сёз тутушладан айыргған, башха этген ол шартладыла. Жалгьаула тилде кеслери алларына жүрүмейдиле, сёз тутушла уа тилни сау, бёлюнмеген кесеклери түйюлдюле.

Лексика фонетика, сёз кёурау, морфология эм синтаксис бла байламлыды. Аны алайлыгын быллай шартлада кёрюрге боллукьду:

1. Сёз тилни фонетика кёурамындан тышында жүрюялыкь түйюлдю. Не ючюн дегенде, сёз тауушладан кёуралады, тауушла уа тилде жаланда сёзню кёурамында жүрютюледиле. Сёзню кёурауар ючюн, тауушла бир бирге мағана айырыу кёуллукьну толтурурча кьошуладыла. Бу болумла лексика бла фонетиканы бир бирлери бла байламлылыкьларына шагьатлыкь этедиле.

2. Лексиканы сёз кёурау бла байламлылыгьы уа бютюнда ачыкьды. Сёзле кёуралмағанла бла кёуралғанлагьа юлешинедиле. Кьарачай-малкьар тилде аланы биринчи кьауумларындан эсе экинчи кьауумлары иги кесек да кёпдю.

Кёуралмаған сёзлени жаланда тамырлары болады: *мал, кёз, иш; чал, кюл, жаша; ариу, таза, кьарт; кёп, аз, эртте*. Кёуралмаған сёзле лексика кесекле болуу бла кекленип кьалмайдыла. Ала, андан сора да, жангы сёзлени кёурауға мурдорлукь этедиле.

Кёуралған сёзлени (*малчы, маллыкь, чалгьы, чалгьычы, чаллыкь, ариула, ариулукь, эрттенлик, эрттенги*) сёз кёураучу кесеклери (жалгьаулары), сёзлени тюрлю-тюрлюлерин кёурай, жаланда сёздеде, аланы кёурамларында болмаса, жүрютюлмейдиле.

Алай бла, сёзню — лексика кесекни — жаратылыуу

сёзню кьуралыууну ахырыды. Тилни лексика бёлюмюню бла сёз кьурау бёлюмюню бир бирлери бла байламлы болгъанларын ол кёргюзтеди.

3. Лексиканы морфология бла байламлы болгъанына сёзле тилни энчи кесеклерине юлешингенлери, хар сёз тилни кьайсы болса да бир кесегини кьауумуна киргени шагъатлыкъ этеди. Сёз ючюн: *баш, жол, терек, кюл* — атла; *улуу, узун, акъ, эски* — сыфатла; *бар, кюл, олтур, айт* — этимле; *ёрге, ингирде, кёп, эрте* — сёзлеуле; *бир, экинчи, тёртеулен, онушар* — санаула д. а. к. Лексика бла морфологияны бир бирлери бла байламлылыкъларын дагъыда быллай затда кёрюрге боллукъду: сёзню формалары тюрлю-тюрлю сёзле туююдюле, бир сёздюле. Башхача айтханда, сёзню формаларыны тамырлары бирди, жалгъаулары уа башхадыла. Сёз ючюн, *жашны, жашха, жашда, жашдан, жашым, жашла* деген формала бир сёздюле — *жаш*. Тамырлары бир бирге жууукъ сёзле уа, жалгъауларына кёре, бир сёз угъай, башха-башха сёзле боладыла: *кёзлюк* — *кёзюлдюреуюк, жауун* — *жауум*.

4. Синтаксисни кесеклери — сёз тутуш, айтым сёзледен кьураладыла. Сёзле кеслери алларына жюрюмейдиле, башха сёзле бла бирге байланып, сёз бирлешле, сёз тутушла, айтымла кьурайдыла. Аны себепли сёз — тилни баш кесеги — синтаксис бла да байламлыды.

4-чю §. Лексиканы системалылыгъы

Сёзле тилде кеслери алларына угъай, тюрлю-тюрлю кьауумлагъа биригип жюрюйдюле. Аланы алай биригиулери магъаналарыны бирге ушашлыкълары бла неда бир бирден башхалыкълары бла байламлыды. Сёз ючюн, кьарачай-малкьар тилде *ийнек, ёгюз, бугъа, буу, кьунажин, геммеш, тана, бузоу, кьой, кьочхар, эчки, теке, эшек, кьадыр, ат* деген сёзлени бир кьауумгъа жыйгъан алада магъана жаны бла бирча ышанны барлыгъыды. Ол ышан тилде «мал» деген сёз бла белгиленеди. Алай малланы кьайсы кьайда, неде хайырланылгъанына, тыш кёрюмдюлерине, сют бергенлерине / бермегенлерине д. а. к. башха ышанларына кёре, аланы атлары болуп жюрюген сёзле тюрлю-тюрлю кьауумлагъа юлешинедиле. Сёз ючюн: 1) *тууар* (ийнек, ёгюз, бугъа, буу, кьунажин, геммеш, тана, бузоу), 2) *ууакъ аякълы мал* (кьой, кьочхар, эчки, теке), 3) *жегилген мал* (ёгюз, ат, эшек, кьадыр, буу), 4) *сют берген мал* (ийнек, эчки, кьой, геммеш) д. б.

Быллай къауумлагъа кирген сёзлени араларындагъы байламлыкъгъа парадигматика (грек тилде *paradigma* «юлгю» дегенден) байламлыкъ дейдиле. Лексиканы системалылыгъын ол бек толу кёргюзтеди.

Лексикада системалылыкъ текстде бир бири ызларындан келген сёзлени бирге байланыу халларында да — аланы синтагматика байламлыкъларында (грек тилде *sintagma* — «бирлешген» дегенден) кёрюнеди. Алай лексиканы системалылыгъын синтагматика байламлыкъ парадигматика байламлыкъча тынгылы кёргюзталмайды, не ючюн дегенде, ол контекст бла байламлыды, анга бойсунады. Сёз ючюн, къаллай сёзле бла бирлешгенине кёре, сёз тюрю-тюрю магъаналада жүрютюледи: *адамны аягъы* — «адамны бутуну ашыкъдан энишгеси», *столну аягъы* — «столну тюп жанында ол аумаз ючюн урулгъан тиреуледен бири», *жылны аягъы* — «жылны ахыры» д. б.; *жарты стакан* — «толмагъан стакан», *жарты молла* — «билими жетишмеген молла»; *балтаны бер* — «балтаны биреуню къолуна тутдур», *экзамен бер* — «сорулгъан затны билгенинги айтып, жазып кёргюзт», *концерт бер* — «концерт кёргюзт», *жаягъына бер* — «жаягъына ур» д. б.

Лексикада системалылыкъгъа сёзле бир бирлери бла сёз къурауда байламлы болгъанлары да шагъатлыкъ этеди. Сёз ючюн, тамырлары бир сёзле, форма, магъана жаны бла да бирге жууукълашаракъ болуп, сёз къураучу уяланы къурайдыла: *ариу, ариулукъ, ариука, ариучукъ, ариула; баш, башчы, башчылыкъ, башла, башлам, башлыкъ, башсыз, башсызлыкъ* д. б.

СЁЗНЮ СЕМАНТИКА КЪУРАМЫ

5-чи §. Сёзню магъанасы

Хар сёзню лексика эм грамматика магъаналары боладыла. Ала бирге жүрютюледиле эм бир бирлери бла къаты байламлыдыла. Аны себепли сёзню толу ангылар ючюн, аны лексика магъаналарын да, грамматика магъаналарын да бирге эсге алыргъа керекди.

Сёзню лексика магъанасын тынгылы тохташдырыр ючюн, бу затланы ачыкъларгъа керекди:

- 1) сёзню ол белгилеген зат бла байламлылыгъын;
- 2) ол белгилеген затны бирси затла бла къалай байланганын;

3) сёзню магъанасы аны бирси магъаналары бла къалай келишгенин;

4) ол магъананы сёзню бирси магъаналарындан айырып танырча ышанын (неда ышанларын).

Сёзню лексика магъанасыны ёзегин ол кёргюзтген затны, шартны, болумну, ишни башха сёзле кёргюзтген затладан, шартладан, болумладан, ишледен айырып танырча ышанлары къурайдыла. Сёз ючюн, ёгюз, ийнек, бугъа, къунажин, бузоу, геммеш, ат, эшек, къой, эчки. Быланы барысын да бирге ушатхан ышан — была малладыла. Бир бирден айырып танырча этген ышанла уа: 1) ийнек, ёгюз, бугъа, къунажин, бузоу, гемеш тууарладыла; 2) къой, эчки ууакъ аякълы малладыла; 3) ат, эшек, ёгюз жегилен малладыла. Бу малланы хар бирини да кесини энчи ышанлары бардыла.

Сёзню лексика магъанасы денотация эм коннотация бла къаты байламлыды. Къайсы тилде да сёзлени жаланда кеси магъаналары болгъанлары, къошакъ лексика магъаналары — стиль энчиликлери — болмагъанлары бардыла. Сёз ючюн, къарачай-малкъар тилде *юй, кёк, заман; эски, жангы, иги; ишле, солу, тюбе* деген сёзле аллайладыла. Алагъа денотатив магъаналары болгъан сёзле дейдиле.

Кеси магъаналарындан сора да, къошакъ лексика магъаналары — стиль энчиликлери — болгъан сёзле да кёп тубейдиле. Ала коннотатив магъаналары болгъан сёзледиле. Сёз ючюн, *эришика* деген сёзню, «эриши тишируу» деген денотатив магъанасындан сора да, коннотатив магъанасы барды: жийиргениуню билдиреди. *Махтангыч* деген сёзню денотатив магъанасы — «махтанып туруучу», коннотатив магъанасын аны диалект сёз болгъаны билдиреди.

Бир-бир сёзлени, сёз ючюн, *ах, ой, ай медет* дегенча междометияланы, жаланда коннотатив магъаналары болады.

Сёзню грамматика магъанасы аны тилни къайсы кесеги эм къайсы грамматика формада болгъаныды, эсе да грамматика ышанларыдыла. Сёз ючюн, *баш* деген сёзню грамматика магъанасын бу ышанла къурайдыла: тукъум атды, затны билдиреди, жангызлыкъ сандады, баш болушдады. *Ойнаргъа* деген сёзню грамматика магъанасын кёргюзтген ышанла: этимди, белгисиз формадады, ишни билдиреди.

6-чы §. Сёзню лексика магъаналарыны баш тюрлюлери

Сёзню лексика магъаналары, жашаугъа келишиулери, жаратылыуларына, башха сёзле бла келишиу халларына эм къаллай къуллукъну жалчытханларына кёре, талай тюрлю боладыла.

Ж а ш а у г ъ а к е л и ш и у х а л ы н а к ё р е, сёз тюз магъанада эм кёчюу магъанада жюрютюлюрге болады. Т ю з м а г ъ а н а деп, аны жюрютген сёз затны (болумну, шартны, ишни) башха зат (болум, шарт, иш) бла тенгleshдирмей, тюзюнлей, болгъаныча, кёргюзтюлгени ючюн айтадыла. К ё ч ю у м а г ъ а н а у а бир зат (болум, шарт, иш) башха зат бла тенгleshдирилип, бир затны тыш кёрюю (болуму, шарты) башха затха кёчюп къуралады.

Сёз ючюн, *баш* деген сёзню тюз магъанасы буду: «адамланы, жаныуарланы, хайыуанланы боюнларындан ёргелери, мыйылары болгъан жерлери». Бу затны (*баш*) аты, жалчытхан къуллукъуна кёре, «башчыны, таматаны», орналгъан жерине кёре, «тауну, терекни д. а. к. затны бек бийик жерин» дагъыда талай затны билдирир ючюн хайырланылады.

Ж а р а т ы л ы у л а р ы н а к ё р е, сёзню магъаналары къуралгъанла эм къуралмагъанла боладыла. Сёз ючюн, *баш* деген сёзню къуралмагъан магъанасы аны тюз (биринчи, баш) магъанасыды. Бирси магъаналары уа къуралгъан магъаналадыла, не ючюн дегенде, ала аны биринчи магъанасындан, ол магъанасы бла байламлы къуралгъандыла.

Бир-бирде сёзню магъаналары барысы да къуралгъанла болургъа тюшедиле. Сёз ючюн, *ата* деген сёзню магъаналары аллайладыла. Болсада аланы къуралыу халлары бирча туююлдюле: тюз (баш, биринчи) магъанасы — «биреуге неда бир затха ат бер» — *ат* деген сёзню магъанасындан — «адамны неда башха затны сёз бла белгилениую» — къуралгъанды, кёчюу магъаналары уа — «биреуге неда бир затха жорала» эм «биреуден кёр, анга жакъ» — бу сёзню кесини тюз (баш, биринчи) магъанасындан къуралгъандыла.

Къуру магъаналары къуралмагъанла эм къуралгъанла болуп къалмай, сёзле кеслери да аллайла боладыла. Сёз ючюн, *мал, иш, бир* эм *малчы, малчылыкъ, ишчи, ишле, биреу, биреулен* деген сёзлени биринчилери къуралмагъанла, экинчилери уа къуралгъанладыла.

Б а ш х а с ё з л е б л а к е л и ш и у х а л л а р ы н а к ё р е, сёзню магъаналары эки тюрлю боладыла:

1) эркин жюрютюлген магъана; 2) эркин жюрютюлмеген магъана. Сёз, кёп башха сёз бла келишип, сёз тутуш къурап жюрюй эсе, аны магъанасы неда магъаналары эркин жюрютюлгенлеге саналадыла. Сёз ючюн, *кёз, баш; уллу, ариу* дегенча сёзлени магъаналарына ала эркин жюрютюледиле дерге боллукъду, не ючюн дегенде, бу сёзле кёп тюрлю сёз бла келишип жюрюйдюле: *кёз — къара кёзле, кёк кёзле, ала кёзле, ариу кёзле, жумукъ кёзле, жанган кёзле, сокъур кёзле, ауругъан кёзле*, д. б.; *уллу — уллу юй, уллу адам, уллу къычыр, уллу къууан, уллу къыйын, уллу къап, уллу бахча, уллу насып, уллу уртла, уллу жаш, уллу жел, уллу харф, уллу жюрек, уллу хайыр, уллу жашырын* д. б. Болсада эркин жюрютюлген магъаналары болгъан сёзле хар сёз бла келишип да къалмайдыла. Сёз ючюн, *уллу* деген сёзню *ёл, ич* деген сёзле бла бирге къошаргъа жарамайды: *уллу ёл, уллу ич* деп айтылмайды.

Эркин жюрютюлмеген магъаналары жалаңда бир, эки неда талай сёз бла келишген сёзлени боладыла. Алай магъанала юч къауумгъа юлешинедиле:

1) сёзню фразеология бла байламлы магъанасы. Быллай магъаналары жалаңда фразеологизмде неда фразеология тутушлада жюрютюлген сёзлени болады. Сёз ючюн, *къарыкъ* деген сёз *ён* деген сёзден башха сёз бла келишмейди: *ёнюм (-юнг, -ю) къарыкъды; сартын* деген сёз да жалаңда *мени* деген сёз форма бла жюрюйдю: *мени сартын; тюнке* деген сёз а *юзюл, тауусул, къуру* деген сёзле бла жюрюйдю: *тюнкеси юзюлдю, тюнкеси тауусулду, тюнкеси къуруду*. Алай бла, *къарыкъ, сартын, тюнке* деген сёзлени «ауазы хырха болуп, тийишлисича селешалмады», «мени оюума кёре», «бек къарыусуз болду» деген магъаналары, жалаңда ала *мени, юзюлдю, ёнюм (-юнг, -ю)* деген сёзле бла жюрюселе, чыгъадыла. Быллай магъана (фразеология бла байламлы) бу тилде аз тюбейди;

2) сёзню синтаксис къуллугъу бла байламлы магъанасы. Бу сёзню кёчюу магъаналарыны бир тюрлюсюдю. Кеси да сёз, айтымда, хар замандача болмай, башха тюрлю къуллукъда жюрютюлгенде, билинеди. Сёз ючюн, *жилян* деген сёз айтымда башчыны неда толтуруучуну къуллугъунда келсе, тюз магъананы билдиреди: «аякълары болмай, сюркелип жюрюген, иничке, ары-бери бюглюючюу, узун тёммеги болгъан, асламысында уллу жаныуар». Ю л г ю л е: *Жилян дугъуманы суймей эди, ол а аны тешигинде бите эди. Ариу сёз жилянны тешигинден чыгъарыр* (н. с.). Алай болмай, белгили тёрени

бузуп, хапарчыны кьуллугъунда келсе уа, кёчюу магъанада жюрютюледиле: «огъурсуз, аман ниетли, хыйлачы адамны юсюнден». Ю лгю: *Ма бу ол манга соруу этген жилинды* (Г. Б.);

3) бирге келиши улери дыккы болгъан сёзледе тубеген магъана. Бу синтаксисге бойсунган магъананы башха тюрлюсюдо. Кеси да жалаанда сёз тутушлада билинеди. Сёз ючюн, *баш* деген сёзю «бир затны болуруна себеп болгъан, аны болдургъан зат, сылтау» деген магъанасы, ол *палах, аманлыкъ* деген сёзледен бири бла бирге келсе билинеди. *Ич* деген сёзю «кийимни ич къаты, ичине тигилген къумачы» деген магъанасы *пальтону ичи, костюмну ичи, этекни ичи* дегенча сёз тутушладан чыгъады.

Жалчытхан кьуллукъларына кёре, сёзле эки тюрлю магъанада жюрютюледиле: белгилеучю магъанада эм экспрессив-синоним магъанада. Белгилеучю магъана затны, аны шартын, ышанын, халны, ишни кёргюзтеди. Сёз ючюн, *аш, ат, ариу, иги, ёхтемлен, кзымылда, сёлеш, солуу, жолоучулукъ* д. а. к. кёп сёзю магъаналары белгилеучю магъаналадыла. Аланы хар бири бир ангыламны билдиреди, аны белгилейди. Экспрессив-синоним магъана деп адамны сезими бла байламлы магъанагъа айтадыла. Сёзлени быллай магъаналары аланы стиль жаны бла энчиликлери болгъан синонимлеринде эсленеди. Сёз ючюн, белгилеучю магъаналары болгъан *ат, сёлеш* деген сёзлени керекли жерде экспрессив-синоним магъаналары болгъан *мырка, жанша* деген сёзле бла алышындырыгъа боллукъду.

Быллай сёзле тилде кеслери алларына жюрюйдюле, сёзлюкледде да бериледиле. Алай аланы магъаналарын адам аланы белгилеучю синонимле бла тенгleshдирип, алагъа ушатып ангылайды. Сёз ючюн, *жанша* кьуру «сёлеш» деген магъананы угъай, «керексиз, магъанасыз затны юсюнден кёп сёлеш» деген магъананы билдиреди. *Мырка* деген сёз а кьуру «ат» угъай, «осал, къарыусуз ат» деген магъанада жюрютюледиле.

7-чи §. Бир магъаналы эм кёп магъаналы сёзле

Бирден сора магъанасы болмагъан сёзге бир магъаналы сёз, эки неда андан кёп магъанасы болгъан сёзге уа кёп магъаналы сёз дейдиле. Бир магъаналы сёзле асламысында терминле, битимлени, кёгетлени, къумачланы атлары боладыла. Сёз ючюн, битимле: *будай, зынтхы, тары, тал, назы, жерк, жёге, чынар*; тер-

минле: *бронхит, гастрит, агат, мермер, эпитег, рифма*; къумачла: *маймёз, къатапа, кишмир, дарий, кисей, лаудан, къауракъ, атлес*; кёгетле: *алма, кертме, быхы, хобуста, дугъум, къара наныкъ, муркку, тукъузгю* д. б.

Кёп магъаналы сёзле уа этимледе, сыфатлада, атлада аслам тубейдиле. Сёз ючюн, *ажаш* деген этимни юч магъанасы барды: 1. «жолну тас эт, терсине кет»; 2. кёч. «тас бол»; 3. кёч. «терс иш эт, жангыл». *Ахшы* деген сыфат беш магъанада жюрютюледи: 1. «тап, керекли ышанлары болгъан, жараулу»; 2. «сынаулу, уста, ишин иги билген»; 3. «адепли, ариу къылыкълы, намыслы»; 4. «адамлыгъы болгъан»; 5. «ариу кёрген, иги таныгъан, билген, халал, жууукъ». *Бет* деген ат да беш магъаналыды: 1. «адамны башыны ал жанында мангылайы бла кёзлеринден къалгъаны»; 2. кёч. «айып, уят, намыс»; 3. «тауну, сыртны д. а. к. башха затны башындан энишге дери кёрюннген жери»; 4. «сууну, жерни д. а. к. башха затны юсю, башы, тыш кёрюмдюсю»; 5. «китапны, газетни д. а. к. башха затны чапырагъыны бир жаны».

Кёп магъаналы сёзню магъаналары бир бирлери бла, бегирекда биринчи магъаналары бла, байламлы боладыла эм ала семантика бирликни къурайдыла. Анга сёзню семантика къурамы дейдиле. Сёзню магъаналарыны араларындагъы семантика байламлыкъла лексиканы системалылыгъын къурайдыла. Кёп магъаналы сёзлени магъаналарыны бир бирлери бла байланыулары хар тилде бирча болмайды. Аны себепли сёзлени магъаналарыны санлары тюрюл-тюрюлю тилледе асламысында бирге келишмейди. Сёз ючюн, орус тилни төрт томлу сёзлюгюнде *голова* «баш» деген сёзню 6 магъанасы барды. «Къарачай-малкъар тилни ангылатма сёзлюгюнде» уа *баш* деген сёзню 21 магъанасы кёргюзтюледи. Алай бла, кёп магъаналылыкъ лексиканы миллет энчилигин кёргюзтеди.

Сёз, тилде жюрютюлюп башлагъанлай окъуна, кёп магъаналы болуп къалмайды. Сёзню жангы магъанасы алгъа сёлешуу тилде жюрютюледи, артда уа ол жазыу (литература) тилге ётеди. Алай бла, лексика системагъа къошулады. Бир-бирде уа сёзню биринчи (тюз) магъанасы, унутулуп, тилде хайырланылмай къалады, аны жангы (кёчюу) магъанасы уа баш магъана болуп бегитиледи. Сёз ючюн, къарачай-малкъар тилде *башлы, башсыз* деген сёзле аллайладыла. *Башлы* — «башы болгъан», *башсыз* — «башы болмагъан» (челекни, чоюнну д. а. к. башха затны юсюнден). Бу магъанала тилде жюрютюл-

мейдиле, сёзлюкледе берилмейдиле. *Башлы* — «акъыллы», *башсыз* — 1. «акъылсыз, тели», 2. «магъанасыз» деген магъанала уа бу сёзлени баш магъаналары болуп къалгъандыла.

Сёзлени магъаналарыны кёбейулерине жашауну тюрлениую, илмуну, культураны айныулары уллу себеп боладыла. Сёз ючюн, *тамыр* 2. грам. «сёзню баш, жалгъауундан (неда жалгъауларындан) бирси кесеги»; *баш* 14 «чыгъарманы кесеги», *локъум* 2. карт. «къызыл ромбиклери болгъан карт» деген магъанала алай бла, арт кезиуде, бир затны аты башха затха кёчюп, къуралгъандыла.

8-чи §. Сёзню магъаналарыны кёбейулери

Сёзню магъаналарыны кёбейулери, аны жангы магъаналарыны жаратылыулары эки тюрлю болум бла байламлыдыла: 1) затланы бирге ушагъанлары ючюн, аланы бирини атыны башхасына кёчюую бла; 2) затланы бир бирлери бла къаты байламлы болгъанлары ючюн аланы бирини атыны башхасына кёчюую бла.

Затны аты алыкъа аты болмагъан затха аланы тыш ышанларыны, тургъан жерлерини, формаларыны, татыуларыны д. а. к. башха шартларыны бирге ушашлыкълары болгъаны ючюн кёчеди. Быллай болумгъа метафора (грек тилде «кёчюу» дегенни билдиреди) дейдиле. Сёз ючюн, *кёз* (адамны кёзю — терезени кёзю, жюзюкню кёзю), *бет* (уллу бет — тауну бети, китапны бети, жерни бети), *алтын* (алтын сагъат — алтын адам), *къайна* (суу къайнайды — иш къайнайды), *жылы* (жылы юй — жылы къарам) деген сёзлени кёчюу магъаналары метафорагъа кёре къуралгъандыла.

Бир затны атыны башха затха кёчюую аланы бир бирлери бла къаты байламлыкъларына таяна эсе, аллай болумгъа метонимия (грек тилде «жангыдан ат атау» деген магъананы билдиреди) дейдиле. Сёз ючюн, материалны аты андан этилген затха кёчеди: *хрусталь* — 1. «къоргъашини болгъан мияланы энчи тюрлюсю»; 2. «ол мияладан этилген сауут». Жерни аты аны адамларына, сауутну аты аны ичинде суусуннга, ашарыкъгъа, авторну аты аны чыгъармаларына, энчи атны тукъум атха кёчгенлерин эм метонимияны дагъыда башха тюрлюлерин быллай юлгюледе кёрюрге боллукъду: *эл* (Хасания эл — Тойгъа эл саулай келди), *табакъ* (чын табакъ — Экишер табакъ ашадыкъ), *стакан* (омакъ стакан — стаканны ич), *Къайсын* (Къайсынны чыгъармала-

ры — Къайсынны окъуйбуз), *Рентген* (Рентген немецли алим болганды — он рентген; ёпкелериме рентгенде къарадыла), *ингир* (ингир жууукълашады — литература ингир), *бояу* (эшикни бояу — кёк бояу) д. б.

Метонимияны башха тюрлюсю да болады. Анга с и н е к д о х а дейдиле. Ол быллай амалла бла къуралады:

1) затны кесегини аты аны саулай атыны орунуна жюрютюледи: *Сакъалны таматагъа ийырдыла. Жангыз башым — тузсуз ашым* (н. с.).

Бу юлгюледе *сакъал*, *баш* деген сёзле — адамны саныны-чархыны кесеклерини атлары — адамны саулай кесини юсюнден хапарлайдыла;

2) затны аты аны кесегини атыны орунуна жюрютюледи: *Филармонияда белгили бас бла танышдыкъ. Алгъын кёз бла тамамланыучу ишлени энди машина тамамлайды.*

Бу юлгюледе *бас* (базыкъ ауаз бла жырлаучу эр киши), *машина* (механизм) деген сёзле кеслерини кесеклерини орунларына — «базыкъ эр киши ауаз», «автомобиль» — хайырланылгъандыла;

3) жангызлыкъ сан кёплюк санны орунуна жюрютюледи: *Мурат кзой кютеди (кзойла дегенни орунуна). Лиза фермада ийнек сауады (ийнекле дегенни орунуна).*

Башда кёргюзтюлген юлгюле къарачай-малкъар тилде метафорадан эсе метонимия (кесини тюрлюсю синекдоха бла бирге) эркин хайырланылгъанына шагъатлыкъ этедиле.

ИШЛЕ

1-чи иш. Соруулагъа жууап этигиз: 1) «лексика» деген сёз къаллай магъаналада жюрютюледи? 2) лексика бла лексикологияны бир бирден не башхалыклары барды? 3) лексикологияны кесеклери къайсыладыла?

2-чи иш. Лексикологияны тюрлюлерини бир бирден башхалыкларын ангылатыгъыз. Практика лексикологияны къаллай кесекледен къуралгъанын айтыгъыз. Лексиканы тилни къайсы бёлюмлери бла байламлы болгъанына юлгюле келтиригиз. Лексиканы система-лылыгъын ангылатыгъыз.

3-чю иш. Сёзлени окъугъуз, аланы бир магъаналыларын бла кёп магъаналыларын айырып жазыгъыз. Аланы хар бирини ючюшер сёзюню магъаналарын айтып ангылатыгъыз.

Амма, ариу, жол, кёз, будай, арпа, эртте, алтын, аш, аша, кертме, тузсуз, бай, жарлы, стол, тау, бет, аякъ,

кѳулакѳ, боран, кѳолан, кюзгю, желим, тулукѳ, женгил, ауур, зынтхы, суу.

4-чю иш. Сѳзлени магѳаналарын жазып ангылатыгѳыз. «Кѳара-чай-малкѳар тилни ангылатма сѳзлюгю» бла хайырланыргѳа бол-лукѳсуз.

Аша, аууз, ал (атды), алыш, алтын, арыкѳ (сыфатды).

5-чи иш. Сѳзлени кѳчюу магѳанларыны хар бирине экишер-ючюшер юлгю жазыгѳыз.

Баш, кѳз, аякѳ, бет, эл, табакѳ, чыкѳ (этимди), ча-пыракѳ, жарыкѳ, кючлю.

Ю л г ю л е: *Картофну башын чалдыкѳ. Терекни ба-шына ёрле. Элни башында жашайбыз.*

6-чы иш. Сѳз тутушлада *бийик, баш* деген сѳзлени магѳанала-рын ангылатыгѳыз.

Бийик билим, бийик сорт, бийик юйле, бийик куль-тура; юйню башы, чюгюндюр баш, жылны башы, элни башы, жерни башы, адамны башы, башы болмагѳан адам.

7-чи иш. Сѳз тутушлада метафора бла да, метонимия бла да байламлы кѳчюу магѳаналары болгѳан сѳзле бардыла. Аланы айырып жазыгѳыз.

Адамны кѳзю, терезени кѳзю, кюнню кѳзю, жюзюкню кѳзю; жел сызгѳырады, адам сызгѳырады; тауукѳню кѳанаты, самолётну кѳанаты; бѳрю улуйду, боран улуй-ду; кюн кюйдюреди, сѳзю бла кюйдюреди; адамны аягѳы, элни аягѳы, айны аягѳы; алтын сагѳат, алтын адам; печѳ кѳызады, иш кѳызады.

8-чи иш. Сѳзлени кѳайсылары бла метонимия бла байламлы, кѳайсылары бла метафора бла байламлы кѳчюу магѳанала кѳура ладыла? Аланы кѳурап, айтымла жазыгѳыз. Ол сѳзлени магѳана-ларын айтып ангылатыгѳыз.

Эл, тизгин, сахар, толу, тил, кюбюр, аудитория, ингир, аякѳ.

Ю л г ю л е: *Тойгѳа эл саулай келди* — метонимия бла байламлы кѳчюу магѳана. *Бѳркню кѳулакѳларын бошладым* — метафора бла байламлы кѳчюу магѳана.

9-чу иш. Сёзлени эм сёз формаланы магъаналарын айтып ангылатыгъыз.

Эгизле, бардыр, ючюнчю, столда, юйюм, ойнай, келиу, жазаргъа, барлыкъ, айтхан, келтирт, чабыш, айтмазгъа, къайтырыкъдыла, ариу.

10-чу иш. Сёз тутушла бла айтымла къурап жазыгъыз. Алада кёчюу магъанасы болгъан сёзлени тюрлерин ызлагъыз. Аланы магъаналарын айтып ангылатыгъыз.

Сууну боюну, боюну узунду; тонну этеги, тауну этеги; кёлекни жагъасы, тенгизни жагъасы; хычинни ичи, малны ичи, пальтону ичи, юйню ичи.

11-чи иш. Сёз тутушланы окъугъуз. Алада белгиленген сёзледен къайсыларыны метонимия бла байламлы магъаналары бар эсе да, ала бла айтымла къурап жазыгъыз.

Къыйын *иш*, илму *иш*; *сермеш* башланды, жаула бла *сермеш*; *билеу* сатып ал, бичакъны *билеу*; къара *боюу*, столну *боюу*; *стаканны* ич. хрусталь *стакан*; къарангы *ингир*, литература *ингир*; акъ *къагъыт*, *къагъыт* келди; *чалгъыгъа* чыкъ, бешкъарыш *чалгъы*; чай ёсдюр, *чай* ич; китапны *окъуу*, *окъуу* башланды.

12-чи иш. Сёзлени метафора бла байламлы магъаналары болгъанларын, айтымла къурап, алада кёргюзтюгюз.

Аууз, бет, кёз, баш, къулакъ, аякъ, боюн, бурун, тил, къаш, топ.

Ю л г ю л е : *Столну аягъы сынды. Биз элни аягъында жашайбыз.*

ОМОНИМЛЕ

9-чу §. Омонимле эм аланы тюрлюлери

Айтылыулары, жазылыулары да бирча болгъан сёзлеге омонимле (грек тилде *homos* — «бирча» + *опута* — «ат» деген сёзледен къуралгъанды) дейдиле; сёз ючюн: *ат* (эмилик ат) — *ат* (ат ата), *топ* (топ ойна) — *топ* (танк бузгъан топ), *башха* (башха адам) — *башха* (башха жаша) д. б.

Къарачай-малкъар тилни омонимлери эки къауумгъа

юлешинедиле: лексика омонимлеге бла лексика-грамматика омонимлеге.

Л е к с и к а о м о н и м л е эки тюрлюдюле: 1) жаратылыу жаны бла бир бирлери бла байламлыкълары болмагъан омонимле эм 2) жаратылыу жаны бла бир бирлери бла байламлыкълары болгъан омонимле.

Лексика омонимлени биринчи тюрлюлери къарачай-малкъар тилде кёп тубейдиле: *кёл* (адамны кёлю) — *кёл* (кёлде жууун), *ат* (адамны аты) — *ат* (атха мин), *жаулукъ* (жаулукъ къыс) — *жаулукъ* (шагъырей жаулукъ), *эл* (тау эл) — *эл* (Къанганы базыкълыгъы эки элди), *от* (от эт) — *от* (от аша), *жау* (сары жау) — *жау* (Жау бла сермеш), *бау* (баугъа кир) — *бау* (ышым бау) д. б.

Жаратылыу жаны бла бир бирлери бла байламлыкълары болгъан лексика омонимле кёп туююдюле. Кеслери да сёзню магъаналарыны арасында байламлыкъ тас болуп алай къураладыла: *кёк* (чууакъ кёк) — *кёк* (Малла кёкде (кырдыкда) отлайдыла), *къол* (къол кётюр) — *къол* (чертлеуюклю къол), *сюр* (малланы сюр) — *сюр* (жерни сюр), *чечек* (битимни чечеги) — *чечек* (чечекден ауруу), *жазыу* (бурунгу жазыу) — *жазыу* (Жазыу жардан атар) д. б.

Лексика омонимлени эки тюрлюсю да тилни бир кесегинде, асламысында атлада тубейдиле.

Л е к с и к а - г р а м м а т и к а омонимле да эки тюрлю боладыла: 1) жаратылыу жаны бла бир бирлери бла байламлыкълары болмагъан омонимле эм 2) жаратылыу жаны бла бир бирлери бла байламлыкълары болгъан омонимле. Омонимлени бу къаууму, бегирекда экинчи тюрлюсю, биринчи къауумундан эсе иги кесек да кёп тубейди. Быллай омонимле тилни башха-башха кесеклери боладыла.

Лексика-грамматика омонимлени жаратылыу жаны бла бир бирлери бла байламлыкълары болгъанларыны къуралыуларына бу затла себеп болгъандыла: 1) сёзлени магъаналарыны кенгериую: *къан* (этим) — *къан* (ат), *жар* (ат) — *жар* (этим) д. б.; 2) сёз тилни бир кесегинден башха кесегине ётюр: *бай* (сыфат) — *бай* (сёзлеу), *къарт* (сыфат) — *къарт* (ат), *айланма* (ат) — *айланма* (сыфат), *айлыкъ* (сыфат) — *айлыкъ* (ат), *туююш* (этим) — *туююш* (ат) д. б.

Быллай омонимлени биринчи тюрлюлерини тизгинлери жаланда эки сёзден къуралады. Аланы бирлери асламысында этим болады: *ат* (ат) — *ат* (этим), *къаз* (ат) — *къаз* (этим), *жюз* (санау) — *жюз* (этим), *чал* (сы-

фат) — чал (этим), биз (алмаш) — биз (ат), кѐп (сѐзлеу) — кѐп (этим), ары (сѐзлеу) — ары (этим) д. б.

Экинчи тюрлюлерини тизгинлери эки, юч, бир-бирде уа тѐрт сѐзден окъуна къураладыла: уруш (этим) — уруш (ат), аман (сыфат) — аман (сѐзлеу), тап (сыфат) — тап (сѐзлеу) — тап (кесекчик), жашырын (сыфат) — жашырын (сѐзлеу) — жашырын (этим) — жашырын (ат) д. б.

Жаратылыу жаны бла бир бирлери бла байламлыкълары болгъан лексика-грамматика омонимле конверсия амал бла (тилни бир кесеги башха кесегине неда кесеклерине ѳтѳп, кесини эм аланы магъаналарында да бирча жюрютюлюп) къураладыла. Асламысында тилни баш кесеклери бир бирине ѳтедиле. Алай бир-бирде тилни баш кесеклери болушлукъчу кесеклерине, болушлукъчу кесеклери бир бирлерине да ѳтедиле: башха (сыфат) — башха (сѐзлеу) — башха (сонгура), ары (сѐзлеу) — ары (сонгура), тамам (сѐзлеу) — тамам (кесекчик), хайыр (ат) — хайыр (кесекчик), алай (сѐзлеу) — алай (байлам), да (байлам) — да (кесекчик), а (байлам) — а (кесекчик) д. б.

Къарачай-малкъар тилде лексика омонимле бла лексика-грамматика омонимле къатышып, бир тизгинни къурап да жюрюйдюле: ат (ат) — ат (ат) — ат (этим), кѐк (ат) — кѐк (ат) — кѐк (сыфат), жау (ат) — жау (ат) — жау (этим), жай (ат) — жай (сѐзлеу) — жай (этим) д. б.

Омонимле тюрлю-тюрлю мадарла бла къураладыла: 1) сѐзню магъаналарыны арасында байламлыкъ тас болуп: ай (толгъан ай) — ай (январь ай), кюн (кюн тийди) — кюн (насыплы кюн), сюр (жерни сюр) — сюр (малланы сюр) д. б.; 2) сѐзню фонетика къурамы тюрленип: аякъ (боза аякъ) — аякъ (аякъ басар жер; бурунгу тюрк тилде: адакъ), бар (ишге бар) — бар (хар зат бар; бурунгу тюрк тилде: баар) д. б.; 3) къарачай-малкъар сѐзню бла башха тилден алыннган сѐзню эшитилиулери, жазылыулары да бирге ушап: бал (балда тепседик; орус тилден) — бал (бал аша), талакъ (тууар талакъ) — талакъ (харам талакъ; арап тилден) д. б.; 4) башха тилден алыннган, фонетика къурамлары бирге жууукъ сѐзле бирча айтылып эм жазылып: чилле (къыш чилле, жай чилле) — чилле (чилле ийирген фабрика) (фарс тилден: чилле, челле), гранат (гранат атылды) — гранат (гранат аша) (орус тилден: граната, гранат) д. б.; 5) тилни бир кесеги башха кесегине (неда кесеклерине) ѳтѳп эм эки сѐз да кеслери алларына эркин жюрюп: аман (аман адам) — аман (аман жырла), кѐк (чууакъ

кёк) — кёк (кёк бояу) — кёк (бийыл кёк (кырдык) эртте чыкыгъанды), уллу (уллу эл) — уллу (уллу кычыр) д. б.

Къуралыуларына кёре, омонимле эки тюрлю боладыла: 1) къуралмагъан омонимле: *ат* (эмилик ат) — *ат* (адам ат), *иги* (иги иш) — *иги* (иги ишле), *бау* (узун бау) — *бау* (къарангы бау) д. б.; 2) къуралгъан омонимле: *айлыкъ* (айлыкъ план) — *айлыкъ* (айлыкъ алдыкъ), *уруш* (анга уруш) — *уруш* (уруш бошалды), *жазыу* (бурунгу жазыу) — *жазыу* (Жазыу жардан атар) д. б.

Къарачай-малкъар тилде омонимлеге ушагъан сёзле кёпдюле. Аланы быллай къауумлагъа юлеширге болукъду: 1) **о м о г р а ф л а** (грек тилде *homos* — «бирча» эм *grapho* — «жазама» дегенни билдиреди) — жазылгъан бирча этип, магъаналары башха болгъан эм, басымлары башха-башха жерледе болгъанлары себепли, бирча эшитилмеген сёз формала; сёз ючюн: *атабыз* — *атабыз*, *анама* — *анамá*, *сабийсиз* — *сабийсиз*, *тууарчы* — *тууарчы*, *алма* — *алма*, *бурма* — *бурма*, *тюймé* — *тюйме* д. б. Омографланы башха атлары **г р а ф и к а о м о н и м л е д и л е**. Омографла жаланда къуралгъан сёзледе тюбейдиле; 2) **о м о ф о н л а** (грек тилде *homos* — «бирча» эм *phone* — «таууш» дегенни билдиреди) — жазылулары бир бирден башха болуп тургъанлай, бирча эшитилген сёзле эм сёз формала; сёз ючюн: *эссин* (Ач болуп, эссин) — *эссин* (Ол сарымсахны эссин), *ачлыкъ* (Ачлыкъ аман затды) — *ашлыкъ* (Ашлыкъ орулду), *биттир* (Биттир ингирде учады) — *битдир* (Жумушунгу битдир), *энли* (энли къумач) — *элли* (элли къартыбыз), *кзыллы* (аны кзыллы) — *кзынлы* (кзынлы бичакъ), *къанга* (нарат къанга) — *къаннга* (Къаннга боялма) д. б. Омофонланы да асламысы къуралгъан сёзле боладыла. Омофонлагъа **ф о н е т и к а о м о н и м л е д а д е й д и л е**; 3) **о м о ф о р м а л а** — бир-бир формалары келишген, бирча айтылгъан эм жазылгъан сёз формала; сёз ючюн: *элтир* (Ол манга эки элтир берди) — *элтир* (Машокну Масхут элтир), *байла* (жараны байла) — *байла* (эрттеги байла), *ызла* (Сёзлени тюплерин ызла) — *ызла* (Аякъ ызла эсленгендиле), *алын* (Къоркъуп, алын) — *алын* (Ишге алын), *окъуу* (китапны окъуу) — *окъуу* (Окъуу башланды), *билеу* (бичакъны билеу) — *билеу* (жумушакъ билеу) д. б. Быллай сёзледе къуралмагъанлары хазна тюбейдиле. Омоформалагъа **г р а м м а т и к а** (морфология) **о м о н и м л е д е п д а** айтадыла.

Омографланы, омофонланы эм омоформаланы, тизгинлеринде сёзле тилни къайсы кесеклери болгъанларына кёре, эки къауумгъа юлеширге болукъду: 1) сёзле-

ри тилни бир кесеги болгъанла: *атабыз* (бизни атабыз) — *атабыз* (Биз ол ёксюзлеге атабыз), *къарындашыма* (Къарындашыма барама) — *къарындашыма* (Мен аны къарындашыма); *азсын* (Брысхынгы азсын) — *ассын* (Жаш отха къазан асын), *къызса* (плита къызса) — *къысса* (къолунгу къысса); *къаргъа* (къара къаргъа) — *къаргъа* (къаргъа къара), *алын* (окъуугъа алын) — *алын* (къоркъгъандан алын) д. б.; 2) сёзлери тилни башха-башха кесеклери болгъанла: *алма* (ат) — *алма* (этим), *атабыз* (ат) — *атабыз* (этим); *биттир* (ат) — *битдир* (этим), *алдыр* (къарач. сыфат) — *алдыр* (этим); *бийле* (ат) — *бийле* (этим), *ташла* (ат) — *ташла* (этим), *эрин* (ат) — *эрин* (этим) д. б.

10-чу §. Омонимле эм кёп магъаналы сёзле

Омонимлени бла сёзню магъаналарын бир бирден айырыу бек керекли ишди, алай кыйынды. Не ючюн дегенде, тил билимде бу вопрос алыкъа толу ачыкълан-магъанды. Аны алайлыгъына кыйсы тилни сёзлюклери да шагъатлыкъ этедиле. Аланы биринде омонимледиле деп берилген сёзле башхаларында бир сёзню магъаналарына саналадыла. Анга къарачай-малкъар тилни сёзлюклеринден юлгюле келтирейик.

Къарачай-малкъар тилни ангылатма сёзлюкю. 1. А.-Ж. (Нальчик, 1996).

Буруу² ат. Бурав, сверло, коловорот / Темирни, агъачны неда башха затны буруп тешиучю иш керек...

Буруу³ ат. Забор, ограда / Бир затны тегерегин беги-тир ючюн ишленген хуна, чалман д. а. к. башха зат...

Бой ат. 1. Рост / Адамны неда бир затны бийиклиги, уллулугъу...

2. Телосложение / Адамны къарамы, сюеги, санлары...

3. Основа (продольные нити ткани) / Къумачны узунуна баргъан халылары...

Къарачай-малкъар-орус сёзлюк (М., 1989).

Буруу 2) бурав, сверло...; 3) забор, ограда...

Бой II рост; телосложение...

Бой III текст, основа...

Белгилисича, сёзню магъаналары бири биринден (асламысында аны баш магъанасындан) къураладыла, бири бирине бойсунадыла. Ол бойсунуу тюрленмегенлей турмайды. Бир-бир магъанала, аллай бойсунуудан «эркин болуп», кеслери алларына жюрюйдюле, жангы магъана-

гъа ие боладыла. Алай бла, жангы сёз къуралады. Ол а сёзню баш магъанасына неда аны бла бирге бирси магъаналарына да омоним болады. Къарачай-малкъар тилде анга шагъатлыкъ этген кёп шарт барды, сёз ючюн: *сюр* (малны сюр) — *сюр* (жерни сюр), *буруу* (тешгич) — *буруу* (хуна), *кёк* (булутлу кёк) — *кёк* (кырдык) д. б.

Болсада сёзню магъаналары, бир бирден айырылып, сёзле-омонимле болгъанларын бла болмагъанларын тохташдырыуда жаланда аланы магъаналарыны бирге келишулерине бла келишмеулерине таяныу бла чекленип къалыркъа жарамайды. Не ючюн дегенде, бир-бирде сёзню магъаналары, бир бирден башха болгъанлыкъгъа, аланы араларында байламлыкъ юзюлгенликге, ала омонимле болалмайдыла. Сёз ючюн, *этек* деген сёзню «кий-имни энишге салыннган къыйыры» эм «тауну тюп жаны» деген магъаналары барды. Ала бир бирге омоним болалмайдыла. Не ючюн дегенде, аланы биринчилери эркин жюрютюледи (пальтону этеги, жыйрыкъны этеги д. а. к.), экинчилери уа синтаксисге бойсунады, *тау* деген сёз бла болмаса, жюрютюлмейди (тау этек).

Сёзню магъанасы, аны бирси магъаналарындан айырылып, ала бла байламлыкъгъын тас этип, кеси алдына жюрюсе, башха сёзле бла сёз тутушланы эркин къура-са, ол тилде бирси сёзлеча жюрютюледи, алай бла, сёзню бирси магъанасындан неда магъаналарындан айырылады. Полисемияны (кёп магъаналылыкъны) омонимиягъа ётюу жолу алайды. Сёз ючюн, *этек* деген сёзню «тиши-рыуну белинден энишгесин жапхан кийими» деген магъанасы, бу сёзню бирси магъаналарындан айырылып, кеси алдына сёз болуп, эркин жюрютюледи: *этек тик*, *этек кий*, *костюмну этеги*, *кишмир этек*, *крахмал ичирилген этек* д. а. к. *Этек* (пальтону этеги) — *этек* (тёбен жан); *къол* (адамны къолу) — *къол* (къыр); *сюр* (жерни) — *сюр* (малны) дегенча омонимле алай бла къуралгъандыла.

Алайды да, сёзню магъанасыны омоним болгъанына, омонимге ётгенине быллай шартла шагъатлыкъ этедиле: 1) аны сёзню бирси магъанасындан (неда магъаналарындан) айырылыуу, ала бла байламлыкъгъын тас этиую; 2) аны эркин, кеси алдына жюрютюлюую, сёзню бирси магъанасына (неда магъаналарына) бойсунмауу, сёзню кесини ол магъанасында тилни бирси сёзлерича эркин хайырланылыуу; 3) башда айтылгъан эки шартны да халкъда ангылашыныулары.

11-чи §. Омонимлени стиль жаны бла хайырланылыулары

Омонимлени тилде жүрүтүлүулерини адамлагъа бир бирни аңгыларгъа чырмау болмайды. Не ючюн дегенде, аланы магъаналары бирге келишмейди, бир туюкдю. Бир сёздөн къруралгъан омонимлени окъуна (жаратылыу жаны бла бир бирлери бла байламлыкълары болгъан омонимлени) бир бирден айырыргъа контекст болушады.

Литература чыгъармалада, бегирекда поэзияда, омонимлени къайсы тюрлюсю да тубейдиле. Поэтле аланы кеслерини чыгъармаларыны стиль энчиликлерин кёргюзтюр мурат бла хайырланадыла. Сёз ючюн, образны кърар, бир затха энчи эс бёлгенлерин кёргюзтюр ючюн. Аны быллай юлгюледе кёрюрге боллукъду:

*Кёк кюкюрөп, жауун жауса,
Кёк чыгъады, жер жылынса...*

(Занк. Ж.)

*Толгъан ай, шагъатымча, булутдан чыкъ!
Анамы кёз жашлары — кырдыкда чыкъ!*

(М. М.)

*Ийнанмайма аманатха,
Къалмазма дей аман атха.*

(Д. А.)

*Мен жаз эрттенликме. Саугъа
этерикме сизге жырымы.
Умутха да жетерме, саугъа,
саусузгъа да бере жылылыкъ.*

(Б. А.)

Бу назмуланы биринчилеринде лексика омонимле (*кёк — кек*), экинчилеринде лексика-грамматика омонимле (*чыкъ — чыкъ*), ючюнчюлеринде омографла (*аманатха — аман атха*), төртюнчюлеринде уа омоформала (*саугъа — саусузгъа*) хайырланылгъандыла.

ИШЛЕ

13-чю иш. Сёзлени хар бири бла экишер айтым къурагъыз. Аланы биринде сёз этим ат, бирсинде уа ат болсун. Этим ат да, ат да болуп жюриген сёзлени омонимлеге не затлары ушайды?

Билеу, окъуу, сюрюу, эгеу, жазыу, битиу, сатыу.

Ю л г ю: *Аллай жараны тап байлау усталыкъны излейди. — Эгечи байлау тапхынчы тёзмей, жашчыкъ бармагъыны кзанын кзол жаулугъу бла тыяргъа кюрешди.*

14-чю иш. Айтымланы жазыгъыз. Алада омонимлени табыгъыз да, тюплерин ызлагъыз. Къаллай омонимле болгъанларын ангылатыгъыз.

1. Иги ишлегенни ким да сюерикки. Иги къатын ий-нени ийнек этер (н. с.). 2. Ауругъаннга — кийик саулукъ, жетген кыызгъа — чилле жаулукъ (н. с.). Адамлагъа жаулукъ угъай, шуёхлукъ, къарындашлыкъ керекди. 3. Чал сакъаллы къартла межгит аллында олтурадыла. Къырдыкны чал да, къурутуп жый. 4. Къол ичи бла суучукъ келеди. Ауругъан жерден къол кетмез (н. с.). 5. Алимни чам аты Чачийди. Музафарны аты, арып, баралмай тохтады. 6. Къысыр тууарланы жайлыкъгъа сюрдюле. Элни тракторчулары тирлиги жыйылгъан сабанны сюрдюле. 7. Ол юйлени да, башха юйлени да, кёрюп, тенгешдирдик. Назир энди атасындан-анасындан башха жашайды. Сенден башха, ол ишге базынырыкъ адам жокъду.

15-чи иш. Бу айтымлада белгиленген сёзлени бирлери грамматика омонимледиле, башхалары уа лексика-грамматика омонимледиле. Айтымланы омонимлерине кёре юлешип жазыгъыз.

1. Ол *буруш* адам болгъаны сёлешгенинден билинип тура эди. Жашчыкъла, эришип, чархланы гайкаларын *буруш*адыла. 2. Адамгъа *эриш*, алай зарланган этме. Ала *эриш* адамладыла. 3. Аланла, бу къаллай адамды? Бар да бири бла тюйюш, кел да бирси бла *даулаш*! Алим бла Хусей нартюх качанладан толгъан тулукъланы таякъла бла *тюйюш*едиле. 4. Жашым, сен аны бла *тюйюш* демейме. Алгъа *даулаш*, ызы бла уа *тюйюш* башланды. 5. Кёп бармай *уруш* тохтады. Ахмат, хыличи къарындашынга *уруш*. 6. Къызла бир бирден не зат эсе да *даулаш*адыла. Сен мени кзой да, Марат бла *даулаш*. 7. Жашчыкъла арбазны къарын *кюреш*едиле. Ала мени

бла бош *кюрешедиле*. 8. Жаула бла *сермеш*. Олсагъатдан *сермеш* башланды.

16-чы иш. Лексика омонимлени бла лексика-грамматика омонимлени айырып жазыгъыз.

Жаулукъ (башха къысхан) — жаулукъ (душманлыкъ), иги (сыфат) — иги (сёзлеу), жау (душман) — жау (ашалыучу), жау (этим) — жау (ат), эл (бармакъны баякълыгъы) — эл (адамла жашагъан жер), кёр (этим) — кёр (ат), кюл (ат) — кюл (этим), бай (сыфат) — бай (сёзлеу) — бай (ат), ичги (ат) — ичги (сыфат).

17-чи иш. Омонимле бла сёз тутушла къурап жазыгъыз. Омонимле къаллайла (лексика, лексика-грамматика) болгъанларын айтып ангылатыгъыз.

Къарт (сыфат) — къарт (ат), къол (ат) — къол (ат), аман (сыфат) — аман (сёзлеу), уллу (сыфат) — уллу (сёзлеу), жаз (ат) — жаз (сёзлеу), бал (ат) — бал (ат), бери (сёзлеу) — бери (сонгура), бла (байлам) — бла (сонгура), эм (этим) — эм (байлам) — эм (кесекчик), башха (сыфат) — башха (сёзлеу) — башха (сонгура), кюзгю (ат) — кюзгю (сыфат), сюр (этим) — сюр (этим).

18-чи иш. Сёзлени омонимлерин табыгъыз да, ала бла айтымла къурап жазыгъыз. Сизни айтымларыгъызда омонимле къаллайладыла?

Эт, той, чал, къаз, къыш, къой, жюз, сау.

19-чу иш. Кёп магъаналы сёзлери болгъан сёз тутушлары (неда бирлешлени) бла омонимлери болгъан сёз тутушлары айырып жазыгъыз.

Юйню башы, ёгюзню башы, жылны башы, столну башы; чууакъ кёк, кёк къумач, кёк (кырдык) чыкълды; ары бар, бюгюнден ары; башха адам, сенден башха, башха жаша; ийнени кёзю, терезени кёзю, илячинни кёзю; сау жыл, ийнекни сау; этни жауу, халкълны жауу.

20-чы иш. *Ич, арт, ач, ачыкъл, бас, бет, жай* деген сёзле бла быллай сёз тутушла къурап жазыгъыз: 1) кёп магъаналы сёзлери болгъан сёз тутушла; 2) омонимлери болгъан сёз тутушла.

Ю л г ю л е: 1) *хычинни ичи, отоуну ичи, пальтону ичи*; 2) *суу ич, ич отоу*.

21-чи иш. Сёз тутушлада белгиленген сёзле кёп магъаналы сёзлемидиле огъесе омонимлемидиле? Оюмугъузну ангылатыгъыз.

Этек кий, жыйрыкъны этеги; айны ахыры, хапарны ахыры; жылы кюн, биринчи кюн; сууну жагъасы, кёлекни жагъасы; ауругъан тиш, салам тиш; самолётну къанаты, къарылгъачны къанаты; ахшы ишле, ахшы адам; къанлы жау, жау аша; той къура, ашдан той; бери кел, тюненели бери; столну башы, башы ауруйду, жылны башы; тауну бети, китапны бети, адамны бети.

22-чи иш. Сёз тутушланы жазыгъыз. Алада белгиленген сёзлени омонимлеге къаллай шартлары ушайды? Аланы атлары къалайды?

Элтир бер, юйге элтир; жараны байла, чирик байла; сёзню ызла, къардагъы ызла; чабыучу атла, терк атла; иги ишле, къыйын ишле; бригадагъа алын, тюшюнгде алын; табын сайла, Аллахха табын; саугъа алдыкъ, саугъа салам бер; мюлкню бийле, ёхтем бийле; къапхан келтир, ит къапхан; сакъ жауун, этни жауун; этими барды, этими къалтырагъаны.

23-чю иш. Сёзлени эм сёз формаланы хар бири бла бирер айтым къурап жазыгъыз. Аланы омонимлеге нелери ушайды?

Алчы — алчы, алма — алма, бурма — бурма, тюймё — тюйме, атабыз — атабыз, жырчы — жырчы, айланма — айланма, аума — аума, сюрмё — сюрме, анабыз — анабыз, атамы — атамы?, саусуз — саусуз, уучу — уучу, юйсюз — юйсюз, турма — турма, тапсыз — тапсыз.

24-чю иш. Сёз тутушланы окъугъуз. Белгиленген сёзле не жаны бла бирге ушайдыла? Ала къаллай сёзледиле? Аланы омонимлеге ушагъан шартларын айтыгъыз.

Сарысмахны эссин, ачдан эссин; саугъаны азсын, къазанны ассын; къысха энли, элли жаш; кюнлю жер, кюллю арбаз; нарат къанга, къаннга боялды; уллу биттир, ишни битдир; ачлыкъ сынадыкъ, ашлыкъ ёсдюребиз; къынгыр къачлы, къыйма къашлы; ачдан къыйналмайбаз, ашдан кёр.

25-чи иш. Омографлагъа, омофонлагъа, омоформалагъа онушар юлгю жазыгъыз. Аланы толу омонимледен не башхалыкълары барды? Толу омонимлеге ушагъан эм ушамагъан шартларын айтып ангылатыгъыз.

СИНОНИМЛЕ

12-чи §. Синонимле эм аланы тюрлюлери

Синонимле магъаналары бирча неда бирге жууукъ сёзледиле; сёз ючюн: *ахшы* — *иги*, *аша* — *ауузлан*, *бугъумуч* — *бугъунчакъ* (къарач.), *тамыз* — *тамдыр* д. б.

Синонимле тилни бир кесеги болгъан сёзледиле. Ала бир затны, болумну, ышанны, ишни тюрлю-тюрлю атларыдыла. Синонимлени бир бирден айырып танырча аланы магъаналары, стиль энчиликлери (бир-бирде уа экиси да бирге) эм жюрютюлюулери этедиле.

Магъаналарыны бирге келишиулерини халына кёре, синонимле эки тюрлю боладыла: 1) толу синонимле эм 2) жарты синонимле. То лу с и н о н и м л е хар не жаны бла да (магъана, стиль, жюрютюлюу) бирге келишедиле, бирча боладыла: *иги* — *ахшы*, *чыда* — *тёз*, *бусагъатда* — *шёндо*, *адакъа* — *хораз* д. а. к. Къарачай-малкъар тилде быллай синонимле кёп туююдюле. Ала къаллай текстде да бир бирлерин алышындыраладыла, эсе да аланы бирини орунуна башхасын жюрютюрге болады. Ж а р т ы с и н о н и м л е уа не магъана, не стиль, не жюрютюлюу жаны бла бир бирден башхалыкълары болгъан сёзледиле: *кеп* — *кепчи*, *аша* — *ауузлан*, *иги* — *аламат*, *таза* — *кирсиз*; *аша* — *буштукъла* (эриши сёз), *тиширыу* — *къагын* (сёл. тил.), *тели* — *телика* (бош тил.); *кекел* — *чуукал* (малкъ. гов.), *акъсуу* — *мойта* (б.ч. гов.), *шекер* (къарач., малкъ.) — *бал туз* (малкъ.) д. а. к.

Жалчытхан къуллукъларына кёре, синонимле семантика синонимлеге, стилистика синонимлеге эм семантика-стилистика синонимлеге юлешинедиле. С е м а н т и к а с и н о н и м л е н и, аз-кёп болса да, магъана жаны бла бир бирден башхалыкълары болады. Сёз ючюн, *иги* — *аламат* деген синонимлени магъаналарында башхалыкъ адамда неда башха затда болгъан шартланы, ышанланы, халланы мардасы бла байламлыды. Тенгледирип кёрюгюз: *иги* — «тап, адам жаратырча ышанлары, шартлары, халлары болгъан» эм *аламат* — «бек тап, адам бек жаратырча ышанлары, шартлары, халлары болгъан». С т и л и с т и к а с и н о н и м л е адамны ич халы (кёлю), сезими бла байламлы сёзледиле: *сёлеш* — *жанша* (сёл. тил.) — *гапылда* (бош тил.), *бет* — *гимхот* (эриши сёз, бош тил.), *сер* — *серукку* (бош тил. жийирг.) д. а. к. С е м а н т и к а - с т и л и с т и к а с и н о н и м л е магъана, стиль

жаны бла да башхалыкълары болгъан сёзледиле: *ур* — *бекле* (бош тил., эриши сёз) «къаты *ур*», *той* — *гамай* (сёл. тил.) «иги, тынгылы той» д. а. к.

Къурамларына кёре, синонимле бош сёзле, къош сёзле да боладыла: *лингвистика* — тил билим, *юлёкзү* — *итбурун*, *шекер* — *бал туз*, *туурам* — *туурагъан*, *ёчюк* — *ёчлен*, *байыкз* — *бай бол*, *кзатыкзол* — *беккзол*, *жаз* — *жаз башы* д. а. к.

Тамырларыны бирчалыкъларына бла башхалыкъларына кёре, синонимле эки тюрлю боладыла: 1) тамырлары башха синонимле: *муркку* — *балал* (ц. диал.), *аман* — *осал* д. б.; 2) тамырлары бир синонимле: *тургзүз* — *турдур* (сёл. тил.), *моторист* — *моторчу* д. а. к.

Тамырлары бир бош синонимлени быллай тюрлюлери боладыла: 1) жалгъаулары болгъанла: *комбайнёр* — *комбайнчы*, *махтанчакз* — *махтангыч* (ц. диал.) д. б.; 2) бирини жалгъауу болуп, бирсини болмагъанла: *кёп* — *кёпчю*, *кзоркз* — *кзоркзун*, *ой* — *оюм* д. б.; 3) бирини бирсинден артык жалгъауу (неда жалгъаулары) болгъанла: *жантакз* — *жантагъай*, *битеу* — *битеулей*, *бош* — *бошунагъа* д. б.; 4) башха тилледен алынып, бир сёзден къуралгъан, бири сёлешиу тилде, бирси уа литература тилде жюрютюлгенле: *генерал* — *ийнарал*, *абычар* — *офицер*, *пристав* — *пурустон* д. б.

Тамырлары бир къош синонимле юч тюрлю боладыла:

1) кесеклерини орунлары алышынып жюрюучюле: *ачыгъаууз* — *ауузачыкз*, *ёрге-энишге* — *энишге-ёрге*, *арта-алгъа* — *алгъа-арта* д. б.;

2) кесеклеринден бири бирча болгъанла: *сабий-балий* — *сабий-субюй*, *сабыр бол* — *сабыр эт*, *бир талай* — *бир ненча* д. б.;

3) тамырлары бирча, жалгъаулары уа башха неда бирини жалгъауу болмагъанла: *артыкзсызда* — *артыгъыракъда*, *бир-бир* — *бирем-бирем* д. б.

13-чю §. Тамырлары бир синонимле эм бир сёзню тюрлюлери

Бир сёзню тюрлюлерин тамырлары бир синонимледен айыра билирге керекди. Къарачай-малкъар тилде бир сёзню быллай тюрлюлери бардыла:

1) фонетика тюрлюлери: *бийик* — *мийик* (къарач.), *зелля* — *келля* (ц. диал.), *тукзүм* — *дукзүм* (б.-ч. гов.),

факъырачы — *пакъырачы* (ч. диал.), *сагъыш* — *шагъыш* (сёл. тил.), *тамата* — *тамада* (къарач.) д. б.

2) морфология тюрлюлери: *айланчук* — *айланжук*, *юркюрге* — *юркерге* (къарач.), *томуруу* — *томурау* (къарач.), *деричи* — *деричин* д. б.

Сёзню фонетика тюрлюлери да, морфология тюрлюлери да бир сёзге саналадыла, сёзлюкледде да бир жерде, бир сёзню орунуна бериледиле. Сёз ючюн, *бийик* эм *мийик*, *гелля* эм *келля*, *айланчук* эм *айланжук*, *деричи* эм *деричин* дегенча формаланы хар экиси бир сёздюле.

Бу юлгюледе кёргюзтюлгенича, бир сёзню эки фонетика тюрлюсюню бир бирден башхалыкълары аланы тамырларында бирер тауушларындады: б — м, г — к, т — д, ф — п, д. б. Бир сёзню эки морфология тюрлюсюню бир бирден башхалыкълары уа аланы жалгъауларында бирер тауушларындады: *-чук/жук*, *-юрге/ерге*, *-оу/-ау*, *-чи/-чин*. Была (*-чук* бла *-жук*, *-юрге* бла *-ерге* д. б.) бир жалгъауну эки тюрлюсюдюле.

Сёзню фонетика тюрлюлерин тамырлары бир синонимледен айырыр ючюн, бу затланы эсде тутаргъа керекди: 1) тамырлары бир синонимлени барысыны да неда бирини жалгъаулары боладыла, бир сёзню фонетика тюрлюлеринде уа жалгъаула болмайдыла; 2) тамырлары бир синонимлени тамырларында таууш башхалыкъ болмайды, бир сёзню фонетика тюрлюлерини тамырларында уа аллай башхалыкъ болмай къалмайды. Сёз ючюн, тенгleshдирип кёрюгюз: *туман* — *тубан* (къарач.), *туппур* — *дуппур* эм *махтанчакъ* — *махтаннгыч*, *эшим* (къарач.) — *эшме* д. б.

Тамырлары бир синонимле бла бир сёзню морфология тюрлюлери бир бирге бек ушайдыла. Не ючюн дегенде, аланы эки къауумуну да тамырларында чыртда башхалыкъ жокъду, жалгъауларында да башхалыкъ бек азды. Болсада аланы бир бирден айырыргъа боллукъду: бир сёзню морфология тюрлюлерини жалгъаулары бир жалгъауну тюрлюлеридиле, тамырлары бир синонимлени жалгъаулары уа хар бири башха жалгъауду. Сёз ючюн, тенгleshдирип кёрюгюз: *айланчук* — *айланжук*, *томуруу* — *томурау* эм *хоккейчи* — *хоккеист*, *бугъумуч* — *бугъунчакъ*.

14-чю §. Синонимия эм кёп магъаналылыкъ

Лексикада синонимия бла кёп магъаналылыкъ бир бирлери бла къаты байланыпдыла. Ол сёзню хар магъанасына тюрлю-тюрлю сёзле синоним болгъанларында

кёрюнеди. Сёз ючюн, *ариу* деген сёзню быллай магъаналары бардыла:

1. Адамны кёлю, кёзю да жаратхан. *Ариу адам. Ариу кийим.*

2. Кири болмагъан, кирленмеген. *Ариу арбаз. Ариу суу.*

3. Адамгъа асыу болгъан, иги. *Ариу сёз. Ариу ийис. Ариу кгъылыкгъ.*

Биринчи магъанасына *чырайлы*, экинчи магъанасына *таза, кирсиз*, ючюнчю магъанасына уа *хычыуун, жаггъымлы* деген сёзле синонимле боладыла.

Бу сёзле (*ариу — чырайлы — таза — кирсиз — хычыуун — жаггъымлы*) кеслери араларында да синонимледиле: *ариу адам, чырайлы адам, таза адам, кирсиз адам, хычыуун адам, жаггъымлы адам; ариу кийим, чырайлы кийим, таза кийим, кирсиз кийим, хычыуун кийим, жаггъымлы кийим.*

Бир магъанада бир бирге синоним болгъан сёзле бир бирлерин алышындырадыла. Бу юлгюледе аллай сёзле быладыла: *ариу — чырайлы, таза — кирсиз, хычыуун — жаггъымлы*. Башха-башха магъаналада бир бирге синоним болгъан сёзле уа бир бирлерин алышындыралмадыла, сёз ючюн: *ариу — таза — жаггъымлы, чырайлы — кирсиз — хычыуун*. Бир бирлерин алышындырыр ючюн, синонимле бир кибик сёзле бла жюрюрге керекдиле: *ариу адам, чырайлы адам; таза суу, кийим, арбаз: кирсиз суу, кийим, арбаз; хычыуун сёз, адам; жаггъымлы сёз, адам.*

15-чи §. Сёзлени синоним тизгинлери

Бир бирге синоним болгъан сёзле барысы да бирге синоним тизгинни кёурайдыла. Синоним тизгинни кёурагъан сёзле бир затны, бир шартны, бир ишни, бир халны билдиредиле: *кгара эрик — хогулт* (хол.-быз. гов.) — *гюрегей — кзыфца* (малкъ. гов.); *жарлы — мискин — факзыр; айлан — жюрю; ишле — урун; акзырын — тынч.*

Синоним тизгинни сёзлеринден бири стиль энчилиги болмагъан, эркин жюрютюлген, мардаланнган, магъанасы тизгинни бирси сёзлеринден эсе кенг сёз болады. Анга баш сёз дейдиле. Башда кёргюзтюлген тизгинледе аллай сёзле быладыла: *кгара эрик, жарлы, айлан, ишле.*

Синоним тизгинни кёурамында бош сёзле бла бирге кёош сёзле, сёз бирлешле, фразеологизмле, айтымла

окъуна боладыла: бош сёз бла къош сёз (*сабырлан — сабыр бол, шекер — бал туз, кючден — кючден-бутдан*); сёз бла сёз бирлеш (*эрттенли — эрттенли бери, талай — бир ненча, бирча — бир кирик*); сёз бла фразеологизм (*кючден — аманны кебинден, кёп — эл бла бир, ариу — сурат кирик*); сёз бла айтым (*къайдам (къарач.) — ким биледи, сёзсюз — сёз жокъ, баям — билген аллахды*).

Синоним тизгинде къуралмагъан сёз бла бирге къуралгъан сёзле, тамырлары башха сёзле бла бирге тамырлары бир сёзле тюбейдиле: *бош — бошуна, осал — болумсуз — болмачы, эм — эмда, ий — ийха, тоба — тобасто, чёк — чёгеле; гудучу — гудукай — уручу — урлака, ким эсе да — биреу — биреулен, аны себепли — аны ючюн, талай — бёлек — бир талай, азай — азлан — аз бол — кемлен — кем бол*.

Къарачай-малкъар тилде синоним тизгинлени асламысы эки, юч, төрт сёзден къураладыла, алай беш, алты, жети эм андан да кёп сёзлери болгъан синоним тизгинде да аз туюлдуле: *алай — алай а — алай болгъанлыкъгъа — алай болгъаны ючюн — болсада, бош — бошуна — бошунагъа — бошха — бошдан — бош алай, адакъа — хораз — къыттай — къычырыучу — гугурук — гугурукгу — тауукъ эркек, башсыз — телибаш — суубаш — гаккыбаш — жекбаш — хыярбаш — миябаш — сылхырбаш — гагайбаш — сылхыр д. а. к.*

Синоним тизгинни сёзлери стиль эм жюрютюлюу жаны бла бирге келишмейдиле. Сёз ючюн, *бош* деген сёз литература тилде, аны синонимлери уа — *бошуна, бошунагъа, бошха, бошдан, бош алай* — сёлешиу тилде жюрютюледиле. *Хораз, адакъа* малкъарлыланы, *гугурук, гугурукгу* къарачайлыланы тиллеринде хайырланыладыла. Бу сёзлени *гугурук* дегенлери сёлешиу тилни сёзюдю, къалгъанлары уа литература сёзледиле. *Къыттай, къычырыучу* басхан-чегем говорда, *тауукъ эркек* малкъар говорда жюрютюледиле.

Синоним тизгинни жаланда къарачай-малкъар сёзле угъай, ала бла бирге башха тилледен алыннган сёзле да, бир-бирде уа аллай сёзле кеслери да къурайдыла: *боюнлукъ — шарф* (орус.), *чыккыр — бёчке* (орус), *ишеклик — гурушха* (къаб.-черкес), *тынч — ырахат* (арап), *кирсиз — таза* (фарс), *булутлу — мутхуз* (дюгер), *бал туз — шекер* (фарс); *футболчу — футболист, хораз* (фарс) — *адакъа* (къаб.-черкес), *мал* (арап) — *хайыуан* (арап), *адабият* (арап) — *литература* (орус) д. а. к.

16-чы §. Синонимлени жаратылыуларына себеп болгъан шартла

Къайсы тилде да синонимле кѣпден-кѣп бола, аланы жангыдан-жангысы тууа барадыла. Къарачай-малкъар тилде да хал алайды. Ол затха быллай шартла себеп боладыла:

1. Тилде бир-бир сѣзлени къысхара барыулары: *уручу — уру, кемчилик — кемлик, огъурлулукъ — огъурлукъ* д. а. к.

2. Къош сѣзлени бош сѣзле бла алышынуулары: *батан эт — батанла, чапыракъ эт — чапыракълан, гебен эт — гебенле, бай бол — байыкъ — байыкълан, алай болгъанлыкъгъа — алай, эмда — эм, неда — не, бир-бирде — бирде* д. а. к.

3. Жалгъаулары неда къош сѣзню бир кесегини магъаналарыны тас болуулары: *букъ — бугъун, олсагъат — олсагъатдан — олсагъатлай, тюртсѣз — тюртчю, бедербет — бедер* (къарач. *бетсиз*) д. а. к.

4. Жазыучулары, алимлини жангы сѣзле къураулары: *базгъын — базынуулу — базынныгъыч* («Немец капут!» — дейди Башир базынныгъыч болгъан заманында. Тѣппеланы А. Ташыуул), *ачуулан — ачыусун* («Жибер!» — деди Каракай, Мухтарны алай уллу, кесини уа гитче болгъанына ачыусунуп. Толгъурланы З. Жетегейле), *кѣргюзме — кѣргюзтюм, ангылам — ангылатым, къошакъ — къошум, интернационализм — ортакъ сѣз* д. а. к.

5. Башха тилледен сѣзле алыу эм аланы жюрютюу: *генерал — ийнарал, конфет — кампет, футболист — футболчу, адабият — литература, маданият — культура* д. а. к.

6. Литература тил бла диалектлени эм сѣлешуи, бош тилни бирге байламлылыкълары: *чага — кифе* (малкъ. гов.), *адакъа — хораз — кыттай* (б.-ч. гов.) — *кычырычу* (б.-ч. гов.), *къара наныкъ — тужур* (хол.-быз. гов.) — *зюдюр* (малкъ. гов.); *ур — жетдир* (бош тил.), *сѣлеш — жанша* (сѣл. тил) д. а. к.

7. Литература тилни къарачай эм малкъар тюрлюлерини барлыкълары: *алгъадан* (малкъ.) — *алгъатын* (къарач.), *ачытхы* (малкъ.) — *ачытхыч* (къарач.), *адакъа, хораз* (малкъ.) — *гугурукгу* (къарач.), *малта* (малкъ.) — *тепле* (къарач.) д. а. к.

8. Сѣзню тилни бир кесегинден башха кесегине ѳтюую: *къазауат — уруш* (*уруш* деген этимден), *иш хакъ — айлыкъ* (*айлыкъ* деген сыфатдан), *бий — бай*

(бай деген сыфатдан), *сермеш* — *тюйюш* (*тюйюш* деген этимден) д. а. к.

9. Сёзню грамматика формасыны лексикаланыуу (сёзге ётуюу): *къадар* — *жазыу* (*жазыу* деген этим атдан), *сохта* — *окъуучу* (*окъуучу* деген этимсыфатдан), *туурам* — *туурагъан* (*туурагъан* деген этимсыфатдан), *анда-санда* — *бир-бирде* — *бирде* (*бир* деген санауну орунлаучу болуш формасындан), *биргелей* — *бирге* (*бир* деген санауну бериучю болуш формасындан) д. а. к.

10. Сёзню магъанасыны энчи сёз болууу: *къыр* — *къол* (*къол* деген сёзню «тар аууш» деген магъанасындан), *тёбен жан* — *этек* (*этек* деген сёзню «тиширыуну белинден энишгесин жапхан кийими» деген магъанасындан), *ёнкюч* — *борч* (*борч* деген сёзню «ёнкючге алынган зат» деген магъанасындан) д. а. к.

11. Эвфемизмлени (адепсиз, намыссыз, эриши неда адам айтыргъа уялгъан сёзлени орунларына жюрютюрча сёзлени, фразеологизмлени) хайырланыуу: *рак* — *атайтмаз*, *эр* — *баш ие*, *бууаз* — *ауур*, *къартай* — *уллай*, *урла* — *къол жетдир*, *къатын* — *юйдеги* — *быстырбаш*, *жыртхыч* — *жанлы* д. а. к.

17-чи §. Синонимлени стиль жаны бла хайырланылыулары

Синонимле тилни байлыгъын кёргюзтедиле. Ала сёзлени магъаналарын иги, толу ачыкъларгъа болушадыла. Аны себепли синонимлени тизгинлери не къадар уллу, кёп сёзлю болсала, тил да ол къадар бай болады. Суратлау литературада ала эркин жюрютюледиле, текстде бир сёзню къайтарып турмаз ючюн, аны синонимлери бла хайырланыргъа керек болады.

Синонимлени энчиликлери аланы хайырланылыуларында ачыкъланадыла. Ала тилде магъана эм стиль жаны бла хайырланыладыла.

Синонимлени магъана жаны бла баш къуллукълары белгилеу (кесгинлеу) бла алышындырыуду.

Белгилеучю (кесгинлеучю) къуллукъну синонимле, бир бири ызларындан келип, тамамлайдыла. Сёзню ызындан келген синонимни аны магъанасын толу, тынгылы ачыкъларгъа, кесгинлерге болушады, сёз ючюн: *Арыдым*, *уллу талдым*, *кесим сау кючден къалдым* (Б. А.). *Ай да*, *кюн да тутуладыла аны ючюн*, *титирейдиле*, *къалтырайдыла аны ючюн* (фольк.). *Жарыкъ сёзле*, *ачыкъ сёзле*, *зууулдап*, *жюрекледен къанат къагъып чыггадыла* (С. А.).

Синонимлени алышындырыучу кълукълары аланы бирини орунуна башхасыны жюрютюлююнде кёрюнеди. Башда айтылгъаныча, бир бирни жаланда магъана, стиль эм жюрютюлюю жаны бла бирча, бир бирден башхалыкълары болмагъан синонимле алышындырадыла: *Отарланы Исмайлыны бу иши кзарачай-малкзар тил билимде жангы жетишимди* («Заман»). *Бу вопросну юсюнден кзарачай-малкзар лингвистикада эки тюрлю оюм жюрютюледди* (Будайланы А. Ж.). *Орфографияны жорукъларыны 1970-чи жылда басмаланган жыйымдыгъында тилибизни кёп вопросу эсге алынмай кзалгъанды* (Ахматланы И., Гузеланы Ж.). *Тюз жазууну жорукълары 1961-чи, 1964-чю жыллада бираз тюрленгендиле, игилендирилгендиле* (Бёзюланы А. Ж., Жаболаны М. Т.).

Синонимлени бирин башхасы бла алышындырыуда кшош энчи атланы кысхартыуну магъанасы уллуду. Юч-тёрт, бир-бирде уа андан да кёп сёзден кзуралгъан энчи атланы текстде талай кере кайтарыргъа тюшеди. Кысхартылып жазылмасала, ала текстни уллу, стиль жаны бла да тапсыз кёргюзтедиле. Аны себепли аланы кысхартып жюрютюу кенг хайырланылады: *Американы Бирлешген Штатлары — АБШ, Кзбарты-Малкзар кзырал университет — КзМКзУ, Кзбарты-Малкзар Республика — КзМР, бийик окзуу юй — вуз, запись актов гражданского состояния — загс* д. а. к.

Синонимле стиль жаны бла эки тюрлю кзуллукуну тамамайдыла: стиль айырыу кзуллукуну эм керти стиль кзуллукуну.

Синонимлени стиль айырыу кълукълары аланы тилни кайсы стилинде жюрютюлгенлери кёргюзтеди: *урла — сыпырт / сыпыр* (кзарач.) (бош тил.), *ачыулан — чамлан* (бийик) — *теп* (сёл. тил.), *уллу — алф* (фольк.) — *мазаллы* (бийик) д. а. к.

Аланы керти стиль кзуллукуларына сёзю магъанасына кшошулгъан стиль энчилик берген кшошакъ магъана билдиреди. Сёз ючюн, *чалгъычы — гашиперт* деген синонимлени биринчи сёзлерини стиль энчилиги жокъду, мардаланган сёздю. Аланы экинчи сёзлери уа бу сёзю билдирген «кырдыкны чалыучу адам» деген магъананы масхара этип, чалгъычыны керти чалгъычы болмагъанын чертип айтылгъанын кёргюзтеди. Юлгю: */Кёккёз:/ Налжан, кюнюнг ахшы болсун! — Ахшылыкъ кёр! — Гашиперт а юйдемиди? — Кёккёз, муну масхаралагъанынгы бир кзоймайса...* (Гулаланы Б. Жаяу жолчукъ).

Синонимлени магъана эм стиль жаны бла кьуллукълары бир бирлери бла байламлыдыла. Аллай сёзлени стиль (бегирекда керти стиль) энчиликлери аланы магъаналарын бир кесек тюрлендиредиле: *кюл — харх эт* (къаты кюл), *биш — бишеклен* (иги, тынгылы угъай, жарты биш), *кенг — кенгай* (бек кенг), *уллу — деу* (бек уллу), *кючлю — деменгили* (бек кючлю) д. а. к.

ИШЛЕ

26-чы иш. Синонимлени окъугъуз. Аланы тамырлары бирчаларын бла тамырлары башхаларын айырып жазыгъыз.

Турдур — тургъуз, теп — тепчи, аман — осал — болумсуз — къарыусуз, иги — ахшы — аламат, бугъумуч — бугъунчакъ — букъгъуч, аша — ауузлан, кёрюм — кёрюмдю, ариу — таза, адакъа — хораз — къыттай, биш — бишеклен, уручу — гудучу, бош — бошуна — бошунагъа — бошдан.

27-чи иш. Сёзлени синонимлерин табып, аланы тизгинлерин толу жазыгъыз.

Юлѳкѳу, ишле, ахшы, аша, сѳйѳюмлю, айтхылы, жалынчакъ, комбайнчы, къара эрик, котур, бишлакъ бишген, биреу, ненчау, кѳксюл, тилчи, къарыулу.

Ю л г ю л е: *букъ — бугъун, жутдай — жутдакай, къара эрик — хогулт — гюрегей — къыфца.*

28-чи иш. Сёзлени жазыгъыз. Аланы башхалыкъларын кѳргюзтген кысыкъланы тюплерин ызлагъыз. Ол кысыккъла сёзлени къалайларындадыла: тамырларындамыдыла огъесе жалгъауларындамыдыла? Сёзле бир бирге синонимлемидиле огъесе бир сѳзню тюрлюлеримидиле? Нек?

Гелля — келля, къоншу — хоншу, къонгуроу — къонгурау, гюлте — кюлте, дукъум — тукъум, биз — миз, чай — шай, таз — тас, фатеген — патеген, факъырачы — пакъырачы, дуппур — туппур, туркъу — дуркъу.

29-чу иш. Тамырлары бир синонимлени бла бир сѳзню морфология тюрлюлерин айырып жазыгъыз. Аланы бир бирден не башхалыкълары барды? Ол башхалыкъ сёзлени тамырларындамыды огъесе жалгъауларындамыды?

Айланчук — айланжук, кеп — кепчи, кёп — кёпчю, къуру — къургъакъсы, юйренчик — юйренчек, ашамнш — аштапар, бугъумуч — бугъунчакъ, жылымды — жылымдыкъ, чалкъы — чалгъы, ариука — ариучукъ, къарадура — къарамай, юркек — юркюуюк, чайнек — чайник, бузлауукъ — бузкъаудан, томуроу — томурау, ийменч — ийменчек, бугъумуч — бугъулуч.

30-чу иш. Синонимлени окъугъуз да, аланы литература тилде жюрютюлген сёзлерин бла литература тилде жюрютюлмеген сёзлерин айырып жазыгъыз:

Тургъуз — турдур, бугъумуч — букъгъуч, юлёкью — къуллю, чага — кифе, махтанчакъ — махтаннгыч, адакъа — къыттай — къычырыучу — хораз, чыпын — тахан, серукку — серрай, табакъ — чырча, ал бота — гефхин, гири — кырка, хобуста — хабусто, хатлама — халтама, жугар — беккяхын, къостел — чыккыр.

31-чи иш. Сёзлени бир тюрлюери литература тилде, бирси тюрлюери уа сёлешиу тилде неда диалектде жюрютюледиле. Аланы айырып жазыгъыз.

Къаура — къарыуа, кёргюз — кёргюч, тукъум — дукъум, факъыр — пакъыр, фатар — патар, туйюлдю — тюлюйдю, ёксюз — ёскюз, гелля — келля, чибижи — чибижий, байлам — байлау (грамматикада), хомух — хёмух, кёпюр — кёфюр, алыкъа — алыкъын, болжал — молжал, бел бау — бел мау, ючюн — ючю, чай — шай, эке — экен, душман — тушман, хатлама — халтама, ахлу — ахлы.

32-чи иш. Сёзлени синонимлерин табыц, аланы стиль энчиликлерин кёргюзтюп жазыгъыз.

Ю л г ю л е: *ишле* — *урун* (китап), *уллу* — *деменгили* (бийик) — *мазаллы* (фольк.), *чап* — *атыл* (бош тил.), *чага* — *кифе* (малкъ. гов.).

Аша, бугъумуч, ал бота, олтур, жаз, аман, иги, ариу, хораз, юлёкью, эшме, къадар, ёкюн, жёткер, чыккыр, къара наныкъ, мылы, къууан.

33-чю иш. Сёзлени къарачайлыла жюрютгенлерин бла малкъарлыла жюрютгенлерин айырып жазыгъыз. Бу сёзле бир бирге синонимлемидиле огъесе бир сёзю тюрлюлеримидиле?

Ултха — улха, къыртыш — къырдыш, биз — миз, томуроу — томурау, къонгуроу — къонгурау, илгик — ил-

гек, кесеу — кёсеу, кьоншу — хоншу, чалгъычы — чалкычы, киеу — кюеу, мирзеу — мюрзеу, чыккыр — жыккыр, бычхы — мычхы, кьарс — харс, туман — тубан, кукук — гугук, хыра — хыре, кьоргъашин — кьоргъашын, буйрек — бюрек, кётюр — кёлтюр, курт — кюрт (сугроб), чимди — чимде, харф — хариф, кезлеу — кёзлеу, эфенди — афенди.

34-чю иш. Сёзлени биринчи кьауумлары бир сёзню тюрлюлери угъай, синонимле нек болгъанларын, экинчи кьауумлары уа синонимле угъай, бир сёзню тюрлюлери нек болгъанларын ангылатыгъыз.

1. Генерал — ийнарал, пристав — пурустоп, майдал — медаль, конвой — каммой, кастурун — кастрюл, абычар — офицер, кемпет — конфет, ящик — ашчик, столб — ысталба, картоф — гардош (къарач.).

2. Фатыуа — фатауа (къарач.), медирсе — медиресе, туман — тубан (къарач.), юйренчек — юйренчик, айланчук — айланжук, гелля — келля (ц. диал.), арабий — ярабий, кьоншу (къарач.) — хоншу, чай — шай, кьарс — харс (къарач.), чибижи — шибижи (къарач.), хычын (къарач.) — хычин, ирик — ирк (къарач.), дуппур — туппур, курт тауукъ (ц. диал.) — гурт тауукъ, гогуш — кокуш (ц. диал.).

35-чи иш. 26-чы — 34-чю ишлени окъугъуз да быллай сорулагъа жууапла жазыгъыз: 1) тамырлары бир синонимлени бла бир сёзню эки тюрлюсюню бир бирге не затлары ушайдыла? 2) аланы бир бирден башха этип тургъан энчиликлери неди эм ол сёзлени къалайларындады: тамырларындамыды огъесе жалгъауларындамыды? 3) сёзлени бу эки тюрлюсюню сёзлюкде берилиулеринде не башхалыкъ барды?

36-чы иш. Сёзлени магъаналарында не башхалыкъ болгъанын ангылатыгъыз.

Кёп — кёпчю, биш — бишеклен, кьуру — кьургъакъсы, ауузлан — аша, олтур — чёк, чап — сызыл, омакъ — ариу, уручу — гудучу, бошай — бош бол, ачыулан — къыз — теп — къутур.

37-чи иш. Бу кьош сёзлени бир бирден не башхалыкълары барды? Быллай сёзле синонимлемидиле огъесе бир сёзню тюрлюлеримидиле? Кесигиз да былагъа ушаш онушар сёз жазыгъыз.

Ёрге-энишге — энишге-ёрге, ачыгъаууз — ауузачыкъ, ахлу-жууукъ — жууукъ-ахлу.

18-чи §. Паронимлени ангылатыу

Паронимле (грек тилде *para* — «кзатында» + *опута* «ат» деген магъананы билдиреди) тилни бир кесеги болгъан, тамырлары бир, эшитилиулери, жазылыулары да бирге жууукъ, магъаналары уа башха сёзледиле: *боюнлукъ* (кашне, шарф) — *боюнчакъ* (галстук; минчакъла), *татыулу* — *татымлы*, *кзуймуч* — *кзуйрукъ*, *элли* — *элчи*, *байламлыкъ* — *байламлылыкъ* д. а. к.

Быллай сёзлени кзурамларын, магъаналарын да бирге жууукъ этген аланы тамырларыны бирлигиди.

Паронимлени бир-бирлерини айтылыулары бирге бек жууукъду, сёз ючюн: *жауун* — *жауум* (къарач. мылылыкъ), *басыл* — *басын*, *татым* — *татыу*, *кюндеш* — *кюндюш* (ханс) д. а. к. Аны себепли ала омонимлеге ушайдыла. Болсада аланы омонимледен айырып танырча шартла бардыла: паронимлени жазылыулары, айтылыулары да бирге келишмейдиле, омонимлени уа келишедиле: *огзурлукъ* — *огзурлулукъ*, *сабырлыкъ* — *сабырлылыкъ* (паронимле), *сау* — «башланмагъан, бёлюнмеген» — *сау* — «жашап тургъан, ёлмеген», *жаулукъ* — «душманлыкъ» — *жаулукъ* — «тиширыу башына кысхан кийим» (омонимле) д. а. к.

Тамырлары бир синонимлени да бир къауумлары кзурам жаны бла паронимлеге бек ушайдыла: *батмакъ* — *батхакъ*, *байлам* — *байлау* (синонимле), *бузлукъ* — «ууакъ ахча» — *бузукъ* — «затны бузулгъан, жараусуз жери» (паронимле) д. а. к. Алай аланы бирге ушамагъан ышанлары кёпдюле:

1) тамырлары бир синонимлени магъаналары бирчады, паронимлени магъаналары уа бирча туююлдюле: *эшме* — *эшим* (къарач.), *бугзумуч* — *бугзунчакъ* (къарач.) — *букзгзуч* (малкъ. гов.) (синонимле), *татымсыз* — *татыусуз*, *тилчи* — *тилкзаяу* (паронимле);

2) тамырлары бир синонимле бир семантика къауумгъа, паронимле уа башха-башха семантика къауумлагъа киредиле: *гугурук* — *гугурукгу* (къарач.) деген синонимле жанлы затланы кёргюзтедиле, *кюндеш* — *кюндюш* деген паронимлени уа биринчилери жанлы, экинчилери жансыз затланы кёргюзтедиле:

3) тамырлары бир синонимлени бла паронимлени башха сёзле бла синтаксис байламлыкълары бирча туююлдю: *тилчи* — *тилбаракъ* (адам, кылыкъ, къауум) эм

кюндеш (келди, олду, былайдады) — *кюндюш* (жыйдыкь, тапдыкь);

4) тамырлары бир синонимле бир магъаналы, кёп магъаналы да боладыла, паронимле уа жаланда бир магъаналыдыла: *ачыусун* — «бир кесек ачыулан» — *ачыуса* (къарач.) — «тузсун» (паронимле) эм *кзоркзуулу* — *кзоркзунчлу* — 1. «кзоркзургъа болгъан»; 2. «адамны къайгъы этдирген, къайгъылы»; *юсгюр* — *юсдюр* (къарач.) — «къозут» (синонимле);

5) тамырлары бир синонимлени бир-бирлери текстде бир бирни алышындырадыла, паронимле уа алышындыралмайдыла;

6) тамырлары бир синонимле тилни къайсы кесегинде да тубейдиле, паронимле уа жаланда тилни баш кесеклеринде тубейдиле;

7) тамырлары бир синонимлени тизгинлеринде сёзле экиден тогъузгъа дери боладыла, паронимлени тизгинлеринде уа экиден кёп сёз болмайды;

8) тамырлары бир синонимлени тизгинлеринде бош сёзле, къош сёзле да боладыла, паронимлени тизгинлери уа жаланда бош сёзледен къураладыла: *сабырлан* — *сабыр бол*, эм — *эмда*, *айланма* — *айланатур* (синонимле) эм *татым* — *татыу*, *басын* — *басыл* (паронимле).

Паронимлени авторла кеслери къурагъан тюрлюлери да бардыла. Аланы керти паронимледен башхалыкълары — тамырлары башха, магъаналарында байламлыкь болмагъан сёзледиле: *желим* — *желин*, *дугъум* — *дугъума*, *къаныкь* — *къарыкь*, *къуран* — *къурам*, *тер* — *тери*, *къундуз* — *къузгъун*, *карандаш* — *къарындаш* д. а. к.

19-чу §. Паронимлени бир бирден айыралмау эм аны сылтаулары

Паронимлени къатышдырып жюрютюу, бир бирден айыралмау асламысында сёлешиу тилде эсленеди. Болсада къарачай-малкъар тилде бу хал суратлау чыгъармалада да тубейди: *Халиймат эски чирик тёшекни тышын жамай тура эди* (Г. Б.). *Жюн боюнчагъы аны боюнуна эки къат чулгъанынды* (Къ. Хус.). *Олсагъатдан адамла алайгъа басылдыла* (Г. Б.). *Кюреше кетип, от алдыралмагъанында, Хусей моторну бузлугъу болгъанын ангылады* (Гул. Б.).

Бу юлгюледе *чирик*, *боюнчагъ*, *басылдыла*, *бузлугъу* деген сёзле *чирги*, *боюнчукъ*, *басындыла*, *бузлугъу* деген сёзлени орунларына, эсе да, терс хайырланылгъандыла.

Паронимлени бир бирден айыралмауну баш сылтаулары быладыла:

1) тамырлары бир болгъаны бла байламлы, магъаналарында ушашлыкъ: *элли* — «элде жашагъан адам» — *элчи* — «жерчилик бла кюрешген адам», *боюнлукъ* — «пальтону тюбюнден боюннга жылы болур ючюн кийиличю, эни тар, узун жаулукъчукъ» — *боюнчакъ* — «кёлекни неда огъары жанны жагъасыны тюбю бла байланычу быстыр»;

2) бир талайыны жалгъауларыны бирге ушашлыкълары: *бузукъ* — *бузлукъ*, *кюндеш* — *кюндюш*, *жауун* — *жауум*;

3) къурамларын, магъаналарын билмеу, ангыламау;

4) ала кёргюзтген затланы бирге ушашлыкълары: *кёзлюк* — *кёзюлдюреуюк*;

5) ала кёргюзтген затланы бир затда, бир жерде, бир заманда д. а. к. хайырланылыулары: *жауум* — *жауун* (жерге мылылыкъ бериуде хайырланыладыла), *кёзлюк* — *кёзюлдюреуюк* (кёрюр ючюн хайырланыладыла), *боюнлукъ* — *боюнчакъ* (боюннга къысыладыла);

6) бирча сёзле бла келишиулери (сёз тутушла къураулары): *боюнлукъ* — *боюнчакъ* (ариу, эски, жангы, сыйлы, багъа, къолан, кишмир, импорт д. а. к.), *тилчи* — *тилкъау* (адам, сабий), (ашны, шорпаны, этни, кёгетни) *татыуу* — *татымы*.

20-чы §. Паронимлени стиль жаны бла хайырланылыулары

Паронимле тилни кесгин, ачыкъ, сейирлик этедиле. Аны себепли ала бла сёз устала, жазыучула, поэтле эркин хайырланадыла.

Паронимле стиль жаны бла тюрлю-тюрлю къуллукъланы тамамлайдыла. Сёз ючюн, бу назму юзюкде *татыулуду* — *татымлыды*, эм проза юзюкде *басылгъан* — *басынган* деген паронимле айтылгъан затха адамны ийнаыуун кючлендиредиле:

*Татыулуду, татымлыды ашыбыз,
Залимледен кзутулгъанды башыбыз.*

(С. А.)

*Кючден басылгъан ачыууму тегерегиме басынган
тенглерим жангыдан кзозгъадыла (Т. А.).*

Паронимлени стиль къуллукъларын авторла кеслери

къурагъан (жалгъан) паронимле да тамамлайдыла. Алай паронимле бла хайырланыугъа, аланы литература эм башха чыгъармалада билип, иш этип жюрютюуге паронимазия дейдиле.

Сёз ючюн:

*Къозла уа — ма къозула,
Ичлери тыкъла, токъла,
Тёп-тёгерекле, топла.*

(Г. М.)

Бу тизгинледе *къозла — къозула* деген жалгъан паронимле гиперболаны къурайдыла.

Быллай сёзле самаркъаулагъанны да билдиредиле:

*Аны къуру сыйларгъа угъай, сыйпаргъа да керек
эди (Г. Э.).*

Жалгъан паронимлени араларында, аланы бирге ушаш жазылыуларындан бла эшитилиулеринден сора да, байламлыкъ болады. Сёз ючюн, *тер — тери* деген сёзлени бирге байламлы этген терни терини юсюнде къуралыу-чусуду. Ол байламлыкъ бла поэт терни образын кючлендирир ючюн, алай бла уа окъуучуну эсин анга игирек бурур ючюн хайырланады:

*Терибизни тер басып,
Урунабыз къадалып.
Алчылыкъны алабыз,
Хар ишни тап мадарып.*

(Къ. Хаж.)

Сёзлени магъаналарын эм стиль къуллукъларын иги билмеу неда алагъа тийишлисича эс бурмау аланы тюз хайырланыугъа чырмау боладыла. Суратлау литературада анга шагъатлыкъ этген шартла бардыла. Сёз ючюн, *къарыл — къаныкъ, муркку — муртку* деген сёзлени этимологияларын иги билмеуню эм анга эс бурмауну хатасындан, бир-бирде аланы бирлерини орунларына башхалары жюрютюледиле: *Кёп жилигъандан, жашчыкъны ёнчюгю къарылгъанды, ол сууукъдан кёгергенди (Къ. Хус.). Бир кесекден, ёнчюм къаныгъып, тамагъым кзургъакъсып, стаканнга узалдым (Г. Э.). Анда-мында*

сарггалгзан муркку терекле бата баргзан кюнню кёзюнде жылтырайдыла (З. Ж.).

Бу юлгюледе белгиленген сёзле бла фразеология тутушла терс, ёню кзарыкзгзанды, муртку дегенлени орунларына, хайырланылгзандыла.

Паронимле бла тюз хайырланыр ючюн, аланы энчиликлерин, омонимледен бла тамырлары бир синонимледен не башхалыклары болгзанларын иги билирге эм этимологияларына тынгылы эс буругъа керекди.

ИШЛЕ

38-чи иш. Паронимлени бла тамырлары бир синонимлени айырып жазыгъыз. Экилерини да магъаналарын айтып ангылатыгъыз.

Айланма — айланатур, боюнлукъ — боюнчакъ, татым — татыу, тилчи — тилбаракъ, байлам — байлау, элли — элчи, батмакъ — батхакъ, жауун — жауум, татымсыз — татыусуз, бугъумуч — бугъунчакъ, эшим — эшме, абонент — абонемент, бузукъ — бузлукъ, ашамлы — ашашлы, ашыгъыулу — ашыгъышлы, илгич — иликич, жалынчакъ — жалынгыч, бузлауукъ — бузкъаудан, ачуса — ачулан.

39-чу иш. 38-чи иштеги паронимле бла сёз тутушла къурагъыз.

40-чы иш. Бу сёзлеге пароним болгзан сёзле табып жазыгъыз. Паронимлени магъаналарын айтып ангылатыгъыз.

Ю л г ю л е : *татыулу — татымлы, ашашлы — аш-тапар.*

Татыулу, басыл, кюндеш, тилбаракъ, кёзлюк, кюлкюлю, огъурлукъ, байламлыкъ, жашырын, ашам, тилкъау, битим, жыйын, жууаплы, бёлюм, жагъым, ёчлен, алдауукъ.

41-чи иш. Айтымланы, скобкаладагъы сёзледен келишмегенлерин кетере, жазыгъыз.

1. Биз кюз артында колхозну терек бахчасында (кёзюла, кёзюла) жыйгзанбыз. 2. (Къузгъуннукъу, къундузнукъу) — энчи, бёрюнюкю ортакъ (н. с.). 3. Къюлан къунажин (желим, желин) сала башлагзанды. 4. Къурутулгзан (дугъумадан, дугъумдан) этилген чайны ийиси

ариу болады. 5. Резинка шакъы бла жазылгъандан эсе (карандаш, къарындаш) бла жазылгъанны тынч къырады. 6. Адамла аны тегерегине (басылдыла, басындыла). 7. Жашла бассейнде жууунургъа (абонент, абонемент) алгъандыла. 8. Талай жылны тешек саусуз болуп тургъан анабыз энди адам (къуранына, къурамына) къошулгъанды. 9. Къанатлыгъа алтын чалдиш да (бугъойду, бугъоуду) (н. с.). 10. Махти (бузлугъу, бузугъу) болгъан сагъатны ишлерча этгенди.

42-чи иш. Айтымланы, белгиленген сёзлерин керекли сёзле бла алышындырып, жазыгъыз. Ол сёзлени магъаналарын ангылатыгъыз.

1. Саматны жюреги чанчды, кёзю-башы тегерек айланды, бетин *тин-тери* басды (Ш. Х.). 2. Эшитиледи сюлесинни даууру, эшитиледи *туз киштикни* гырнауу (Э. О.). 3. Кёп жилигъандан, аны *ёнчюгю кзарылгъанды*, сууукъдан къоллары, бети къызаргъандыла (Кз. Хус.). 4. Бир кесекден *ёнюм кзаныгъып*, тамагъым къургъакъсып, стаканнга узалдым (Г. Э.). 5. Ол а кесини тюрсюнлю *кзарындашларына* махтана эди (Кз. Хус.). 6. Аппа уа жашчыкъны аягъында жарасын жылы суу бла жууду, тазалады, сора *кзаншау чапыракъ* салып байлады (З. Ж.). 7. Бабын *чирик* тешегини тышын алышындырды, жастыкъ тышланы да жууду (Г. Б.). 8. Масхутну *кюлкюлю* жаш болгъанын элде хар ким да биле эди (К. Х.). 9. Айыу *дугъумну* суймей эди, ол а аны тешигинде бите эди (н. с.). 10. Бири дугурман сокъур, бири *кзырау* сокъур, мен ала бла къалай жашау этейим! (Ш. М.)

43-чю иш. Эки-эки берилген сёзлени паронимле болгъанларын бла паронимле болмагъанларын айырып окъугъуз.

Желин — желим, татыу — татым, чирги — чирик, кёзлюк — кёзюлдюреуюк, къоз — къозу, къарындаш — карандаш, басыл — басын, бузукъ — бузлукъ, къундуз — къузгъун, тин-тер — тин-тери, туз киштик — тюз киштик, муркку — муртку, къуран — къурам, элли — элчи, жауум — жауун, татымлы — татыулу, бёлюм — бёлек, байрым — байрам, байлам — байлау, ыйых кюн — бир ыйыкъ.

44-чю иш. Скобкаладагъы сёзлени хайырланып, паронимле бла сёз тутушла къурап жазыгъыз.

Басыл — басын (төгерегине, къаты, иги, тюпге, гебенге, тишге, алмалагъа), бузукъ — бузлукъ (адам, ахча, сагъат, кёп), кюндюш — кюндеш (къатын, жырт, къатхан, къарт, чыкъ басхан), татымлы — татыулу (туз, аш, сёлеш, сёз, чибижи), кюлкюлю — кюлкючу (иш, хапар, адам, жаш).

АНТОНИМЛЕ

21-чи §. Антонимлени ангылатыу

Бирси тилледеча, къарачай-малкъар тилде да магъаналары бирге арталлыда келишмеген, бир бирге чюйре болгъан сёзле бардыла. Аллай сёзлеге антонимле дейдиле (грек. тилде *antý* — «къажаяу» + *опута* — «ат» деген магъананы билдиреди). Антонимле логика-семантика жаны бла бирге келишедиле, тюрсюнню, татыуну, заманны, орунну, халны, ишни д. а. к. башха затланы билдиредиле: *акъ* — *къара*, *ачы* — *татлы*, *эртте* — *кеч*, *ары* — *бери*, *жаз* — *къыш*, *ач* — *жап*, *агъар* — *къарал* д. б. Аланы лексика (сёз къурау), грамматика формалары бирге келишедиле эм кеслери да тилни бир кесеги боладыла. Сёз ючюн, *ач* — *жап* деген антонимлени лексика эм грамматика формаларын тенгleshдирип кёрейик: *ачыкъ* — *жабыкъ*, *ачыл* — *жабыл*, *ачаргъа* — *жабаргъа*, *ачхан* — *жапхан*, *ачыу* — *жабыу*, *ачал* — *жабал*, *ачып* — *жабып*, *ачдыр* — *жапдыр*, *ачыучу* — *жабыучу*. Лексика формалары — сыфатла *ыкъ* жалгъау бла къуралгъандыла. Грамматика формаларыны да хар тюрлюсюню жалгъауу бирди: этимни зорлаучу айырмасыныкы — *-ыл*, белгисиз формасыныкы — *-аргъа*, этим ат формасыныкы — *-ыу*, этимчаны озгъан заман формасыныкы — *-хан* д. а. к.

Антонимле синонимлеча, омонимлеча, бир сёзню тюрлюлерица эм паронимлеча эркин тюбемейдиле. Сёз ючюн, къарачай-малкъар тилде тилни болушлукъчу кесеклеринде (*угъай-хау* деген кесекчикледе болмаса), санаулада антонимле болмайдыла, алмашлада да бек аз тюбейдиле. Антонимле тилни бу кесеклеринде кёпдюле:

а) этимледе: *ал* — *бер*, *бар* — *кел*, *элт* — *келтир*, *мин* — *тюш*, *туу* — *ёл*, *кюл* — *жиля*, *олтур* — *тур*, *жан* — *ёчюл*, *башла* — *боша*, *кир* — *чыкъ*, *къууан* — *жарсы* д. б.:

б) сыфатлада: *ариу* — *эриши*, *ачы* — *татлы*, *акъ* — *къара*, *аман* — *иги*, *уллу* — *гитче*, *жумушакъ* — *къаты*,

сууукъ — жылы, жарыкъ — кзарангы, батыр — кзор-
кзакъ д. б.;

в) сөзлеуледе: ары — бери, аз — кеп, алгъа — артха,
анда — мында, эртте — кеч, алгъын — бусагъатда,
терк — акъзырын, эрттенликде — ингирде, ёрге — эниш-
зе д. б.;

г) атлада: бушуу — кзууанч, шуёх — душман, кюн-
батыш — кюнчыгъыш, жаз — кзыш, кече — кюн, батыр-
лыкъ — кзоркзакълыкъ, жууукъ — жау, аппа — ынна,
ата — ана, эгеч — кзарындаш д. б.

Къарачай-малкъар тилде антонимле сёзню кеп магъа-
налылыгъы бла да, синонимле бла да байламлыдыла.
Аны быллай юлгюде кёрюрге боллукъду. Сёз ючюн,
ауур деген сёзню «базманда кеп тартхан», «кыйын»,
«жарашыусуз» деген магъаналары бардыла: *ауур жюк*,
ауур иш, *ауур адам*. Аны биринчи магъанасына *женгил*,
экинчисине *тынч*, ючюнчюсуне *жарашыулу* деген сёзле
антонимле боладыла: *ауур жюк* — *женгил жюк*, *ауур*
иш — *тынч иш*, *ауур адам* — *жарашыулу адам*. Алай
бла, *ауур* деген сёз юч антоним къауумну къурайды:
ауур — *женгил*, *ауур* — *тынч*, *ауур* — *жарашыулу*. Бу
сёзлени синонимлери да (ауур иш — кыйын иш, тынч
иш — женгил иш, жарашыулу адам — келишиулу адам)
талай антоним къауумну къурайдыла: *тынч* — *кыйын*,
жарашыулу — *жарашыусуз*, *келишиулу* — *келишиусюз*.
Алай бла, тилде сёзлени магъаналарыны антонимлери
боладыла, ала уа (антонимле) синоним тизгинлени къу-
райдыла.

Магъаналары бир бирге чюйре болгъанлыкъгъа,
стиль жаны бла башхалыкълары болгъан сёзле антоним-
ле болмайдыла. Сёз ючюн, *акъыллы* — *тели*, *ариу* — *эри-*
ши, *уллу* — *гитче*, *сюел* — *олтур*, *тур* — *жат* деген сёз-
лени стиль жаны бла бир бирден башхалыкълары жокъ-
ду, аны себепли ала антонимледиле. *Акъыллы* — *сылхыр*
(бош тил, эриши сёз), *ариу* — *эришика* (бош тил. жийирг.),
гитче — *мазаллы* (сёл. тил.), *акъыллы* — *башсыз* (сёл.
тил.), *сирел* (бош тил.) — *олтур*, *тур* — *тёнгере* (бош тил.
эриши сёз) деген сёзле уа антонимле туююлдюле, не
ючюн дегенде, аланы стиль энчиликлери бирге келиш-
мейдиле.

Бир бирге толу антоним жалаанда бир магъаналы
сёзле боладыла, сёз ючюн: *ары* — *бери*, *кюнлюм* — *чегет*,
кзап-кзара — *чыммакъ* д. а. к. Кеп магъаналы сёзле уа
бир бирге толу антоним болмайдыла. Аланы магъанала-
рыны асламысыны антонимлери болмайдыла. Сёз ючюн,
ата деген сёзню беш магъанасы барды: 1. «сабийи бар

неда болгъан эр киши»; 2. кёпл. сан. «ата-бабала»; 3. «бир затны мурдорун салгъан адам»; 4. «сабийлери аталарына айтыучу сёз»; 5. «къартайгъан эр кишиге кесинден гитчеле сыйлап айтыучу сёз». Антонимлери бу магъаналаны жаланда биринчилерини бла бешинчилерини бардыла, ала кеслери да *ана* деген сёздедиле: 1. «сабийли тиширыу»; 2. «къартайгъан тиширыугъа кесинден гитчеле сыйлап айтыучу сёз». *Башла* — *боша* деген этимлени биринчилери бир магъаналыды: «бир затны этип тебире»; экинчилери уа кёп магъаналыды: 1. «бир затны этип битдир, ахырына жетдир»; 2. «къайда болса да окъууну тауус»; 3. «биреуден, бир затдан (ала ёлюп, тас болуп д. а. к.) айырыл»; 4. «бир зат этерге заман тап». Бу сёзле (*башла* — *боша*) бир бирге антоним жаланда биринчи магъаналарында боладыла. Анга быллай юлгюле шагъатлыкъ этедиле: *ишни башла* — *ишни боша*, *университетни боша*, *школну боша*; *саулугъундан бошады*, *эгечинден бошады*; *ойнаргъа бошамайма*, *солургъа бошамайды*.

22-чи §. Антонимлени къуралыу эм магъана жаны бла тюрлюлери

Къуралыуларына кёре, антонимле бош антонимлеге бла къош антонимлеге эм тамырлары бир антонимлеге бла тамырлары башха антонимлеге юлешинедиле. Къарачай-малкъар тилде антонимлени хазнасы къалмай бош сёздедиле, аланы къош сёз болгъанлары аз тюбейдиле, кеслери да асламысында сыфатладыла: *узунетек* — *къысхаetek*, *уллуаууз* — *гитчааууз*, *жукъакъаш* — *къалынкъаш*, *бийиктабан* — *алашатабан*, *чыммакъ* — *къапкъара*, *акъсюек* — *къарасюек*, *эркегырыу* — *тиширыу*, *бююн* — *тамбла*.

Тамырлары бир антонимле жаланда тюз сыфатлада боладыла, аны себепли ала аздыла: *къарыулу* — *къарыусуз*, *акъыллы* — *акъылсыз*, *насыплы* — *насыпсыз*, *билимли* — *билимсиз*, *тёзюмлю* — *тёзюмсюз* д. б. Быллай сёзлени магъаналарыны бир бирге чюйреликлерин аланы жалгъаулары кёргюзтедиле. Къарачай-малкъар тилде антоним магъанада жаланда *-лы* — *-сыз* жалгъаула жюрюйдюле.

Тамырлары бир антонимлени айтылгъан, жазылгъан да бирча этгенлери, эсе да омоним магъанада да жюрюгенлери, боладыла. Аллай антонимлеге сёзню ичиндеги антонимле (неда омоантонимле) дейдиле. Къарачай-малкъар тилде омоантонимлеге быллай

сёзлени санаргъа боллукъду: *борч* (Аны манга борчу барды) — «берлик зат» эм *борч* (Мени анда борчум барды) — «аллыкъ зат»; *къозу* (Сен аны къозут) — «ачыуландыр» эм *къозу* (Сен анга къозу) — «ачыулан»; *жанла* (Былайгъа жанла) — «жууукъ кел» эм *жанла* (Былайдан жанла (къарач.)) — «ары кет» д. б.

Т а м ы р л а р ы б а ш х а а н т о н и м л е къарачай-малкъар тилде эркин жюрютюледиле. Ала атлада, сыфатлада, этимледе, сёзлеуледе, алмашлада тубейдиле: *бушуу* — *къууанч*, *кече* — *кюндюз*, *жаш* — *къыз*; *уллу* — *гитче*, *тамата* — *кичи*, *таза* — *кир*; *элт* — *келтир*, *жат* — *тур*, *ал* — *бер*; *артха* — *алгъа*, *терк* — *акъзырын*, *бюгюн* — *тамбла*; *ол* — *бу*, *аргъы* — *берги*, *быллай* — *аллай* д. б.

Тамырлары башха антонимлени быллай тюрлюлери да бардыла: а н т о н и м л е - э в ф е м и з м л е. Антонимле-эвфемизмле эриши, тапсыз эшитилген сёзлени орунларына хайырланылгъан ариу, тап сёзледиле. Сёз ючюн, *жаш* — *къарт* деген сыфатла антонимледиле. Алай *къарт* деген адамны жанына тиерге боллукъду. Аны себепли ол сёз, *уллайгъан* деген сёз бла алышындырылса, тапды: *жаш* — *уллайгъан*. *Эр* — *къатын*, *къысыр* — *бууаз* деген антонимлени экинчи сёзлери да аллайладыла. Аланы да *бийче*, *ичли* деген сёзле бла алышындырыргъа боллукъду: *эр* — *бийче*, *къысыр* — *ичли*.

Сёзлени араларында магъана жаны бла чюйреликни даражасына кёре, къарачай-малкъар тилде антонимле эки баш къауумгъа юлешинедиле: 1) магъана жаны бла чюйреликни кёбее неда азая баргъанын кёргюзтген антонимле эм 2) магъана жаны бла чюйреликни тюрленмеуюн кёргюзтген антонимле.

Магъана жаны бла чюйреликни кёбее неда азая баргъанын быллай антонимле кёргюзтедиле: *ариу* — (сюйдюмлю) — *эриши*, *эриши* — (жапысыз) — *ариу*, *акъыллы* — (эсли) — *акъылсыз*, *акъылсыз* — (эссиз) — *акъыллы* д. а. к. Бу юлгюледе чюйреликни баш чегини бла ахыр чегини арасын скобкаладагъы сёзле (сюйдюмлю, жапысыз, эсли, эссиз) кёргюзтедиле. Сёз ючюн, ариулукъну даражасы *ариу* деген сёзден эсе *сюйдюмлю* деген сёзде азды, *жапысыз* деген сёзден эсе *уа эриши* деген сёзде кёпдю. *Керти* — *ётюрюк*, *бирге* — *башха*, *бар* — *жокъ*, *угъай* — *хау*, *кир* — *чыкъ*, *жандыр* — *ёчюлт* дегенча сёзлени араларында уа чюйреликни тюрлендирген, аны кёбее неда азая баргъанын кёргюзтген, сёзле жокъдула. Быллай сёзлени бирин угъайлагъан сёз бирсини

магъанасын билдиреди: *керти тюйюлдю — ётюрюкдю, жокъ тюйюлдю — барды* д. а. к.

Башда кёргюзтүлген антонимле (бош антонимле эм къош антонимле, тамырлары бир антонимле эм тамырлары башха антонимле) лексика антонимледиле.

Къарачай-малкъар тилде грамматика антонимле да кёпдюле. Ала этимлени формаларыдыла: этимчала (*бара — келе, олтуруп — туруп, баргъанлай — келгенлей, кзууана — жарсый, баргъынчы — келгинчи*), этимсыфатла (*баргъан — келген, кетерик — келлик, жатыучу — кзобуучу*), этим атла (*барыу — келиу, кетиу — келиу, олтуруу — туруу*), этимни белгисиз формалары (*барыргъа — келирге, жатаргъа — кзобаргъа, алыргъа — берирге*), этимни къарыулаучу формалары (*алал — берал, элтал — келтирал, минал — тюшал*), угъайлаучу формалары (*бармазгъа — келмезге, алмай — бермей, минме — тюшме*) д. б. Быллай омонимле бир тамырдан да къураладыла: *барыргъа — бармазгъа, айтыу — айтмау, кёрюп — кёрмей, кзошар — кзошмаз, билген — билмеген* д. б.

Антонимлени бир талайыны магъаналары түрленип, эсе да магъаналарында чюйрелик кетип, аладан жыйымдыкъ магъаналы къош сёзле, бегирекда атла бла сёзлеуле, къуралгъандыла: *баш-аякъ, ата-ана, сатыу-алыу, келген-кетген, алым-берим, алыш-бериш* (атла); *анда-мында, ары-бери, ёрге-энишге, алай-былай, алгъа-артха* (сёзлеуле) д. б.

Тилни мардаларына келишгенлерине / келишмегенлерине кёре, антонимле эки түрлю боладыла: тилде эркин жүрюген антонимле эм авторла кеслери къурагъан антонимле. Тилде эркин жүрюген антонимле литература тилни сёзлеридиле. Аланы юсюнден башда айтылгъанды. Авторла кеслери къурагъан (контекст) антонимле кёп хайырланылмайдыла, кеслери да асламысында поэзияда түбейдиле. Алада магъана жаны бла чюйрелик хазна билинмейди. Бу назмулада белгиленнген сёзле аллай антонимледиле:

*Болду сенде, эски юйюм,
Тююм да, жилауум да.*

И

(М. К.)

*Узакъдамы, жуукъдамы,
Жашаудамы, жомакъдамы,*

*Эртте-эртте, бек эртте
Чыпчыкчыкъ жашап болгъанды...*

(Е. М.)

*Къууана, кыйнала жүреги,
Бу уллу, тынгысыз дуняда —
Хар жара да болур дей иги,
Умут юзмей жашайды адам.*

(Б. А.)

Магъаналарына кёре, антонимле тюрлю-тюрлю къауумлагъа юлешинедиле. Къарачай-малкъар тилде антонимле тилни бирси кесеклеринден эсе сыфатлада аслам тюбегенлери себепли, бу шартны антонимлени-сыфатланы юлгюсюнде кёргюзтейик. Аллай антонимле быллай магъаналаны билдиредиле:

1. Затны ышанын: *иги — аман, къаты — жумушакъ, ариу — эриши, жангы — эски.*

2. Затны ёлчемин: *кенг — тар, алаша — бийик, узун — къысха, уллу — гитче, ауур — женгил.*

3. Затны хайырлылыгъын, сыйлылыгъын: *хайырлы — хайырсыз, керекли — керексиз, жараулу — жараусуз, сыйлы — сыйсыз.*

4. Заманны: *бурунгу — бусагъатдагъы, эрттеги — шёндюгю, кечеги — кюндюзгю, жайгъы — къышхы, эртенги — ингирги.*

5. Адамны акъылын: *ангылаулу — ангылаусуз, акъыллы — акъылсыз, башлы — башсыз, акъыллы — гели, эсли — эссиз, билимли — билимсиз.*

6. Адамны, малны кыылыгъын: *жарашыулу — жарашыусуз, келишиулю — келишиусюз, огъурлу — огъурсуз, жууаш — огъурсуз.*

7. Адамны, малны физиология халын: *къарыулу — къарыусуз, саулукълу — ауруулу, жаш — къарт, токъ — ач.*

8. Адамны психология халын: *жарыкъ — мудах, багъыр — къоркъакъ, чомарт — кыызгъанч.*

9. Адамны тыш кёрюмюн: *арыкъ — семиз, базыкъ — назик, ёсюмлю — ёсюмсюз, чырайлы — чырайсыз.*

10. Адамны жыл санын: *къарт — жаш, тамата — кичи.*

Синонимлеча, тамырлары бир сёзлеча, паронимлеча, омонимлеча, антонимле да тизгинле кзурайдыла. Аланы кзурагъан сёзле, магъаналарыны бирге келишмеулуклерине, бир бирге чюйреликлерине кёре, бирча неда бирге бек жууукъ боладыла. Сёз ючюн, *аман — иги, акзыллы — тели, сууукъ — исси, жаш — кзарт, олтур — тур, хайыр — хата, кзарыулу — кзарыусуз, элт — келтир, тамата — кичи, жиби — кзуру* деген сёзле аллайладыла, аны себепли аланы хар экиси антоним тизгинди. Бу сёзлени хар бирини синонимлери бардыла. Аланы бирлерини магъаналары бирге бек жууукъдула, сёз ючюн: *иги — ахшы, тели — акзылсыз, кзарыулу — кючлю, исси — кзызыу, хата — заран, хайыр — файда, кзарыусуз — кючсюз. Аны себепли аман — ахшы, акзыллы — акзылсыз, кзарыусуз — кючлю, сууукъ — кзызыу, хайыр — заран, хата — файда, кзарыулу — кючсюз* антонимледиле. *Аман — осал — болмачы, иги — алапат — тауушлукъ, акзылсыз — жарты, акзыллы — эсли — факмулу, элт — чапдыр, кзуру — кзургзакъсы* деген синонимлени магъаналары уа бирге алай жууукъ туююлдуле. *Иги — осал, ахшы — болмачы, аман — алапат, аман — тауушлукъ, осал — алапат, болмачы — тауушлукъ, акзыллы — жарты, акзылсыз — факмулу, чапдыр — келтир, жиби — кзургзакъсы* деген сёзле бир бирге антоним болмагъанлары аны ючюндю.

Антонимлени тизгинлерин тюз тохташдырыр ючюн, бу затланы билирге керекди:

1) бир бирге антоним болгъан сёзлени синонимлерин эм ала кзурагъан тизгинлени;

2) магъаналары бирча сёзле да, магъаналары бирге жууукъ сёзле да синонимле болгъанларын;

3) магъаналарыны бирге келишмеулуклери, чюйреликлери бирге жууукъ сёзле антонимле болмагъанларын; антонимле жаланда магъаналарыны бирге келишмеулуклери, чюйреликлери бирча сёзле болгъанларын.

Башда айтылгъаннга быллай юлгюле шагъатлыкъ этедиле:

*кзарыулу — кзарыусуз
кючлю — кючсюз*

*улла — гитче
тамата — кичи
мазаллы —*

акъыллы — тели
эсли — эссиз
ангылаулу — ангылаусуз
англы — ангсыз
оюмлу — оюмсуз
акъылман —

жарлы — бай
къолайсыз — къолайлы
борбайсыз — борбайлы
факъыр —
мискин —

Бу сёзлени тизгин жазылгъанлары антонимледиле, баш энишге жазылгъанлары уа — синонимле. *Мазаллы, акъылман, факъыр, мискин* деген сёзлени антонимлери жокъдула. Антонимлени тизгинлеринден эсе синонимлени тизгинлери кёп сёзлюдюле. Ол а къарачай-малкъар тилде антонимледен эсе синонимле талай кере кёп болгъанларына шагъатлыкъ этеди.

Паронимленича, антонимлени тизгинлерини да жалаңда экишер сёзлери болады. Сёз ючюн:

1) лексика антонимлени тизгинлери: *къууанч — жарсыу, бар — кел, къарыулу — къарыусуз, эрттенги — ингирги, махтаулу — сёгюмлю;*

2) грамматика антонимлени тизгинлери: *къууанган — жарсыгъан, барып — келип, олтуруу — туруу, келтирт — элтдир.*

Бир-бирде бир сёзге эки сёз неда эки сёзге эки сёз бирча антонимлик этедиле. Аллаы сёзле толу синонимле боладыла. Сёз ючюн, *аман* деген сёзге *иги — ахшы* деген толу синонимле антонимдиле. *Бусагъатда — шёндю* эм *эртте — бурун* деген толу синонимле да бир бирге антонимледиле. Болсада ол синонимледен бири антоним тизгинге къошулмайды. Алай бла, *аман — иги* неда *аман — ахшы, бусагъатда — эртте, шёндю — эртте, бусагъатда — бурун, шёндю — бурун* антонимледиле (эм антоним тизгинледиле), *аман — иги — ахшы, бусагъатда — шёндю — эртте — бурун* деген сёзле уа антонимле (эм антоним тизгинле) туююдюле. Быллаы кезиуледе сёз антонимлени тюрлюлерини юсюнден барыргъа керекди. Синонимленича, антонимлени да тюрлюлери боладыла; сёз ючюн: *аман — иги* (ахшы), *аман — ахшы* (иги), *бусагъатда — эртте* (бурун), *бусагъатда — бурун* (эртте), *бусагъатда* (шёндю) — *эртте* (бурун) д. б.

24-чю §. Антонимлени стиль жаны
бла хайырланылыулары

Къарачай-малкъар фольклорда, бегирекда нарт сёзде бла элберледе, антонимле бек эрттеден хайырланыладыла. Ала чюйре образланы къуараргъа, тенгleshдирилени кючлю этерге болушадыла: *Ахшы атаны жашы иги, ахшы ананы кзызы иги; Ачыу — душман, акзыл — дос, акзылынга акзыл кзош; Билимли ёлмез, билимсиз кёрмез; Ахшыны махтасанг, жарашыр, аманы махтасанг, ажашыр; Къаргъыш этген кзатынды, алгъыш этген алтынды.* (Нарт сёзле.) *Не атасы тапмагъан, не анасы тапмагъан; Таудан, тюзден жыйылама, минг тешикке кзуюлама; Келмей да болмаз, кетмей да кзалмаз; Жыйсам — жумдурукъ, жайсам — ундурукъ; Жай кийинир, кзыш тешинир.* (Элберле.)

Антонимле тюрлю-тюрлю стиль мурат бла суратлау литературада кенг хайырланыладыла. Сёз ючюн:

1) образны кючлер ючюн, къайтарылып-къайтарылып бериледиле:

*Батырлыкъ — жюгю кзамача,
Кзоркзакълыкъ — гумух салтача.
Батырлыкъ кзорур журтунгу,
Кзоркзакълыкъ кёмер отунгу.*

(М. К.);

2) затланы тенгleshдирип, алагъа багъа бичер мурат бла:

*Жашчыкъ, бюгече таугъа
Бла санга мен жомакъ
Айтыргъа сюе эдим.
Кече — кзара, тау а — акъ.*

(Къ. Кз);

3) бир бирге чюйре затланы, ышанланы, болумланы экилерин да жаратханын билдирип ючюн:

*Билим — дуняны жарыгъы,
Керекди ол кзаргха, жашха.*

(М. К.)

Тюз да, тау да кёк кырдыкга
Бёленсин...

(Ш. С.);

4) бир бирге чойреликлери болуп, тенглеширилген затладан, ышанладан, болумладан бирин кери этип, бирин жаратханын чертир ючюн¹⁶:

Ишлегенни — кёлю жарыкъ,
Ишлемеген болур жазыкъ.

(М. К.)

Хорлау бер тюз адамгъа,
Жол бермейин терс даугъа!

(Кз. Кз.)

Бир-бирде образны кючлю этер ючюн, синонимлени тизгини бла антонимлени тизгини бир бири ызларындан бериледиле:

Къыйынды тилкъау, сангырау харипге,
Къыйынды жолда абынган сокъургъа да;
Къыйынды суратча *эссиз телиге*,
Къыйынды *эсли, акъылман* гуппургъа да...

(Бай. А.)

Жазычула, поэтле, кеслерини чыгъармаларына ат атагъанда, антонимле бла кёп хайырланадыла: «Къара ат акъ къарда ёледи», «Къууанчым, жарсыуум», «Эри къарт, юй бийчеси да къарт» (Кз. Кз.); «Сууукъ, исси да кюйдюрюп бетлерин», «Бериу — алыуду» (Б. Х.); «Тюзлюк бла терслик» (С. А.); Сууукъ да, жылы да болгъанма» (Кз. А.); «Иги бла аман» (У. О.).

Антонимле фразеологизмлени къурауда да белгили жерни аладыла: *баш бла тюп бла да жюрю, ары — оракъ бери — чалгъы, акъдан къара танымагъан, уллу башын гитче этип, башын тюбюне айландыр, бериден ары жууукъду* д. б.

¹⁶ Фомина М. И. Современный русский язык: Лексикология. М.: Высш. шк., 1990, 150-чи б.

ИШЛЕ

45-чи иш. Бу сёзлени бир бирден магъана жаны бла не башхалыкълары барды?

Бийик — алаша, ёрге — энишге, ариу — эриши, кёп — аз, актъ — къара, къарыулу — къарыусуз, бар — кел, элт — келтир, жаш — къарт, толу — кем.

46-чы иш. Бу антонимлени къуралыу жаны бла бир бирден не башхалыкълары барды? Быллай антонимлени эки тюрлюсюне да онушар юлгю жазыгъыз.

Билимли — билимсиз, анда — мында, акъыллы — акъылсыз, акъыллы — тели, кече — кюндюз, къарангы — жарыкъ.

47-чи иш. Бу антонимле тилни къайсы кесеклеридиле? Тилни ол кесеклери болгъан жыйырмашар антоним жазыгъыз.

Анда — мында, кёп — аз; ариу — эриши, таза — кир.

48-чи иш. Тилибизде атланы, сыфатланы, этимлени, сёзлеулени хар бирине сегизишер антоним жазыгъыз.

49-чу иш. Сёзлени антонимлерин табыгъыз. Аланы хар бири бла айтымла къурап жазыгъыз.

Бай, къолайсыз, кеч, аман, жер, ата, къыз, актъ, къызгъанч, къаты.

50-чи иш. Сёзлеге антоним болгъан, тамырлары бир эм тамырлары башха сёзле табып жазыгъыз.

Къарыулу, окъуулу, жараулу, къолайлы, болумсуз. билимсиз, кючлю, окъуусуз, болмачы.

Ю л г ю: *билимсиз — билимли — къарангы.*

51-чи иш. Сёзлени антонимлерин, синонимлерин да табып, сёз тутушла къурап жазыгъыз.

Иги, аман, ариу, кёп, бай, жарлы, уллу, тамата, бусагъатда, къарыусуз.

Ю л г ю: *Иги адам — ахшы адам — аман адам — осал адам — болмачы адам — болумсуз адам — жарау-суз адам.*

52-чи иш. Сёзлени антонимлерин табыгъыз да, аланы экилери бла да айтымла къурап жазыгъыз.

Сол, акъ, кенг, эртте, узун, керти, жарыкъ, сууукъ.

53-чю иш. Айтымланы жазыгъыз. Алада антонимледен къуралган къош сёзлени табыгъыз да, магъаналарын ангылатыгъыз. Къош сёзлени бла аланы къурагъан антонимлени магъаналарында не башхалыкъ барды?

1. Анда-мында ойнай тургъан сабийле, жолдан кетип, чалманнга не хунагъа къысылып, анга сейир этип къарайдыла (Х. М.). 2. Шо муну сиз тамата эгечигизча кёрюп, хурмет этала эсегиз, манга — тамата къарындашыгъызгъа — къурман болуп, шежда этип, кече-кюн да атымы ауузугъуздан кетермей туругъа борч тьююлмюдю? (Т. З.) 3. Ким эсе да къл ачханын кёргенде, кеслерин тыялмагъан бир къауумла, арлакъдан-берлакъдан да секирип, Биязуркъаны тьююп башладыла (Г. Б.). 4. Аслан бла Зула аякълашып-башлашып жатсала да, хуна тешикледен ургъан сууукъну кючюн сел этер муратда, Шахша ёчюле баргъан отну ышыра турду (Э. О.). 5. Бизде къыз сабий жюрюп тебирегенлейине, ма бу затлагъа юретип башлайдыла: бийни-кълуну баласы деп къарамайдыла (Къ. Н.). 6. Не ары чалгъы, бери оракъ болуп, келген-кетгенлеге сибиртгилик этип турду эсе да, киши бёрк кийдирмеди (Т. З.). 7. Эртте-кеч болса да, баям, бу иш бизсиз мажарыллыкъ болмаз (Гул. Б.). 8. Атам-анам кимге берселе да, не ишим барды, кетеме (Э. О.). 9. Тиширыула, ары-бери женгил айлана, ишни ауурлугъун тамблагъа къоймай, бюгюн бошаргъа кюреше эдиле (Х. М.). 10. Да бюгюн-тамбла деп айталмайма, алай аланы ишлери, эшта, айдан кёпге созулдукъ болмаз (Ш. Х.).

54-чю иш. Айтымлада, назму юзюкледен да антонимлени табыгъыз, ала тилни къайсы кесеклери болгъанларын ангылатыгъыз.

1. Аны ючюн, суйсенг, эшикни, терезени да ачып тур, суйсенг, этип тур (Г. Б.). 2. Сагъытны ичи, тышы да бирден къабына турса да, кесин тыяргъа кюрешеди (Къ. А.). 3. Бу зат Дамашны кече элгендирип уяндыра, кюндюз жюрегин кемире эди (Къ. Н.). 4. Этген бек тюз этесиз, алай аны сизге хатасы болмаса, не хайыры боллугъун бирда ангылаялмайма (Х. М.). 5. Не тийреде, не аргъы, не берги тешледе жер къарасы эсленмейди (Т. З.). 6. Жаланда адамды, адам — ачлыкъда да жыр

бла хорлай келген, тынчлыкъда, кыйынлыкъда да —
жыр бла кёл баса, кёл кётюре билген (Б. С.). 7. Бирде
байла бла жарлыла эки айыры болуп туюшгенлери кё-
зюне кёрюнедиле (Г. Б.). 8. Ахырзаман кызыу кюле
тауусула, айлы кечеле, салкын кечеле келедиле (Г. Э.).
9. Гитче уллуну къачын кёре, уллу гитчени аяй, жакъ-
лай жашасала, керти жашау ол боллукъ болур эди
(Кз. Н.). 10. Кеч жатып, эртте тургъан махтаулуду, ан-
сы, сенича, тауукъла бла тенг жатса уа, ким да туруп
эртте (К. Х.). 11. Бу кёп мал сойду, бу уа — аз (Ч. Б.).
12. Халкъыбызны жарсыуун, къууанчын, бюгюнюн, тамб-
ласын да жюрегине кысаргъа, жылытыргъа кюрешген
поэтди (Б. А.).

II. Жарлылыкъ дегенинг да келеди, балачыкъ,
Кюз артында чапыракъ акъгъанлай;
Байлыкъ дегенинг да келеди, балачыкъ,
Жаз башында агъач чакъгъанлай.

(Фольклордан)

Жеринги таулары, тюзлери да
Кюч берди туурада, ташада.
Кыйынлыкъ басханда, тёзюмюнг да
Ушады Малкъарда ташлагъа.

(Б. А.)

Узакъдамы,
Жууукъдамы,
Жашаудамы,
Жомакъдамы
Эртте-эртте, бек эртте
Чыпчыкъчыкъ жашап болгъанды.

(Е. М.)

Хар жан этеди къуллукъ,
Болса да гитче, уллу.

Жарсыу кетер,
Къууанч жетер,
Къоркъма сен.

(Кз. Кз.)

55-чи иш. Антонимлени быллай къауумлагъа юлешигиз; 1) магъана жаны бла чойреликни кѳебе неда азая баргъанын кѳргюзтген антонимле; 2) магъана жаны бла чойреликни тюрленмеужон кѳргюзтген антонимле. Аланы бир бирден не башхалыкълары болгъанын англатыгъыз.

Аман — иги, артха — алгъа, акъ — къара, туура — таша, уллу — гитче, сууукъ — жылы, ачыкъ — жабыкъ, ата — ана, къарангы — жарыкъ, къууан — жарсы, олтур — тур, кир — таза, бийик — алаша, эски — жангы, эрттеги — бусагъатдагъы, бай — жарлы.

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ТИЛНИ ЛЕКСИКАСЫНЫ КЪАУУМЛАРЫ

25-чи §. Сѳзлени къауумлагъа юлешиуню жорукълары

Къарачай-малкъар тилни сѳзлери, кеслерини жаратылыуларына, аланы адамланы къаллай къауумлары жюрютгенлерине, эркин жюрютюлгенлерине бла жюрютюлмегенлерине эм къайсы стильде хайырланылгъанларына кѳре, бирге ушамайдыла.

Сѳзлени бир бирден айырып билирча этген энчиликлени тинтиу лексикологияны баш борчларындан бириди.

Сѳзлени былайда айтылгъан энчиликлерин эсге алсакъ, аланы къауумлагъа быллай жорукълагъа кѳре юлеширге боллукъду:

1) жаратылыуларына кѳре: а) бек эрттеден жюрютюлген сѳзле эм б) башха тилледен аллынган сѳзле;

2) кимле жюрютгенлерине кѳре: а) битеу халкъ жюрютген сѳзле эм б) халкъны кесеги жюрютген сѳзле;

3) къалай жюрютюлгенлерине кѳре: а) эркин жюрютюлген сѳзле эм б) эркин жюрютюлмеген сѳзле;

4) къайсы стильде хайырланылгъанларына кѳре: а) стиль энчиликлери, къошакъ магъаналары болмагъан сѳзле; б) сѳлешуу тилни сѳзлери; в) китап сѳзле.

СѳЗЛЕНИ ЖАРАТЫЛЫУЛАРЫНА КѳРЕ КЪАУУМЛАРЫ

26-чы §. Бек эрттеден жюрютюлген сѳзле

Къарачай-малкъар лексиканы мурдорун бек эрттеден жюрютюлген сѳзле къурайдыла. Ала, къарачайлыланы бла малкъарлыланы ата-бабаларыны тайпалары монгол

тайпала бла бирге жашагъан кезиуден башлап, бусагъат-ха дери тилибизни кесинде, тюрк мурдорда къуралгъан сёзледиле. Кеслери да юч къауумдула: 1) тюрк-монгол сёзле; 2) битеутюрк сёзле; 3) къарачайлыланы бла малкъарлыланы кеси сёзлери.

Тюрк-монгол сёзле тюрк тайпала бла монгол тайпала бирге къатыш, къагъанатлада бирге жашагъан кезиуде къуралгъандыла. Ала тюрк халкълада бла монгол халкълада бирча жюрютюледиле, аланы экилерине да бирча сёзледиле.

Къарачай-малкъар тилде бла монгол тилдеде бирча жюрютюлген 800 чакълы сёз барды ¹⁷. Алай аладан жаланда жюз чакълы бири эркин жюрютюледи. Сёз ючюн, быллайлары: *атчы, кзойчу, малчы, уучу, аракъы, алма, салкъын, кзырпакъ, тамыр, сохан, кзунажин, босагъа, байтал, ёгюз, ала (тюрсюн), алтын, бал, батыр, бажа, жагъа, марал, турма, балчыкъ, дефтер, сакъал, тууар, тюмен, кебек, жомакъ, жарма, нарт, омакъ, оноу, уууч, орам, будай, аякъ, бурчакъ (къудору), бугъа, сокъур, таякъ, къатын, кзара, кир, кесек, эрке, жаншакъ, кzurч, хырха, теке, ёрге.*

Битеутюрк сёзле деп тюрк тиллени бир юйюрюнде къуралгъан сёзлеге айтадыла. Сёз ючюн, къарачай-малкъар тилде аллай сёзлеге тюрк тиллени кыпчакъ юйюрюнде тюбеген сёзлени санаргъа боллукъду. Битеутюрк сёзле къарачай-малкъар тилни сёзлерини асламысын къурайдыла. Аланы да кёбюсю атладыла эм быллай къауумлагъа юлешинедиле:

1) адамны саны-чархы бла байламлы сёзле: *баш, мангылай, бет, кёз, кзаш, аууз, тил, эрин, ууурт, кзулакъ, мыйыкъ, желке, боюн, жюрек, бауур, ёпке, бармакъ, тамакъ, бут д. б.;*

2) жаныуарла эм аланы анатомиялары бла байламлы сёзле: *ат, алаша, ажир, тай, ийнек, бузоу, улакъ, кзаван, тонгуз, ит, киштик, кючюк, аслан, суусар, айыу, эшек; мюйюз, кзанат, кзуйрукъ, жал, тырнакъ, азыу тиш д. б.;*

3) битимле эм аланы анатомиялары бла байламлы сёзле: *арпа, итбурун, кёгагъач, сарымсах, сохан, хууан, харбуз, кзайын, кзарагъач, тал, тобулгъу, эрик, нарат, чынар; бутакъ, кзылкзы, чапыракъ, чирчик, сабакъ, чёп, кзаура д. б.;*

¹⁷ Суюнчев Х. И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977, 16-чы, 146-чы бетле.

4) жууукълукъну билдирген сёзле: *ата, ана, къарын-даш, эгеч, къатын, киеу, келин, къайын, балдыз* д. б.

5) табиьгъат болумла бла байламлы сёзле: *хауа, толкзун, жел, элия, шибиля, жауун, сууукъ, къар, бр-кюн, къарангы, кёк кюкюреу, тёбенниги, боран, къырау, къырпакъ, чыкъ, тейри кзылыч* д. б.;

6) заманны билдирген сёзле: *эрттен, ингир, кече, кюндюз, жаз, жай, кюз, кзыш, жыл, ёмюр* д. б.;

7) топография бла байламлы сёзле: *жагъа, жер, таш, мырды, агъач, кёл, суу, черек, къобан* (къарач.), *биченик, жайлыкъ* д. б.;

8) юй жашау бла, аш-азыкъ бла байламлы сёзле: *тёммек, челек, кзынгыр кзылыч* (суу кзылыч), *сенек, бичакъ, басха, оракъ, чалгзы, биз, сынжыр; боза, гумул, жау, айран, бишлакъ, ун, тюй, бегене, шорпа* д. б.;

9) кийимлени атлары бла байламлы сёзле: *тон, кёлек, кенг этек, кийим, тюйме, жаулукъ, табан, чарыкъ* д. б.

Битеутюрк сёздеде сыфатла, этимле да аз тюйюлдюле. Сыфатланы асламысы затланы шартлары (эски, жангы, терен, бийик, ачыулу, сокзур, къарт, жаш, аман, ахшы д. б.) бла тюрсюнлери (акъ, къара, кёк, сары, боз, кзызыл, жашил д. б.) кёргюзтедиле. Этимле уа ишни (жуу, арт, сеп, къаз, тик, сёк д. б.), кзымылдауну (атла, секир, чап, сюркел, элт д. б.), оюмну бла сезимни (сагъышлан, ойла, оюмла, кзууан, къоркъ, ийнан д. б.), сёлешиюню (айт, шыбырда, сёлеш, кзычыр, жырла д. б.), кёрюнюю (кёр, къара, эсле д. б.) эм башха затланы билдиредиле.

Къарачайлыланы бла малкъарлыланы кеси сёзлери ала халкъ болуп жашагъанлары бери (XV ёмюрден бери), кеслерини тиллерини къуралууу, айныуу бла байламлы жаратылгъан сёздедиле. Аллай сёзле алтмыш-жетмиш чакълы бирчикдиле. Кеслерини да бир къаууму литература тилде (*жугар, гумулжук, гаккы, жёрме, как, жууа, гелеу, кюф, ал бота, гургун, чага* д. б.), башха къаууму уа диалектледе (*мыры* (агъачны къатында неда ичинде талачыкъ), *кифе* (чага), *зюдюр* (къара наныкъ), *кзулло* (юлёкзу), *кырка* (гири), *шыкзели* (артиш), *жыгъери* (юзгеле) д. б.) жюрюйдюле.

27-чи §. Башха тилледен алыннган сёзле

Жашауларыны тюрлю-тюрлю кезиулеринде къарачайлыла бла малкъарлыла кёп халкъла бла экономика, культура, политика байламлыкъ жюрютгендиле: алгъа

иран, арап, фарс, артада уа адыг, орус эм башха халкъла бла. Аны себепли аланы тиллеринде ол халкъланы иги кесек (тёрт мингден асламыракъ) сёзю барды.

Башха тилледен сёз алмай, жаланда кеси сёзлери бла кечининген дуняда бир тил да жокъду, не ючюн дегенде, бир халкъ бла да бир тюрлю да байламлыкъ жюрютмей жашагъан халкъ болмайды. Алайды да, б а ш х а т и л л е д е н с ё з а л ы у т и л н и а й н ы у н у ж о р у г ь у д у.

Къарачай-малкъар тилде дюгер, арап, фарс, къабарты-черкес эм орус тилледен сёзле бардыла.

1. Аллай сёзлени барысындан да, эшта, дюгер сёзле алгъа келген болурла. Не ючюн дегенде, биринчиден, бусагъатдагъы жерлеринде къабартылыла бла черкеслиледен эсе къарачайлыла, малкъарлыла, дюгерлиле эрттеден жашайдыла, экинчиден а, араплыла Шымал Кавказгъа онючюнчю ёмюрден алгъа келмегендиле.

Къарачай-малкъар тилде эки жюз чакълы дюгер сёз жюрюгени белгилиди. Аланы талай къауумгъа юлеширге боллукъду:

1) юй жашау бла байламлы сёзле: *арауан / арауун, басха, шинтик, гүму, гыбыт, чана, тегене, дорласын, кюштел* (ц. диал.), *хырык, чигинжи, ылысхын*;

2) битимлени атлары: *чынар, кырдык, наныкъ, мурса, кзудору, муркку, мырзы* (къайын), *назы, жыгыра, тукзузгю, чум, тюртю, шинжи*;

3) жаныуарланы атлары: *зурнук, токзлу, биттир, мыга, саскы, узада* (юч жылы болгъан къой);

4) кийимле бла байламлы сёзле: *халы, хун, чык, чындай, чубур, юзмелт*;

5) адамны эм жаныуарланы анатомиялары бла байламлы сёзле: *ашхын, базук, бокзур, мугуштук, ушхол* (чеги), *хамхот*;

6) табийгъат бла байламлы сёзле: *дорбун, хуру, шаудан, чегет*;

7) жер-суу атла: *Догзууат* (догъват «чариш этиучю жер»), *Курнаят* (Курон-ват «тирмен болгъан жер»), *Орусундак* (орс фэндаг «акъ жол»), *Фардык* (фердыг «жылтырауукъ сыйлы таш»), *Сурх* (сурх «къызыл»), *Хумашги* (хуым «сюргю»), *Шаушюгют* (сау «къара» + сигит «топуракъ»).

Дюгер сёзле къарачай-малкъар тилде ма г ь а н а эм фонетика ж а н ы бла тюрленип жюрюйдюле.

Аланы бирлерини магъаналарыны саны кёбейген неда азайгъан, башхаларыныкы уа тюрленген этгендиле; сёз ючюн: *шатык* «ачыкъ, жарыкъ, кесгин, назик, та-

тыулу» (сатэг «бишген»), *саскы* (саскэ «ургъуй, ууакъ чибинле, къурт-къумурсха»), *ушхол* (сэуасхола «ёнгеч»).

Ол сёзле фонетика жаны бла былай тюрленип жорюйдюле:

1) сингармонизмни жоругъуна бойсунуп: *чегет* (цэгат), *гебенек* (гебена), *чолпу* (цолпи);

2) назик ачыкълы сёзле базыкъ ачыкълыла болуп: *гымыш* (гэмэх), *ырхы* (эрхэ), *наныкъ* (нинэгъ), *кырдык* (кэрдэг), *гыбыт* (гэбэт), *дырын* (дэрэн);

3) ц кысыкъ ч кысыкъ бла алышынып: *чегет* (цэгэт), *чыгыр* (цэгэр);

4) сёзю ахырында г, гъ зынгырдауукъла к, къ тунакыла бла алышынып: *кырдык* (кэрдэг), *тырхык* (тэрхэг), *ууанык* (уэныг), *наныкъ* (нинэгъ);

5) с кысыкъ ш кысыкъ бла алышынып: *ныгъыш* (нихас), *сагъыш* (сагъэс), *шинтик* (сытэг), *шаудан* (сауэдон), *шинжи* (сындз), *шыты* (сэтэ);

6) къарачай-малкъар тилде жюрютюлмеучю кысыкъ тауушланы алларына неда ахырларына ачыкъ таууш къошулуп: *мысты* (маст), *ишхилди* (скелды), *ыстауат* (стонуат), *шинжи* (сындз), *хыжы* (хэдз).

2. Арап, фарс сёзлени асламысы ислам дин бла байламлы келгендиле; сёз ючюн: *адет*, *дууа*, *ахырат*, *аят*, *ажал*, *азап*, *жаназы*, *жаханим*, *жин*, *жаннет*, *жума*, *кяфыр*, *гяуур*, *зекят*, *зикир*, *азан*, *Аллах*, *амин*, *бисмилляхий*, *жан*, *ибилис*, *ийман*, *къадар*, *кзыбыла*, *кзыямат*, *мёлек*, *молла*, *мурат*, *муслийман*, *осуят*, *файгъамбар*, *фитир*, *садакъа*, *сууап*, *салауат*, *тоба*, *шыйых*, *сюнет* д. б.

Кёрюмдюлю эм кёрюмдюсюз затланы атлары болуп жюрюген арап сёзле да иги кесекдиле: *адеп*, *азап*, *айып*, *акъыл*, *амал*, *берекет*, *даража*, *аманат*, *жууап*, *ишек*, *къауъа*, *себеп*, *фитна*, *хайыр*, *ышан*, *эсеп*, *хурмет*, *тазир*, *таурух*; *арба*, *къала*, *къап*, *майдан*, *сапын*, *сурат*, *тюкен*, *сынжыр*, *адам*, *нал* д. б.

Арап тилден алынган тукъум атланы ичинде жаныуарланы, къумачланы, жасауланы, ашны-сууну атлары, илму эм окъуу-билим бла байламлы сёзле аздыла: *къундуз*, *хайыуан*, *маймул*, *мал*, *пил*; *атлес*, *жаухар*, *инжи*, *къатапа*, *маржан*, *накъут*, *накъыш*; *халыуа*, *къарампил*; *илму*, *медиресе*, *мектеп* (арх.), *фахму*, *алим*, *дерс*, *китап*, *къалам*, *дефтер*, *устаз*, *халат*, *харф*, *хат*.

Адам атла уа белгили жерни аладыла: *Абдул* (къул), *Абдуллах* (Аллахны къулу). *Азрет* (жойюсхан, шыйых), *Алий* (бийик, мазаллы), *Алим* (билимли, ангылаулу), *Жамал* (ариулукъ, чырайлылыкъ), *Жабрайыл* (Аллахны

кючю), *Ибрахим* (халкъланы атасы), *Кямил* (жетген), *Мажит* (махтаулу), *Муса* (сабий), *Окзун* (ызындан барыучу), *Сагъыт* (насыплы), *Тейип* (чомарт, иги), *Хаким* (акъылман) д. б.

Арап тилден алыннган сёзлени ичинде атла бла бирча сыфатла да аслам тюбейдиле: *абадан, хазыр, адил, азат, айбат, факъыр, сабыр, уста, халал, харам, сакъат, харип, алакат, жахил, закий, залим, кеф, зор, ырахат, ыразы* д. б.

Фарс тилден алыннган сёзлени асламысы атладыла, бир кесеги уа — сыфатла. Атланы быллай баш къауумлагъа юлеширге боллукъду:

1) аш-азыкъ бла байламлы сёзле: *жау, жилек, азыкъ, балли, пиринч, хант, харбыз, шекер, шорпа, шаптал* д. б.;

2) юй жашау бла байламлы сёзле: *гёренке, мияла, таба, желим, бахча, мамукъ, хамам, чардакъ, юлле, чыракъ, чарх, челек, шеша* д. б.;

3) кийимле бла байламлы сёзле: *кямар, бота, мес, гебенек, чарыкъ, шалбар, чабыр, тасма, хуржун* д. б.;

4) сатыу-алыу бла байламлы сёзле: *сапын, апасы, дарман, шай* (5 капек), *чилле, сахтиян, гетен, парча, дарий* д. б.;

5) жаныуарланы атлары: *чабакъ, суусар, хораз, къаплан, гаммеш, булбул, къадыр, марал* д. б.;

6) дин бла байламлы сёзле: *абидез, гюнях, намаз, фыйгъамбар, алмосту, деуюр, мажюсю, кёр* д. б.

Сыфатла уа асламысында адамны ышанларын билдирдиле: *батыр, бёкем, жигер, назик, сер, чолакъ, чомарт* д. б.

Къарачай-малкъар тилде арап, фарс сёзлени кёбюсю магъаналары, фонетика къурамлары да тюрленип жүрютюледиле.

Арап, фарс сёзлени магъамаларыны тюрлениулеринде быллай шартла эслендиле:

1) кёп магъаналы сёзлени магъаналарыны саныны азайуу. Сёз ючюн, арап тилде *жума* деген сёзню юч магъанасы барды: «бирге окъулгъан дууа», «байрым кюн», «ыйыкъ», къарачай-малкъар тилде уа жаланда бир — «байрым кюн». *Жаннет* деген сёз арап тилде «терек бахча», «ол дуняда зауукълу жашау» деген магъаналада жүрютюледиле. Къарачай-малкъар тилде уа аланы биринчиси хайырланылмайды. Фарс сёздеде да хал алайды:

фарс тилде

уста — «устаз», «усталыгъы болгъан адам», «профессор», *чыракъ* — «лампа. фонарь», «жарыкъ»

къарачай-малкъар тилде

уста — «усталыгъы болгъан адам», *чыракъ* — «лампа, фонарь»;

2) кѣп магъаналы сѣзлени магъаналарыны саныны кѣбейиуо:

арап тилде

къагъыт — «жазыу эм башха ишле этер ючюн хайырланылыучу зат», *нур* — «жарыкъ»

къарачай-малкъар тилде

къагъыт — «жазыу эм башха ишле этер ючюн хайырланылыучу зат», «письмо», «документ», *нюр* — «жарыкъ», «суююм, адамны кесине тартхан кюч»

фарс тилде

чарх — «арбаны дингили», *шаптал* — «къабугъу тюклю, къызгъылдым-сары, суулу кѣгет (персик)»

къарачай-малкъар тилде

чарх — «арбаны дингили», «балтаны, бичакъны д. а. к. башха затланы жютю этер ючюн хайырланылыучу, ташдан этилген тѣгерек адыр», *шаптал* — «къабугъу тюклю, къызгъылдым-сары, суулу, татлы кѣгет (персик)», «къызгъылдым-сары, суулу, татлы кѣгет (абрикос)».

Бир-бир арап, фарс сѣзлени къарачай-малкъар тилде жангы магъаналары кеслерини биринчи магъаналары бла байламлыкъларын тас этип, алагъа омонимле болгъандыла: арап тилде *ахырзаман* I. «жашауну тауусулуу» — *ахырзаман* II «бек къарыулу, кючлю, деу»; фарс тилде *чарх* I «арбаны дингили» — *чарх* II «организм» д. б.;

3) бир магъаналы сѣзлени магъаналарыны тас болуулары, башха магъанада жюрютюлюулер:

эзэб — «къатын алма-
гъан, эрге бармагъан»,
гъэмэл — «умут»

азап — «къыйынлыкъ, бушуу,
жарсыу», къарач. «адам терс-
лиги, этген хатасы ючюн сы-
нагъан зат», амал — «мадар,
жол»

хийар — «наша», чэтр —
«салкъынлыкъ»

хыяр — «бахчада битиучю,
биширилип ашалыучу, уллу
битим», чатыр — «палатка».

Къарачай-малкъар тилде арап, фарс сёзлени фонети-
ка жаны бла тюрленип жюрютюлюулерин къарачай-мал-
къар фонетиканы быллай жорукълары бла байламлыды:

1) сингармонизм: *дарман* (дэрман), *асыл* (асил), *хыяр* (хийар), *ахыр* (ахер), *зыраф/сыраф* (исраф) д. б.; 2) протеза: *ораза* (рузэ), *ырахат* (рахат), *ыразы* (рази) д. б.; 3) эпентеза: *ибелис* (иблис), *къудурет* (къудрет), *медиресе* (медресе) д. б. 4) эпитеза: *фахму* (фахм), *илму* (илм), *ырысхы* (ризкъ) д. б.; 5) в къысыкъны ахырда, гъ къысыкъны сёзню аллында бла ахырында, б, д, г къысыкъланы уа сёзню ахырында жюрютюлмеулерин: *хауа* (хава), *ауаз* (аваз), *халат* (гъалат), *харип* (гъэриб), *медет* (медед), *мурат* (морад), *чыракъ* (черагъ), *байракъ* (бейраг), *жууап* (жауаб), *адеп* (адеб) д. б.; 6) кк, къл, къш, кр, кър къысыкъ бирлешлени сёзню ахырында жюрютюлмеулерин: *ишек* (шакк), *акъыл* (акъл), *сатыр* (сатр), *зикр* (зикр), *накъыш* (накъш) д. б.; 7) бош сёзледе эки ачыкъны бирге жюрютюлмеулерин: *азан* (аазан), *алим* (аалим), *зауукъ* (заукъ), *къауум* (къаум) д. б.

Арап, фарс сёзле къарачай-малкъар тилде сёз къурауда белгили жерни аладыла. Морфология эм синтаксис мадарла бла ол сёзледен жангы сёзле къуралгъандыла: *адеп* — *адепли*, *адепсиз*, *адеплилик*, *адепсизлик*, *адепле*; *хазыр* — *хазырлыкъ*, *хазырлан*; *таза* — *тазалыкъ*, *тазала*; *ийман* — *ийманлы*, *иймансыз*, *иймансызлыкъ*; *къагъыт* — *къагъытчы*; *нюр* — *нюрлю*, *нюрсюз*, *нюрлен*; *ийман-ислам*, *сатыу-алыу*, *кюч-къууат*, *сыйхурмет*, *мал-мюлк*, *къагъыт-къалам*, *ахча-бохча*, *харбузхууан*, *адеп-къылыкъ* д. а. к.

3. Къарачай-малкъар тилде жюзден аслам къабартычеркес сёз барды. Ала къабартылыла бла черкеслиле

Шымал Кавказгъа келгенли бери (XV ёмюрден башлап) жюрютюледиле эм быллай къауумлагъа юлешинедиле:

1) юй жашау бла байламлы сёзле: *сех* (сэх), *сире* (сырэ), *хаух* (хъэку), *быкзы* (пкъо), *шапа* (пщэфІэ) д. б.;

2) ашарыкъланы атлары: *хантус* (хъэнтхъуыпс), *къояжапха* (кхъуейжъапхъэ), *илибже* (лыбжъэ), *баста* (пІастэ), *халыу* (хъэлу), *мырзай* (мэрзэй) д. б.;

3) кийимлени, къумачланы атлары: *гефхин* (ц. диал.)/*ал бота* (кІэпхын), *лаудан* (лэуданэ), *хар* (къарач.)/*гуржаба* (хъар), *санжѣх* (сэнжэху), *бѣхция* (босцей) д. б.;

4) битимлени атлары: *чибижи* (шыбжий), *наша* (наще), *къушхамиш* (къушхъэмышх), *быхы* (пхъы), *зынтхы* (зэнтхъ) д. б.

Къарачайлыла бла малкъарлыла къабарты-черкес сёзлени бир талайын магъана, фонетика жаны бла да тюрлендирип жюрютедиле. Сёз ючюн, къабартылыла бла черкеслиле *орайда* деп жырны къаллайына да, къарачайлыла бла малкъарлыла уа жаланда келин келтирген тойда айтылгъан жыргъа айтадыла. *Илибже* къабартылылада бла черкеслиледе этни къаллайындан да (тауукъну, къойну, тууарны д. а. к.) этилген ашды, къарачайлылада бла малкъарлылада уа *илибиже* деп жаланда къанатлыны этинден этилген ашха айтылады. *Лаудан* деп къарачай-малкъар тилде чилле къумачха, къабарты-черкес тилде уа ол къумачдан этилген жаулукугъа айтылады. Къарачай-малкъар тилни къарачай тюрлюсюнде *хар* гуржабады, къабарты-черкес тилде уа сеткады.

Къабарты-черкес сёзлени къарачайлыла бла малкъарлыла кеслерини фонетикаларыны жорукларына бойсундуруп жюрютедиле. Ол жорукъла быладыла:

1) сингармонизм: *гефхин* (кІэпхын), *сире* (сырэ), *жиу* (ежъу), *хомух* (хуэмышу) д. б.;

2) басымны сёзню ахыр бѣлюмюне тюшюю: *адакъа* (адакъэ), *шакъа/шакъы* (шакъэ), *шибилъ* (щыблэ), *шапа* (пщэфІэ) д. б.;

3) сёзню аллында къысыкъ бирлешлени жюрютюлмеулери: *быхы* (пхъы), *ушкок* (шхонч), *шапа* (пщэфІэ), *быкзы* (пкъо) д. б.;

4) сёзню ахырында пс, шх, тх, нч къысыкъ бирлешлени жюрютюлмеулери: *хантус* (хънтхъупс), *зынтхы* (зэнтхъ), *ушкок* (шхонч), *къушхамиш* (къушхъэмышх) д. б.;

5) в, щ къысыкъланы къарачай-малкъар тилни кеси сёзлеринде жюрютюлмеулери: *гузаба* (гузэвэн), *шибилъ* (щыблэ), *къушхамиш* (къушхъэмышх) д. б.;

6) п къысыкъны къарачай-малкъар тилни кеси сёз-

лерини алларында хазна тюбемеую: *баста* (пIастэ), *быхы* (пхъы), *быкзы* (пкъо) д. б.

28-чи §. Дюгер эм адыг тилледе къарачай-малкъар сёзле

Къарачай-малкъар сёзле Шымал Кавказны халкъларыны тиллеринде жюрютюлюп бек эрттеден башлагъандыла. Ала бегирекда дюгер эм адыг тилледе аслам тюбейдиле.

Дюгер тилде жюрютюлген къарачай-малкъар сёзлени быллай къауумлагъа юлеширге боллукъду:

1) табийгъат бла байламлы сёзле: *денджыз* (тенгиз), *кзайэ* (къая), *кул* (кёл) д. б.;

2) жууукълукъну билдирген сёзле: *дигиза*, *энэлэг* (аналыкъ), *эфсин* (апсын) д. б.;

3) битимлени атлары: *нинэг* (наныкъ), *тала* (тал), *кокон* (кёкен), *кэртту* (кертме), *монт* (мант), *мэкэрэс* (мыкыриш) д. б.;

4) жаныуарланы атлары: *кзэрцызгъа* (кзыртчыгъа/кзартчыгъа), *тохзул* (токълу), *кзадыр*, *кзаз*, *будакъ* (дуудакъ/дууадакъ), *бирэгъ* (бёрю), *аласа* (алаша), *эргъай* (ыргъай), *емлык* (эмилик) д. б.;

5) ашарыкъланы атлары: *дзормэ* (жёрме), *быламык* (биямукъ), *кзаймакъ* (кзаймагъ) д. б.;

6) адамны, жаныуарны саны-чархы бла байламлы сёзле: *ахсэн* (ашхын), *богзурдакъ*, *бырынкъ* (бурун), *эмчек* (эмчек) д. б.;

7) юй адырланы атлары: *гэбэт* (гыбыт), *джидэ* (гида), *дзалгъаундзе* (жалгъаууч), *пасха* (басха), *цонэг* (чана), *цолпи* (чолпу) д. б.

Атла бла бирча, дюгер тилде къарачай-малкъар сыфатланы да бир талайы жюрютюледи: *магур* (мугур), *мора* (мор), *мазыкъ* (базыкъ), *багзатар* (батыр), *кзулон* (къолан), *сохэкзур* (сокъур) д. б.

Дюгерлиле къарачай-малкъар сёзлени кеси тиллерини энчиликлерине бойсундуруп жюрютедиле. Аны себепли ол сёзледе быллай фонетика тюрлениуле бардыла: ш>с (*алаша*>*аласа*, *мыкзыриш*>*мэкэрэс*), к/къ>г/гъ (*кзабакъ*>*кзабагъ*, *кзаймакъ*>*кзаймагъ*, *ууанык*>*уэныг*. *аналыкъ*>*анэлэг*), къ>х (*сокзур*>*сохэкзур*; *кзабукъ*>*кзабых*), тар ачыкъланы кенг ачыкъла бла алышыныулары (*мукур*>*мэкур*, *мугур*>*магур*, *мыкзыриш*>*мэкэрэс*, *кзалын*>*кзалон*, *батыр*>*багзатар*), назик ачыкъланы базыкъ ачыкъла бла алышыныулары (*дёрден*>*дордонэ*, *жёрме*>*дзормэ*, *эмилик*>*емлык*, *кёл*>*кул*),

къысха у-ну тюшоую (*ууанык* > *уэнэг*, *Акъ суу* > *Акъсу*, *буруу* > *буру*, *дуудакъ* > *дудакъ*).

Бир-бир къарачай-малкъар сёзлени дюгер тилде магъаналары да тюрленгендиле. Тенгleshдиригиз:

къарачай-малкъар тилде

дюгер тилде

къамил — «агъач аякъ»,
мыллык — «малны учасы».
«адамны неда малны ёлю
гю», *оба* — «къабыр», *къо-
накъ* — «адамны сора, кё-
ре баргъан адам», *къа-
рыу* — «кюч», *къолай* —
«байлыкъ, монглукъ»

къамил — «къамиш»,
«къаура», *мэллэг* —
«арыкъ», «къарыусуз»,
обай — «тёбе, дуппур»,
къонакъ — «шуёх, тенг»,
къару — «адамны хунери,
усталыгъы», «кюч», «ба-
сымлылыкъ, тёзюм», «ти-
рилик, жигерлик», *къо-
лай* — «жарашыулу, кели-
шиулю».

Къабарты-черкес тилде эки жюзге жууукъ къарачай-малкъар сёз барды. Ала жаныуарланы, битимлени, табийгъат болумланы, юй адырланы д. а. к. башха затланы атларыдыла:

1) жаныуарланы атлары: *алаще* (алаша), *донгъуз* (тонгуз), *дунажын* (къунажин), *къаз*, *къэплэн* (къаплан), *къашыргъа* (къыртчыгъа/къартчыгъа), *танэ* (тана), *хагер* (эгер) д. б.;

2) битимлени атлары: *хъэуан* (хууан/хауун), *къэб* (къарач. къап-хыяр), *жызум* (жюзюм), *тутын* (тютюн) д. б.;

3) табийгъат болумланы атлары: *ауз* (аууз; «тар» деген магъанада), *гуэл* (кёл), *къум*, *салкъын*, *толкъуын* (толкъун) д. б.;

4) юй жашау бла байламлы затланы атлары: *шыуан* (чоюн), *джыда* (гида), *къубгъан* (къумгъан), *бау* (мал орун), д. б.;

5) жууукълукъ бла байламлы сёзле: *атэлыкъ* (аталыкъ), *баже* (бажа) д. б.;

6) ашарыкъланы атлары: *жэрумэ* (жёрме), *ерэн* (айран), *сохтэ* (сохта), *хъэлIамэ* (халпама), *хырышын* (хычин) д. б.;

7) кийимлени атлары: *башлгъыкъ* (башлыкъ), *гъуэн-шеч* (кёнчек), *шэрыкъ* (чарыкъ) д. б.;

8) адамны, жаныуарны саны-чархы бла байламлы сёзле: *жал* (жал/жалкъа), *бгы* (быгъын), *тэмакъ* (тамакъ) д. б.

Къабарты-черкес тилде затланы ышанларын, шартларын билдирген къарачай-малкъар сёзле да (сыфатла) иги кесекдиле. Аланы бир-бирлери арап, фарс сёзледен къуралгъандыла, эсе да тамырлары угъай, жалгъаулары къарачай-малкъар тилникиледиле: *кзын* (къыйын), *кзуэлэн* (къолай), *тынш* (тынч), *кзарэ* (къара), *имэнлы* (ийманлы), *имэнсыз* (иймансыз), *кзулейсыз* (къолайсыз), *къайгъышы* (къайгъычы), *къаугъэшы* (къаугъачы), *угъырлы* (огъурлу), *угъырсыз* (огъурсуз), *кзутыргъэн* (кзутургъан) д. б.

Бу тилде, бош сёзле бла бирге, къарачай-малкъар тилден алынган къош сёзле, фразеологизмлеге ётген сёз бирлешле да тюбейдиле: *саубол* (сау бол), *берычэт бесын* (берекет берсин), *пу анэсын* (пуу анасыны), *кзэтхъэнсо-лыкзу* (къатхан суулукъ), *анэсыны сытыжы* (анасын саттыгъым) д. б.

Къарачай-малкъар сёзле къабарты-черкес тилде ма-гъаналары тюрленмей жюрютюледиле. Алай аланы таууш къурамлары уа къабарты-черкес тилни фонетика энчиликлерине бойсунадыла: сёзню ахыр бёлюмюнде *а* > *э* (*нохта* > *нохтэ*, *айран* > *ерэн*, *тана* > *танэ*, *эмина* > *йэмынэ*, *балдыргъан* > *батыргъэн*), *ч* > *ш* (*тынч* > *тынш*, *борч* > *борш*, *къайгъычы* > *къайгъышы*, *бохча* > *бохшэ*), *г* > *дж* (*гинасуу* > *джынасу*, *гида* > *джыдэ*, *белгили* > *бел-джылы*, *ю* > *у/ы* (*тютюн* > *тутын*, *жюзюм* > *жызум*), *ш* > *шч* (*кзашыкз* > *кзашыкз*, *ачыутап* > *ахшэдэч*, *таууш* > *дауш*, *башлыкз* > *бащлыкз*, *алаша* > *алаше*), *и* > *ы* (*кзуна-жин* > *дунажын*, *тенгиз* > *тенджыз*, *гинасуу* > *джынасуу*), *к* > *ч* (*берекет* > *берычэт*, *кёнчек* > *гзуэншеч*, *эмилик* > *емлыч*).

Адыгей тилде да талай къарачай-малкъар сёз жюрютюледи. Аланы асламысы жаныуарланы (*донгуз* (тонгуз), *дудакз* (дуудакъ/дууадакъ), *эмилик* (эмилик), *быгъуы* (бугъа), *дзэллэн* (къаплан), *эргзуэй* (ургъуй) юй жашау бла байламлы затланы (*нахзут* (нохта), *кзашыкз* (къапчыкъ), *шыуан* (чоюн)) атларыдыла, бир-бирлери уа сыфатладыла (*кзарэ* (къара), *тынч*, *кзуэлэн* (къолай), *ийманцыз* (иймансыз), *кзуалайцыз* (къолайсыз)) д. б.

Абаза тилде да къарачай-малкъар сёзле кёп туююл-дюле: *бойау* (бою), *джъузым* (жюзюм), *джъумаран* (жубран), *кзыт* (къуут), *сырт*, *бергълы* (белгили), *амальчы* (амалчы), *кзарусуз* (къарыусуз), *сатучы* (сатычу) д. б.

29-чу §. Къарачай-малкъар тилде орус сёзле

Къарачай-малкъар тилде башха тилледен алынып жюрютюлген сёзлени асламысы орус сёзледиле. Аланы саны юч мингнге жууукъду. Орус сёзле къарачай-малкъар тилге дюгер, арап, фарс, адыг сёзледен эсе иги да кеч, XVIII ёмюрден бери келедиле. Аланы бу тилге къошулуулары бюгюнлюкде да тохтамайды, не ючюн дегенде, илмуну, техниканы айныулары тохтаусузду, эл а орус тилде, ызы бла уа Россейни бирси халкъларыны тиллеринде жангы сёзлени туудурады.

Орус сёзле эки къауумгъа юлешинедиле: 1) орус тилни кеси сёзлери эм 2) орус тилни юсю бла башха тилледен (сёз ючюн, грек, латин, скандинав, кюнбатыш европа) келген сёзле, эсе да ортакъ сёзле.

Ортакъ сёзле деп кёп халкълада фонетика эм магъана жаны бла бирча жюрютюлген сёзлеге айтадыла. Къарачай-малкъар тилде жюрютюлген битеу орус сёзлени 90 процент чакълысы аллай сёзледиле: грек сёзле (*алфавит, синтаксис, грамматика, антоним, синоним, омоним, омограф, пароним* д. б.), латин сёзле (*дефис, диктант, директор, школ, экзамен, экскурсия, аудитория, студент, цирк, пленум, предикат* д. б.), немец сёзле (*солдат, офицер, лагерь, кран, картоф, контор, штаб, процент, графин, патронташ, бухгалтер* д. б.), голланд сёзле (*матрос, лоцман, флот, руль, штурман, каюта, люк, яхта* д. б.), ингилиз сёзле (*вокзал, вагон, трактор, трамвай, комбайн, спорт, бокс, митинг, клуб, баскетбол, кекс, лифт, мичман, парламент* д. б.), француз сёзле (*пальто, ботинка, коньяк, крем, котлет, салат, актёр, пьеса, балкон, режиссёр, батальон, кабинет, буфет, мина, атака* д. б.), итальян сёзле (*ария, соната, карнавал, пианино, концерт, гранат, сода, газет, вилла* д. б.), испан сёзле (*серенада, томат, карамель, какао* д. б.). Бу сёзле, фонетика къурамлары хазна тюрленмегенлей, дунияны кёп тюрлю тиллеринде бир магъанада жюрютюледиле. Ортакъ сёзле деп алагъа аны ючюн айтадыла. Бу эм дагъыда быллай кёп сёзле барысы да орус тилде жюрютюлгенлери, къарачай-малкъар тилге уа андан келгенлери ючюн алагъа «орус сёзле» дейбиз.

Къарачай-малкъар тилге, аны жазмасы орус графиканы мурдоруна салыннгынчы (1937—1938 жж.), орус сёзле сёлешиуню юсю бла келгендиле. Ала фонетика къурамлары тюрленип, къарачай-малкъар тилни жорукъларына бойсунуп жюрютюледиле, сёз ючюн: *гуржаба* (кружева), *ганийба* (канва), *гыранча* (граница), *кюпес* (купец),

жармалыкъ (ярмарка), *бараза* (борозда), *сирнек* (серники), *киристен* (христианский), *кишмир* (кашемир) д. б. Быллай сёзле жаланда элли чакълыдыла. Орус сёзлени къалгъанлары уа фонетика къурамлары хазна тюрленмей жюрютюледиле.

Къарачай-малкъар тилде орус сёзле талай къауум боладыла:

1) юй жашау бла байламлы сёзле: *печь, стол, шкаф, стакан, банка* д. б.;

2) аш-азыкъ бла байламлы сёзле: *котлет, салат, пельмень, кофе, лимонад, какао, борщ* д. б.;

3) кийимле бла байламлы сёзле: *пальто, плащ, ботинка, костюм, галстук, пиджак, китель, шинель* д. б.;

4) ёлчеулени билдирген сёзле: *килограмм, тонна, литр, километр, метр, киловатт, сантиметр, гектар* д. б.;

5) къурулуш бла байламлы сёзле: *бетон, цемент, туф, панель, балкон, асфальт, шифер, арматура, замазка* д. б.;

6) аскер иш бла байламлы сёзле: *атака, мина, автомаг, танк, батальон, взвод, гранат, батарея, солдат* д. б.;

7) улоу бла байламлы сёзле: *автобус, трамвай, троллейбус, самолёт, вагон, поезд, велосипед, мотоцикл* д. б.;

8) усталыкъны билдирген сёзле: *лингвист, инженер, агроном, шофёр, лётчик, врач, машинист* д. б.;

9) илмуланы атлары: *химия, математика, физика, биология, лингвистика, анатомия, медицина* д. б.;

10) аурууланы атлары: *инфаркт, инсульт, гастрит, грипп, диабет, менингит* д. б.;

11) дарманланы атлары: *валидол, нашатырь, аспирин, марганцовка, пенициллин, бициллин* д. б.;

12) эл мюлк бла байламлы сёзле: *ферма, силос, парник, теплица, жатка, комбайн, трактор, сеялка* д. б.;

13) жамауат-политика бла байламлы сёзле: *агитация, конституция, демократия, профсоюз, съезд, конференция, делегат, плакат* д. б.;

14) литература, музыка, театр, кино бла байламлы сёзле: *повесть, комедия, новелла, очерк, балет, спектакль, ария, симфония, кинофильм* д. б.

30-чу §. Орус алынмаланы жюрютюлюлери

Орус тилден сёлешиюню юсю бла келген сёзле эм жазманы юсю бла келген сёзлени да бир-бирлери къарачай-малкъар фонетиканы жорукъларына бойсунуп айтыладыла эм жазыладыла:

1) сингармонизмге: *тюрге* (тюрьма), *майдал* (медаль), *кисей* (кисея), *купес* (купец) д. б.;

2) протезагъа: *ысталба* (столб), *орус* (Русь), *ыспас* (спасибо);

3) эпентезагъа: *гуржаба* (кружева), *киристен* (христианский), *гыранча* (граница) д. б.;

4) апокопагъа: *газет* (газета), *контор* (контора), *галош* (галоша), *школ* (школа), *гранат* (граната), *котлет* (котлета), *карт* (карта) д. б.

Жазылыулары тюрленмей, айтылыулары уа тюрленип, фонетика жорукълагъа бойсунуп жюрютюлген орус сёзле быллайладыла: эпентезагъа: *лозунга* (лозунг), *продукта* (продукт), *диска* (диск), *Липецке* (Липецк), *Смоленске* (Смоленск) д. б.; протезагъа: *ырадио* (радио), *ышкаф* (шкаф), *ыстакан* (стакан), *ирезин* (резина), *кулуб* (клуб), *илинейка* (линейка), *ырама* (рама) д. б.; эпентезагъа: *бригадир* (бригадир), *пылан* (план), *килей* (клей), *тырактор* (трактор), *филлим* (фильм), *спектакыль* (спектакль), *литир* (литр) д. б.; къарачай-малкъар тилде басымны энчилигине: *хобуста* (капуста), *посуда* (посуда), *бёчкё* (бочка), *аптюёк* (аптека), *гуржаба* (кружева) д. б.

Орус тилден алыннган сёзлени бир талайы морфология жаны бла да тюрленип жюрютюледиле. Сёз ючюн, 1) орус суффиксле къарачай-малкъар жалгъаула бла алышынадыла: *комбайнчы* (комбайнер), *тракторчу* (тракторист), *колхозчу* (колхозник), *коммуначы* (коммунар), *пешчи* (печник), д. б.; 2) кёплюк санда жюрютюлючю орус сёзлени бирлерине къарачай-малкъар тилде кёплюк санны жалгъауу кёшулады: *туфлиле* (туфли), *гольфиле* (гольфы), *конькиле* (коньки), башхаларыны уа кёплюк санны билдирген ахырлары кетип къалады: *ботинка* (ботинки), *жмых* (жмыхи), *босоножка* (босоножки), кёплюк санны жалгъауу аллай ахырлары кетерилип кёшулгъан орус сёзле да бардыла: *вожжала* (вожжи), *ботала* (боты), *бутсала* (бутсы); 3) жаланда жангызлыкъ санда жюрютюлген бир-бир орус сёзле кёплюк санда, кёплюк санда жюрютюлгенле уа жангызлыкъ санда жюрютюледиле: *картофла* (картофель), *хобустала* (капуста), *дух* (духи), *макорон* (макороны), *каникул* (каникулы) д. б.; 4) орус сыфатла сыфат къурагъан жалгъаусуз жюрютюледиле: *техника прогресс*, *революция къозгъалыу*, *аграр къырал*, *гуманитар илмула*, *информация билдириу* д. б.; 5) женский эм средний роддагъы атла мужской родда жюрютюледиле, не ючюн дегенде, бирси тюрк тилледеча, къарачай-малкъар тилде да родну категориясы жокъду да, бу тилде анга эс бурулмайды: *шампанский/шампан* (шампанское), *жаркой* (жаркое), *кладсвой* (кладовая), *мастерской* (мастерская) д. б.; 6) орус тилни

этимлери эки тюрлю жюрютюледиле: орус суффикслери къарачай-малкъар жалгъаула бла алышынып (*агитацияла* (агитировать), *районланыу* (районирование), *механизацияла* (механизировать)) эм суффикслери тюрлендирилип, къарачай-малкъар тилни болушлукъчу этимлери къошулуп, къош этимле къуралып (*агитация эт* (агитировать), *ревизия эт* (ревизировать), *консультация бер* (консультировать), *дезертир бол* (дезертировать)).

Орус алынмала фонетика, морфология тюрлениуле бла чекленип къалмайдыла. Аланы бир-бирлерини магъаналары да тюрленеди. Сёз ючюн: 1) магъаналары азайгъан сёзле. *Ансамбль* деген сёз орус тилде төрт магъанада жюрютюледиле: 1. «къаллай да болсун бир рольну ойнауну, музыка чыгъарманы согъууну, жырны жырлауну суратлау жаны бла келишиулюгю»; 2. «бир коллектив болуп ишлеген артистле»; 3. «сау затны кесеклерини бир бирине ариу жарашуулары, келишиулер»; 4. «музыкантланы къаууму согъар (неда жырлар) ючюн жазылгъан чыгъарма». Къарачай-малкъар тилде аладан жаланда экиси (экинчиси бла ючюнчюсю) жюрютюледиле. *Адрес* деген сёзю юч магъанасы барды: 1. «биреуню неда бир затны жашагъан, болгъан жерин кёргюзтген белги, жазуу»; 2. «алгъышлап жазылгъан къагъыт»; 3. «ЭВМ-де информацияны болгъан жерин кёргюзтген шартлы белги». Къарачай-малкъар тилде аланы жаланда биринчиси хайырланылады; 2) кеси магъаналарын неда аладан бирин тас этип, башха магъанада (бегирекда сёлешиу тилде) жюрютюлген сёзле. Къарачай-малкъар тилде аллай орус алынмала аздыла. Сёз ючюн, *посуда* деген сёз, басымы да экинчи бёлюмюне кёчюп (посуда), «фляга» деген магъанада, *пассажир* деген сёз «автобус», *порма* (орусча *форма*) деген сёз «къужур, тюрлю, сейир», *политика* деген сёз а «аман акъыл» деген магъаналада жюрютюледиле.

31-чи §. Лексика калькала

Башха тилледен къуру сёзле угъай, аланы къуралыулары, магъаналары да алынадыла. Сёзлени къуралыуларыны, магъаналарыны башха тилге ушашдырылыулары к а л ь к а л а н ы (француз тилде «копия» деген магъананы билдиреди) туудурады. Алай бла, лексика калька деп башха тилни сёзюню къуралыууна ушашдырылып къуралгъан сёзге айтадыла. Лексика калька къуралгъан заманда сёз башха тилге кесини къуралыу мадарын эм магъанасын толусунлай сакълап кёчюрюледиле.

Къарачай-малкъар тилде орус лексика калькала эки тюрлюдоле: сёз къураучу калькала эм магъана калькала.

Сёз къураучу калькала кесеклери (тамырлары бла жалгъаулары) башха тилге бузмай кёчюрюлген сёзледиле. Сёз ючюн, къарачай-малкъар тилде бир деген сёз орус тилде *единство* деген сёзню сёз къураучу калькасыды. Ол *един* (один) деген тамыр бир деген тамыр бла, *-ство* деген суффикс а *-лик* деген жалгъау бла алышындырылып къуралгъанды. *Толтуруучу, айгъакълаучу, малчылыкъ, жерчилик, жашиллендириу, биригиу, жыйымдыкъ* д. а. к. кёп сёзле алай къуралгъандыла. Тенг-лешдирип кёрюгюз: *толтуруучу* эм *дополнение*, *айгъакълаучу* эм *определение*, *кесекчик* эм *частица*, *малчылыкъ* эм *скотоводство* д. б. Сёз къураучу калька эл башха тилни сёзю туйюлдю, алай башха тилни сёз къурау мадарына таянып, аны сёзю кёчюрюлюп алай къуралады. Сёз къураучу калькаланы башха тиллиликлери аланы башха тилни сёз къурау мадарына ушашдырылып къуралыуларындады.

Сёз къураучу калькаланы башха тилледен алынган сёзледен айыра билирге керекди. Башха тилледен алынган сёзле кеси тилинде болмагъан, жюрюмеген, башха тилледен келген сёзледиле. Калькала уа башха тилледен алынмайдыла, ол тиллени сёз къурау мадарларына ушашдырылып, магъаналары да алагъа толу келишдири тип къураладыла.

Къарачай-малкъар тилде бош калькала бла бирча къош калькала, калькала-терминле да жюрютюледиле: *бешжыллыкъ* (эск.), *жетижыллыкъ* (эск.), *жумушакъ белги* — атла, *кёпжыллыкъ*, *биржыллыкъ* — сыфатла д. б.

Бу тилде сёз къураучу калькала орус тилге, орус сёзлеге, аланы къуралыу юлгюлерине таянып къураладыла. Ала, алгъа газетледе орус тилден кёчюрюлген текстледе жюрютюле кетип, илму литературагъа, суратлау чыгъармалагъа артда кёчедиле. Лексика калькаланы авторча (журналистле, алимле) кеслери къурагъанлары себепли, аланы бирлери, жалгъан сёзле болуп, тилде бир кесекчикден сора жюрютюлмейдиле. Сёз ючюн, *кгоянчылыкъ, тауукъчулукъ, кендирчилик, жюзюмчюлюк, районландырыу, урлукъландырыу* аллай калькаладыла. Башхалары уа, бегирекда къош калькала, кеслери алларына жюрютюлмейдиле, аны себепли сёз байлыкъгъа къошулмайдыла, сёзлюкледе берилмейдиле: *битеудуния*,

битеухалкъ, битеумиллет, халкъла аралы, кеси багъасы, жер-жерли д. а. к.

Магъана калькала деп магъаналары неда аладан бири башха тилден алыннган сёзлеге айтылады. Сёз ючюн, *жюрюш, ингир* деген сёзлени магъана калькала этген аланы кеслерини алгъыннгы магъаналарындан («атлам» эм «ахшам») тышында ала бла бирге келишген орус сёзледен алыннган магъаналарыдыла: *жюрюш* деген сёзню «бир ишни тамамланыууну терклигини даражасы», *ингир* деген сёзню уа «ахшамда жамауатны бир затха аталгъан жыйылыуу» деген магъаналары. Бу сёзлени эшитилиулери, тауушлары, морфемалары къарачай-малкъар тилникиледиле, орус тилден жаланда аланы экинчи, кёчюу, магъаналары алыннгандыла.

Бир-бир магъана калькала омонимле къурайдыла, сёз ючюн: *алмаш* I (эт.) — *алмаш* II (ат грам. къарач.), *агъашчы* I (ат) — *агъашчы* II (ат), *болум* I (ат) — *болум* (ат грам.), *хапарчы* I (ат) — *хапарчы* II (ат грам.) д. б. Бу омонимлени экинчи сёзлери орус тилни *местоимение, лесник, обстоятельство* (грам.), *сказуемое* деген сёзлерин къарачай-малкъар тилге кёчюрюню юсю бла къуралгъандыла.

Алай бла, къарачай-малкъар тилде магъана калькала магъаналарындан бири неда саулай магъаналары орус тилден алыннган къарачай-малкъар сёзледиле.

Лексика калькаланы эки тюрлюсю да (сёз къураучу калькала эм магъана калькала) толу калькаладыла. Къарачай-малкъар тилде жарым калькала да бардыла. Ала морфемаларындан бири къарачай-малкъар тилни, бирси уа башха (асламысында орус) тилни болгъан сёзледиле; сёз ючюн: *авиабёлек, политсагъат, радиобериу, авиачана, темир-бетон, кзызыл гвардиячы, колхозчу, варварлыкъ, гузабалыкъ, эжиучю, иймансыз, адепли, чыккырчы, сагъышлы, КЪМКЪУ* (Къабарты-Малкъар къырал университет), *АБШ* (Американы Бирлешген Штатлары) д. б. Бу сёзлени *авиа-, полит-, радио, бетон, гвардия, колхоз, варвар, университет, штат* деген кесеклери орус тилден, *ийман, адеп* деген кесеклери арап тилден, *гузаба, эжиу* деген кесеклери къабарты-черкес тилден, *сагъыш, чыккыр* деген кесеклери дюгер тилден алыннгандыла. Къалгъан кесеклери уа къарачай-малкъар тилни кесиникиледиле. Бу юлгюлеге кёре, бир тамырлы сёзлени тамырлары башха тилледен алыннгандыла, жалгъаулары уа къарачай-малкъар тилникиледиле. Къош сёзлени уа башха тилледен бир кесеклери, кёп

кесеклери да алынадыла. Жарым калькаланы толу калькаладан дагыда бир энчиликлери — ала, толу калькалача, къуру орус тилни юсю бла угъай, арап, къабартычеркес, дюгер тиллени юслери бла да къураладыла.

ИШЛЕ

56-чы иш. Бу сёзле къарачай-малкъар тилге къайсы тилледен келгендиле?

Машина, трактор, самолёт, школ, газет; къуран, китап, намаз, ораза, алим, абидез; къушхамиш, баста, гузаба, адакъа, балли, чибижи; тюртю, чегет, хумаллак, кырдык, ныгъыш, балас.

57-чи иш. Сёзледен къарачай-малкъар тилни жалаңда кесинде жюрютюлгенлери, бирси тюрк тилледе тюбегенлери къайсыладыла? Ала бла айтымла къурап жазыгъыз.

Къумурсха, гумулжук; чага, кифе; итбурун, юлөкъу, къуллю; кюрек, жугар, беккъяхын; адакъа, хораз, къыттай; жёрме, как, сохта.

58-чи иш. Сёзлени къайсылары орус тилден сёлешну тилни юсю бла, къайсылары жазыу тилни юсю бла алыннгандыла? Аланы къайсылары бек тюрленнгендиле эм ол не бла байламлыды?

Ийнарал — генерал, пурустоп — пристав, ашчик/ашык — ящик, кастурун — кастрюл, офицер — абычар/апчар, почта — пошт, кюпес, гыранча, гуржаба, газет, гранат, фанер, жаркой, сюд, картоф, машок, банка, салам.

59-чу иш. Сёзлени бирси тюрк тиллени асламысында жюрютюлгенлери къайсыладыла?

Баш, аякъ, къол, сабий, бала; юлөкъу, итбурун; жумуртха, гаккы; кюрек, жугар, бел, беккъяхын; 1ургун, кеселке; тели, акъылсыз; адабият, литература; маданият, культура; таулу, малкъарлы (малкъар/балкъар); хумужу, бишлакъ; чабакъ, балыкъ.

60-чы иш. Сёзлени къарачайлылада жюрютюлгенлерин бла малкъарлылада жюрютюлгенлерин айырып, башха-башха жазыгъыз.

Юфгюр — юр, адакъа — гугурукку, уятсыз — бедербет, малхуния — малхыяр, наша — агурча, хыяр — къап, гяпчи — теке, агъач къоян — эрлен, хота — ал бота, ал

дыр — кёзбау, шуёх — жыгыра, маму — абачы (сабий тилде), дюгерли — тегейли, буштукъ — бусхул, гебенек — гебелекке.

61-чи иш. Орус алынмаланы юч къауумгъа юлешип жазыгъыз: 1) тэлу калькала, 2) жарым калькала, 3) магъана калькала.

Миллетчи, сабанчы, бешжыллыкъ «пятилетка», этим, «глагол», алтыгрань «шестигранник», авиачана «авиасани», авиабёлек «авиачасть», жыйымдыкъ «сборник», бирлик «единство», жерчилик, жюрюш «темп», къоянчылыкъ, мирзеучюлюк, КЪМКЪУ (Къабарты-Малкъар къырал университет), АБШ (Американы Бирлешген Штатлары), АК (Ара Комитет), айырыула, автомюлк «автохозяйство», толтуруучу «дополнение», зыгыт «рассада», хапарчы «сказуемое», айгъакълаучу «определение», халкъла аралы «международный», басым «ударение», ингир (жыйылыгу).

62-чи иш. Башха тилледен алынган сёзлени бизни тилибизде былай жюрютюлюулери тилибизни къайсы жорукълары бла байламлыдыла? Аланы жазып ангылатыгъыз.

Машок (мешок), майдал (медаль), ууанык (уэнек), чибижи (шыбжий), жаркой (жаркое), ашык (ящик); кемпет (конфета), аршын (аршин), хомух (хуэмыху), дарман (дэрман), шагъат (шахед); адакъа (адакъа), гузаба (гузаба), (илибижэ (либжэ), хатлама (хатлама), къояжапха (къояжапха), шыбыла (щыблэ); зынтхы (зэнтхы), акъыл (акл), накъыш (накш), чатыр (чэтр), фикир (фикр), зикир (зикр), зыграф (сэрф), кеф (кейф), зулму (зулм), сахар (шахр); базук (базуг), хырык (хэрэг), мурат (мурад), байракъ (бейраг), шагъат (шахед), чолакъ (чолаг), къап (габ), зауукъ (зоуг), ауаз (аваз), хауа (хава), арауан (аравун), ыразы (рази), ылытхын (лухдун), ыран (ран), орус (русский), ырысхы (рысхы).

63-чю иш. Бу сёзле къабарты-черкес тилге бла дюгер тилге къарачай-малкъар тилден баргандыла. Аланы бизни тилибизде жюрютюлген формаларын жазыгъыз.

Берычет, кыпы, тутын, емлык, быламыш, хаймакъ, тауыс, алаще, донгъуз, жерума, сохста, къулейсыз, къайгъышы, джынасуу, имансыз, угъырсыз, тэмакъ, шгэрашъ, бэяу, дауш, къунакъ, сатучы, дамыгъэ, бохъшэ, къуэлэн, ахъша, гъоншэч, сэмэркъэу, тхамада, тынш.

СЁЗЛЕНИ КИМЛЕ ЖЮРЮТГЕНЛЕРИНЕ КЁРЕ КЪАУУМЛАРЫ

32-чи §. Битеу халкъ жюрютген эм халкъны кесеги жюрютген сёзле

Къарачай-малкъар сёзлени бир къауумун (90 процентден асламын) битеу халкъ жюрютеди, башха къауумун а — халкъны кесеги.

Битеу халкъ жюрютген сёзле ала халкъ барысы да жюрютген, ангылагъан, суратлау, илму чыгъармалада, газетледе тюбеген, жазгъанда, сёлешгенде да эркин хайырланылгъан сёзледиле. Сёз ючюн, *адакъа*, *хораз* (малкъарлылада лит. тилде), *гугурукку* (къарачайлылада лит. тилде), *гугурук* (къарачайлылада сёлешу тилде) битеу халкъ жюрютген сёзледиле.

Халкъны кесеги жюрютген сёзле талай тюрлюдюле: диалектизмле, регионализмле, терминле эм усталыкъчы сёзле, жаргонизмле. Ала бла халкъ саулай угъай, аны тюрлю-тюрлю къауумлары хайырланадыла. Аллай сёзлени регионализмден къалгъанлары суратлау литературада бек аз тюбейдиле.

33-чю §. Диалектизмле

Диалект (грек тилде *dialektos* — «сёлешу сёз» деген магъананы билдиреди) битеу миллетни тилини бир тюрлюсюдю. Аны бла миллетни адамларыны барысы да угъай, жалаңда къайда болса да бир энчи жерде неда жерледе жашагъанлары хайырланадыла. Тилни бирси тюрлюлеринден (диалектлеринден) аны фонетика, лексика эм грамматика жаны бла да башхалыкълары боладыла.

Диалектизмле деп жалаңда диалектледе жюрютюлген сёзлеге айтадыла. Ала, сёлешу тилде болмаса, хазна хайырланылмайдыла. Къарачай-малкъар тилде диалектизмлени быллай тюрлюлери бардыла: 1) фонетика, 2) сёз къураучу, 3) лексика, 4) лексика-семантика, 5) семантика, 6) грамматика-семантика, 7) этнография, 8) морфология.

1. Фонетика диалектизмле магъаналары литература сёзле бла бир кибик, алай тамырларыны таууш къурамларында аладан башхалыкълары болгъан сёзледиле. Ала талай тюрлю боладыла:

а) литература сёзледен бирер тауушлары башха болгъанла: *тукгум* — *дукгум* (ч. диал.), *мугут* — *мукут*

(ц. диал.), *зыгзыр* — *жыгзыр* (малкѣ. гов.), *хычин* — *хычын* (хол.-быз. гов.) д. б.;

б) литература сѣзледен башхалыкълары ачыкъларыны базыкълыкларында неда назикликлеринде болгъанла: *кишмир* — *кышмыр* (ц. диал.), *дух* — *дюх* (ц. диал.), *хомух* — *хѣмюх* (ц. диал.), *нюр* — *нур* (ц. диал.) д. б.;

в) литература сѣзледен бирер тауушлары кем неда артыкъ болгъанла: *ынычха* — *ынчха* (ц. диал.), *иничке* — *инчке* (ц. диал.), *бараза* — *баразна* (ц. диал.), *жырмач* — *жырманч* (ц. диал.), *тийишли* — *тийиншли* (ц. диал.) д. б.;

г) литература сѣзледен башхалыкълары кысыкъларыны орунларыны алышынууларында болгъанла: *ѣксюз* — *ѣскюз* (ч. диал.), *акъсакъ* — *асхакъ* (ч. диал.), *жыртыл* — *жылтыр* (малкѣ. гов.), *арбаз* — *абзар* (малкѣ. гов.), *тюйюлдю* — *тюлюйдю* (малкѣ. гов.) д. б.;

д) литература сѣзледен башхалыкълары кысыкъларыны бирини къатылыкларында болгъанла: *жъаханым* — *жаханым* (ц. диал.), *Кязим* — *Казим* (ц. диал.), *гахиник* — *гахиник* (ц. диал.), *кямар* — *камар* (ц. диал.), д. б.;

е) литература сѣзледен башхалыкълары сингармонизмни жоругъуну бузулмауунда болгъанла: *жылан* (ц. диал.) — *жилян*, *тукъузгю* — *тукъужгю* (ц. диал.), *хычин* — *хыцын* (малкѣ. гов.), *илляу* — *иллеу* (ц. диал.), *гамник* (малкѣ. гов.) — *гямник*, *камар* (ц. диал.) — *кямар* д. б.

2. Сѣз къураучу диалектизмле тамырлары литература сѣзле бла бир, жалгъаулары уа аладан башха сѣзледиле; ала синонимлени тюрлюлеридиле: *махтанчакъ* — *махтангыч* (ц. диал.), *жалынчакъ* — *жалыннгыч* (ц. диал.), *бугъумуч* — *букъгъуч* (ц. диал.), *сер* — *серрай* (малкѣ. гов.), *кир* — *киррай* (малкѣ. гов.), *чалы* — *чалман* (ц. диал.), *алдаукъ* — *алдаукъуч* (ц. диал.), *тилчи* — *тилляй* (малкѣ. гов.) д. б.

3. Морфология диалектизмле тамырлары литература сѣзле бла бир, жалгъауларыны уа таууш къурамларында башхалыкълары болгъан сѣзледиле: *жырмач* — *жырманч* (малкѣ. гов.), *базгын* — *базгынч* (малкѣ. гов.), *бугъумуч* — *бугъулуч* (б.-ч. гов.), *юсгюр* — *юсхюр* (ц. диал.), *ѣтгюр* — *ѣтхюр* (ц. диал.) д. б.

Сѣз къураучу диалектизмлени жалгъаулары бир бирден башхадыла, морфология диалектизмлени уа жалгъаулары бир жалгъауну тюрлюлеридиле. Диалектизмлени бу эки къауумуну бир бирден башхалыкълары андады.

4. Лексика диалектизмле магъаналары ли-

тература сөзле бла келишген, алай таууш къурамлары аладан башха сөзледиле; ала тамырлары башха синонимлени тюрлюлеридиле: *уучу* — жазчы (малкъ. гов.), *жугар* — бекяхын (б.-ч. гов.), *къара эрик* — *гюрегей* (малкъ. гов.), *къара наныкъ* — *зюдюр* (малкъ. гов.), *ту-жур* (хол.-быз. гов.), *котур* — *юлкъю* (малкъ. гов.), *гур-гун* — *кеселке* (ц. диал.) д. б.

5. Лексика-семантика диалектизмле айтылыулары, жазылыулары да литература сөзле бла келишген, алай магъана жаны бла аладан башхалыкълары болгъан сөзледиле. Сөз ючюн, *жанша* деген сөзню литература тилде «керексиз, магъанасыз затны юсюнден кёп сөлеш» деген магъанасы, ц. диалектде уа, ол магъанадан сора да, «сөлеш» деген магъанасы барды. *Гелля* деген сөз литература тилде «ынна, амма», ц. диалектде уа дагъыда «ана» деген магъаналаны билдиреди. Ц. диалектде *кюрек* деп жер къазгъанда, багушну, къарны кюрегенде хайырланылыучу адырланы экисине да айтадыла. Литература тилде уа *кюрек* жаланда багушну, къарны кюрегенде хайырланылыучу адырды, жер къазыуда хайырланылыучу адыргъа уа *жугар* дейдиле.

6. Семантика диалектизмле айтылыулары, жазылыулары да литература сөзле бла келишген, магъаналары уа аладан башха сөзледиле; ала литература сөзлени омонимлеридиле: *жалдан* (лит. тилни къарачай тюрлюсюнде «гумул» деген магъанада) — *жалдан* (ц. диал. «отну ёрге алып жаннганыны къуруму» деген магъанада), *жингирик* (лит. тилде «билекни ортасында бюгюлген жери; чингирик» деген магъанада) — *жингирик* (малкъ. гов. «адамны къычырыкъ этип жилигъаны» деген магъанада) д. б.

7. Лексика-грамматика диалектизмле айтылыулары, жазылыулары да литература сөзле бла келишген, алай магъаналары аладан башха эм тилни аладан башха кесеклери болгъан сөзледиле: *жиляуукъ* (лит. тилде «кёп эм терк-терк жиляучу» деген магъанада) — *жиляуукъ* (ц. диал. «кёз жаш; жилямукъ» деген магъанада), *сант* (лит. тилде «телимисиреу, акъылдан толу болмагъан» деген магъанада) — *сант* (малкъ. гов. «аман сөз, анасын махтау» деген магъанада) д. б.

8. Этнография диалектизмле (грек тилде *ethos* — «тайпа, (халкъ) + *grapho* — «жазма» деген магъаналаны билдиреди) бир энчи жерде жашагъан адамланы жашаулары, культуралары бла байламлы сөзледиле. Ала асламысында кийимлени, юй жашауда хайырланылыучу затланы, адырланы д. а. к. башха затланы

атларыдыла; кеслерини да литература тилде синонимлери бардыла: *жантау — эшек жип* (малкъ. гов.), *уууз — ырпыс* (б.-ч. гов.), *ал бота — гефхин* (ц. диал.), *акъсуу — мойта* (б.-ч. гов.), *чага — кифе* (малкъ. гов.), *гири — кырка* (ц. диал.), *чыккыр — кюштел* (малкъ. гов.), *багуш — хылтер* (малкъ. гов.), *халтир* (хол.-быз. гов), *гяпчи — кепбай* (малкъ. гов.), *аппун — тюпгюр/тюпгюч* (малкъ. гов.) д. б.

Диалектизмле литература тилге кирмейдиле, аны кесеги туююдюле. Болсада аланы бир-бирлери суратлау чыгъармалада тубейдиле. Сёз ючюн, лексика, лексика-семантика, семантика, этнография диалектизмле. Арт жыллада *чикиля, фотку, къаланкъа, кезлеу, мыры, мыржыуук* (сурепка), *юлкю* (котур), *зюдюр, тахан* (чыпын), *ырпыс, халтир, эхче, гёдей* (гыдай), *эшиги!* д. а. к. башха диалектизмлени Гуртуланы Бертни, Тёппеланы Алимни, Гадийланы Ибрагимни, Хучиналаны Магометни, Бегийланы Абдуллахны эм башха малкъар жазыучуланы бла поэтлени чыгъармаларында терк-терк тубей тургъанлары анга шагъатлыкъ этедиле. Ю л г ю л е: *Халиймат сагъайды, кёзлерин чикиля къыйыры бла сыйпай, ёрге турду* (Г. Б.). *Гельмутну дуниядан ангылауу болса, Вюрцбургну аш тюкенлеринде сатылгъан ётмекле Бава-рияны акъ къалачлыкъ унундан угъай, асламысына къышхыр бла фоткудан этилгенин кёрмезми эди!* (Т. А.) *Аслан зюдюр жыйып келе тургъан къызлагъа тубеп къалды* (Г. И.). *Махмут къаланкъаны тартып бир жанына атды* (Х. М.). *Назму — назму тизе, къарайма сизге — ачасыз кезлеуню. Жаз башы, мыры, тала, жап-жашил кырдык, таула* (В. А.).

Бу юлгюледе белгиленгенча диалектизмлени жазыучула, поэтле литература тилге кийирип мурат бла хайырланадыла. Литература тил аллай, эсе да литература тилде синонимлери болгъан, сёзле бла байыкъланады. Анга къарачай-малкъар литература тилге диалектледен алынган эм андагъы сёзле бла бирча эркин хайырланылып тургъан *абери, шёндю, готон* (сабан агъач), *юлкю* (котур), *ёхчеге, эшиги!*, *эхче* дегенча сёзле шагъатлыкъ этедиле. Болсада бир-бир литература чыгъармалада аллай сёзле бла бирча литература сёзлени фонетика эм сёз къураучу тюрлюлери — диалектизмле да жюрютюледиле. Сёз ючюн, Хучиналаны Магометни «Уллу Малкъар» деген романындагъы *хеуа, гыфы, хасаф, кокуш, берегет, фит, харагет*, Гуртуланы Бертни «Жангы талисман» деген романындагъы *гёдей, шалпар, ылымпыш, букъзгуч, кзыжырыкълан* дегенча сёзле аллай диалектизмледиле. Ала

тилге не магъана, не стиль жаны бла жангы зат кшош-майдыла, не ючюн дегенде, чыгъарманы жигитлерини тилинде угъай, авторну кесини тилинде хайырланыладыла. Аланы кеслерини да литература тюрлюлери (*хау, гыпы, локъум, хасап, гогоуш, берекет, пуд, харакет; гыдай, шалбар, лымпыкъ, бугъумуч, кзыжыра*) тилде бек эрттеден эм эркин жюрютюледиле. Литература сёзлени синонимлери болгъан диалект сёзлени да литература чыгъармалада асыры кёп хайырланыу текстни ангылаугъа чырмау болады. Сёз ючюн, «Уллу Малкъар» деген романда бу айтымлада белгиленген диалектизмлени ангыларгъа къыйынды: 1. *Адамла бир бирлерин ыркзыфламазгъа* (артыкълыкъ этмезге) *керекдиле* (37-чи б.). 2. *Не халабот болуп* (ашыкъ-бушукъ болуп) *айланады уллу жаш?* (62-чи б.). 3. *Аныуарны бир ынтырылгъан* (ийменнген) *жери болгъанын Ахмат хажи да ангылагъан эди* (82-чи б.). 4. *Женнет гэфхинин* (ал ботасын) *тешди да Ахиягъа берди* (108-чи б.). 5. *Изеуледе, ойнай-кюле, хуна кзаламагъан, хырык* (аркъау) *ташымагъан, кзой кютмеген таулу жокъду* (221-чи б.). 6. *Анымуну билмейме, мени уа, керти окъуна да, бек аман сыртладыгъыз* (алдадыгъыз), *барыгъыз да бир болуп!* (254-чю б.). 7. *Къаздыреу* (чюйке) *ойнай тургъан сабийлени тауушлары аз-маз эшитиле эди...* (274-чю б.).

Литература эм башха чыгъармалада диалект сёзлени фонетика кзурамларын тюрлендирмей, диалект энчиликлерин сакълап жюрютюрге керекди. Болсада бир-бир чыгъармалада ол жорукъ бузулады. Сёз ючюн, *кюштел* (чыккыр), *жюдюр* (къара наныкъ), *фуука* (пура), *бацфадын* (ашау-ичиу), *мырзыуук* (рапс) деген диалектизмле Хучиналаны Магометни, Тёпеланы Алимни, Гадийланы Ибрагимни чыгъармаларында, «Заман» газетде *кюштел, жюдюр, пуука, басбадын, мыржыуук* деп жюрютюледиле.

Литература чыгъармалада диалоглада, диалект сёзледен сора да, диалектни фонетика, лексика, грамматика энчиликлери сакъланган айтымла, текстни юзюклери да бериледиле. Аланы авторла кеслерини чыгъармаларына энчи мурат бла кийиредиле: чыгъарманы жигитини тилини энчилигин чертир, аны къайда жашагъанын билдирир ючюн.

34-чю §. Регионализмле

Бир-бир тилле бла жаланда бир миллет угъай, башха-башха жерледе жашагъан эки неда андан да кёп мил-

лет хайырланадыла. Сёз ючюн къабарты-черкес тил бла къабартылыла бла черкеслиле, къарачай-малкъар тил бла къарачайлыла бла малкъарлыла хайырланадыла. Бир тилде сёлешген эм жазгъан халкъланы биринде жюрютюлюп, бирсисинде (неда бирсилеринде) жюрютюлмеген сёзлеге регионализмле дейдиле. Аланы диалектизмле бла къатышдырыгъа жарамайды. Регионализмле литература сёзледиле, алай ала жаланда бир жерде (регионда) жюрютюледиле. Къарачай-малкъар тилде төрт жюз чакълы регионализм барды. Аланы бир жарымын къарачайлыла, бирси жарымын а малкъарлыла жюрютедиле. Алай бла, малкъарлылада жюрютюлмей, къарачайлылада жюрютюлген сёзле малкъарлылагъа регионализмледиле (сёз ючюн: *тамал, тепле, тюнгюч, фатауа, кютей, юсдюр, эшимди, чегет* («агъач» деген магъанада), *жукълат* («ёчюлт» деген магъанада), *жанла* (ары кет), *бугъунчакъ*), къарачайлылада жюрютюлмей, малкъарлылада жюрютюлген сёзле уа къарачайлылагъа регионализмледиле (сёз ючюн: *мурдор, малта, тунгуч, фатыуа, кютю, юсгюр, эшме, агъач, ёчюр, жанла* (бери кел), *бугъумуч*).

Регионализмлени да диалектизмленича тюрлюлери бардыла:

1. Фонетика регионализмле:

а) бир бирден бирер тауушлары башха болгъанла: *тыпыр* (малкъ.) — *тыбыр* (къарач.), *биз* (малкъ.) — *миз* (къарач.), *тапка* (малкъ.) — *тапха* (къарач.), *тюек* (малкъ.) — *тиек* (къарач.), *киеу* (малкъ.) — *кюеу* (къарач.), *хамут* (малкъ.) — *хамыт* (къарач.), *мача* (малкъ.) — *мажа* (къарач.) д. б.;

б) бир бирден башхалыкълары ачыкъларыны башхалыкъларында неда назикликлеринде болгъанла: *дуру* (малкъ.) — *дюрю* (къарач.), *курт* (малкъ.) — *кюрт* (къарач.), *кукурт* (малкъ.) — *кюкюрт* (къарач.) д. б.;

в) бир бирден бирер тауушлары кем неда артыкъ болгъанла: *хал* (малкъ.) — *хали* (къарач.), *тарых* (цифра; малкъ.) — *тарх* (къарач.), *кётюр* (малкъ.) — *кёлтюр* (къарач.), *анг* (малкъ.) — *ангы* (къарач.), *бюйрек* (малкъ.) — *бюрек* (къарач.), *жюйрюк* (малкъ.) — *жюрюк* (къарач.), *ирик* (малкъ.) — *ирк* (къарач.) д. б.;

г) бир бирден башхалыкълары кысыкъларыны орунларыны алышынуларында болгъанла: *ахшы* (малкъ.) — *ашхы* (къарач.), *ыспас* (малкъ.) — *сыпас* (къарач.), *дыгъынен* (малкъ.) — *дыгъылен* (къарач.), *къалауур*

(малкъ.) — *къарауул* (къарач.), *ахча* (малкъ.) — *ачха* (къарач.) д. б.;

д) бир бирден башхалыкълары сингармонизмни жоругуну бузулгъанында неда бузулмагъанында болгъанла: *жилян* (малкъ.) — *жылан* (къарач.), *кзоргъашин* (малкъ.) — *кзоргъашын* (къарач.), *бичакъ* (малкъ.) — *бычакъ* (къарач.), *хычин* (малкъ.) — *хычын* (къарач.), *шибля* (малкъ.) — *шыбыла* (къарач.) д. б.

2. Сёз къураучу регионализмле — тамырлары бир, жалгъаулары башха сёзле: *малхуния* (малкъ.) — *малхыяр* (къарач.), *тизим* (къарач.) — *тизгин* (малкъ.), *бугзумуч* (малкъ.) — *бугзунчакъ* (къарач.), *тууушлу* (малкъ.) — *тууунчлу* (къарач.), *абыныуукъ* (малкъ.) — *абынчакъ* (къарач.), *алгъадан* (малкъ.) — *алгъатын* (къарач.), *юсгюр* (малкъ.) — *юсдюр* (къарач.), *ачытхы* (малкъ.) — *ачытхыч* (къарач.), *тизгинли* (малкъ.) — *тизиуюн* (къарач.) д. б.

3. Морфология регионализмле — тамырлары бир, жалгъаулары уа бир жалгъауну фонетика тюрлюлери болгъан сёзле: *чалгъы* (малкъ.) — *чалкъы* (къарач.), *солакъай* (малкъ.) — *солагъай* (къарач.), *томуруу* (малкъ.) — *томурау* (къарач.), *оноулан* (малкъ.) — *онаулан* (къарач.), *илгик* (малкъ.) — *илгек* (къарач.) д. б.

4. Лексика регионализмле: *хораз/адакъа* (малкъ.) — *гугурукгу* (къарач.), *сыйпамды* (малкъ.) — *хулгу* (къарач.), *хубол* (малкъ. гов.) — *мамурач* (къарач.), *гири* (малкъ.) — *къытчас* (къарач.), *наша* (малкъ.) — *агурча* (къарач.), *салам* (малкъ.) — *болжар* (къарач.), *акътерек* (малкъ.) — *бусакъ* (къарач.), *куудуш* (малкъ.) — *габдеш* (къарач.), *туккъахын* (малкъ.) — *юнгюч* (къарач.), *малта* (малкъ.) — *тепле* (къарач.), *албота* (малкъ.) — *хота* (къарач.) д. б.

5. Лексика-семантика регионализмле: сёз ючюн, *жукълат* деген сёз малкъарлылада «жатдырып, бёлеп д. а. к. башха амал бла жукъларча эт» деген магъанада жюрютюледи, къарачайлылада уа аны дагъыда башха магъанасы барды: «*ёчюлт* (отну, чыракъны)». *Юр* деген сёз къарачайлылада, малкъарлылада да «*хаф-хаф эт* (итни юсюнден)» деген магъананы билдиреди. Къарачайлылада уа ол дагъыда «ауузунгдан хауа толкъунну кюч бла чыгъар» деген магъанада да, эсе да малкъарлыланы *юфгюр* деген сёзлерини орунуна, жюрю-

тюледи. *Чепкен* деген сёз да алайды. Аны къарачайлылада, малкъарлылада да бирча жюрютюлген эки магъанасы барды: 1. «юйде согъулгъан ысхарла»; 2. «аллай ысхарладан тигилген, эр кишиле кийиучю тыш кийим». Къарачайлыла уа аны башха магъанада да жюрютеди: «огъары жаны, төбен жаны да бирге къошулуп этилген тиширыу кийим» (малкъар синоними — *жыйрыкъ*).

6. Семантика регионализмле: *чегет* (малкъ. «кюн тиймеген жаны, шымал жаны» деген магъанада) — *чегет* (къарач. «терекле ёсген уллу жер» деген магъанада), *дигиза* (малкъ. «къатын алгъан жашны юйюнде келинге жумуш этген тиширыу» деген магъанада) — *дигиза* (къарач. «Октябрь революциягъа дери Къарачайда бий тукъумланы юйлеринде сабийлеге къараучу, аланы ёсдюрюучю тиширыу»; «няня» деген магъанада), *жыгыра* (малкъ. «тауда, агъачда, ёзенледе, биченликледе, бахчалада битиучю, ашны эм тузланган затны ариу ийис этдирир ючюн, алагъа къошулуучу ханс» деген магъанада) — *жыгыра* (къарач. «татлы тенг» деген магъанада) д. б.

7. Лексика-грамматика регионализмле: *эски* (къарачайлылада, малкъарлылада да «кёп кийилип, кесини агъачын тас этген», «эрттеги, бурунгу», «алгъыннгы» деген магъаналада — сыфат) — *эски* (къарачайлылада «кийим» деген магъанада — ат), *жыйрыкъ* (къарач. «жыйырылгъан» деген магъанада — сыфат) — *жыйрыкъ* (малкъ. «огъары жаны, төбен жаны да бирге къошулуп этилген тиширыу кийим» деген магъанада — ат), *жохар* (къарачайлылада, малкъарлылада да «зыбыр», «къолан, ала, тамгъалы» деген магъаналада — сыфат) — *жохар* (къарачайлылада «кенг, жырыкъ чапыракълы къаты агъач» (малкъар синоними — *юрге*) деген магъанада — ат) д. б.

8. Этнография регионализмле: *чыпын* (малкъ.) — *дагъан* (къарач.), *кастурун* (малкъ.) — *башлы* (къарач.), *гири* (малкъ.) — *кзытчас* (къарач.), *тийреу* (малкъ.) — *чапчакъ* (къарач.), *къояжапха* (малкъ.) — *мёрезе* (къарач.), *гумул* (малкъ.) — *жалдан* (къарач.) д. б.

Регионализмле сёзлюкледе энчи белги бла кёргюзтюледиле; сёз ючюн: *адакъа* (малкъ.), *гугурукгу* (къарач.), *ыспас* (малкъ.), *сыпас* (къарач.), *апасы* (малкъ.), *апас*

(къарач.), *кзояжапха* (малкъ.), *мёрезе* (къарач.), *гырхы*
1. «къатангы, арыкъ, жукъа (адам)»; 2. «зыбыр»;
3. къарач. «адепсиз» д. б.

35-чи §. Терминле эм усталыкъчы сёзле

Илмуну, техниканы, культураны, искусствону, эл мюлкню д. а. к. башха затланы айныулары жангы, энчи сёзле туудурадыла. Сёз ючюн, къарачай-малкъар тилде аллай сёзлеге быллайланы санаргъа боллукъду: тил билимде: *синоним, омоним, сингармонизм, фонема, морф, изафет, предикат* д. б.; литературоведенияда: *антитеза, аллитерация, дактиль, амфибрахий, анапест* д. б.; музыкада: *либретто, ария, виолончель, банджо, вальторна, бандура* д. б.; физикада: *анод, катод, индукция, гигроскоп, инвертор, гигрометр* д. б.; медицинада: *инъекция, гематоген, консилиум, аллерген, вакцина* д. б.; химияда: *газолин, ацетат, ванадий, гидрат, ангидрит, галлий* д. б.; философияда: *агностицизм, атомизм, деизм, имманент, интуиция* д. б.

Къарачай-малкъар тилни терминологиясын быллай сёзле-терминле къурайдыла. Аланы саны кёпден-кёп бола барады. Илмуну, техниканы хар бёлюмюню кесини терминлери боладыла. Сёз ючюн, тил билимни терминлери аны бёлюмлерин, хар бёлюмню терминлери уа аны бла байламлы затланы билдиредиле. Анга юлгю келтирейик. «Фонология» тил билимни бир бёлюмюне аталгъан терминди. Фонология бла байламлы уа быллай терминле бардыла: *фонема, аллофон, фонеманы тюрлюсю, фонеманы тизгини* д. б.

Алайды да, термин илму неда техника бла байламлы затны атын билдирген сёздю неда сёз тутушду.

Къарачай-малкъар тилде жюрютюлген терминлени бир кесегинден къалгъанлары орус тилден тюрленмей алыннгандыла неда анда терминлеге ушашдырылып къуралгъандыла (калькаладыла). Орус тилден тюрленмей алыннган терминлеге огъарлакъда юлгюле келтирилгендиде. Калька терминлени уа асламысы тил билим бла байламлыдыла: *байлам* (союз), *байлам сёз* (союзное слово), *ушакъ* (диалог), *туура сёз* (прямая речь), *болум* (обстоятельство), *жегилиу* (спряжение), *айгъакълаучу* (определение) д. а. к.

Къарачай-малкъар тилни кеси терминлери бек аздыла: *къан тамыр, сокзур чеги, тели ауруу* (брюшной тиф), *исси ауруу* (горячка), *кзоян ауруу, аман ауруу, жел ауруу* д. б. (медицина бла байламлы сёзле); *ёзюу, оюмду,*

мет, кзыйынды, такзыя, фердау, саяу д. б. (кыйимле бла байламлы сёзле).

Терминлени эркин жюрютюлгенлери эм аз жюрютюлгенлери боладыла. Эркин жюрютюлген терминле, терминология бла байламлы энчи ишледен сора да, школ эм башха дерсликледен, суратлау литературада жюрютюлген, халкыгъа иги белгили сёзледиле; сёз ючюн: *ракета, космос, басым, атом, этим, сыфат* д. а. к. Аз жюрютюлген терминле уа, энчи ишледе болмаса, хазна тубемейдиле, аны себепли аланы магъаналары асламысында жаланда специалистлеге белгилидиле; сёз ючюн: *агглютинация, сингармонизм, морф, варваризм* (лингвистлеге), *гипоксия, перикард, инфантилизм* (медиклеге), *спринтер, финиш, эстафета, сымарлап учуу* (спортсменлеге), *гигрометр, гигроскоп, инвертор* (физиклеге), *апогей, перигей* (астрономлагъа), *дафния, игуана, варан* (зоологлагъа) д. а. к. Алыкъа къарачай-малкъар тилни сёз байлыгына къошулмагъан, аны кесинде кёп болмай къуралгъан лингвистика терминле да бардыла; сёз ючюн: *къарамчы сёз* (модальное слово), *тюз ие* (прямой субъект), *сёдегей ие* (косвенный субъект), *ие* (субъект), *зат* (объект), *усталыкчы сёз* (профессионализм), *ортакъ сёз* (интернационализм), *алынма* (заимствованное слово).

Терминлени бирси сёзледен башхалыкълары быладыла: 1) аланы, анда-санда бирини болмаса, бирден сора магъаналары болмайды; 2) къошакъ магъаналары (коннотатив магъаналары) эм стиль энчиликлери да болмайдыла.

Терминлени бир-бирде кёп магъаналылары тубейдиле. Бирси сёзледеча эркин тубемегенликге, аланы ичлеринде синонимлери, антонимлери, омонимлери да боладыла:

1) кёп магъаналы терминле: *грамматика* — 1. «тил билимни тилде сёзню эм айтымны къурамын тинтген эм анга кёре эки кесекден—морфология бла синтаксисден—къуралгъан бёломю»; 2. «къайсы да болсун бир тилни жорукълары жазылгъан китап»; *басым* — 1. физ. «газланы эм суусун затланы тыкълыкъларыны, къалынылыкъларыны даражасы»; 2. мед. «къанны кётюрюлюую неда чёгюую» д. б.;

2) терминле-омонимле: *конверсия* (фин.) — «алгъын чыгъарылгъан кырал займны болумларыны тюрлениулери (сёз ючюн: процентин аз этиу, теленирик болжалын тюрлендириу д. а. к.)» эм *конверсия* (тил билимде) — «сёз къурауну сёз къураучу жалгъауланы хайырланмаучу мадары», *басым* (физикада бла медицинада; ёрге-

реке берилгенди) эм *басым* (тил билимде) — «айтымда бир сёзню неда сёзде бир бёлкюнню бирсиледен эсе уллу ауаз бла айтылыуу эм аны кёргюзтген белгичик» д. б.;

3) терминле-синонимле: *инфинитив* — *этимни белгисиз формасы, полисемия* — *кён магъаналылыкъ, архаизм* — *эскирген сёз, неологизм* — *жангы сёз, ачыкълаучу* — *кзошакъ сёз* (тил билимде); *тиш доктор* — *дантист, кёз доктор* — *окулист, жел ауруу* — *ревматизм* (медицинада) д. б.

4) терминле-антонимле: *анализ* — *синтез, анод* — *катод, протеза* (сёзню аллына ачыкъ тауушну кзошулуу) — *апокопа* (сёзню ахыр ачыгъыны тюшюю), *ассимиляция* (бирге ушамагъан тауушланы бирге ушашдырылыулары) — *диссимиляция* (бирге ушагъан тауушланы ушамазча эшитилиулери) д. б.

Терминлени кьуралыулары да бирси сёзлени кьуралыуларычады. Алай аланы кьуралыу мадарлары бирси сёзлени кьуралыу мадарларындан эсе аздыла. Сёз ючюн, кьарачай-малкьар тилде бирси сёзле жети тюрлю мадар бла кьураладыла (213-чю бетге кьара) терминле уа — беш тюрлю мадар бла:

1) морфология мадар бла — сёзлеге жалгъаула кзошулуп: *байлам, айтым, этимча, хапарчы, алынма, хапарчылыкъ* д. б.;

2) синтаксис мадар бла — эки сёз бирге кзошулуп, ала уа бирге, башха неда дефис бла жазылып: *кён точка, этимсыфат, сёз тутуш, кийдирилген сёз, эрин-эринли кзысыкъ, эрин-тишли кзысыкъ, кзарамчы сёз, эриклеу сёз; кийим тигиучю, чирги ийне; кзулакъгъа кириучю* д. б.

3) синтаксис-морфология мадар бла — бирге кзошулгъан сёзлени бирини неда экисини да жалгъаулары болуп: *байлам сёз, этимча айланч, муратчы болум, араш айырма, болжалчы сыфат, санчы санау;*

4) лексика-семантика мадар бла — сёзню магъанасы энчи сёз болуп: *сыфат, болум, ат, этим; кзулакъ* (чат), *этек* (юбка) д. б.;

5) семантика мадар бла — сёзню грамматика формасы лексика формагъа айланып: *санау, жалгъау, сёлешиу, тагъылыу, кзысылыу, келишиу, айланыу, ачыкълаучу, толтуруучу* (лингвистика терминле); *керелеу, керелеучю, кзоратыу, кзошуу, кзошулуучу* (математика терминле) д. б.

Бирси, термин болмагъан, сёзле уа дагъыда эки тюрлю мадар бла кьураладыла: 1) семантика мадар бла — сёз тилни бир кесегинден башха кесегине ётюп: *уруш*

(ат), *иги* (сёзлеу) д. б. Бу сёзлеу *уруш* деген этимден бла *иги* деген сыфатдан къуралгъандыла; 2) сёзлени кысхартыу мадар бла: *профком* (профсоюз комитет), *КЪМР* (Къабарты-Малкъар Республика) д. б.

Термин затны илму атыды, ол илмуда, илму-излем организациялада къабыл этиледиле, закон бла тохташдырылады. Терминлени алай тохташдырылмагъанлары, тюрю-тюрю усталыкъла бла байламлы адамла кеслери сёлешну тиллеринде жюрютгенлери да боладыла. Алагъа усталыкъчы сёзлеу дейдиле. Сёз ючюн, газетде ишлегенле жюрютюучю *подвал* (газетни бетини тубюнде уллу статья), *коридор* (газетни колонкаларындан биринде баш энишге баргъан узун иничке жазыусуз ыз), *шапка* (газетде ууакъ статьяланы, заметкаланы барысына да аталгъан ат), жаулукъ эшиучюле жюрютюучю *кзулакъ* (ц. диал. *кампил*), *чык*, къурулушчула жюрютюучю *майна* (энишге тюрюр!), *вира* (ёрге кётюр!), ашарыкъланы атлары *чыкъырт*, *хыбырт* аллай сёзледиле.

36-чы §. Жаргонизмле эм арготизмле

Диалект сёзледен бла терминледен жаргонизмлени бла арготизмлени айыра билирге керекди. Жаргонизмле адамланы жалаанда бир-бир гитче къауумлары (сёз ючюн, аманлыкъчыла, студентле д. б.) кеслерини этген (неда этерик) ишлерин билдирмез неда къайсы къауумдан болгъанларын чертир ючюн, литература сёзлени орунларына жюрютюучю сёзледиле; сёз ючюн: *лимон*, *шпора*, *телик*, *видик*, *кол*, *велик*, *зарубежка*, *баскет*, *блат*, *кючлю*, *чюй кибик*, *шайла* д. б. Бу сёзлени барысыны да литература синонимлери бардыла: *миллион*, *шпаргалка*, *телевизор*, *видеомагнитофон*, *бир* (единица), *аякъ машина*, *тыш кзырал литература*, *баскетбол*, *танышлыкъ* (шагъырейлик), *бек иги* (аламат), *ахча*.

Арготизмле да жаргонизмлеге бек ушайдыла. Ала жаргонизмледен да аз жюрютюледиле эм жалгъан, жашырын, адамланы асламысына белгили болмагъан сёзледиле. Къарачай-малкъар тилде аллай сёзлеу бек аздыла эм кеслери да этимледиле: *кзуу* (акъылдан шаш), *акъ*, *саркъ* (экзамен неда зачёт бералма), *сюр* (урла), *кзакъ*, *жакъ* (ёлтюр), *бекле*, *жабышдыр* (ур), *сызгъырт* (ётюрюк айт) д. б.

Жаргонизмле, арготизмле тилни эриши этедиле, аны культурасыны мардаларына чюйре келедиле. Болсада бир-бир авторла, литература жигитлени тиллерини энчиликлерин чертир ючюн, аланы кеслерини чыгъармала-

рына кийиредиле; сёз ючюн: — *Оллахий зарубежканы уа бералмадым!* (Г. Б.) — *Ахмат, сызгыртгырга да сенден юйреннгенбиз. Бизге бош айып этесе* (Т. Ж.). *Велик бла учуп келе тургзанымлай, бу хадауус кзайдан чыггып кзалды эсе да...* (Ч. М.) /Жарнес:/ *Мен жаннетге барып келдим, сиз а туруггуз алай!* /Ережип:/ *Иги сыз! Иги сыз!* (Т. А.)

ИШЛЕ

64-чю иш. Диалектизмлери болгъан айтымланы регионализм-лери болгъан айтымладан айыргъыз.

1. Къызгъан окъла къуусунла кена сени ызынгдан! (Б. А.) 2. — Бизни бла эди, акка, Айтерек бизни бла эди, харип... (Кз. Н.) 3. Къар бир кесек чёксюн, тыфхыт болсун (Х. М.). 4. Бу зат ёмюрде да боллукъ тюлдю! (Кз. А.) 5. Суу боюнунда отлай тургъан бузоула жашил кырдыкны аяусуз къырпалайдыла (Г. Б.). 6. Асият, жыламукъ ургъан кёзлерине узала, юйге кирип, эшикни киритин салды (Кз. А.). 7. Алайда бир кёк теуе, теуе туюл — эт тебе (Б. А.). 8. Тёртжаргъан чинар отунла, сажнагъа къаланнганча, тёртгюл къаланыпдыла (Г. Б.). 9. Энде тиширыула кёзюу-кёзюу сют ичире, Адурхайчыккыны маркъа этип тургъанларына Дебош бек ыразы бола эди. 10. Таймаздан кёп ёмюрлени сакъ турургъа, сауутланы алыргъа, бетжанла ишлерге хазыр турмакълыкъ аланы къаты мизамгъа бойсундуруп эди. 11. — Сизге уа мында чоккум болуггуз деп ким айтханды? (Т. Ж.) 12. Тёртюнчю кюн шыкъелиледен урдух этип, бир дылгам къаяны юсю бла энишге тюшдюм (Т. Д.). 13. Хаджи-Мурат, тири-тири атлап, жанлап тебиреди (Л. Х.). 14. Сууукъда къалсанг, шынкъарт болурма, къатынгда жаннган (Б. М.). 15. Айыу чегетде айланнган сагъатда мамурашчыкъ уянды (Ч. М.). 16. Къой, келля, кетдик, энди кечди (Б. А.). 17. — Жашчыкыгъа Къырымны къызчыгъын алабыз деп, тиширыула къуухотун этип айланадыла (Х. М.). 18. Сабий эсегиз, барыгъыз да арбазда амма-жукка ойнагъыз (Кз. Н.). 19. Гитлерни сандыгъын бегитирге чюйле излеп башларгъа да болурла (С. К.). 20. Сора ачханы бусагъат окъуна берейик (Л. Х.).

65-чи иш. Сёзлени эки къауумгъа юлешип жазыгъыз: 1) битёу къарачайлыла бла малкъарлыла жюрютген сёзле, 2) къарачайлыланы бла малкъарлыланы кесеги жюрютген сёзле.

Чеги — ушхол, тукъум — дукъум, къайын — мырзы, шаудан/къара суу — кезлеу, чыккыр — кюштел, элизия, гаплогология, эпентеза, протеза, сингармонизм, магарыч, кючлю (бек иги), къакъгыч (стукач), чюй кибик (аламат), кёзбау — зыбых, кендирчи (наркоман), мыры — талачыкъ (агъачда), юзмелт — зимилт, бау — гёш, илипин — илфийин, чибижи/шибижи — чибижий, локъум — улкъум, гогуш — кокуш, тырнаууч — къыйтхы, зурнук — къыриу, сокъуран — чоғъож бол.

66-чы иш. Айтымланы жазыгъыз. Алада диалект сёзлени къатларында скобканы ичлеринде аланы литературада жюрюген тюрюлерин кёргюзтююз.

1. Къызла кифеле бла нартюх бахчаны хансын арта турадыла. 2. Жашла къаздиреу (чижик) ойнаргъа сюйюучюдюле. 3. Жашла, батанланы бирге жыйып, талай галлас суюдиле. 4. Кютюп айланган малла тынгысыз болуп башладыла («Шуёхлукъ»). 5. Музафар сууда тюз папушча сюзеди. 6. Кезлеуню сууу бек тазады. 7. Ийналукъ мырыны чалып келгенди. 8. Аминат цырца бла столгъа хыцынла салды. 9. Алайлары кеселкели зерледиле. 10. Бахчалада къазыкълагъа ёрлеп битген бурцакъла ариу чакъгъандыла. 11. Ынна, къыш къатыкъгъа деп, кюштеллени бишлакъладан толтургъанды.

67-чи иш. Фонетика диалектизмлени бла лексика диалектизмлени айырып жазыгъыз.

Фотку, дукъум, кюштел, пакъырачы, чибижий, илфийин, къаздиреу, къуллю, хогулт, цифи, хыцын, ёскюз, эхци, хёмюх, тахан, кезлеу, ахца, келля, фатан, къарыуа, тыфыр, фирзеу, жоннгурчха, патеген, зюдюр (ежевика), зёнгер, къыфца, гюрегей.

68-чи иш. Сёзлени «Къарачай-малкъар-орус сёзлюкде» неда «Къарачай-малкъар тилни ангылатма сёзлюкюнде» табыгъыз да магъаналарын жазып алыгъыз. Ала къаллай сёзледиле: синонимлемидиле огъесе омонимлемидиле?

Жыйрыкъ, гырхы, юр, гадура, гурушха, чегет, жомакъ, чыначыкъ, жыгыра, къач, чепкен.

69-чу иш. Башда (68-чи ишде) айтылган сёзлюкдеде бу сёзлени табыгъыз. Аланы орунларына малкъардыла къайсы сёзлени жюрюте эселе да, аланы хар бири бла бирер айтым къурап жазыгъыз.

Кёлекке, кьобан, кьаладжюк, учхун, мерекеб, гюрбе, тамал, гёзен, хар, ала кьытай, бусакъ, мамурач, муккур, кьачхач, чегет.

70-чи иш. *Метатеза, эпентеза, эпитеза, гаплогология, агглютинация, протеза, редукция* деген сёзлени магъаналарын жазыгъыз. Ангыламагъан сёзюгюз болса, сёзлюкле эм грамматикала бла хайырланыгъыз.

71-чи иш. Сёзлени сёзлюкледен табыгъыз да магъаналарын жазып алыгъыз.

Жырмач, тилимди, тикгич, жёрмеле, саяу, аркъау (къумачныкьы), тил (аякь кийимники), бой (къумачныкьы).

72-чи иш. Бу сёзле диалектизмле бла илму терминледиле. Ала ны айырып жазыгъыз.

Кюштел, аббревиатура, байлам, аркъау, сёзлеу, керелеу, фотку, кьаздиреу, мыры, абзац, юлешиу, кьоратыу, запятой, космос, точка, соруу белги, толтуруучу, этим, ат, сёз тутуш, рифма, ритм (гыллыу), аллитерация, анапест, дактиль, сноска, омоним, синоним, кифе, гюрегей, кьуллю, кьыттай, кокуш, готон, кьыйтхы, цырца, бурцакь, чуукал (чуб).

73-чю иш. Айтымланы окъугъуз. Алада белгиленген сёзлени жазып алыгъыз да кьайда жюрютюлгенлерин эм магъаналарын ангылатыгъыз.

1. Черек ауузунда жашагъан малкъарлыла чюйкеге *кьаздиреу* дейдиле. 2. Устаз синонимлени юсюнден тынгылы хапар айтханды. 3. Масхутну спорт кёнчегини *сапаллары* юзюлгендиле. 4. Аслан мал орунну тюбюне зыгъыр кьуйду да сыйдамлады, аны юсюне да *фотку* кьуйду. 5. *Керелеуню* таблицасын сабийле экинчи классда окъуп бошайдыла. 6. Ынна жашыны жамычысыны жагъасына омакь *мелте* тикгенди. 7. Быйыл Узун *мырыда* жюзге жууукъ гебен сюелгенди. 8. Студентле *дифференциал уравнениядан* экзаменге хазырланадыла. 9. *Айырыучула* урналагъа бюллетеньлини атадыла. 10. *Сонгурала* тилни болушлукъчу кесеклерини бир кьауумудула. 11. *Метатеза* сабийлени бла кьартланы тиллеринде кёбюрек тюбейди. 12. Ахмат кранчыгъа «*майна*» деп кьычырды. 13. Люба бла Шахнюр *беккяхынла* бла сохан тахта кьаздыла. 14. — Мен жаннетге барып келдим, сиз а туругъуз алай! — Иги *сыз!* Иги *сыз!* (Т. А.)

74-чю иш. Айтымланы окъугъуз. Алада фонетика диалектизм-леки табыгъыз. Аланы литература тюрлюлери къайсыла болгъан-ларын айтыгъыз.

I. 1. Алан, алан! Антонну атасы! Оу, юйюм! Юянчы, юянчы! — деп, Халиймат жанындан сюйген адамын къайгъылы юятды. 2. Терен чунгур къазып, (тайны) кирин да, къан хылы-мылыланы да къыртиш тюбуне жашырдыла. 3. Байла, къара саскиле ёгюзлени сыртларына илиннгенча, ишчилени аркъаларына илиннгенлей жашай эдиле. 4. «Уллу иште юят жокъ» деп сёз барды. 5. — Ай таланнга, ол ишге сейир этмедингми?! 6. — Ой, сау босун, Аллах ыразы босун! 7. Эки ай тюгел жетмеген заманнга мындан артыкъ не акъ жиарыкъ эдик? 8. Ала юйде чиракъ бла тауукълагъа къарай, аланы къуйрукъ-ларын къыпты бла кесе тура эдиле. 9. Къараса уа — тамаша: тюнене къара-мор болуп сюелген тереклени бацларын чиммакъ къар басып... (*Гуртуланы Бертни «Жангы талисман» деген романындан*).

II. 1. Бийик, къол бетли къабыргъа болуп сюелген туман, ахшам бла бирге къая жухлагъа къысыла, къысыр къаяланы сууукъ ёшюнлерин жалайды. 2. Мен анга алыкъын уллу иш да бермегенме. 3. Зурум, тамбланы юсюнден сагъыш эте, тыпырда ючюле баргъан отха къарап турады. 4. Да, артдаракъ билирбиз ансын, алыкъын ким биледи. 5. Ол, таугъа чыкъгъан эсе, ишек жокъду бек алгъын мени марларыгъына! 6. (Халит), батырланып, эшикни ачып, къампек-къалач ийис этген тюкенни ичине ычхынды. 7. Басхан къалада уа иш андан да пыттырды. (*Этезланы Омарны «Аслан» деген романындан*).

75-чи иш. Айтымланы окъугъуз. Алада диалектизмлени табыгъыз да быллай къауумлагъа юлешип жазыгъыз: 1) фонетика диалектизмле, 2) сёз къураучу диалектизмле, 3) лексика-семантика диалектизмле, 4) лексика диалектизмле, 5) этнография диалектизмле.

1. Анда-мында ойнай тургъан сабийле, жолдан кетип, чалманнга не хунагъа къысылып, анга сейир эте, къарайдыла. 2. — Аллах хакъына, гитче къюштелде не бар эсе, олду ансы, шёндюледе келтирмегендиле жукъ да къошдан. 3. Акъкъыз а, уллу чырчада тылпыу эте тургъан какны келтирип, Хорасанны ызындан хар бирине экишер-ючюшер къашыкъ салды. 4. Жашла къойланы туркъугъа урдула да, аланы бирин тутдула. 5. Дуния харагети ол суу кибикди: келген да этер, кетген да этер. 6. — Келля, ауругъанынгдан а къалайса? 7. Зау-

батыр керкиле, кюрекле келтирди. 8. Кезлеу тийресинде, букъу жетмеген жерде, Любомир Карлович кителин, Алий а къапталын тешдиле. 9. Бир жыгъери отун да бермейбиз деп тохтасала да, шендю биз Батырбийлары жанлы боллукъбуз. 10. Ёх-ёх-ёх! Энди, Аллах айтса, Орусда да иш адепли запад къыралладача бола башлагъанды. 11. (Эрбелиани), Исмайылгъа къыжырыкълангандан, саламлашыргъа унутуп, кимни эсе да аллында сюелип, анга аралып тургъанын эследи. 12. Жете келген жашла ушхол, быдыр жууаргъа, адырла чайкъаргъа, къазан асаргъа суу ташыйдыла, отун мажарадыла. 13. Бу арт чурлада элни жамауаты бла бий тукъумланы аралары осалдан осалгъа кете барады. 14. Алан, биз бери букъгъуч ойнаргъа келмеген ушайбыз да! *(Хучиналаны Магометни «Уллу Малкъар» деген романындан).*

76-чы иш. Айтымлада регионализмлени табыгъыз. Сора аланы былай юлешип жазыгъыз: 1) фонетика регионализмлери болгъан айтымла, 2) сёз къураучу регионализмлери болгъан айтымла, 3) лексика-семантика регионализмлери болгъан айтымла, 4) лексика регионализмлери болгъан айтымла, 5) семантика регионализмлери болгъан айтымла.

1. Къымылдамасам, башларын энишге бугъундуруп, манга къарамай эдиле. 2. Кюндюз тауушун башха тауушла къамата болурла, кече тауушу къонгурау ауазлыды. 3. Бийче дигизаларыны арасында таукел болуп барады. 4. — Ма, ол а, ол билеу жыланчыкъ. 5. «Кюрт басар элни къулагъы сангырау» дейдиле. 6. Къылычбий тюлмю эди Хачыпсыны аякъ юсюне салып, Солтаннга къаршчы тургъан? 7. Энди уа сен суугъа юрюп ичерге излейсе. 8. Ашыгъып тургъан адамны ичкери чакъырды Хубий улу. 9. Сизден эсе ол желбаш къатын да такъылды. 10. Энди сенсе юйню тамадасы. 11. Таягъын ташладан жанлата, бир жанына турду. 12. Муслийман диннге таянганла, бир ууахты намазларын алмашдырмай, кёлерин кёкге аралтып, таралып, жалбарып кюреше эдиле. 13. Бештау кертме терек тюбюнде къара суугъа ашарыкъ элте эди. 14. Эки басхан парий кючюкчюкню анга юсдюрдюле. 15. — Ой сизге ант жетмесин! Азыгъыгъызны да алмай, — деп, къууанчлы гурушха этди Бештау. 16. Эл таба къоркъунчлу къарады жашчыкъ. 17. Огъай, мен жукъудан уянганма. 18. Бештау къызчыкъны алып олтурду, бутчукъларын-къолчукъларын сылай, отха жылыта, ийнакълап аязытады. 19. Отда кёмюлюп бишген арпа нардыула татымлы ийис этедиле. 20. (Жаныбек) иркни жүрегин тилкемле этдирип, тишлетип, тюнгюч

сабийлеге ашатдырды. (*Къагъыйланы Назифаны чыгъармаларындан*).

77-чи иш. Айтымланы окъугъуз да, алада регионализмлени табыгъыз, сора аланы юч къауумгъа юлешип жазыгъыз: 1) этнография регионализмле, 2) лексика-семантика регионализмле, 3) лексика-грамматика регионализмле.

1. Алтын бояу бла жасалгъан жохар чегетле къымыжа болгъандыла (*Кз. Д.*). 2. Къызчыкъ, башлыгъа жуурт айран къуюп, аны ургъушчукъ бла чакъды (*С. К.*). 3. Чапчакълада бышлакъла, къакъ этле, сары жау... (*Л. Х.*) 4. Минги тауну жыйрыкъ чепкенини бир бюкленнген жерчигинде «Баула» деген жайлыкъны аралыгъында малчы къошла орналгъандыла (*Ч. М.*). 5. — Огъай, жашым, мен санга къоркъакъ, къызбай бол демейме (*Л. Х.*). 6. Жашла улакъны дагъандан тюшюрдюле, башын сыйлы таш таба буруп, аякъларын тутдула (*С. К.*). 7. Таужан, акъ билезикни билегине чырмап, ийире турады (*А. Х.*). 8. Ынна юзмелтлени кесини аллына сойландырып-сойландырып жыйды (*Т. Ж.*). 9. Жаштуу, юфгюре кетип, отну жандырды (*Дж. Б.*). 10. Юре билмеген ит юйюне къонакъ келтирив (*н. с.*). 11. Маймулатны тауукълары къалмай жохарладыла (*Т. А.*). 12. Найыпханны жыйрыгъыны этеги бутларына бюкюнча бир заманда да чырмашмагъаиды (*Т. З.*). 13. Къаспот, атын чыпыннга тагъып, юйге кирди (*Т. Ж.*). 14. Адамла ары бла бери чепкен сокъгъанча жюрюйдюле (*Г. Э.*).

78-чи иш. Бу терминлени, къуралуу мадарларына кёре, къауумлагъа юлешип жазыгъыз.

Къоян ауруу, сокъур чеги, кёплюк сан, этимсыфат айланч, этимсыфат, этим, башчы, хапарчы, керелеу, санау, санчы санау, эрин-тишли къысыкъ, тил къысыкъ, эки точка, точка бла запятой, соруу белги, сёз бёлюм, байлам, къысыкъ, ачыкъ, тунакы къысыкъ, зынгырдауукъ къысыкъ, кенг ачыкъ, жабыкъ бёлюм, айтымны бир туудукъ членлери, къулакъгъа кириучю, къулакъчы, тизгинчи санау, тюз сёз, толтуруучу, ачыкълаучу, басым, сёз бирлеш, жегилиу.

79-чу иш. Къарачай сёзлени орунларына аланы малкъарлыла жюрютген тюрлюлерин жазыгъыз.

Апас, афенди, ачитхыч, ашхы, бабуш, белибау, бютеу, сыпас, бюрек, гыбы, гуммос, гугук, томурау, дордан,

дууадакъ, жүрюк, илгек, кёзюу, дүрю, жити, кюеу, жаз киштик, кюпсе, къайдам, кюрт, мыдах, мычхы, огъуна, сарыубек, сыркыу, малхыяр, тыбыр, хамыт, хыре, чууутлу, тепле, тубан, шохлукъ, жоппу, юнгюч, эшимди, бу-сакъ, габдеш, гугурукгу, мажал, къалажюк, сандыкъ, кёлекке.

80-чи иш. Айтымланы окъугъуз да диалект сёзлерин жазып алыгъыз. Аланы къатларында скобкаланы ичлеринде литература тилде жүрютюлген синонимлерин кёргюзтюгюз.

1. Баламдан варенье да, компот да этиучюдюле.
2. Зюдюрню наныкълары къаралдым-кёксюл, мыстыгъа тартхан татлы болуучудула.
3. Къызчыкъ жолоучугъа суусапха мияла кружка бла мойта чыгъарды.
4. Хогулт зугул, мысты, ташлы, уллу болмагъан кёгетди.
5. Юйню ичинден сабийни жингириги эшитилди.
6. Ариуба къоншулагъа ырпыс юлеше айлана эди.
7. Танг аласында кыйттайны кычырыгъы кенгиге эшитиледи.
8. — Эшиги! Энди сен да юйге жыйылмаймы башлагъанса?!
9. Абидин юйню арбазына машина бла жыгъыр келтирип къуйгъанды.
10. Арбазда, юйню тегерегинде да халтирни жыйып кюйдюрюрге керекди.
11. Тужур жыя айланган кызланы жырлагъанларын эшитебиз.
12. Ол бизни семкелеп селешгенча ангыладыкъ.

СЁЗЛЕНИ КЪАЛАЙ ЖЮРЮТЮЛГЕНЛЕРИНЕ КЁРЕ КЪАУУМЛАРЫ

37-чи §. Эркин жүрютюлген эм эркин жүрютюлмеген сёзле

Лексика тилни бирси бёлюмлеринден эсе терк тюрленеди. Ол жашауну тюрлениуюу бла байламлыды. Сёз ючюн, ишлеп чыгъарыуда, илмуда, техникада, искусствода д. а. к. башха затлада тюрлениуле терк-терк бола турадыла. Ол затла бла бирге аланы атлары — сёзле да тюрленедиле.

Жашауда болгъан затланы, болумланы, аланы ышанларыны бирлери бла биз эрттеден бери хайырланабыз; башхалары бла бир белгили замандан сора хайырланмайбыз; аланы дагъыда бир къаууму уа жашаугъа жангыдан келедиле. Ол затланы, болумланы, аланы ышанларыны атларын белгилеген сёзлени къадарлары да алайды: бирлери тилде дайым жүрютюлгенлей тура-

дыла; башхалары, анда-санда болмаса, жүрютюлмейдиле; дагъыда бир къаууму уа тилге жангыдан къошуладыла.

Дайым жүрютюлгенлей тургъан сёзле лексиканы мурдорун къурайдыла. Ала бла халкъ барысы да хайырланады, анга аланы магъаналары белгилидиле. Аллай сёзлеге эркин жүрютюлген сёзле дейдиле. Қъарачай-малкъар тилде аллай сёзлеге былачаланы сарнаргъа боллукъду: *баш, аякъ, къол, кёз, аш, суу, мал, сабий, ётмек, туз; ариу, аман, уллу, таза, гитче, акъыллы, тели; аша, олтур, айлан, бар, кел, сёлеш, элт, ишле; ары, бери, анда, мында, кёп, аз, эртте, кеч; мен, сен, биз, ол, сиз, кесим; бир, беш, он, жүз, минг, элли; ох, ай, ах, ой; таба, чакълы, ючюн, кибик, эм, да, алай, болсада, угъай, хау, чыртда, жаланда, баям, тейри* д. а. к.

Эркин жүрютюлген сёзле жаланда халкъ барысы да жүрютген сёзле бла чекленмейдиле. Халкъны къайсы болса да бир кесеги жүрютген терминле, усталыкъчы сёзле, регионализмле да ары къошуладыла. Эркин жүрютюлген сёзлени эскирген неда жангы шартлары болмайдыла, башхача айтханда, аланы эскиликлери, жангылыкълары билинмейдиле.

Эркин жүрютюлмеген сёзле уа эски, жашауда хайырланылмагъан неда анга жангыдан къошулгъан затланы, болумланы, аланы ышанларыны атларыдыла. Аллай сёзле юч тюрлюдоле: эскирген сёзле, эскире баргъан сёзле эм жангы сёзле.

Эркин жүрютюлген сёзлени бла эркин жүрютюлмеген сёзлени араларында артыкъ уллу чек жокъду, тил айный, тюрлене баргъаны сайын, ала да бирден бирге кече барадыла. Сёз ючюн, къарачай-малкъар тилде алгъын эркин жүрютюлюп тургъан *капек, шай, апасы, къара сом, комсомол, пионер, партия* дегенча сёзле энди эркин жүрютюлмейдиле, *дума, лицей, гимназия* дегенча эркин жүрютюлмеучю сёзле уа бусагъатда эркин жүрютюледиле.

38-чи §. Эскире баргъан эм эскирген сёзле

Эскире баргъан сёзле деп алыкъа эскирип къалмагъан, эркин жүрютюлмеген сёзлени санына къошулмагъан, алай эркин да жүрютюлмеген сёзлеге айтадыла; сёз ючюн: *гыранча, къоз бёрк, берне, боза, урчукъ, гоппан, жүн таракъ, зекят, тегене, башлыкъ* д. б. *Гыранча, къоз бёрк, боза* жаланда бир-бир тойлада жүрютюдоле,

гопан, тегене бла да, урчукъ, жюн таракъ бла да андасанда бир адам хайырланады. Болсада быллай сёзле, чабыр, талкзы деген сёзлеча, литература тилден кетип къалмагъандыла.

Эскирген сёзле тилде эркин жюрютюлмеген, жаланда эски жашауну суратлагъан заманда хайырланылгъан сёзледиле. Аланы бирлерини магъаналары халкыгъа белгилиди, сёз ючюн: *бай, бий, чабыр, бийче, патчах, басмач, кадет* д. а. к. Башхаларыны магъаналарын а халкыны асламысы билмейди, сёз ючюн: *чериу* (аскер), *тюйме* (тиширыула ёшюнлерине тюрреп жюрютген сыйлы жасау), *чагъар* (юлгюлю кзул) д. а. к.

Эскирген сёзле эки къауумгъа юлешиндиле: историзмлеге бла архаизмлеге.

Историзмле эскирген сёзлени жашауда бусагъатда хайырланылмагъан затланы атлары болгъанлары себепли жюрютюлмеген тюрлюлеридиле; халкыны историясы бла байламлы сёзледиле: *кзул, бий, къарауаш, жалчы, большевик, меньшевик, помещик, чабыр, гёнчаркы, талкзы, тауат, акъсюк* д. а. к. Аланы бусагъатдагы тилде синонимлери жокъдула.

Сёзле историзмлеге тюрлю-тюрлю кезиуледе, бирлери эртте, башхалары уа кеч, ётедиле. Сёз ючюн, *ликбез, кулак, кадет, продналог* совет властыны жылларында жаратылып, къысха заманны ичинде историзмлеге ётюп къалгъандыла. *Чериу, май, тюйме* дегенча сёзле уа эрте историзмле болгъандыла. *Комсомол, пионер, компартия* деген сёзле историзмлеге ётгенли уа кёп болмайды.

Историзмлени бусагъатдагы тилден кетип, унутулуп къалмай, бир-бир жерледе хайырланылгъанларына жарым историзмле дейдиле: *урчукъ, кзоз бёрк, гопан, кзол тирмен, гыбыт, кзапчыкы, болуш юй* д. б.

Суратлау литературада историзмле халкыны алгъыннгы жашау халын, культура даражасын кёргюзтюр ючюн хайырланыладыла. Сёз ючюн, Гуртуланы Бертни «Жангы талисман», Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр», Хучиналаны Магометни «Уллу Малкър» деген романларында ала кёп тубейдиле.

Архаизмле бусагъатдагы затланы эски атларыдыла. Аны себепли аланы хар бирини литература синонимлери бардыла: *зарф* (басма), *бадыражан* (помидор), *май* (жау), *чериу* (аскер), *аэроплан* (самолёт), *ылыкыф* (жюк), *арман* (кёлквалды), *бедек* (жамау) д. а. к.

Архаизмле къарачай-малкър тилни кеси сёзлеринде, анга башха тилледен келген сёзледе да бардыла.

Къарачай-малкър тилни кеси архаизмлерине был-

лайла саналадыла: *опуракъ* (кийим), *орман* (агъач), *айгъыр* (ажир), *бие* (байтал), *балыкъ* (чабакъ), *балдыз* (къайын къыз), *къутукъ* (къую), *муруккуч* (запятай), *чакъ* (кезиу), *шауай* (алышчы-беришчи) д. а. к.

Башха тилледен алыннган архаизмлени баш тюрлю-лери быллайладыла:

а) арап тилден алыннган архаизмле: *сиясат* (политика), *элиф* (харф), *элифле* (харфлыкъ), *инкъыйлап* (революция), *мазар* (къабыр), *гъарш* (космос) д. б.;

б) иран тилден алыннган архаизмле: *дос* (шүөх), *диуана* (ибилис), *дары* (дарман), *къудай* (аллах), *баям* (белгили), *беде* (клевер), *зиндан* (тюрме) д. б.;

в) орус тилден алыннган архаизмле: *казна* (къырал), *къапатейна* (тюз тепсеу), *гуржаба* (къарач. *хар*), *аренд* (бегенд), *абычар* (офицер), *пошт* (почта), *аэроплан* (самолёт) д. б.

Къарачай-малкъар тилде магъаналарындан жаланда бири эскирген (архаизмге ётген) сёзле да иги кесекдиле; сёз ючюн: *асылсыз* 1. арх. «сыйсыз тукъумдан чыкъгъан»; 2. «адепсиз, къылыкъсыз»; *боюнчакъ* 1. «галстук»; 2. арх. «минчакъла»; *тилманч* 1. «бир тилден башха тилге кёчюрюучю специалист»; 2. арх. «сёзлюк»; *сандыкъ* (къарач.) 1. арх. «кюбюр»; 2. «гулла»; *тёре* 1. арх. «сюд»; 2. «адет» д. а. к.

Эскирген заманларына кёре, сёзлени эртте эскирген-леге (сёз ючюн: *опуракъ* (кийим), *баз* (жюн), *бие* (байтал), *айгъыр* (ажир), *мазар* (къабыр), *къагъанат* (къырал), *къудай* (аллах), *эмгек* (къыйынлыкъ) д. б.) бла кеч эскирген-леге (*сёзлеме* (сёзлюк), *инкъыйлап* (революция), *муруккуч* (запятай), *къычырым* (километр), *бугъа* (паровоз), *къала* (шахар) д. б.) юлеширге боллукъду. Эртте эскирген сёзле халкъны тарыхы бла байламлы чыгъармалада да хазна тубемейдиле, ала жаланда нарт сёздеде сакъланнгандыла: *Юй ариуу* — *топуракъ*, *адам ариуу* — *опуракъ*. *Балалы юй* — *базар*, *баласыз юй* — *мазар*. *Тишируудан къан чериу* *къайтады*. *Ишни аллы бие болса*, *арты айгъыр болур*.

Тохсанынчы жыллада Къабарты-Малкъар Республикада бла Къарачай-Черкес Республикада ислам динни кючлениую эм арап тилни школада бла Къабарты-Малкъар Ислам институтда окъулууу бла байламлы совет властыны жылларында къарачай-малкъар тилде архаизмлеге ётген арап алынмаланы бир талайы эркин жюрютюлген сёзлени къауумуна къошулгъандыла, сёз ючюн: *фикир*, *харфлыкъ*, *такъыйкъа*, *китапхана*, *адабият*, *маданият*, *дефтер*, *мехкеме*, *тарых* д. б. Аланы

эркин жюрютюлюп тургъан литература синонимлери уа: *оюм, букварь, минут/секунд, библиотека, литература, культура, тетрадь, учреждение, история* аз хайырланыла, эскире башлагъандыла.

Кеслерини лексика-сёз къурау, семантика эм къурам-фонетика энчиликлерине кёре, къарачай-малкъар тилни архаизмлери талай къауумгъа юлешинедиле:

1) лексика архаизмле (эски сёз жангы сёзге алышынады): *эмгек — кзыйынлыкъ, аэроплан — самолёт, беде — клевер, ференкли — француз, опуракъ — кийим, орман — агъач/чегет, мазар — ктабыр, чериу — аскер, тахыран — сахтиян* д. б.;

2) лексика-сёз къурау чу архаизмле (сёзню тамыры тюрленмей тургъанлай, аны сёз къурау чу эски жалгъауу жангы жалгъауу алышынады): *британлы — британиялы, британчы — британиячы, байлау — байлам, сёзлеме — сёзлюк, дары — дарман* д. б.;

3) семантика архаизмле (сёз эркин жюрютюледиле, алай аны эскирген магъаналарындан бири сакъланады): *боюнчакъ — «минчакъла», балхам — «бальзам», ау — «жаулукъ», ктала — «сахар», тилманч — «сёзлюк»* д. б.;

4) фонетика архаизмле (сёзню эшитилиуу эскиргенди, эсе да тамырыны таууш къурамында башхалыкъ барды): *фабрик — фабрика, бригад — бригада, пунт — бунт, Арысей — Россей, камис — комиссия, кампет — конфет, гиназ — князь* д. б.

Историзмле, жашаудан кетген затланы, болумланы кёргюзтюп, аланы атлары болуп жюрюгенлери себепли, стиль мурат бла болмай, бирси, эркин жюрютюлюучю, сёзле бла бир сатырда да хайырланыладыла, сёз ючюн, тарых романлада, повестьледе. Архаизмле уа суратлау чыгъармалада жаланда стиль мурат бла хайырланыладыла; сёз ючюн: 1) заманны энчилигин кёргюзтюр ючюн; 2) жюрекни къууаннганын, учуннганын чертир ючюн; 3) хыликкя этгенни, масхаралагъанны, самаркъаулагъанны билдирир ючюн; 4) литература жигитни тилини энчилигин ачыкълар ючюн.

39-чу §. Жангы сёзле (неологизмле)

Тилде литература сёзлени саны кёпден-кёп бола барды, не ючюн дегенде, эскирип, эркин жюрютюлмеген сёзледен эсе тилге жангыдан къошулуп, эркин жюрютюлген сёзле кёпдюле. Тилге жангы келген заманларында сёзле аны эркин жюрютюлмеучю къауумуна къошула-

дыла да, халкъны асламысы ангылагъынчы, литература чыгъармалада, школ дерсликледен эркин жюрютюлгюнчю, жангылыкълары унутулгъунчу, анда турадыла.

Алай бла, жангы сёзле деп тилни кесинде аны сёз къураучу мадарларына кёре къуралып неда башха, тилледен келип, алыкъа аны эркин жюрютюлгюнчю сёзлерини къауумуна кёшулмагъан сёзлеге айтадыла. Жашауну хар кезиуюню жангы сёзлери боладыла. Сёз ючюн, коллективизацияны кезиуюнде *колхоз, совхоз, колхозчу, бригадир, бригада, учётчик*; индустриализацияны кезиуюнде *завод, фабрика, цех, машина, комбайн, трактор, лётчик, поезд, паровоз*; культура революцияны кезиуюнде *школ, университет, институт, кафедра, академия, театр, кино, спектакль* дегенча сёзле жангы сёзле эдиле. Ала эркин жюрютюлген сёзлени санына эртте кёшулгъандыла. Алтмышынчы — сексенинчи жылладагъы *космос, космонавт, космодром, космос кеме, лётчик-космонавт, акваланг, компьютер, мотель, кемпинг* дегенча жангы сёзле энди жангылыкъларын тас этгендиле, къарачай-малкъар тилде эркин жюрютюледиле.

Башда кёргозтюлген сёзле орус алынмаланы къауумундандыла. Орус тилни болушлугъу бла (калька мадар бла) къуралгъан жангы сёзле да, бегирекда лингвистика терминле, бусагъатда битеу халкъ жюрютген сёзлеге саналадыла; сёз ючюн, быллайла: *тыйгъыч белги, эки точка, соруу белги, сёдегей сёз, толтуруучу, айгъакълаучу, жангы сёз, тюз жазыу, сёлешиу* д. а. к.

Къарачай-малкъар тилге иги сингмеген, алыкъа халкъгъа хазна белгили болмагъан сёзлени, эсе да неологизмлени, асламысы да орус алынмаладыла: *менеджер, лечо, кетчуп, дирол, стиморол, комет, маркетинг, брифинг, ваучер, брокер, тайд, ариель, вискас, конверсия, рэкет, бизнес, бизнесмен, валюта, приватизация, инвестиция, менеджмент* д. а. к. кёп баишхала. Бу тилни кесинде арт жыллада калька мадар бла къуралгъан да талай лингвистика термин — жангы сёз барды: *зат* (объект), *ие* (субъект), *ортакъ сёз* (интернационализм), *алынма* (башха тилден алынган сёз), *усталыкъчы сёз* (профессионализм), *къысыкъ бирлеш, таууш бирлеш, къысыкъ таууш, къарамчылыкъ, къарамчы сёз* д. б.

Къарачай-малкъар тилде неологизмлени (жангы сёзлени) эки тюрлюсю бардыла:

1) *лексика неологизмле* — орус тилден келген жангы сёзле эм калька мадарла бла къуралгъан сёзле: *акционер, аукцион, рэкет, бройлер, брокер, кетчуп, лечо; ортакъ сёз, къарамчылыкъ, алынма* д. б.;

2) семантика неологизмле (ала бек аздыла) — алгъындан башха магъанада жюрютюлген сёзле неда алгъыннгы сёзлени жангы магъаналары: *шум* — «дауур» (алгъыннгы магъанасы «шошлукъ»): *Чыккы кзызы, Ёзен элчи кзатынланы фахмусуз шумларына кзарап, жырлап жиберди...* (Т. А.); *автомат* — «темир ахча неда жетон атып сёлешиучю телефон; аллай телефону болгъан будка» (алгъыннгы магъаналары: «кеси аллына ишлеучю аппарат (машина, прибор)», «кеси аллына терк атыучу, кьолда жюрютюлюучю сауут»); *Марат: Асият, автоматдан сёлешеме. Жамиля да былайдады...* (Г. Э).

Къарачай-малкъар тилде жангы сёзлени экинчи къаууму аны кесинде, кесини сёз къураучу мадарларыны болушлугъу бла къуралады. Аллай сёзлени жазуучула, алимле (бегирекда тилни тинтиучюле) къурайдыла: эркин жюрютюлюп тургъан сёзню жалгъауун алышындырып неда анга жалгъау кьошуп, эки сёзню бирге кьошуп, кьош сёзню бош сёзге айландырып. Сёз ючюн:

1) *юркюуюк* (юркек), *кечим* (кечиу), *базыныулу* (базыннгыч), *ачыусун* (ачыулан), *байы* (байыкъ), *кьошум*, *кьошумду* (кьошулма) д. б.;

2) *чабым*, *жортум*, *секирим*, *уялсын*, *кючсюннгюч*, *чапхыч*, *ойнауукъ*, *тутхун*, *тырмансын*, *ёкюрюк*, *жангызсыра* д. б.;

3) *кёлкётюр* (кёлкётюр умутла), *чибижитил* (чибижитил тиширыу), *кюноздур* (кюноздур фатыуала), *кёлкенгди* (кёлкенгди тынгылау), *жантоймаз* (жантоймаз макъам), *жанжат* (жанжат адамла) д. б.;

4) *къалынлан* (къалын бол), *боюнсун* (боюн сал), *тырмансын* (тырман эт), *уллусун* (уллугъа сана), *тыкзыллен* (тыкзыл бол) д. б.

Быллай сёзлеге *о к к а з и о н а л и з м л е* дейдиле (латин тилде *occasio* — «эсде болмагъан зат» деген магъананы билдиреди). Окказионализмле тилде эркин жюрюп тургъан сёзлеге ушашдырылып, аланы тамырларына тилде бирси сёздеде болгъан жалгъаула кьошулуп къураладыла. Сёз ючюн, башда кёргюзтюлген окказионализмле быллай сёзлеге ушашдырылып къуралгъандыла: *атым*, *тутум*, *кзысым*; *чочууукъ*, *жортууукъ*; *махтаннгыч*, *жалыннгыч* (ц. диал.); *сыйпамды*, *тилимди*; *кзычырыкъ*, *тюркюрюк*; *жилямсыра*, *кюлюмсюре*; *айлана-тур*, *аманаууз*; *сабырлан*, *игилен* д. а. к.

Неологизмлени бирси тюрлюлери башха тилледен хазырлай алына эселе, окказионализмле уа къуралгъан этедиле, асламысында аланы авторлары боладыла. Сёз

ючюн, башда кёргюзтюлген окказионализмлени автору Тәппеланы Алимди. Аны «Ташыуул», «Азатлыкъ» деген романларында аллай сөзле кәпдюле; сөз ючюн: — *Немең капут! — дейди Башир алай базынныч болған сағъатында... Кәлюне алай сууукълукъ келип тыкълленсе, тенгинги чомартлыгъына ишекли боласа... Ол энди кертиси бла жангызсырады... Жарнес, аз да уялсынмай: — Антсыз, башыңа бу таякълны жетдирирмен, лязим! — деди... Гюрбежи таш бла Жарнес энип келген жерни арасы — Баширге бир чабым... Бизни атларыбыз желжетмез Гемуданы жылкълсынданды... /Къаншауну/ кәз юсюнде жаланда аны /Налбикени/ акъ бети, узун иничке эшмелери... бек уллу ойнауукъ кәзлери кзала эдале... Не айтырла чибижитил, сөзчю бийчеле?.. Ачыуу бише барганына кәре, кзаралыуу да алай кзалынлана келген Орданга Ёрежип дагъыда айтды...*

Огъарлакъда кёргюзтюлген лингвистика терминлени окказионализмлени (зат, ие, ортакъ сөз, алынма, кзарамчы сөз, кзарамчылыкъ, усталыкълчы сөз) автору лингвист-алим Ахматланы Ибрагимди.

Окказионализмлени бир тюрлюсюне потенциал сөзле (болургъа боллукъ сөзле) дейдиле. Къарачай-малкъар тилде потенциал сөзле кәпдюле: *сезгичлик, адамсызлыкъ, жарылт, энишгеле, ажымчылыкъ, кәзкыймаз, желжетмез, тайкъл, бәксю, бәксер, солумлукъ, жютюле, кзанысыз д. б.* Ала он-онбеш жылны ичинде эркин жюрютюлюп башларыкълдыла. *Менсин, чочууукъ, кюлюмсюре, кзошум, толтуруучу, туура сөз, хапарчы* дегенча окказионализмлени къадарлары анга шагъатлыкъ этеди.

Окказионализмлени башха тюрлюлери да болады. Сөз ючюн: *алдауукълчулукъ, авторитетлик, ахчалылыкъ, ахчасызлыкъ, агъашчылыкъ, ажымчылыкъ, кзозучулукъ, властьсызлыкъ, ашсызлыкъ, ойлаусузлукъ; кзоймой, ахча-махча, кзыйсыкъл-мыйсыкъл, эт-мет, кзанман д. б.* Быллай сөзлеге жалгъан сөзле дейдиле. Былайдагълы эм былагъа ушагъан сөзле «Къарачай-малкъар-орус сөзлюкде» (1989) кәпдюле. Аланы сөзлюкге алыныулары асламысында орус тилге сөз болуп кәчюрюлгенлери бла байламлыды. Сөз ючюн: *ахчасызлыкъ* «безденежъе», *властьсызлыкъ* «безвластье», *ашсызлыкъ* «бескормица», *ойлаусузлукъ* «необдуманность», *ахча-махча* «деньги, какое-то количество денег», *кзыйсыкъл-мыйсыкъл* «сильно перекошенный, искривленный». Болсада бу сөзлени бири да не литература чыгъармалада, не

газетледе жюрютюлмейдиле, аны себепли аланы тилни сёз байлыгына кшошулур мадарлары жокъду.

Экиленген сёзлени литература сёзле болгъанларын бла болмагъанларын тохташдырыу тынч иш туююлду. Аллай сёзле уа сёлешиу тилде бек кепдюле: *эчки-мечки, ахча-махча, таш-маш, темир-мемир, кшоу-мозу* д. б. Быллай сёзлени жалгъанлыкъларына аланы атны неда сыфатны биринчи кысыгы м кысыкыгъа тюрленип, къайтарылып, къуралып баргъаны шагъатлыкъ этеди. Экиленген сёзлени эркин жюрютюлгенлерини, эсе да литература сёз болгъанларыны, экинчи кесеклери алай къуралмайдыла. Тенгleshдирип керюгюз:

литература сёзле

*кзан-кзун
акъсакъ-тукъсакъ
эски-бусху/бюскю
темир-тюмюр
тамыр-тумур
къара-кзура
сабий-субюй
ахча-бохча
дауур-дууур
ётген-сётген
кзалгъан-кзулгъан*

жалгъан сёзле

*кзан-ман
акъсакъ-макъсакъ
эски-мески
темир-мемир
тамыр-мамыр
къара-мара
сабий-мабий
ахча-махча
дауур-мауур
ётген-мётген
кзалгъан-малгъан д. б.*

ИШЛЕ

81-чи иш. Айтымланы окъугъуз. Белгиленген сёзлени жазып алыгъыз да къатларында аланы литература синонимлерин кергюзтюгюз. Къайсылары эркин жюрютюлгенлерин бла къайсылары эркин жюрютюлмегенлерин ачыкълагъыз.

Ю л г ю л е: *басма* — *зарф* (эркин жюрютюлмейди), *кино* (эркин жюрютюледи).

1. Бий бергенни кёзюне *бакъма* (н. с.). 2. Жол жанында — киритли *кюбюр* (элбер). 3. Аппа *къайын* чырпыладан сибиртгиле этеди. 4. Махмутну жангы назму жыйымдыгы *зарфха* урула турады. 5. Базарда *бадыражанла*, алмала, кертмеле, шапталла дагыда кеп тюрлю кегет сатыладыла. 6. Арт кезиуледе *киногъа*, *театргъа* да адамла артыкъ кеп бармайдыла. 7. Биз *спектакльге* бек суююп къарагъанбыз. 8. Аман адамны айнытсанг, эрининги-бурунунгу къан этер, аман кюйну айнытсанг,

эрининги-бурунунгу май этер (н. с.). 9. Аны ненча мысхал тартханын мен билеме. 10. Кесине гебен эталмагъан элге черен эте эди (н. с.).

82-чи иш. Сёзлени алфавитни жоругъу бла жазыгъыз. Къатларында аланы эркин жюрютюлюучю синонимлерин кёргюзтюгюз, синонимлери болмагъанларын а жазып анылатыгъыз. Сёзлюкле бла хайырланьргъа боллукъсуз.

Ю л г ю л е: *элифле — алфавит, ийриагъач — ууакъ аякълы малны терисин ийлер ючюн хайырланьлыучу, оракъ маталлы ишленген къол керек.*

Къул, бий, баклажан, бакъ (этимди), элифле, чабыр, чюйке, тартма, хычауман ай, къыркъаууз ай, кюбе, къалкъан, талкъы, батагъа, басмач, уууч, бечел, чечен, аууз сюд, шемшия (зонт), шалбар, бегеуюл, бёз, къанауат, жалчы, аргъыш, ынкъыйлап, ышым, ийриагъач, кадет, мыртазакъ, мысхал, къарауаш, къаназир, науруз, байлам (грамматикада), община, племя, коммунизм, тауат, хужан, бюйре, бакъыр, айбалта, аба, мидел, гёнчарыкъ, башил ай, бегенд, улукур, илистин, жасакъ, къычырым, аршын.

83-чю иш. Башдагъы иште (82-чи) берилген сёзлени историзмлеге бла архаизмлеге юлешигъиз, магъаналарын анылатыгъыз. Аланы бир бирден не башхалыкълары барды?

84-чю иш. Айтымлада белгиленген сёзлени эркин жюрютюлгенлерин бла эркин жюрютюлмегенлерин айырып окъугъуз.

1. Къартла *межгитде* экинди намаз эте турадыла. 2. *Тауатлагъан* тауда ёлюр (н. с.). 3. Юй ариуу — топуракъ, адам ариуу — *опуракъ* (н. с.). 4. Моллала *ораз* ачылгъан кюн къабырлагъа барып, *дууа* окъуйдула. 5. Асхат бла Шамил туююшгенлени *орча эте* айланадыла. 6. *Ибилис* файгъамбарны да алдагъанды (н. с.). 7. *Жасакъчыла жасакъ* жыя келдиле (*фольк.*). 8. Налжан *аптюекни* окъуп бошагъанды. 9. Талай атлы *кёнчекликге* атландыла (*фольк.*). 10. *Къулдан* туугъан *къул* болмаз, амандан туугъан *къул* болур (н. с.). 11. Ахмат дин ахлусу адамды, не къарт эсе да, *намазын, оразасын* къоймайды. 12. Тонгузну башын *тепсиге* салсанг, тёнгереп тюшер (н. с.).

85-чи иш. Бу сёзлени эскирген синонимлери къайсыладыла? Аланы хар бири бла бирер айтым къурап жазыгъыз. Эскирген сёзле историзмлемидиле огъесе архаизмлемидиле?

Тапка, басма, помидор, январь, май, июль, ноябрь, кёнчек, жау, букварь, история, жыйылыу, зонт, революция, километр, секунд/минут.

86-чы иш. Бу сёзлеге жангы сёздедиле деп айтырғыа нек жарамагынын ангылатыгыыз.

Космос, космонавт, акваланг, атом, атомчу, гербицид, астма, миненгит, аспирин, инфаркт, ипподром, инфекция, инфинитив, инъекция, инструктор, инструкция, гольф, икс, игрек, майна, вира, киловатт, кинокамера, кокаин, гербарий, трахома, траулер, хрусталь, хорей, ямб, салон, тягач.

87-чи иш. Сёзлени окъугъуз. Аланы эркин жюрютю тгенлерин бла эркин жюрютюлмегенлерин (жангы сёзлерин) айырып жазыгыыз.

Абсцисса, абонент, авиатор, аванпост, автоген, гольмий, глицерин, батник, лунография, сурдокамера, антикосмос, демограф, диафильм, догма, доломит, дуализм, енот, кафель, вигонь, кворум, консилиум, криз, рефлехтор, тамбур, трап, технеций, таллий, топоним, гидроним, торий, тромбон, трапеция, фабула, фальцет, фасад, флора, фауна, фурсунка.

88-чи иш. Айтымланы жазыгыыз. Авторла кеслери къурагыан сёзлени (окказионализмлени) табып, тюплерин ызлагыыз. Аланы къалай къурагыанларын айтып ангылатыгыыз.

1. Башир Мухтарны кружокга кийиучю бёркюн сындырды. 2. Неди бу... эсде болмай, келип къалып, аны (Мухтарны) былай... кючсуннгюч этип къойгыан кёлсюзлюк? (Т. А.) 3. «Кюйген гыржын» деп бир-бир безирек сабийле ат атагыан жашчыкъ, эсличик болуп... эл школну эшигин шош ачды (Г. М.). 4. Фонетиканы юсюнден ангылам (Уч. прогр.). 5. Сёлешиюню тауушларын тинтиую аспектлери (Буд. А.). 6. Фонетиканы юсюнден ангылатым лингвистиканы баш проблемаларындан бириди (Буд. А.). 7. Къарачай-малкъар диалектология: методика кёргюзтюмле бла сынау ишле (Ж. Г., С. Х.).

89-чу иш. Тёппеланы Алимни «Ташыуул» деген романындак алыннган айтымланы окъугъуз да, алада тюбеген окказионализмлени жазып алыгыыз. Сора хар аллай сёзню къатында, аны эркин жюрюген тюрлюсю бар эсе, кёргюзтюгюз.

Ю л г ю л е: ёксюмегенди — ёксюз болмагыанды, уялсын — уял, уятлы бол.

1. Не тюрлю заманда да элни ныгъышы ёксюмегенди. 2. Ангыча Ачакмат ныгъышха жетип салам берди. 3. Эрттенги дуняны кёзжетмез уллулугъунда бу жо-лоучу къуру кеси эди. 4. «Эдельвейсде» чертилген кёл-кётюр умутла... 5. Энтда да ол аны чачын уумалады. 6. Жууакларына таягъы бла тийди да: «Чапхыч ат боллукъду», — деди. 7. Ырысхылары алларына келип, кючлери толкъуп, безирерге сылтау излеп турадыла. 8. Бююн анга жол уста болуп чыкыгъанда, кёпжыллыкъ азабына кёлкенгди тынгылау асырагъан юйледе таякъ оюннга къарарыгъына Мачар ийнанып эди. 9. Бу кюн-лени унутуп, ала эрлерине айыпчы боладыла. 10. Алай къаннгысызды, къаннгысызды ол ийис! 11. Ол заманда жокъду кечим бир жаннга. 12. «Жибер!» — деди Башир, Мухтарны алай уллу, кесини уа гитче болгъанына ачыу-сунуп. 13. Жарнес, аз да уялсынмай: «Антсыз, башынга бу таякъны жетдирирмен, лязим!» — деди. 14. Таула-ры — жууукъ, биз аланы излер жолла — тик, тайкъы. 15. Алайы Жарнесге, баям, эки-юч солум болур эди...

90-чы иш. Гуртуланы Бертни «Жангы талисман» деген романын-дан алынган айтымлада эски сёзлени табып, эки къауумгъа юле-шип жазыгъыз: 1) архаизмле, 2) историзмле.

1. Завод — жокъ, фабрик — жокъ. 2. Ханох... бунт-чулагъа болушханы ючюн, къабарты къабакъдан къыс-талып келгенди. 3. Ол къара тартмасын хар заманда хуржунунда жюрютюучю. 4. Бу кюйсюз жан тюйюм-мек иш болгъан болурму? 5. Ибрахим... чабыр киймей, шалпар бухчакъларын ашыкъ башдан къайырып, жалан аякълай айланыучу эди. 6. Халиймат... кенгбыдыр къо-шундан ёре гоппаннга жукъа айран къуюп келтирди. 7. Къумукълу гепсоркъала барабан уруп тепсей болур эдиле... 8. Алгъын акъсюекле бла байла бир акъыллы болуучу эдиле. 9. Къара ёзденле бла къулдан энди азат болгъанла да бир табынла болгъанлай чыдамай эдиле. 10. Арисейде патчах тахтадан тюшгенликге, иш не бла бошаллыгъы... белгили тюйюлдю.

СЁЗЛЕНИ КЪАЙСЫ СТИЛЬДЕ ХАЙЫРЛАНЫЛГЪАНЛАРЫНА КЁРЕ КЪАУУМЛАРЫ

40-чы §. Стыльни ангылатыу

«Стиль» деген термин тил билимде юч тюрлю магъа-нада жюрютюледи:

1) тилни къайсы да болсун бир болумда хайырланылыучу, аны бирси тюрлюлеринден фонетика, грамматика эм лексика жаны бла башхалыкълары болгъан тюрлюсю;

2) литература тилни жалчытхан къуллукъларына кёре тюрлюлеринден бири;

3) кимни да болсун тилини (сёлешиуюню, жазыууну) энчилиги.

Сёзле стиль ышанлары болмагъанлагъа бла стиль ышанлары болгъанлагъа юлешинедиле. Стиль ышанлары бомагъан сёзле ол тилде сёлешиучю адамланы барысы да жюрютген, суратлау чыгъармалада, газетледе, журналлада, илму ишледе, харкюнню тилде бирча эркин хайырланылгъан сёзледиле. Башхача айтханда, аллай сёзле тилни стильлерини барысында да хайырланыладыла, барысына да ортакъдыла. Аны себепли стиль ышанлары болмагъан сёзлеге ортакъ стильни сёзлери деп да айтадыла.

Стиль ышанлары болмагъан сёзлени бла стиль ышанлары болгъан сёзлени бир бирден башхалыкъларын быллай юлгюледе кёрюрге боллукъду.

*Стиль ышанлары
болгъан сёзле*

*самолёт
помидор
тели
сша
акъылсыз
иги
уручу
кирли
къара эрик
бугъумуч
къошакъ*

*Стиль ышанлары
болмагъан сёзле*

*аэроплан
бадыражан
телика
тыкъла
башсыз
аламат
урлака
киртотай
хогулт
букъгъуч
къошум*

Сёзлени стиль ышанларын аланы жалчытхан къуллукълары эм билдирген сезимлери кёргюзтедиле. Алай бла, сёзлени эки тюрлю стиль ышанлары болады: 1) жалчытхан къуллукълары бла байламлы стиль ышанлары эм 2) билдирген сезимлери бла байламлы стиль ышанлары.

Жалчытхан къуллукълары бла байламлы стиль ышанлары эскирген сёзлени (архаизмлени бла историзмлени), литература тилге толу сингмеген жангы сёзлени,

бегирекда окказионализмлени, энчи терминлени, диалект сёзлени, сёлешиу тилни эм бош тилни сёзлерини, билдирген сезимлери бла байламлы стиль ышанлары уа адамны тюрлю-тюрлю сезимлерин (хыликкя этгенин, чам этгенин, бир затны сан этмегенин, жийиргеннгенин д. б.) кёргюзтген сёзлени боладыла. Анга бу юлгюле шагъатлыкъ этедиле:

*Жалчытхан кзуллуқзлары
бла байламлы стиль ышан-
лары болгъан сёзле*

*Билдирген сезимлери
бла байламлы стиль
ышанлары болгъан сёзле*

*къаздиреу (чюйке)
ынкъыйлап (революция)
абычар (офицер)
ортакъ сёз (интернациона-
лизм)
гыбыт (къарын)
гудука (уручу)
турдур (тургъуз)
къыттай (хораз, адакъа, гугу-
рукгу)
эшек (тели, ангылаусуз, терс-
акъыл адамны юсюнден)*

*жапысыз (жийирг. с.)
гагча (аман с.)
гашиперт (масх. с.)
аттяка (эркел. с.)
къахме (жийирг. с.)
эркек (онгсуннган с.)
саякъ (онгсунмагъан с.)
жарагъан (онгсуннган с.)
держава (ритор. с.)
ханым (эркел. с.)
гыр-гыр (жийирг. с.)*

Стиль ышан сёзню магъанасын бираз тюрлендирирге болады. Ол асламысында быллай амалла бла жалчытылады: 1) сёзге жалгъау къошулуп: *ариу — ариучукъ, уллу — уллука, сер — сергуна, кеп — кепчи, кзуру — кзургъакъсы* д. а. к.; 2) сёзню тамыры къатланып неда анга башха тамыр къошулуп: *къатыш — къатыш-къара, уллу — уллу-уллу, жабу — жабу-жубу, къарт — къарт-къурт, терк — терк-терк, акъыллы — акъылтокъмакъ* д. а. к.

Бир-бирде уа стиль ышан эм ол кёргюзтген къошакъ магъана сёзню кесинде, андан жангы сёз къуралмагъанлай да, болады. Сёз ючюн, *буштукъла* деген эриши сёз къуру «аша» угъай, «уллу къабып, жутланып, ашыгъып аша» деген магъананы билдиреди; *аламат* деген китап сёз а къуру «иги» угъай, «бек иги» деген магъанада жюрютюледди.

Стиль ышанлары болгъан сёзле эки тюрлю стильде жюрютюледиле: 1) жазыу (неда китап) стильде эм 2) сёлешиу стильде. Алай бла, тилде юч тюрлю стиль болады: 1) ортакъ стиль, 2) жазыу (неда китап) стиль эм 3) сёлешиу стиль.

*Литература тилни сёзлерини
стильлеге юлешиниуюню схемасы*

41-чи §. Ортакъ стильни сёзлери

Ортакъ стильни сёзлеринде затланы, болумланы, ышанланы атлары айтылып къаладыла, ансы сёлешген, жазгъан адам алагъа багъа бичмейди, кесини къарамын билдирмейди. Аллаи сёзле тилни сёз байлыгъыны мурдорун къурайдыла, суратлау, илму литературада, публицистикада, жазыу, сёлешиу тилде да эркин жүрюютюледиле. Ала стиль ышанлары болгъан сёзледен эсе тынч ангылашынадыла, тилни междометияладан къалгъан кесеклерини барысында да тубейдиле. Сёз ючюн:

1) атлада: *юй, бичакъ, ётмек, жауун, ингир, жел, тау, хуна, къол, эшик* д. б.;

2) сыфатлада: *эски, гитче, къысха, кёк, жашил, акъ, иги, кенг, тюз, жарыкъ, ачыкъ, алаша, бийик* д. б.;

3) сёзлеуледе: *бюгече, тюнене, ары, бери, эртте, кеч, тамбла, энишге, ёрге* д. б.;

4) этимледе: *жаз, жат, тур, окъу, ишле, чап, бар, кел, сёлеш, жырла, кюл* д. б.;

5) алмашлада: *ол, бу, биз, сиз, мен, ала, кесим* д. б.;

6) санаулада: *беш, он, отуз, элли, минг, жүз, миллион, къыркъ, тохсан* д. б.;

7) сонгуралада: *дери, чакълы, таба, бла, сора* д. б.;

8) кесекчикледе: *окъуна, туйюлдо, угъай, да* д. б.;

9) байламлада: *бла, неда, болсада, алай, эм, ансы* д. б.

Бу стильни къурагъан сёзле жазыу тилде жюрютюледиле, ансы сёлешиу тилде хазна тубемейдиле. «Жазыу стиль» деп алагъа аны ючюн айтылады. Аны талай тюрлюсю болады: илму стиль, публицистика стиль, иш къагъытланы стили.

И л м у с т и л ь тюрлю-тюрлю илму чыгъармалада хайырланылады. Аны тилде терминлени эркин жюрютюлгенлери, аз жюрютюлгенлери да къурайдыла. Къайсы тилде да терминлени аз жюрютюлгенлеринден эсе эркин жюрютюлгенлери, халкъны асламысына белгилелери кёп болгъанлары себепли, илму стильни сёзлерини асламысы ортакъ стильде хайырланыладыла. Ала кеслери да, анда-санда биринден къалгъанлары, бир магъаналыдыла, кёчюу магъанада бек аз тубейдиле, аланы синонимлери хазна болмайдыла, аны себепли затны, болумну чертип, кесгин кёрюзтедиле.

Илму ишледе (статьялада, монографиялада, дерслик-леде, къбуу пособиялада, рецензиялада, аннотациялада, рефератлада, лекциялада, энчи темалагъа жазылгъан докладлада д. б.) тубеген терминле юч тюрлю боладыла: 1) илму, техника литературадан, эсе да термин магъанадан, тышында да жюрютюлген, бир стиль бла чекленмеген сёзле: *амал, керелеу, юлешуу, къошуу, къоратыу* (илму стильде да — математикада, ортакъ стильде да), *этим, болуш, сыфат, ат, башчы* (илму стильде да — лингвистикада, ортакъ стильде да), *жулдуз, жер, кёк, ай, кюн* (илму стильде да — астрономияда, ортакъ стильде да) д. а. к.; 2) жаланда термин магъанада жюрютюлген сёзле: *диаметр, гипотенуза, синус, тангенс, радиус, теорема* (математикада), *термометр, динамика, калория, анализ, манометр, рычаг* (физикада), *морфология, синтаксис, фонетика, инфинитив, фонема, междометие* (лингвистикада); 3) илму эм техника оюмну къурагъан сёзле. Ала асламысында байламла, байлам сёзле, къарамчы сёзле эм сёз тутушла (сёз бирлешле) да боладыла: *нек десенг, алай болса да, алай, алай болгъанлыкъгъа, аны ючюн, аны себепли, биринчиден, экинчиден, алай бла, эшта.*

Къарачай-малкъар тилде иш къагъытланы стилин къурагъан сёзлени асламысы орус тилден алынган орус эм ортакъ сёзледиле. Аллай сёзле къырал документледе (указлада, законлада, бегимледе), жыйылыулары протоколларында, справкалада, билдириуледе, уставлада, инструкциялада, отчётлада, характеристикалада д. а. к. кёп затлада жюрютюледиле. Сёз ючюн:

закон, указ, конституция, паспорт, удостоверение, следователь, отчёт, протокол, шагъат, бегим, соруу этиу, сюд, буйрукъ, ёкюл, юрист, декрет, расписка, дау, повестка, юстиция, резолюция, рапорт, судья, приговор д. а. к. Бу сёзле тилде эркин жюрютюледиле, аны себепли кеслерини термин магъаналарын тас этгендиле. Алай иш къагъытла, бегирекда юриспруденция, дипломатия бла байламлы терминле литература тилде аз хайырланыладыла, ала асламысында жаланда специалистлеге белгилдиле. Сёз ючюн, быллай терминле: *санкция, даучу, жууапчы, касация, эркинликни толугъу* (правомочие), *юрисдикция; атташе, коммюнике, резиденция, ратификация, шагъатлыкъ грамотала* д. а. к.

Энчи стиль мурат бла болмаса, иш къагъытла бла байламлы сёзле суратлау литературада, публицистикада, сёлешуу тилде да хазна жюрютюлмейдиле. Ала кесгин, тюз магъаналы, ангыларгъа тынч боладыла. Бу стиль бла жазылгъан текстде сёз кимни, нени юсюнден баргъаны асламысында белгили болмайды. Сёз ючюн: *бегим этиледу* («биз бегим этебиз» угъай), *сюзюуге салынады* неда *салыргъа* («биз сюзюуге салабыз» угъай), *къабыл этерге* неда *этиледу* («биз къабыл этебиз» угъай) д. а. к.

Иш къагъытланы жарашдырылыулары кёбюсюнде энчи юлгюлеге бойсунады. Сёз ючюн: *тилек къагъыт* (заявление) «*тилейме...*» деп башланады, *письмо* уа «*соруу салам айтама...*» деп башланып, «*сау-эсен кёрюшейик (тюбешейик)...*» деп бошалады; *протокол* «*сюзюлген затла*», «*жыйылыугъа къатышханла*», «*бу адамла сёлешгендиле*», «*быллай бегим этилгенди*» деген кесекледен къуралады; къыралны адамлары сануа, не да болсун бир затны юсюнден адамлары оюмлары билиу д. а. к. кёп тюрлю башха затла энчи бланклагъа кёре бардырыладыла.

Публицистика стиль бла газет, журнал материалла басмаланадыла, радио, телевидение бериуле бардырыладыла, бусагъатда бек уллу магъанасы болгъан жамауат-политика темагъа чыгъармала жазыладыла: газетни ал статьясы, политика, экономика д. а. к. башха темалагъа докладла, корреспонденцияла, газет очеркле, репортажла, халкъла аралы темалагъа обзорла, интервьюла, спорт комментарийле, фелъетонла д. а. к.

Публицистика стильде хайырланылгъан сёзле юч къауумгъа юлешинедиле: 1) энчи публицистика терминлеге: *репортаж, интервью, хроника, заметка, обозреватель, корреспондент, комментатор* д. б.; 2) жамауат-политика терминлеге: *кюреш, геноцид, агрессор, къажау-*

лукъ, ууучлаучу, кѳозгъалыу, ниет, гуманизм, тенглик, эркинлик, жамауат, кѳз кѳарам д. б.; 3) уллу сезимни билдирген, терен магъаналы сѳзлеге: *илхам, ёлюмсюзлюк, закий, закийлик, зауаллы, деменгили, айтхылыкъ, кѳажыгъыусуз д. б.*

Публицистика стильни илму эм иш кѳагъытланы стильлеринден энчилиги — ол эки кѳуллаукъну жалчытады: биринчиден, жашауда болгъан, бола тургъан эм боллукъ затланы юслеринден хапарлайды (билдиреди); экинчиден а, ол затлагъа адамны ийнандырады, аланы халкъгъа сингдиреди (ѳе да агитациялайды).

Публицистика стильни сѳзлерини хапарлау (билдириу) кѳуллаукълары бегирекда аланы быллай шартларында кѳрюнедиле: билдирилген затланы кертиликлеринде, аланы правительство, администрация неда уллу кѳуллаукъчу бегитгенинде, кѳысхартылгъан кѳош сѳзлени (ООН, АВШ, АСУ — Ара Статистика Управление, Госкомиздат д. б.) эркин хайырланылыуларында. Аллай сѳзлени агитация кѳуллаукъларына уа аланы тюрлю-тюрлю сезимлени билдириулери шагъатлыкъ этеди; сѳз ючюн: *урунганла, биригиулюк, аманлыкъчы, ыхтыр, эки бетли, сатлыкъ, аяусуз, хыйсапсыз, барып тохтагъан, багъана* (мамырлыкъны багъанасы) д. а. к.

Жазыу стильни тюрлюлерини араларында белгили чек жокъду. Ала бир бирлерин кѳп кезиуледе алышындырадыла, аланы биринде жюрютюлген сѳзлени асламысы башхаларында да жюрютюледиле. Сѳз ючюн, иш кѳагъытла бла байламлы сѳзле публицистикада бла илму чыгъармалада, илму бла байламлы сѳзле уа иш кѳагъытлада бла публицистикада кѳп тюбейдиле.

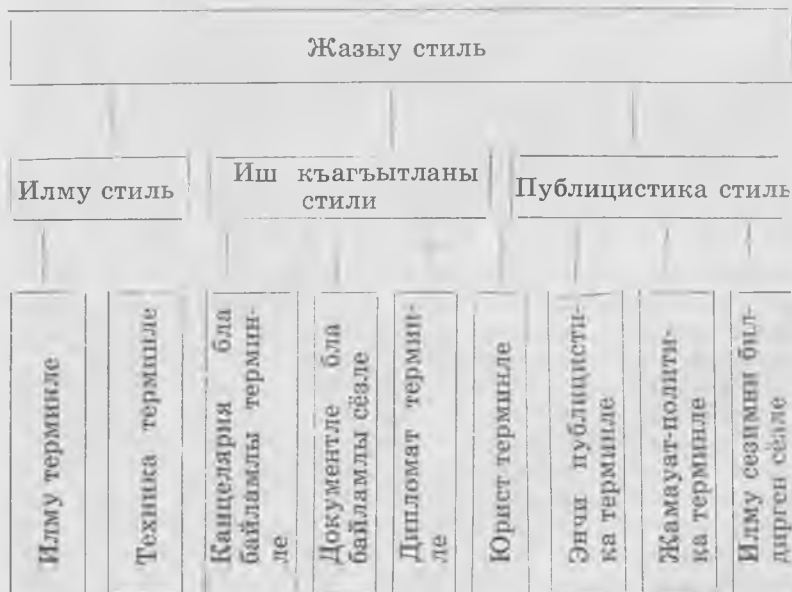
Суратлау литератураны тили энчи стиль кѳурамайды, не ючюн дегенде, анда тилни стильлерини барысыны да энчиликлери бардыла. Башхача айтханда, суратлау чыгъармалада жазыу стильни да, сѳлешуу стильни да битеу тюрлюлерини сѳзлери эркин жюрютюледиле. Ол угъай алада диалект, жаргон, усталыкъчы эм дагъыда башха, халкъда аз жюрютюлюкючю сѳзле окъуна боладыла.

Суратлау литературада халкъланы жашау болумлары бла байламлы сѳзле — **э к з о т и з м л е** да тюбейдиле. Ала халкъланы тюрлю-тюрлю тѳрелерини, адетлерини, тепсеулерини, кийимлерини, ашарыкъларыны д. а. к. башха затларыны атларыдыла. Аны себепли аллай сѳзлени кѳбюсюню магъаналары адамланы асламысына белгили тѳйюлдюле; сѳз ючюн: *брахман* (хинди тилде. Индияда сыйлы тукъумдан адам), *духан* (арап тилде. Кавказда бла Жууукъ Шаркъда (Востокда) уллу болмагъан

ресторан), *далай-лама* (кытай тилде. Тибетни патчахы эм анда килисаны таматасы), *ранчо* (испан тилде. Латин Американы кыралларында юй орун эм АБШ-да мал ферма), *клерк* (француз тилде. Контор кыуллукчу), *сари* (хинди тилде. Индиячы тиширбуланы кыумач кесекден чулганып кийилиучю, жыйрыкч маталлы кийимлери), *сомбреро* (испан тилде. Латин Америкада жашагъанла кийиучю, кыйырлары бек кенг кыалпакч), *хаш* (гюржю тилде. Малны баш-аягъындан бла ичинден этилиучю, кючлю тымлы шорпа), *лобио* (гюржю тилде. Гюржюлюледе кыудору шорпаны тюрлюсю), *дугар* (иран тилде. Эки кылылы кыобуз), *саз* (фарс тилде. Закавказьеде, Иранда, Афганистанда эм бирси шаркч кыраллада жюрютюлген кыыл кыобуз), *меджлис* (арап тилде. Иранда бла Турцияда закон чыгъарыучу орган, парламент) д. а. к.

Экзотизмлени бир талайы кыарачай-малкыар тилде эркин жюрютюлген сёзлени кыауумуна кыошулгандыла; сёз ючюн: *хынкял*, *гуляш*, *колледж*, *харчо*, *шериф*, *мэр*, *манты*, *бешбармакч* д. а. к.

Жазыу стильни тюрлюлерини эм аланы кыурагъан сёзлени кыауумларыны схемасы

43-чю §. Сёлешиу стильни сёзлери

Сёлешиу стильни сёзлери асламысында сёлешген заманда хайырланыладыла, жазыуда бек аз тубейдиле. Ала литература чыгъармалада авторну сёзлеринде энчи стиль мурат бла жюрютюледиле. Сёз ючюн, диалоглада чыгъарманы жигитини тилини энчилигин чертир ючюн неда адамгъа, башха затха да автор бичген багъаны, аны ол затлагъа къарамын кёргюзтюр ючюн. Сёлешген заманда адам, жазгъан замандача, сёзлени айырып, сайлап, алгъадан оюмлап кюрешмейди. Аны себепли жазыу стильден эсе сёлешиу стиль тириди, эркин хайырланылады, тилни жорукъларына аныча бойсунмайды. Бу стильде интонация, пауза, ритм, фраза басым белгили жерни аладыла.

Сёлешиу стильни сёзлери талай къауумгъа юлеши-недиле: сёлешиу тилни сёзлерине, бош тилни сёзлерине, диалект сёзлеге эм жаргонизмлеге.

Сёлешиу тилни сёзлерини жаланда сёлешген заманда хайырланылыгучу эм сёлешгенде, жазгъанда да хайырланылыгучу тюрлюлери боладыла. Жаланда сёлешген заманда хайырланылыгучу сёзле эм аланы формалары тилни мардаларына келишмейдиле; сёз ючюн: *бара* (барды), *келгенд*, *келмейле* (келмейдиле), *къайтханла* (къайтхандыла), *о* (ол), *ючю* (ючюн), *бахчыч* (басхыч) *ахса* (акъса), *бахса* (басха), *соргъа* (сорургъа) д. а. к. Быллай сёзлени эм формаланы суратлау эм башха чыгъармалада хайырланргъа жарамайды.

Сёлешиу тилни сёзлерини сёлешгенде, жазгъанда да хайырланылыгучу тюрлюлери тилни мардаларына келишген, литература сёзледиле. Аланы ортакъ стильни сёзлеринден башхалыкълары стиль ышанларындады. Аллай сёзле ала бла хайырланган адамны онгсуннганын неда онгсунмагъанын, жийиргеннгенин, ыразы болгъанын неда болмагъанын эм башха сезимлерин билдиредиле. Аллай сёзлени асламысыны ортакъ стильде хайырланылыгучу синонимлери боладыла; сёз ючюн: *гудучу* (уручу), *ачыгъаууз* (эссиз), *суужилик* (къарыусуз, азгъын), *айланма* (хауле), *жанжат* (эринчек), *турдур* (тургуз), *тамдыр* (тамыз), *саркгыт* (саркъдыр), *тартынчакъ* (уялчакъ), *жутдай* (жут), *жюрексиз* (къоркъакъ) д. а. к.

Быллай сёзле орус тилден алынган терминлени арасында да тубейдиле; сёз ючюн: *читалка* (окъуу зал), *диабетик* (диабетден ауругъан адам), *аскорбинка* (аскорбин кислота), *касторка* (кастор жау), *валерьянка* (валерьян дарман), *градусник* (термометр), *диамат* (диалек-

тика материализм), *зарубежка* (тыш кырал литература), *зачётка* (зачёт китапчык), *электричка* (электр поезд), *декрет* (декрет отпуск), *садик* (сабий сад) д. а. к.

Сабий сёзле да сёлешиу тилни сёзлерини бу (эсе да экинчи) тюрлюсюне киредиле: *кака* (аяк), *кока* (кюл), *хам-хам*, *гутча* (ит), *баппу* (гыржын, ётмек), *мияу*, *кишиу* (киштик), *уммо* (ийнек), *сюття* (сют), *житча* (эт) д. а. к. *Гутчадан къчадаы бёрю*. *Ол ариу кишиучюкге сют бердим табакчыккъда* (А. С.). *Дадык жашагъан арбазда уа Мияу бла Хам-хам, бир бирлерин марлап, кёп заманны тургъандыла* (Ч. М.). *Ынна манга баппу берди, баппуну гутчагъа бердим* (фольк.).

Сёлешиу тилни сёзлерини сёлешгенде, жазгъанда да хайырланылыучу тюрлюлерини эскиргенлери да бардыла. Ала орус тилден алыннган сёзледиле: *абычар* (офицер), *гиназ* (князь), *жална* (айлык), *кампет* (конфет), *немисли* (немецли), *майдал* (медаль), *посёлка* (посёлок), *гаммой* (конвой), *гепоу* (ГПУ), *шалон* (эшелон), *нарышна* (нарочный), *панкурт* (банкрот) д. а. к.

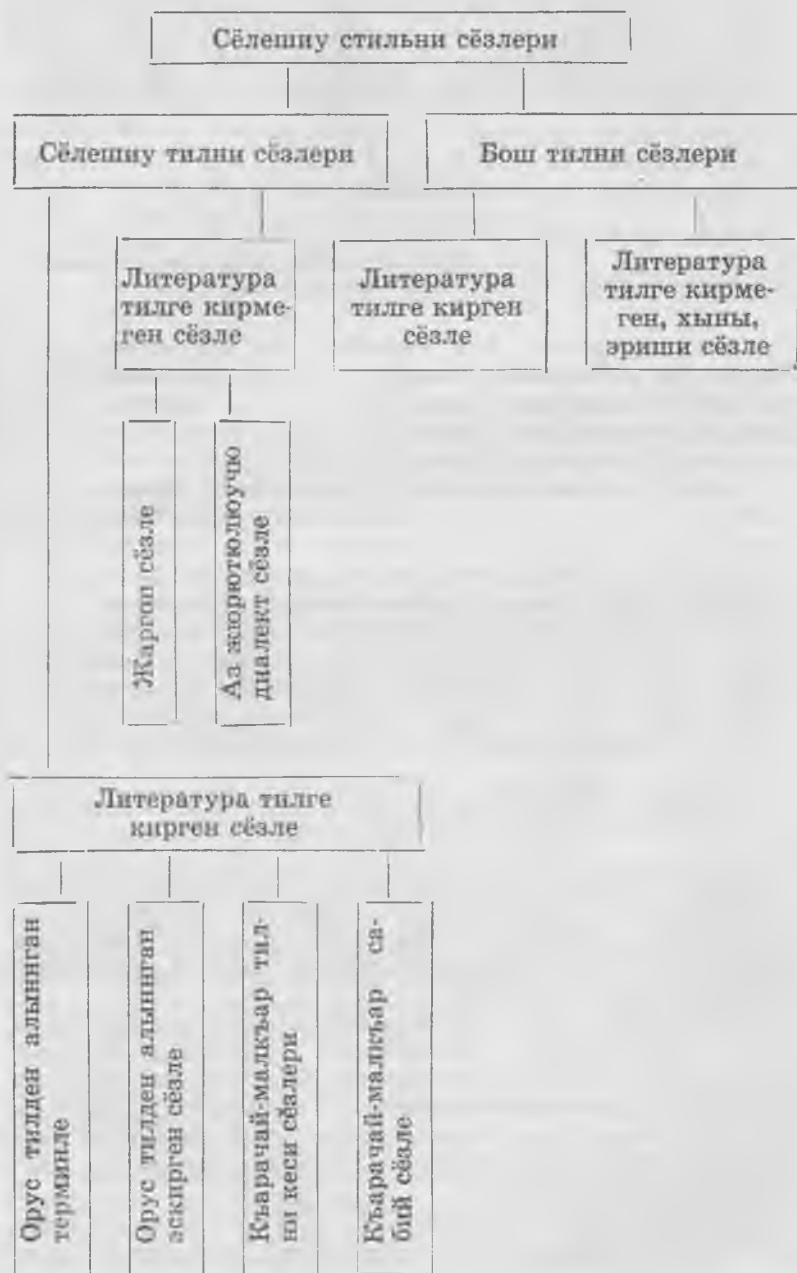
Бош тилни сёзлерини да литература тюрлюлери эм литература тилден тышында тюрлюлери бардыла. Сёз ючюн, *алтыаяк*, *жаламиш*, *жутдайка*, *гая*, *гудукёз*, *бош-бел*, *гыр-гыр*, *доп-доп*, *жаншак*, *тууартыймаз*, *чоюн-кзыр*, *суубурун*, *къаурабут*, *дыгылау*, *зегилеу* (кыйык-кёз), *быргзытамак*, *ёкюр* (адамны юсюнден), *сыпырт*, *сызгзырт* (урла), *хахайла* бош тилни сёзлерини литература тилде жюрютюлгенлеридиле.

Къарачай-малкъар тилде ортакъ стильни бир-бир сёзлерини кёчюу магъаналары да бош тилни сёзлерини литература тюрлюлери боладыла; сёз ючюн: *бер* 8, *жетдир* 3 (ур), *агъарт* 4, *сызгзырт* 2, *сыз* 6 (ётюрюк айт), *агъыз* 4 (кзуллугъундан тайдыр), 5 (ёлтюр), 7 (ичги ич), *от* 14 (ичип жибер — спиртли ичгини), *эшек* 2, *ит* 2.

Бош тилни сёзлерини литература тюрлюлерини бла литература сёзлени сёлешиу тюрлюлерини арасында хазна башхалык жокъду.

Бош тилни бир-бир сёзлери хыны этгенни, адепсизликни билдиредиле, кзулакыгъа эриши эшитиледиле. Сёз ючюн, *гырылда*, *гырылдауук*, *суубаш*, *гаккыбаш*, *малхуния*, *юр* (адамны юсюнден), *буштукъла*, *тыкъла* (аша), *гыбыт* (къарын), *хамхот/гумхот*, *жух* (адамны аузу), *гатча*, *гажи*, *къахме*, *ачыгъаууз* д. а. к. Быллай сёзле литература тилни сёлешиу тюрлюсюню мардаларына келишмейдиле. Аны себепли аланы, энчи стиль мурад бла болмаса, литература чыгъармалада хайырланыргъа жарамайды.

Сөлешу стильни сөзлери кѳауумларыны схемасы

Велик, телик, видик, шпора, общага дегенча сёлешиу-жаргон сёзле эм *кгарыуа* (кѡаура), *махтангыч, кѡгюч, кюштел* (чыккыр), *киррай, чырча* (табакъ), *ушхол* (чеги) дегенча аз жюрютюлюучю диалект сёзле да сёлешиу тилни литература мардагѡа келишмеген тюрлюлеридиле.

ИШЛЕ

91-чи иш. Тюддеги текстле юч тюрлю стиль бла жазылгѡандыла: илму стиль, иш кѡагѡытланы (документлени) стили, суратлау литератураны стили. Аланы бир бирден айырыгѡыз.

Кюнле озадыла. Ала Ийналгѡа узунла кѡрюнедиле. Кечеле уа — бютюнда! Ёмюрде да энди танг атмазлыкѡча, кечеле алай узун кѡрюнедиле. Ол а, теркирек танг атып, Кѡусарны бир кѡрсем эди деп ашыгѡады (*Залийханланы Жанакѡайытдан*).

Кесини докладында школну директору былай белги-легенди: озгѡан жыл бла тенглеширгенде, быйыл жетишимле эки процентге ёсгендиле; битеу школда классдан кѡчмей жаланда жети сабий кѡалгѡанды; жылдан-жылгѡа школну иши игилене барады. («*Заман*».)

Синтаксисни школда окѡутууда айтымны членлерин тинтиу уллу жерни алады. Алай бу жаны бла тилибизде алыкѡа бир тюрлю да пособие жокѡду. Школ китапда айтымны тинтиуню юсюнден айтылгѡан оюмгѡа шагѡатлыкѡгѡа берилген жазыу ишле азлыкѡ этедиле. (Б. А.)

92-чи иш. Текстле кѡайсы стиль бла жазылгѡандыла? Ала сиз окѡугѡан предметлени кѡайсылары бла байламлыдыла?

Кѡарачай-малкѡар тилни ачыкѡ тауушлары быллай кѡауумлагѡа юлешинедиле: базыкѡла — назикле, тарла — кенгле, эринлиле — эринсизле. Ала бла байламлы быллай жорукѡла бардыла: эпентеза, протеза, редукция, гаплогия, сингармонизм.

Кѡарачайлыланы бла малкѡарлыланы ата-бабалары кимле болгѡанлары даулашды. Алимлени бирлери алагѡа болгарлыланы, бирсилери аланлыланы, дагѡыда башхалары уа кѡыпчакѡлыланы санайдыла. Болсада 70-чи жылладан бери басмаланган илму ишледе айтылгѡанына кѡре, бу халкѡланы ата-бабалары кѡара болгарлыла болгѡандыла.

Арифметиканы иги билгинчи, математиканы ангылар онг жокѡду. Кѡоратыуну, кѡошууну, юлешиню, кере-

леуню билмеген алгебраны, геометрияны, стереометрияны къалай ангылаялсын! Анда тюрлю-тюрлю уравненияла болуучудула. Аланы иги билген тынч туююлдо.

Энди биз Д. Менделеевни таблицасын иги билебиз. Тюрлю-тюрлю элементлени къалай эм неден къуралгъанларын, аланы формулаларын, жашауда неде хайырланылгъанларын да бизге устаз тынгылы ангылатханды. Аны метанны эм башха тюрлю газланы юслеринден айтханын а биз бютюн да иги ангылагъанбыз.

93-чю иш. Сёзлени эм сёз тутушланы окъугъуз да, аланы, къалай иш къагъытлада (документледе) жюрютюлгенлерине кёре, айырып жазыгъыз.

Жыйылыу, сюд, бегим, кенгеш, аманлыкъчы, сюдню залы, терслен, профсоюз комитет, билдир, терслеучю, тутмакъ, жууапха тарт, айыбын ач, шагъат, шагъатлыкъ, терсликчи, жууап, жууаплылыкъ, аманлыкъ, эркин профсоюзла, оноу эт, болушлукъ, ууакъ сабийлиле, аз иш хакъ, тарыгъыу, мадарла эт.

94-чю иш. Синонимлени окъугъуз, сёлешиу, бош тилде жюрютюлген эм эриши сёзлерин литература сёзледен айырып жазыгъыз.

Аша — ауузлан — сокъ — тыкъла — кепле — къысдыр — буштукъла — сюрт, ур — къыздыр — бер — бекле — сал — жетдир, сюел — сирел, чап — атыл — сызыл, кирли — киркитай, сёлеш — жанша — дырылда, акъылсыз — башсыз — суубаш — хыярбаш — гаккыбаш, ангылаусуз — диммо — малхуня, иги — аламат — тауушлукъ — кючлю, тамамла — мажар — тындыр — къатдыр, урла — сыпырт — къым, тюй — къылла — сопакъла, аууз — жух — гая — гапы, кёргюзт — кёргюч, картоф/гардош — картош — картох, гимхот — гумхот — гумот, ёл — дыгъырай, тургъуз — турдур, къарын — быдыр — гыбыт, уллукъарын — быдыркъай — уллубыдыр, жут — жутдай — жутдака — жутдакай, сер — серукку, къызбай — къызтеке — къызукку.

95-чи иш. Айтым къайсы стильде жазылгъанды? Оюмугъузну ангылатыгъыз.

Лексикологияда сёзлени магъаналары, аланы магъаналарына кёре къауумлары, стиль жаны бла энчиликлери, жаратылыулары, къайсы тилледен келгенлери, эскириулерини, къайда хайырланылгъанлары окъулады.

96-чы иш. Текстни окъугъуз да, аны ц. диалектде жазылгъан кесегин табып, жазып алыгъыз. Автор ол кесекде къайтарыулары эм диалект сёзлени не мурат бла хайырланганды?

Туугъан журт — тапхан ана. Гыржын мында татыулуду. Эт мында татымлыды. Таула мында бийикдиле. Терекле мында субайдыла. Черекле мында эмиликдиле. Гарала мында дармандыла. Чыпчыкъла мында жырчыдыла. Ата журт — ахыр мекам...

Мазан граждан урушда кёп кере жаралы болгъанды. Чеченде, Дюгерде да ол ёмюрюнде кёрмеген адамла жараларына бакъгъандыла. Мазан ингуш таулада ауур жаралы болады. Локъман тамата нёгерини къатындан кетмегенди. Эс жыйгъанлай, жарылгъан къургъакъ эринлерин тили бла жумушатыргъа кюреше:

— Бу къарындашларыбыз юцю, барыбызны да эркинлигибиз юцю мында къан тёкконбиз, къаныбызны да тёхтюргонбиз. Зер къайда да зерди. Алай... ёлюмю мында къоймай, бир онг тафхан къадар, Малкъаргъа зетдирирге куреш, сууафты... (*Гадийланы Ибрагимни чыгъармаларындан*).

97-чи иш. Айтымланы окъугъуз. Белгиленген сёзлени, сёз бирлешлени, фразеологизмлени тилде жюрютюлюрге тийишлилери къайсылары болгъанын анылатыгъыз.

1. Кюреше кетип, от алдыралмагъанында, Хусей мортну *бузлугъу* болгъанын анылады (*Гул. Б.*). 2. Шофёр машинасыны *бузугъун* мычымай тап этди. 3. Бир кесекден *ёнюм кзаныгъып*, тамагъым къургъакъсып, стаканга узалдым (*Г. Э.*). 4. Асыры кёп жилигъандан, жашчыкъны *ёнчюгю кзарылгзанды*, сууукъдан кёгергенди (*Кз. Хус.*). 5. Къасай, *ёню кзарыгъып*, иги сёлешалмай эди. 6. Атны сыртын *тин-тери басханды*. 7. Чаришде атлагъа *тин-тер басхынчы* чабаргъа тюшеди. 8. *Мени сартын*, ол теркден боллукъ иш туююлдо. 9. *Мени сартындан*, бюгюн кюн бузулгъан этерикди. 10. *Аны сартындан*, ишни мындан да иги къуараргъа боллукъ эди.

98-чи иш. Сёзлени эм сёз тутушлары хар бири бла бирер айтым къурап жазыгъыз. Аланы магъаналарында не башхалыкъ барды?

Муркку — муртку, къузгъун къанаты — къундуз къанаты, карандаш — къарындаш, желин — желим, дугъума — дугъум, къарау сокъур — къырау сокъур, къанчау чапыракъ — къаншау чапыракъ, чирги тёшек — чирик тёшек, тегерегине басыл — тегерегине басын.

99-чу иш. Айтымланы окъугъуз. Белгиленген сёзлени келишгеклерине бла келишмегенлерине эс буругъуз. Келишмеген сёзлени алакы келишген синонимлери бла алышындырыгъыз.

1. Бир отун от болмаз, кесинлей тургъан жарымаз (н. с.). 2. Хар адамны да жаратылгъан жери игиди. 3. Сабий эсегенин унутмаз (н. с.). 4. Малланы санларын да кемчилик жокъду. 5. Уллу чоюнда бишген эт чий къалмаз (н. с.). 6. Душмандан къоркъгъан душманнга болушады (н. с.). 7. Аны ауузланнганы ичине татымайды.

100-чю иш. Сёздеде синонимлени табыгъыз да тизгин этип жазыгъыз. Аланы къайсылары къайда жюрютюлгенлерин скобкалары ичлеринде кёргозтюгюз.

Ю л г ю л е: чага (лит. тилде) — кифе (диалектде), аша (лит. тилде) — сокъ — бас — сюрт (бош тилде).

Урла, бурчакъ, кезлеу, сыпырт, къудору, шаудан, къым, къара суу, ишле, урун, жугар, юлёкъу, ур, беккъяхын, итбурун, жетдир, бел, къуллю, къыздыр, къызбай, сер, сёлеш, къызтеке, къызукку, серукку, жанша, ачыулан, тилчи, чамлан, тилбаракъ, таза, кирсиз, кеселке, къыйтхы, гургун, тырнауч, балам, чага, тукъузгю, муркку, тукъужгъу, кифе.

101-чи иш. Текстлени окъугъуз да, алада диалект сёзлени табыгъыз. Аладан авторну кесини тилинде жюрютюлгенлерин бла чыгъарманы жигитини тилинде жюрютюлгенлерин айырып айтыгъыз. Автор диалект сёзлени эки тюрлю нек хайырланнганды? Ол сёзлени литература тюрлюлери къайсыладыла?

1. Агъачны ичинде къоюнчукъдан тууарла кетерге суймеучюдюле. Эшта, алайда зюдюрню ала бек жаратадыла. Зюдюрлю жерни тегереги уа чертлеуюк юлкледен толуду. Алайлада баламны къып-къызыл чопаллары кёзюнгю къаматадыла.

II. — Ыла, не эркинлик хапарды ол? Шённюгийри сизге бугъоу салыф тургъанмы суналла была? Бег эркин айланыйик, бех суйгенибисца зашыйик, бек кусегенибизни табыф туруйик.

— Нийсе да быланы бу зау загъаргъа курешхенлерин заратмайма мен, — деди Мазандан бир атлам артхаракъ келген Махмут. (Гадийланы Ибрагимни чыгъармаларындан).

44-чю §. Сёзню лексика жаны бла тинтиу

Сёзню лексика жаны бла тинтиу аны лексика магъанасын ачыкълауду, бир магъаналылыгъын бла кёп магъаналылыгъын, тюз магъанада жюрюгенин бла кёчюу магъанада жюрюгенин, синонимлери, омонимлери, антонимлери барлыкъларын бла жокълукъларын, стиль энчилигин, къайдан чыккыгъанын тохташдырыуду.

Анга кёре сёзню лексика жаны бла тинтиуноу быллай план бла бардырыргъа боллукъду:

1. Берилген айтымда сёз къаллай магъанада жюрюйдю? Бир магъаналымыды огъесе кёп магъаналымыды? (Кёп магъаналы эсе, эки-юч магъанасын сёз тутушлада неда айтымлада кёргюзтюрге).

2. Сёз тюз магъанадамы огъесе кёчюу магъанадамы хайырланылгъанды?

3. Бу сёзню синонимлери, омонимлери, антонимлери бармыдыла? Бар эселе, къайсыладыла?

4. Сёзню къаллай стиль энчилиги барды? (Сёлешиу тилдеми огъесе бош тилдеми жюрюйдю, диалект сёзмюдо, къарачай сёзмюдо?)

5. Сёз къайдан чыккыгъанды? (Башха тилден алынган эсе, кёргюзтюрге).

Сёзню лексика жаны бла айтып да, жазып да тинтирге боллукъду. Бу ишни бардыра туруп, ангылатма сёзлюкле бла хайырланыргъа керекди.

Сёзню лексика жаны бла тинтиуноу л г ю л е р и.

Ачыулу жаншар, ач ашар (н. с.).

Аша деген этим кёп магъаналыды. Бу нарт сёзде ол быллай магъананы билдиреди: «къабып, чайнап, уршлап, ичинге жут, ичинге аш-суу, азыкъл бардыр». Синоними: *ауузлан*. Омониими, антоними жокъдула. *Аша* деген сёз башха магъаналада да жюрюйдю. Сёз ючюн: *кзурт ашады, кюе ашады, суу ашады, чурукъл ашады* д. а. к. башха сёз тутушлада.

Ариу арбазда олтурабыз.

Ариу деген сыфат былайда кёчюу магъанада хайырланылгъанды. Ангылатма сёзлюкледде аны тюз, кёчюу магъаналары да берилгендиле: 1. Адамны кёлю, кёзю да жаратхан, анга эстетика зауукълукъл берген. *Ариу кийим*. 2. кёч. Таза, кирсиз. *Ариу суу*. 3. кёч. Адамгъа асыу болгъан, иги. *Ариу сёз*.

Кёчюу магъанада хайырланылгъан *ариу* деген сёзге быллай синонимле келтирирге боллукъду: *таза, кирсиз*.

Омоними — *ариу* (сёзлеудю, кёп магъаналыды: *ариу кийин, ариу сыйпа*).

Антоними — *эриши*.

Ариу деген сёз эркин жюрютюледи, стиль энчилиги жокъду.

Ариу арап сёздю.

Кече кзарангы болса, гудучуну кёлю жарыкъ болур (н. с.).

Гудучу бир магъаналы сёздю, «урлаучу адам» дегенни билдиреди.

Омоними, антоними жокъдула, синоними — *уручу*.

Сёлешиу тилде жюрютюледи.

ФРАЗЕОЛОГИЯ

45-чи §. Къарачай-малкъар тилни фразеологиясыны тинтилиуюню тарыхындан

Фразеология къарачай-малкъар тилни бек кеч тинтилип башланган эм аз тинтилген бёлюмлеринден бириди. Бу ишни бек алгъа кьолгъа алгъанладан бири Жарашуулары Къоналийни кызы Зайнафды. Ол 1972-чи ж. бу темагъа кандидат диссертация жазгъанды¹⁸. Андан алгъарагъ'а къарачай-малкъар фразеологияны материалларыны юсюнден kitapчыкъ басмалагъанды¹⁹. Бу ишледе фразеологизмле, кесеклерини (сёзлерини) магъана жаны бла бир бирлери бла къалай байланганларына эм къуралыу-морфология энчиликлерине кёре, къауумлагъа юлешинип тинтиледиле. Алада фразеология синонимлеге, антонимлеге, тюрлюлеге (вариантлагъа) да эс бурулады. Болсада къарачай-малкъар тилде фразеологизмлени чеклери тынгылы тохташдырылмагъандыла: ала нарт сёзледен, сёз тутушладан эм кьош сёзледен иги, кесгин айырылмагъандыла, аланы бир бирден айырып танырча шартла тохташдырылмагъандыла.

Къарачай-малкъар фразеологияны вопросларына Гүзеланы Мухамматны жашы Жамалны тюрк тиллени

¹⁸ Жарашуева З. К. Вопросы фразеологии карачаево-балкарского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1972.

¹⁹ Жарашуева З. К. Материалы карачаево-балкарской фразеологии. Нальчик, 1968.

ангылатма сөзлюклерин жарашдырыуну теориясына жораланган монографиясында да к̄варалады²⁰. Ол ишши «Фразеологияны чеги, ёлчеми эм аны ангылатма сөзлюк-леде к̄ргюзтюлюю» деген башында фразеологизмни бла с̄зню, кесеклери дефис бла эм башха жазылган к̄ош с̄злени, эркин с̄з тутушну, нарт с̄зню бирге ушаган эм ушамаган шартлары к̄ргюзтюледиле. Алай бла, фразеология с̄з тутушланы (орта билим, ачык̄ жара д. б.), фразеология айтымланы (сууг̄а тюшген таш к̄вар-мар, ёлмеген айыуну терисин юлешмейдиле д. б.) фра-зеологизмлеге санарг̄а жарамаг̄аны ачык̄ланады. Ан-дан сора да, фразеологизмледе к̄п маг̄аналылык̄, си-нонимия, антонимия, фразеологизмлени к̄урамлары, аланы к̄ураган с̄злени лексика, грамматика, фонетика энчиликлери тинтиледиле. К̄варачай-малк̄вар тилде фра-зеология омонимле, бир фразеологизмни тюрюлери бла фразеология синонимлени бир бирден айырып танырча шартла биринчи кере бу иште к̄ргюзтюледиле.

Отарланы Мухамматны жашы Исмайылны башда (1-чи параграфда) айтылган китабында к̄варачай-мал-к̄вар фразеологияг̄а аслам эс бурулады. Анда фразео-логизмлени баш энчиликлери, маг̄ана, тематика, жара-тылыу жаны бла к̄вауумлары, тилни кесеклери бла же-лишиулери, синтаксис к̄уллук̄лары тинтиледиле.

Алай китапта фразеологизмлени с̄з тутушладан бла нарт с̄зледен айырган энчиликле тийишли даражада ангылатылмаг̄андыла. Аны себепли фразеология маг̄а-налары болмаган к̄ош с̄зле: *жылжы к̄зулак̄, бал туз, юй баш, ит бурун*; эркин с̄з тутушла: *сокзур жау-ун, антлы тенг, к̄зург̄ак̄ с̄з*; с̄з бирлешле: *илячин кибик, жилин кибик, ёмюрледен бири*; нарт с̄зле: *Мы-тыны бичаг̄ы жауг̄а майрыша эди, Таужан суудан не ангылайды* д. б. фразеологизмледиле деп берилгендиле. Алай болганлык̄г̄а китапны фразеологияг̄а аталган кесегинде алимле, аспирантла, устазла, студентле хайыр-ланырча к̄п зат барды.

К̄варачай-малк̄вар фразеологияны стилистикасына да эс бурула башлаг̄анды. С̄з ючюн, Вашийланы С. К̄. К̄булийланы К̄байсынны чыг̄армаларында к̄варачай-малк̄вар тилни фразеологизмлени стилистика жаны бла хайырланылыуларыны эм аланы орус тилге к̄чю-рюлюулени юсюнден кандидат диссертация жазган-

²⁰ Гусев Ж. М. Проблематика словника толковых словарей..., 102-чи — 119-чу б.

ды¹. Автор кесини бу темагъа жораланган статьясында сёзледен эсе адамны тюрлю-тюрлю сезимлери фразеологизмдеде шарт кёрюннгенлерин эм ала фразеологизмдеге къошакъ магъана болгъанларын ачыкълайды²².

46 чы §. Фразеологизмлени ангылатуу. Аны эркин сёз тутушдан, кесеклери башха жазылгъан къош сёзден эм нарт сёзден башхалыгъы

Фразеология (грек тилде *phrasis* — «айтыу» + *logos* — «сёз, окъуу» деген магъананы билдиреди) тил билимни фразеологизмлени — лексика эм магъана жаны бла кесеклеге юлешинмеучю сёз бирлешлени — юсюнден бёлюмюдо.

Къайсы тилде да сёз тутушладан, эсе да бир бирлерине бойсунган эки неда андан аслам толу магъаналы сёзледен, сора да, кесеклери кеслерини магъаналарында угъай, барысы да башха эм асламысында бир сёзню магъанасында жюрютюлюучю сёз бирлешле бардыла. Ала, сёз тутушлача, сёлеше тургъан заманда къуралмайдыла, сёзлеге ушаш, хазырлай жюрютюледиле. Сёз ючюн: *адам аягъы тыннганда* (кече ортасында), *айыл тюбюне такъ* (бойсундур), *жаны кетди* (къоркъду), *акъыл тебе* (если, акъыллы), *башына бёрк кийген* (эр киши) д. б.

Фразеологизмлени эркин сёз тутушладан, кесеклери башха жазылгъан къош терминледен, къош сёзледен эм нарт сёзледен айыргъан энчи шартлары бардыла. Ала быладыла:

1) фразеологизмни магъанасы аны къурагъан сёзлени магъаналарыны жыйымдыгъы туююлдо, аладан башха магъанады. Фразеологизмлени кесеклерин сёзлеге сарнаргъа жарамайды, не ючюн дегенде, ала кеслерини лексика магъаналарын тас этдиле. Сёз ючюн, *суу сурат* деген фразеологизм «бек ариу» деген магъананы билдиреди. Бу сёз бирлешни «суу» эм «сурат» деген кесеклери кеслерини лексика магъаналарын тас этгендиле. *Тёнпеси кёкге жетди* (бек къууанды), *тели ауруу* (тиф), *къусар от*

- *Башиева С. К.* Стилистическое использование лексико-фразеологических средств карачаево-балкарского языка Кайсыном Кулиевым и его отражение в русских переводах: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1980.

- *Башиева С. К.* Некоторые проблемы фразеологической стилистики карачаево-балкарского языка // Проблемы семантики и стилистики карачаево-балкарского языка. Нальчик, 1987, 113-чю — 125-чи б.

(бек эриши) д. а. к. башха фразеологизмлени кесеклери да алайдыла: кеси магъаналарында угъай, башха магъанада жюрютюледиле;

2) фразеологизмлени асламысын сёзле бла алышындырыргъа болады: *ахы кетди* (къоркъду), *акъ алтын* (мамукъ), *акъыл токъмакъ* (акъыллы), *къол жуу* (тюнгюл), *аууз кир эт* (ауузлан), *атамы жанына кетди* (ёлдю), *чепкен сокъгъанлай* (къыстау), *дуния бла бир* (кёп), *башына урсун* (керекмейди), *башына жаулукъ кзысхан* (тиширыу), *башына ат урду* (жангылды), *жан кезлик* (бичакъ), *баш кюн бла бош кюн сайын* (терк-терк), *баш бошлукъ* (жалынчакъсызлыкъ) д. б.;

3) фразеологизмлени кесеклерин башха сёзле бла алышындырыргъа, тюрлендирирге жарамайды. Сёз ючюн, *акъыл токъмакъ*, *суу сурат*, *баш кзус* деген фразеологизмлени *жюн токъмакъ*, *ариу сурат*, *жерге кзус* деп тюрлендирирге жарамайды. Алай этсек, ала, фразеология магъаналарын тас этип, эркин сёз тутушла болуп къаллыкъдыла;

4) фразеологизмле айтымны къайсы болса да бир члени боладыла. Сёз ючюн: Грозный шахарда къара алтын (нефть) кёпдю. Адамланы айтханларына къулакъ сал (тынгыла). Ол ачыкъ жюрекли (тюз, ётюрюксюз) адамды. Бизни тоюбузгъа дуния бла бир адам келген эди. Аллай суу суратны ким да эслерикди;

5) фразеологизмле сёлешген, жазгъан заманда да, сёлеча, хазырлай алынадыла эм алайлай жюрютюледиле, ансы, эркин сёз тутушлача, сёлеше, жаза тургъанда къуралмайдыла.

Алай бла, фразеологизм деп тилни башха (бир-бирде дефис бла да) жазылгъан, лексика магъаналарын тас этип, жангы эм бир магъанада жюрютюлюучю эки неда андан да кёп сёзден къуралгъан, кесеклерини къурамы эм грамматика къурамы тюрленмеучю, сёзча, хазырлай алынып жюрютюлюучю ёлчеуюне (кесегине) айтадыла.

Эркин сёз тутушну сёзлери айтымны башха-башха членлери боладыла: Ахмат ариу сурат этди. Фразеологизм а, башда кёргюзтюлгенича, аны бир члениди.

Кесеклери башха жазылгъан къош сёзле бла терминле, айтымны бир члени болгъанлыкъгъа, аланы, фразеологизмленича, кёчюу магъаналары жокъду, кесеклери кеслерини лексика магъаналарын тас этмегендиле. Тенг-

лешдирип кёрюгюз: Мен санга сейир этеме (сейирсине-
ме). Школгъа таш макъа келтирдиле. Устаз айтымда
эки точка къаллай кезиуледе салыныучусун ангылатды.
Политика экономика бийик окъуу юйледе окъулады эм
Муссачыкъ алтынны журунуду (бек игиди). Аппа къой
ауузундан чёп юзмеген (жууаш) адам эдим. Машинала
чепкен сокъгъанлай (къыстау) жюрюйдюле.

Нарт сёзлени асламысыны, фразеологизмленича, кё-
чюу магъаналары болгъанлыкъгъа, ала айтымладыла;
фразеологизмле уа, башда эсгертилгенича, айтымла бо-
лалмайдыла. Сёз ючюн, *арт этегин аллына кзапла* (къа-
ты уруш), *баш кюн бла бош кюн сайын* (терк-терк), *кза-
ра тууар богзун басмагъанды* (сынауу жокъду), *кёлю кё-
тюрюлдю* (къууанды) деген фразеологизмледен айтымла
къууар ючюн, аланы тюрлендиррге, алагъа башха сёз-
ле къошаргъа керекди: *Ол кзара тууар богзун басма-
гъанды. Атасы Юсюнню арт этегин аллына кзаплады.
Махти бери баш кюн бла бош кюн сайын келиучюдю.
Кзызны кёлю кётюрюлдю. Жети ёнчеле да, бир кес* (эте-
рик ишинги оюмлап, эслеп эт). *Кзанны кзан бла жуума*
(адамгъа дерт этме). *Озгзан жауунну жамычы бла сюрме*
(болуп кетген затны сюрме, къозгъама) деген нарт сёзле
айтымладыла.

47-чи §. Фразеологизмлени кесеклерини магъана жаны бла бир бирге жууукълукъларына кёре тюрлюлери

Фразеологизмлени кесеклерини лексика эм магъана
жаны бла бирге байламлыкълары бир кибик болмайды.
Аланы бирлеринде ол айырылмазча къатыды, башхала-
рында уа алай туююдю. Анга кёре, алимлени бирлери
фразеологизмлени фразеология жалгъанмалагъа бла фра-
зеология бирлешлеге юлешедиле, башхалары уа алагъа
фразеология тутушланы да къошадыла. Фразеологизмле-
ни тёртюнчю тюрлюлери да — фразеология айтыула —
болады деген алимле да бардыла.

Фразеология жалгъанмала магъаналары
кесеклерини магъаналарына келишмеген, ала бла бай-
ламлы болмагъан, тюрленмеген, синтаксис бирликлери
болгъан сёз бирлешледиле. Аланы магъаналарын сёзле
алышындырадыла, эсе да алагъа сёзле синоним болады-
ла: *ахы кетди* (къоркъду), *аууз тий* (кёр — ашны), *кёл
бас* (тынчай), *жанындан тойдур* (бездир, жалкъыт), *кёзю-
не кзум ур* (алда), *аууз жел* (сёз), *бир аууздан* (бирден,

бирча), *башха баргъан* (жютю), *кёлюне жет* (ыразы эт), *буруну салынды* (мудах болду), *ач къарангы* (ачлай), *баш къакъ* (къалкъы) д. б. Быллай фразеологизмлени кесеклерин бир бирден айырып, араларына башха сёз къошуп жюрютюрге эм аланы бирин да башха сёз бла алышындырыргъа жарамайды. Фразеология жалгъанмала жаланда фразеологизм магъанада жюрюйдюле, ансы кёчмеген, тюз магъанада хайырланылмайдыла.

Фразеология бирлешле да магъана, синтаксис жаны бла бирликлери болгъан, магъаналары асламысында сёзлени магъаналарына келишген сёз бирлешледиле. Алай ала, фразеология жалгъанмалача болмай, тюз (кёчмеген) магъанада да жюрютюледиле, эсе да фразеологизмни магъанасында да, эркин сёз тутушну магъанасында да хайырланыладыла. Тенгleshдирип кёрюгюз: *Ишни аягъына чыкъдыкъ* (тауусдукъ) — фразеологизм эм *Элни аягъына чыкъдыкъ* (эркин сёз тутуш); *Жаш не этерге билмей, башын къашыды* (сагъыш этди) — фразеологизм эм *Анасы жашчыкъны башын къашыды* — эркин сёз тутуш.

Фразеология бирлешлени дагъыда башха энчиликлери аланы кесеклерини араларына башха сёз (неда сёзле) къошуп жюрютюрге жарагъаны бла байламлыды; сёз ючюн: *Бу тийреге аны аягъы басмагъанды.* — *Аны аягъы бу тийреге басмагъанды;* *Атасын кёргенде, жашчыкъны бети жарыды.* — *Жашчыкъны бети атасына кзууаннгандан жарыды.* *Аны кёлю толду.* — *Аны кёлю нек толду?*; *Ишде киши аны аллына чыкъмагъанды.* — *Ишде аны аллына алыкъа киши чыкъмагъанды;* *Жаш атасыны башын энишге къаратханды.* — *Жаш атасыны башын энишге кёп кере къаратханды.*

Фразеология тутушла кесеклеринден бирини магъанасы фразеология бла байламлы, бирсини магъанасы уа эркин жюрютюлген тутушладыла. Башхача айтханда, фразеология тутушну бир сёзю жаланда бир неда эки-юч сёз бла, бирси сёзю уа эркин жюрютюледиле; сёз ючюн: *антлы тенг* (шух, дос), *къанлы жау* (душман), *туман* (ырхы, булут) *басды*, *ачыуунгу* (къайгъынгы) *бас*, *кзыртчын суукъ* (къыш), *кзыргъый санла*, *тишлерин кзыжыратды*, *дангыл ёзен* (тюз, жер), *мырттыгъа кетди*, *ачыуу* (ууу) *сынды*, *ёню къарыкъды* д. б. Бу сёз тутушланы белгиленген сёзлери жаланда бир (*кзыргъый*, *кзыжыратды*, *мырттыгъа*, *къарыкъды*), эки (*къанлы*, *бас*, *кзыртчын*) неда юч (*антлы*, *басды*, *дангыл*) сёз бла жюрютюледиле. Бирси сёзлеринде уа аллай марда жокъду, ала эркин жюрютюледиле; сёз ючюн: *тенг* — *иги тенг*,

аман тенг, жаш тенг, къыз тенг, къарт тенг, осал тенг, жараулу тенг, жарыкъ тенг, мудах тенг д. б.; *туман* — *къалын туман, жауун туман, алаша туман, мылы туман, жукъа туман, туман келди, туман кетди, туман кётюрюлдю* д. б.; *сууукъ* — *сууукъ кюн, сууукъ кече, сууукъ аяз, сууукъ суу, сууукъ жер, сууукъ кюз арты, сууукъ ингир, сууукъ шорпа, сууукъ юй* д. б.

Фразеология айтыулары кесеклери кеси магъаналарында жюриген нарт сёзле, термин эм тюрлю-тюрлю штамп сёз тутушла къурайдыла; сёз ючюн: *Бал тутхан бармагъын жалар; Эшек билген — арба жол; жумушакъ белги, кзаты белги, тюз мюйюш, бийик билим, ачыкъ кзол кётюрюу, кзырал план, бийик окъуу юй, иш кёрюмдюле* д. б.

Фразеология тутушлары бла фразеология айтыулары фразеологизмлеге ушатхан аланы къурамларыны тюрленмеулеры бла терк-терк хайырланылыуларыдыла. Болсада алада фразеологизмни баш шарты — кесеклерини магъаналарыны бирлиги — жокъду, аланы сёзлери, эркин сёз тутушлары бла айтымлары сёзлери, тюз (кёчмеген) магъанада жюриютюледиле. Аны себепли арт жыллада алимлени асламысы аланы фразеологизмлеге санамайдыла.

48-чи §. Фразеологизмлени тилни лексика системасы бла байламлыкълары

Фразеологизмлени лексиканы системасы бла байламлы болгъанларына аланы быллай шартлары шагъатлыкъ этедиле:

1. Асламысыны тилни кесеклерини къуллукъларында жюриулеры:

а) атлары: *акъ алтын* (мамукъ), *баш ие* (эр), *аман акъыл* (хыйлалыкъ), *къара алтын* (нефть), *тели ауруу* (тиф), *къара ёлет* (чума), *къара халкъ* (тюз, ишчи адамла), *къара сом* (жыйырма бла беш капек), *къара кюн* (палах), *къара ёлюм* (холера) д. б.;

б) сыфатлары: *акъыл токъмакъ* (акъыллы), *къусар от* (бек эриши), *суу сурат* (бек ариу), *къундуз къанаты кибик* (къап-къара), *аман акъыллы* (фитначы), *аркъауу-жиби болмагъан* (жангыз адамы юсюнден), *ауурлугъу болгъан* (бууаз) д. б.;

в) сёзлеулени: *ач къарангы* (ачлай), *кёзню жумуп ачхынчы* (бек терк), *жанын кзолуна алып* (ашыгъып), *бир аууздан* (бирге, бирча), *бир бетден* (бирча), *дуния бла*

бир (бек кѣп), *аманны кебинден* (кючден-бутдан), *башым-аягъым демей* (къайгъырмай), *ат башындан* (кѣл салмай) д. б.;

г) этимлени: *кзулакъ сал* (тынгыла), *аууз кир эт* (ауузлан), *жан ал* (ѣл), *кзол жуу* (тюнгюл), *ахыр жолгъа ашыр* (басдыр), *аман айлан* (саякълыкъ эт), *аман кюнлю бол* (къыйнал), *аман кѣзден къара* (суйме), *акъыл эт* (ойла), *артына чыкъ* (тауус), *баш ур* (бойсун), *бет алыш* (ачыулан) д. б.;

д) междометияланы: *атангы кзонагъыма* (тилекни билдиреди), *Аллахны хакъына* (бир затны кертилигине ийнандырыр ючюн айтылады), *Аллах сакъласын* (бир затны болмазлыгъын суйюуню билдиреди), *тоба асто-фюрюллах* (сейирсиниуню билдиреди), *ай таланган* (сейирсиниуню билдиреди) д. б.;

е) къарамчы сѣзлени: *билген Аллахды* (белгисизди), *Аллах билсин* (белгисизди), *Аллах айтса* (буюрса), *ичибизде кзалсын* (киши билмесин), *къалай алай болса да* (къаллай болумда да), *къысхасын айтханда* (созмай, къысха), *бир да кзуруса* (не тапсыз болса да) д. б.;

ж) алмашланы: *ѣтген-сѣтген* (хар ким), *бу тизгинлени автору* (мен), *ичинде жаны болгъан* (ким да), *ким да болсун* (не адам да) д. б.

2. Сѣзленича, тематика къауумлагъа юлешиниулери:

а) адамны саны-чархы бла байламлы фразеологизмле: *аякъ тире* (этерге унама), *ауузгъа тюш* (сѣзлюк бол), *ауузу от чагъады* (бек ачыуланым сѣлешеди), *баш ур* (бойсун), *башына акъ* (тюк) *чыкъды* (бек жарсыды), *бел къатдыр* (тири бол), *бет берме* (тюберге, сѣлеширге суйме), *кѣз жетдир* (къара), *бурунуна ѣтдю* (ачыуланды), *кѣз-къаш берме* (къарама), *кзол жетдир* (урла), *тил къара тут* (сѣлешме), *бармакъгъа чѣрге* (унутмай, дерт этип тур), *тиш биле* (биреуге хата этерге изле), *эринин къапды* (сокъуранды) д. б.;

б) адамгъа бичилген багъаны кѣргюзтген фразеологизмле: *бармагъындан бал тамгъан* (кзол хунерге уста), *агъачдан тюйме тюйген* (къан уста), *акъыл токъмакъ* (акъыллы), *ауузуна эл къарагъан* (акъыллы), *сатмай сѣзюн бермеген* (кѣп сѣлешмеучю), *эки кѣзден бирин кзоймагъан* (белгили уручу), *эл багъасы* (сыйлы), *адам къатында ѣсмеген* (адепсиз), *сѣз къапчыкъ* (жаншакъ), *къара тууар богъун басмагъан* (жукъ билмеген), *ханты бла антын тенг ашагъан* (ѣтюрюкчю) д. б.;

в) кийимлени атлары бла байламлы кесеклери болгъан фразеологизмле: *бѣрк кийген* (эр киши), *жаулукъ къысхан* (тиширчу), *тонун къакъ* (уруш), *тонлукъ тюшюр*

(кѣп ѣлтюр), *жамычысын кепдирмеген* (эринчек, ишле-меучю) д. б.;

г) кесеклеринде ашарыкъланы атлары болгъан фразеологизмле: *бал татыу этдирип*, *бал татыгын* (татыуун чыгъарып), *как аша* (тапсыз иш эт, жангыл), *къазаннга ий* (оздуруп бишир), *жаугъа батып* (зауукъ этип), *гаккы-да тюк излеген* (кючбюсюреу), *бушто бол* (къатыш, къатыш къара бол), *ауузундан сютю тѣгюле турады* (жаш адамды), *ауузунда къуууту болгъанча* (жукъ да айтмай, сѣлешмей) д. б.;

д) кесеклеринде жаныуарланы атлары болгъан фразеологизмле: *итлени суугъа сюр* (жукъ этме), *ауузунда ит ѣледи* (огъурсуз), *бѣрю тон кий* (бек ачыулан), *жилян жырмаш* (бек къалын — хансны юсюнден), *къундуз ийлеуюн бер* (иги тюй), *къадыр къылыгъын тутдурду* (терсине тартды), *жилянлары чыгъын кетеди* (къарач. бек ач болгъанды) д. б.;

е) заман бла байламлы фразеологизмле: *баш кюн бла бош кюн сайын* (тохтаусуз, дайым), *айдан-жылдан бир* (аз), *бара-баргъан заманда* (артда), *адам аягъы тыннгандан сора* (кече ортасында), *кѣп болмай* (алгъаракълада), *ѣмюрден-ахыргъа* (ѣлгюнчю), *ѣмюр-ѣмюрге* (ѣлгюнчю), *бара-бара* (бир талай замандан сора) д. б.;

ж) затны саны, ѣлчеми бла байламлы фразеологизмле: *эл бла бир*, *дуния бла бир*, *салам мидел кибики* (кѣп), *оймакъ бла бир* (аз), *токълу ашыгъы кибики*, *бармакъ басар жер* (гитче) д. б.;

з) затны тюрсюню бла байламлы фразеологизмле: *акъдан къара болма* (къарач. айтханынгдан тайма), *акъды-къарады деме* (сѣз айтма, тынгыла), *акъдан къара таны* (окъургъа, жазаргъа юйрен), *акъ алтын* (мамукъ), *къара алтын* (нефть), *жашил къус* (жашил бетли бол), *къара кий* (бушуу эт), *къара кюн* (азап), *къара чѣнге тюш* (аманланы санына къошул) д. б.

3. Сѣзлеге синонимле эм антонимле болуулары: *эл бла бир* — *кѣп*, *аргъы дунягъа кет* — *ѣл*, *айтыуда айтылгъан* — *белгили*, *ахын ал* — *къоркъут*, *артына чыкъ* — *боша*, *кѣлюн кѣтюр* — *къууандыр*, *чепкен сокъгъанлай* — *къыстау*, *бѣрю от* — *уу*, *тели ауруу* — *тиф*; *къара топпан сал* (мудах бол) — *къууан*, *дуния бла бир* (кѣп) — *аз*, *акъыл тѣбе* (акъыллы) — *акъылсыз*, *адам къатында ѣсмеген* (адепсиз) — *адепли*, *токълу ашыгъы кибики* (гитче) — *улли*, *баш кюн бла бош кюн сайын* (терк-терк) — *анда-санда* д. б.

4. Сѣзленича, стиль жаны бла къауумлагъа юлеши-ниулери:

а) ортакъ стильни фразеологизмлери: *ёню къарыкъды* (ауазы хырха болду), *бетден-бетге* (бир бири къатында, бир жерде), *адам эт* (ёсдюрюп, адамлагъа къош), *жанын-къанын аямай* (битеу кёлюн салып), *тёппеси кёкге жетди* (бек къууанды), *ахырына жетди* (арыды, азды, къарыусуз болду), *атангы кзонагъыма* (тилегенни билдиреди), *жашаугъа чыкъ* (иги жашап башла), *бюгюн-бюгече* (къысха заманда), *дунияны жарыгъын кёр* (туу), *саны жокъду* (бек кёпдю) д. б.;

б) жазыу стильни фразеологизмлери: *кёкге жетдир* (бек махта), *чекден атла* (мардадан оз), *аты бла* (биреуню тилеги, буйругъу бла), *ахыр тылпыууна дери* (жашаууну ахырына дери), *эзонну тили* (къыйдыргъан сёзле бла жазылгъан тил) д. б. Малкъар тилде быллай фразеологизмле аздыла;

в) сёлешиу стильни фразеологизмлери: сёлешиу тилни фразеологизмлери: *баш кётюрмей* (тохтамай, солумай), *бир итни кзуйругъудула* (бир кибикдиле,) *Аллах билсин* (белгисизди), *жер этегине* (узакъгъа), *отдан чыкъ да — жалыннга* (тапсыз болумдан бютюнда тапсызына), *башына мин* (басынчакъла) д. б.; бош тилни фразеологизмлери: *бетине тюркюр* (айып эт), *къара тууар богъун басмагъанды* (сынауу жокъду), *бети болмагъан* (уялмаучу), *аты ушхууур артында айтылсын* (ёлсюн), *атасын-анасын тойдур* (аманла айт) д. б.

Фразеологизмлени бу тюрлюлери эркин жюрютюледиле эм аланы асламысы адамны тюрлю-тюрлю сезимлерин билдиредиле. Сёз ючюн: *эмина кзуругъу* (сёл. тил., масхара) — бек узун адамны юсюнден, *бармакъны бар макъгъа урма* (сёл. тил., онгсунмагъан) — бош тур, *итлени суугъа сюр* (бош тил., онгсунмагъан) — бош айлан, *зукку чибин* (бош тил., жийирг.) — жукъ да угъай, *къапчыгъын кзакъ* (бош тил., эриши) — аямай тюй, *пох ашама* (бош тил., аман) — жаншама, *сахтиян бол* (сёл. тил., масхара) — бек эсир, *атангы башымы кгалгъанды?* (бош тил., эриши) — ишинг жокъду д. б.

Малкъар тилни фразеологизмлерини арасында эскиргенлери, диалектледе жюрюгенлери да бардыла: *жазыгъы келеди* (б.-ч. гов.) — жазыкъсынады, *ичи кзыйтхы этеди* (малкъ. гов.) — амалсыз болады, *къан булдорукъ эт* (малкъ. гов.) — гузаба эт, *богъу талкъы эт* (хол.-быз. гов.) — къатыш-къара эт; *тобукъ ур* (ист.) — тобукъланып тиле, *къарын жалчы* (ист.) — ишлеген хакъы ашагъаны болгъан ишчи, *бакыгъа бат* (арх.) — бай бол, *къара танымагъан* (арх.) — окъууу-билими бол-

магъан, *акъ гвардиячы* (ист.) — акъ гвардияны тизгинлеринде къуллукъ этип, Совет властьха къажар уруш этген адам д. б.

49-чу §. Фразеологизмни магъанасы бла сёзню магъанасыны бир бирден башхалыкълары

Фразеологизмни магъанасыны сёзню магъанасына ушамагъан ышанлары бардыла. Ала быладыла:

1. Сёзню магъанасы ол белгилеген зат бла байламлыды. Фразеологизмни магъанасы уа аны сёзлери белгилеген затла бла байламлы туююлду. Сёз ючюн, *аууз* деген сёзню магъанасы адамны, жаныуарны тили, тишлери болгъан, аш ашаучу жерин билдиреди. *Ауузуна ашады* деген фразеологизмни магъанасы уа — «къаты урушду» — аны къурагъан сёзле (*аууз, аша*) белгилеген затла бла байламлы туююлду.

2. Къайсы тилде да сёзлени асламысы къуралгъан сёзледиле. Аллай сёзлени, лексика магъаналарындан (аланы тамырларыны магъаналарындан) сора да, сёз къураучу магъаналары (жалгъаулары къурагъан магъаналары) болады. Фразеологизмлени уа сёз къураучу магъаналары болмайды.

3. Фразеологизмни магъанасы бла сёзню магъанасыны ёлчемлери бирча туююлдуле. Фразеологизмлени асламысында затны ышаныны, ишни барыууну кючю сёзледен эсе уллу болады. Сёз ючюн, *къусар от, къаракъарагъынчы, ахы кетди* деген фразеологизмлени магъаналарын *эриши, терк, къоркъду* деген сёзле билдиредиле. Болсада быланы магъаналары бирге толу келишедиле дерге жарарыкъ туююлду. Бу фразеологизмлени магъаналарыны ёлчеми алагъа синонимлик этген сёзлени магъаналарындан эсе уллуду: *бек эриши, бек терк, бек къоркъду*.

4. Сёзлени кёчюу магъаналары барысы да аланы тюз магъаналарындан къураладыла. Фразеологизмлени асламысы да тюз магъаналы сёз тутушладан бла айтымладан къураладыла; сёз ючюн: *эшикни жапды, балтасы ташха тийди, баш кётюрмей* д. б. Алай фразеологизмледе къуралгъан заманларындан окъуна кёчюу магъаналары болгъанлары кёпдуле; сёз ючюн: *башы кёкге жетди, башын жырлыкъ этди, бел къатдыр, ауузу от чагъады, аууз байла* д. б.

50-чи §. Фразеологизмде кѣп магъаналылыкъ.
Фразеология омонимле, синонимле, антонимле
эм фразеологизмни тюрлюлери

Фразеологизмде кѣп магъаналылыкъ. Сѣзленича, фразеологизмлени да бир магъаналылары эм кѣп магъаналылары боладыла. Алай кѣп магъаналы сѣзледен эсе аллай фразеологизмле аздыла. Фразеологизмлени кѣп магъаналы болууларына чырмау болгъан шартла бардыла: 1) аланы асламысыны эркин сѣз тутушладан метафора мадар бла къуралыулары; 2) башха сѣзле бла сѣзледен эсе фразеологизмлени аз келишиулери. Сѣзлени магъаналары фразеологизмлени магъаналарындан эсе кѣп боладыла. Сѣз ючюн «Къарачай-малкъар тилни ангылатма сѣзлюгюнде» *ачыкъ* деген сѣзню 12, *бас* дегенни 15, *баш* дегенни уа 21 магъаналары берилгендиле. Ол сѣзлюкде тюбеген фразеологизмлени уа ючден кѣп магъанасы болгъаны жокъду. Аланы 90 процент чакълысы бир магъаналыдыла. Кѣп магъаналы фразеологизмлени бегирекда эрттеги битеютюрк сѣзле, сѣз ючюн адамны саны-чархы бла байламлы сѣзле, эркин къурайдыла. Сѣз ючюн: *бет ташла* 1) бетсиз, уятсыз бол; 2) биреуге кѣрюнме, тюбеме; *ауузунгу тый* 1) сѣлешме; 2) ашама, ичме; *боюнуна алды* 1) терслигине женгдирди; 2) сѣз берди, этерге борчланды. Фразеология жалгъанмалада кѣп магъаналыла фразеология бирлешледен эсе аз тюбейдиле.

Фразеология омонимле къайсы тилде да бек аздыла. Сѣзледе омонимлени асламысыны магъананы бла бир бирлери бла байламлыкълары болмайды (ѳргеде къарагъыз: *жау* I — *жау* II (атла), *кюл* I (этим — *кюл* II (ат), *тиш* I — *тиш* II (атла) д. б.), алада аллай байламлыкълары болгъанланы уа, эсе да сѣзню магъаналарыны арасында байламлыкъ тас болуп къуралгъанланы, асламысы тилни башха-башха кесеклеридиле (сѣз ючюн: *иги* I (сыфат) — *иги* II (сѣзлеу), *уруш* I (этим) — *уруш* II (ат), *бай* I (сыфат) — *бай* II (сѣзлеу) — *бай* III (ат) д. б.). Къарачай-малкъар тилде фразеология омонимле жаланда кѣп магъаналы фразеологизмлени къураладыла; сѣз ючюн: *къол кѣтюр* I (кесинги оюмунгу билдир — айырыулада неда башха иште) — *къол кѣтюр* II (ур, тюй), *аууз ач* I (оразда ахшам къарангысы киргенден сора ауузлан) — *аууз ач* II (сейирсин), *кѣлюне тийди* I (жанын къыйнады) — *кѣлюне тийди* II (бармай тохтады — жаулу ашны юсюнден), *аякъ тире* I (этерге унама) — *аякъ тире* II (айны — экономиканы юсюнден), *жаны чыкъды* I

(ёлдю) — *жаны чыкзды* II (бек кзоркзду), *кзулакз от I* (патронну пистону) — *кзулакз от II* (спирт ичги).

Фразеология синонимле бла фразеологизмни тюрлюлери. Сёзледеча, фразеологизмледе да синонимле кёп тубейдиле. Фразеология синонимлени да, лексика синонимленича, магъана эм стилистика жаны бла бир бирден башхалыклары болады. Сёз ючюн: *аягзы басханна кёзю кёрмей — жанын кзолуна алып* (бош тил., эриши), *жан берди — атамы жанына кетди* (сёл. тил.) — *аргзы дуниягза кетди* (сёл. тил.) — *жаннетге кетди* (бош тил., масхара), *тубюн башына айландыр — богзу талкзы эт* (хол.-быз. гов., бош тил., эриши), *жаным ауруйду — жазыгзым келеди* (б.-ч. гов.), *адыргы эт — кзан булдорук эт* (малкз. гов.), *кзулакз отлу бол* (сёл. тил., масхара) (эсир) — *сахтиян бол* (сёл. тил., масхара), *дуу бол* (бош тил.) (бек эсир), *кёлю кётюрюлдю* (кзууанды) — *тёппеси кёкге жетди* (бек кзууанды), *арышлары тюшдюле* (бош тил.) (мудах болду) — *ёкюм ёлю болду* (малкз. гов.) (бек мудах болду), *аты айтылгзан* (белгили, махтаулу) — *аты беш да тау элге айтылгзан* (бек белгили, махтаулу), *аллахны кюнюнден* (хар кюнден) — *баш кюн бла бош кюн сайын* (терктерк) д. б.

Фразеология синонимлени кесеклери тюрленмейдиле эм магъаналарында бла хайырланылыуларында, былайда кёргенибизча, башхалыкз болады.

Фразеологизмлени тюрлюлеринде магъана, стиль жаны бла да бир бирден айыралырча башхалыкз болмайды.

Фразеологизмни лексика, фонетика эм грамматика тюрлюлери болады. Сёз ючюн: а) лексика тюрлюлерини кесеклеринден бири артыкз неда кем болады, неда башха сёз бла алышынады: *аны юсюне* (да), *башына акз* (тук) *чыкзды*, *башына палах алды* (неда тапды), *арт этегин аллына кзапла* (неда бур, айландыр, эт), *башында* (къара) *кзазан кзайнайды* д. б. Фразеологизмни эки кесегинден бири башха сёз (неда сёзле) бла алышынып жюрюсе, ала бир фразеологизм туююлдюле, эки неда андан да кёп фразеологизмдиле — синонимледиле; сёз ючюн: *ахы кетди — жаны кетди, аман айлан — аман жюрю, ачы кзапдыр — исси кзапдыр, айыбына тубет — айыбына жолукздыр, акзылдан ажаш — акзылдан тай — акзылдан шаш, акзыл бур — эс бур, ал айландыр — ал бур, ал сатыр — ал тизгин, ахырына жетди — ахырына таянды* д. б.; б) грамматика тюрлюлерини бир бирден башхалыклары кесеклерини бет, сан, заман, бо-

луш, айырма д. б. формаларында болады: *Аллах* (неда *Аллахым*) *сакзласын*, *Аллах биледи* (неда *билсин*), *Аллах* (неда *Аллахны*) *хакгына*, *жухуна ургзанча* (неда *ургзанлай*), *анасына жангы* (неда *жангыдан*), *тууду*, *аны бла бирге* (неда *бирча*), *жюреги тарайды* (неда *таралады*), *айып этме* (неда *этмегиз*), *ал* (неда *алггы*) *бурун*, *аякз тюбюнде* (неда *тюплеринде*) *жер жанады* д. б.; в) фонетика тюрлюлери ни бир бирден башхалыклары кесеклерини тауушларында болады эм бу башхалык асламысында тилни къарачай тюрлюсю бла малкъар тюрлюсюню арасында эсленеди: *тыпырда* (къарач. *тыбырда*) *кзал* (эрге барма), *жарым чалггычы* (къарач. *чалкгычы*) (чалггычы жашчыкъ), *кюнахшы* (къарач. *кюнашхы*) *бер* (саламлаш), *бауурун кзыртышха* (къарач. *кзырдышха*) *берди* (жерге бауур тебен жатды), *курт* (къарач. *кюрт*) *оюн эт* (ары-бери чап), *жилян* (къарач. *жылан*) *жырмиз* (бек къалын — хансны юсюнден) д. б.

Фразеология антонимлени асламысы антоним кесеклери болмай, бир-бирлери уа аллай кесеклери болуп, эсе да кесеклеринден бири анга антоним болгъан сёз бла алышындырылып, къураладыла: *суу сурат* — *кзусар от*, *кёлю кётюрюлдю* — *ёкюм ёлю болду*, *баш кюн бла бош кюн сайын* — *айдан-жылдан бир*, *арт бур* — *ал бур*, *башы ишлейди* — *башы ишлемейди*, *аягзындан башына дери* — *башындан аяггына дери*, *аман аууз ач* — *иги аууз ач*, *аман бол* — *иги бол* д. б.

51-чи §. Фразеологизмлени къуралыуларына эм кесеклерини грамматика жаны бла ушашлыкларына кёре къауумлары

Къуралыуларына кёре, фразеологизмле юч тюрлю боладыла:

1) формалары айтымлагъа ушагъан фразеологизмле: *арт этегин аллына кзапла*, *аякз орунлу бол*, *бет жарыкзлы бол*, *ат бергенча кёр*, *ауузу тутулду*, *жаннган отдан юлюш ал*, *жанынгдан юлюш эт* д. б. Къарачай-малкъар тилде фразеологизмлени асламысы быллайладыла;

2) формалары сёз тутушлагъа ушагъан фразеологизмле: *жаныны кзыйыры*, *аяггы жетген жер*, *исси кзапдыр*, *суу сурат*, *аууз марда*, *аты айтылгзан*, *жер этегине*, *аман акгыл*, *арггы дуня*, *ахыр жол*, *ашха ач* д. б.;

3) формалары сёз бирлешлеге ушагъан фразеологизмле: *атасы-анасы да*, *ата-бабадан бери*, *анадан туума*,

аманны кебинден, ауурлугъу болгъан, ахырына дери, башы бла, аякъ алыш, башын кѳолуна алып д. б.

Кесеклерини грамматика жаны бла ушашлыкъларына кѳре, формалары сѳз тутушлагъа эм сѳз бирлешлеге ушагъан фразеологизмлени быллай тюрлюлери бардыла:

1) атладан кѳуралгъанла: а) баш болушдагъы атладан: *баш ие, суу сурат, сѳз кѳапчыкѳ, бѳрю от, буз таш* д. б.; б) сѳдегей болушладагъы атладан: *аманны кебинден, артдан-артха, ѳмюрден-ахыргъа, башдан-башха* д. б.;

2) сыфат бла атдан кѳуралгъанла: *кѳара халкѳ, жаны сау, акѳ алтын, тели ауруу, аман акѳыл, ахыр жол* д. б.;

3) этимсыфат бла атдан кѳуралгъанла: *атланган аякъ, кѳусар от, башха баргъан, ауурлугъу болгъан, аты айтылгъан* д. б.;

4) санау бла атдан кѳуралгъанла: *бир аууздан, бир бетден, бир ызгъа* д. б.;

5) сыфатладан кѳуралгъанла: *ач кѳарангы, аман акѳыллы* д. б.;

6) ат бла этимден кѳуралгъанла: *жан ал, кѳол жуу, баш ур, жаны кетди, кѳулакѳ сал* д. б.;

7) ат бла сонгурадан кѳуралгъанла: *кѳлю бла, богъурдагъына дери, ариулукѳ бла, башы бла* д. б.;

8) сыфат бла этимден кѳуралгъанла: *аман айлан, ариу айт, ариу кѳр, ариу кѳал* д. б.;

9) ат бла этимчадан кѳуралгъанла: *баш кѳтюрмей, жанын алып, бал татытып, аууз жарып, аякъларын сѳйрей* д. б.;

10) этимча бла этимден кѳуралгъанла: *кѳрюп болмайды, айтып айталмайды* д. б.;

11) этимча бла этимсыфатдан кѳуралгъанла: *барып тохтагъан, айтып айталмаз* д. б.;

12) ат бла болушлукъчу этимден кѳуралгъанла: *кѳл эт, кѳз эт, будуман бол, дылгам бол, жюк бол, борбай эт* д. б.

52-чи §. Фразеологизмлени жаратылыуларына кѳре кѳауумлары

Кѳарачай-малкѳар тилде жюрютюлген фразеологизмлени юч кѳауумгъа юлеширге боллукъду: 1) битеутюрк фразеологизмле; 2) кѳарачайлыланы бла малкѳарлыланы кеси фразеологизмлери; 3) орус тилни юсю бла кѳуралгъан фразеология калькала эм жарым калькала.

Б и т е у т ю р к ф р а з е о л о г и з м л е к ѳ а р а ч а й -

малкъар фразеологияны мурдорун къурайдыла. Ала тюрк тиллени асламысында тюбейдиле, къарачайлыла бла малкъарлыла миллетле болгъунчу замандан бери жюрютюледиле. Аллай фразеологизмлеге быланы санаргъа боллукъду: *бармагъындан бал тамгъан, ийнеден-жипден чыккыганча, ауузуна кгаратады, баш ур, баш кётюрмей, кзулакъ сал, ат башындан, керегин бер, кзулакъгъа ал, кёкге кётюр, кзаны бузулду, кзолу жукъа, кёз тийди, жан кирди, аууз ач, эки бетли, жалгъан дуния, кзара таны, кзара кюн, кзара кий, эси ауду, жаны ауруйду, жан бер, акъылдан шаш, сёз бер, от башы; бир аягъы тёрде, бир аягъы кёрде; кёзню жумуп ачхынчы, ийне жутхан итча, кзой ауузундан чёп юзмеген, тил тут, алтын кзоллу д. б.*

Къарачайлыланы бла малкъарлыланы кеси фразеологизмлери ала халкъ болуп жашагъан замандан (XV ёмюрден) башлап къуралгъандыла. Аллай фразеологизмлени асламысы халкъны адетлери, тёрелери, жашау халлары бла байламлыды. Сёз ючюн, *от алыргъа келгенча* деген фразеологизм сирнекле болгъунчу, адамла чакъгъыч, къуу бла от тамызгъан заманны билдиреди. Чакъгъычы, къууу болмагъан отну къоншуладан барып алгъанды. От алыргъа баргъан артха къайтыргъа ашыкыгъанды. Адамланы асламысны окъууу-билими болмагъан заманда ала документге къолларын салып, бармакъларын басып тургъандыла. *Кзол сал* деген фразеологизм ол заманда къуралгъанды. Къундузну терисин терк, тынч сыдырыр ючюн, уучула ёлген къундузну таякъ бла туююп болгъандыла. *Къундуз ийлеуюн бер* деген фразеологизм алай бла къуралгъанды.

Быллай сёз бирлешле, айтымла эм сёз тутушла жангы къуралгъан кезиулеринде тюз магъанада жюрютюлгендиле, артдан-артха уа ала ол магъаналарын тас этгендиле.

Къарачай-малкъар тилни кеси фразеологизмленини асламысында эски сёзле бардыла; сёз ючюн: *ханау ханар* (ётюрюк), *сарыуу кзайнайды* (бир затны этерге итинеди), *амыры тартмайды* (этерге суймейди), *бир тюрсге* (бирча), *мени сартын* (мени акъылыма кёре), *бечеу эт* (ёгюзлени неда атланы бирге байлап, бир бирге болушуп тартырча эт), *масагъат эт* (кенгеш), *тюнкеси юзюлдю* (бек къарыусуз болду), *ёню кзарыкды* (ауазы хырха болду) д. б. Бу фразеологизмлени белгиленген сёзлери эскиргендиле, бусагъатда кеслери алларына жюрютюлмейдиле.

Фразеология калькала бла жарым

калькала орус тилден кёчюрюлюп, кеслери да кеч, ХХ ёмюрде, кёуралгъандыла: *акъ алтын* (мамукъ), *къара алтын* (нефть), *чий алтын*, *ахыр сал*, *юлгю кёргюзт*, *сау-эсен*, *темир жол*, *чыгъарыучу кючле*, *миллет файда*, *ич ауруула*, *дуния уруш*, *кырал экзаменле*, *сауутланган кючле*, *челек бла кзуйгъанча*, *тиш биле*, *от ач*, *бизни орамда да болур байрам*, *ал статья*, *Аллахны кюню сайын*, *ол дуняя*, *ол дуняягъа жибер*, *граждан уруш*, *кючюне киреди* д. б. Быллай калькаланы саны кёпден-кёп бола барады.

53-чю §. Фразеологизмлени сёзлери эм сёзлени формалары

Фразеологизмлени сёзлери тюз тохташдырылмасала, бир фразеологизм эки неда андан да кёп фразеологизмге саналыргъа тюшеди. Аны себепли фразеологизмлени кёурагъан сёзлени тюз тохташдырыуну магъанасы уллуду. Бу ишни тамамлы этер ючюн, фразеологизмлени кёурамларыны тюрленирге жарамагъанларын, аланы айтымны бир члени болгъанларын эсде тутаргъа керекди.

Фразеологизмни кёурамыны тюрленирге жарамагъанын аны сёзлеринден бирин башха сёз бла алышындырыргъа жарамайды деп ангыларгъа керекди. Сёз ючюн, *ауузуна кирит сал* (сёлешдирме) дерни орунуна *ауузуна кишен сал* дерге жарамайды. *Ауузундан сютю тёгюле турады* (бек жашды) деген фразеологизмни *сютю* деген сёзюн башха сёз бла, сёз ючюн, *сууу*, *айраны*, *шорпасы* дегенча, алышындырыргъа жарамайды: фразеологизм ышаны тас болуп къаллыкъды.

Фразеологизмни сёзлеринден бирини фонетика неда грамматика жаны бла тюрлениую аны кёурамын бузмайды, фразеологизмлигин тас этдирмейди; *тыпырда къал* / *тыбырда къал* (къарач.), *Аллахны хакъына* / *Аллах хакъына*, *айып этме* / *айып этмегиз* д. б. 50-чи параграфха къарагъыз).

Бир-бир фразеологизмледе аланы магъаналарын бузмагъан сёз болады. Аны себепли аллай сёзню фразеологизмде кёояргъа, кетерирге да жарайды. Сёз ючюн, *аты айтылгъан* / *дуняягъа аты айтылгъан*, *аурууунг тас* / *аурууунг тас боллукъ*, *шайгъа да санамайды* / *багъыр шайгъа да санамайды*, *жаулукъ кзысхан* / *башына жаулукъ кзысхан* (тиширыу) деген фразеологизмледе, *боллукъ*, *багъыр*, *башына*, *дуняягъа* деген сёзле аллайладыла. Аланы кёошуп, кёошмай жюрютгенликге да,

фразеологизмлени кѳурамлары, магъаналары да тюрлен-
мейдиле.

Фразеологизмни кѳурамы, анга артыкъ сѳз кѳошулса
да, тюрленеди, бузулады. Сѳз ючюн, *бухчакъдан кѳуй-
гъанча, ал бермей* деген фразеологизмлени, алагъа баш-
ха сѳзле кѳошуп, *бир бирге ал бермей, бухчакъдан кѳуй-
гъанча кѳуяды* деп жюрютюу тюз туйюлду. Не ючюн
дегенде, бу фразеологизмле айтымда болумну кѳулла-
гъун толтурадыла (*Жауун бухчакъдан кѳуйгъанча
кѳуяды (Г. Б.)*). Кѳол таш атханла зугулуракъ уллу таш-
ны, *бир бирге ал бермей*, алып: «Мен узакъгъа, сен
узакъгъа атдың», — деп даулашадыла (*Ш. М.*). Алагъа
кѳошулгъан сѳзле уа айтымны башха членлеридиле.
Фразеологизм а, башда айтылгъаныча, айтымны бир чле-
ни болургъа керекди.

Фразеологизмлени бир-бирлерини этим сѳзлери жа-
ланда угъайлаучу формада жюрютюледиле: *артына-ал-
лына кѳарамай* (арсар болмай), *ѳре отха олтурмайды*
(тынчаймайды), *ауузуна алмайды* (ичмейди — ичгини),
ал берме (кишиге оздурма), *бет бермейди* (тюберге, сѳле-
ширге суймейди) д. б. Аланы хаулаучу формала бла
алышындырыргъа жарамайды: магъаналары тюрленип,
фразеологизм ышанлары тас болуп кѳаллыкъдыла.

Быллай фразеологизмле сѳзлюкледе *угъайл.* (угъай-
лаучу форма) деген энчи белги бла белгиленедиле.

Фразеологизмлени этим сѳзлерини хаулаучу, угъай-
лаучу формалары да бар эселе, аланы баш айырманы
формасында (буйрукъчу турушну жангызлыкъ сан фор-
масында) жюрютюу тапды: *баш тут, боюн сал, жакъ
бас* д. б.

Тилде этим сѳзю буйрукъчу турушну формасында тю-
бемен фразеологизмле кѳпдюле. Аланы туура турушну
жангызлыкъ сандагъы, 3-чю бетдеги, озгъан замандагъы
формасында жюрютюлюулери тюздю: *жаны кетди, эси
ауду, балгасы ташха тийди* д. б.

Сѳзлеринден бири жаланда неда асламысында иелик-
чи жалгъаула бла жюрютюлюучю фразеологизмле да
бардыла. Аллай сѳзле 3-чю бетде жангызлыкъ санда
хайырланылыргъа керекдиле: *аягъы басханны кѳзю кер-
мей, башында кѳазан кѳайнайды, жан-жанын ашай-
ды* д. б.

ИШЛЕ

102-чи иш. Фразеологизмлени бла кшош этимлени айырып жазгыъыз. Аланы бирге ушагъан эм ушамагъан шартларын айтыгъыз.

Ахы кетди, къачып кет, салам бер, къулакъ сал, жан берди, окъуп чыкъ, къарт бол, бош эт, ыразы эт, тил къакъ, сёз бер, сау эт, къайтып кел, сызып ий, жаны кетди, къымсыз бол, кетип къал, жан аурут, сёз бол, адам эт, кёз тийди, арт бур, эс бур, жанына тийди, керегин бер, сёзюн эт, кёлюн ал, кёлуне жет, къарт эт, билип къой, кёрюп къал, къырып сал, жазуу эт, арышлары тышдюле, гешперлери салынды, тилин къапды, кёз байланды, кёлю кётюрюлдю, кёз-къаш берме.

103-чю иш. Фразеологизмлени, кшош атланы эм эркин сёз тушуланы айырып жазыгъыз. Аланы синтаксис къуллукъларында не башхалыкъ барды?

Бел бау, таш юй, таш макъа, кёз тийди, терезе кёз, жан жаулукъ, бал чибин, чибин бал, къол сал, къолгъа эт, къол жетдир, башына жетдир, акъ чешкен, чешкен сокъгъанлай, тиш биле, салам тиш, акъ къагъыт, сары жау, акъ алтын, къара алтын, жанын сюеди, жаны ауруйду, къол аяз, сууукъ аяз, тюз киштик, уллу киштик, суу сурат, ариу сурат, къусар от, чынар от, аякъ машина, къол къап, алтынны журуну, къумачны журуну, алтын тауукъ, бройлер тауукъ, женгил машина, жангы машина.

104-чю иш. Фразеологизмлени бла нарт сёзлени айырып окъугъуз. Ала бир бирге не жаны бла ушайдыла?

Жети ёнчеле да бир кес; арт этегин аллына къапла; эл бла бир; къузгъун къанаты кибики; жел къоркъууун тёбенги этер; тенг — тенги бла, тегене — бауу бла; къундуз ийлеуюн бер; кёзну жумуп ачхынчы; баш кюн бла бош кюн сайын; тёппеси кёкге жетди; ташны ата билмеген башына урур; тую деген сагъатха; аман бетли эт; ашаса да — бёрю, ашамаса да — бёрю; аманны аман бла къуума, къаннны къан бла жуума; аман адам къатынга келсе, этегинги кес да кет; кёлю кётюрюлдю; атамны жанына кетди; жолунг мамукъданды, къашын-башын керди; эки харбузну бир къолгъа жыймазса; тёзген тёш ашар; алтын багушда да чиримез; сокъур суйген — кёз жарыкъ; къолгъа жый; къабына жый; къулакъ отлу бол; ийнеден ётерик бол; къуру къолгъа къуш къонмаз.

105-чи иш. Айтымланы былай юлешип жазыгъыз: 1) формалары сёз бирлешлеге ушагъан фразеологизмлери болгъан айтымла, 2) формалары сёз тутушлагъа ушагъан фразеологизмлери болгъан айтымла, 3) формалары айтымлагъа ушагъан фразеологизмлери болгъан айтымла.

1. Мен энди Фаризатны бир айтханын жерге салмам (З. М.). 2. Азретге алтын къоллу адамды деп бош айтмайдыла (Кз. Х.). 3. Оллахий, была аман къандыла, къозусанг, къаядан секиртирле (Ш. Х.). 4. Бир уручуну хатасындан барыбыз да аман бетли болдукъ (Т. Жагъ.). 5. Кюйсюзлюкню жели сюрюп кери, ол узақлада азап сынагъанды (М. М.). 6. Биледиле сора. Мах, аталарыны башын алырла къой! (Б. О.) 7. Маржаннга эрини айтханы ауур тийди (К. ж.). 8. Сени атанг мени бек ахшы кёрген адамларымдан бириди («Шуёхлукъ»). 9. Хауа жетишмей башлагъаны себепли, терезени ахырына дери ачдым (Г. Э.). 10. Ачыкъ жарагъа туз сепгенлей (н. с.). 11. Асхат, ашха да уллу батмай, хапарын башдан аякъ айтды (Г. Баш.). 12. Мени сартын, ол ишигиз боллукъгъа ушамайды (Т. З.).

106-чы иш. Фразеологизмлени табыгъыз, аланы къурагъан сёзле тилни къайсы кесеклери болгъанларын ангылатыгъыз.

1. Ишлери асыры кёпден, суу бла жалчымай, ала ахырларына жетген эдиле (К. ж.). 2. Гола ахыргъа деричи женгдирмезге къаст этди (Э. О.). 3. Ол аллай кёп фашистни ахыратха жибергенди! (Т. Жагъ.) 4. Мен вокзалгъа келгенимде, жибимеген бармакъ басар жерим жокъ эди (Г. И.). 5. Ишни болушун Бекболат Чоллайгъа башдан-аякъ санады (Г. Б.). 6. Баям, ол бир акъыл сёз айтыргъа умут этген болур эди (Т. З.). 7. Жаш а жашмыды! Саулай элге оноу этерча акъыл тёбеди (Б. М.). 8. Эрттенли ауузумда сууум жокъду (Г. Э.). 9. Аны (Гансны) аллында ауурлугъу болгъан тиширыу сюеле эди (Т. А.).

107-чи иш. Айтымланы жазыгъыз. Алада фразеологизмлени табыгъыз да тюплерин айтымны къайсы членлери болгъанларына кёре ызлагъыз.

1. Аслан бла Борис тюу деген сагъатха сау машина отунну арбазгъа жыйдыла. 2. Олло-о-ох! Быллай суу сурат ким кёргенди?! 3. Чабып келген жашла ёпке солуу этедиле. 4. Ол бизге терс къарайды, кёз-къаш бермейди. 5. Сабийле барысы да бир аууздан: «Экскурсиягъа барлыкъбызмы?» — деп къычырдыла. 6. Чаришчи атла фишиге талакъ солуу этип жетдиле. 7. Узбекистанда акъ

алтын мингле бла гектар жерде битеди. 8. Аскерге барыргъа жараматанлагъа акъ билет бериледи. 9. Мута-лиф къой ауузундан чѣп юзмеген адамды. 10. Ол бери баш кюн бла бош кюн сайын келиучюдю. 11. Билмей тургъаныбызлай, сокъур жауунчукъ жауду. 12. Къарт тели ауруудан ауруй эди. 13. Эки кѣзден бирин къой-маучу адам да урлаучулагъа айып эте эди.

108-чи иш. Фразеологизмлени былай юлешип жазыгъыз: 1) атны формасында жюрютюлген фразеологизмле, 2) сыфатны формасында жюрютюлген фразеологизмле, 3) сѣзлеуню формасында жюрютюлген фразеологизмле, 4) этимни формасында жюрютюлген фразеологизмле.

Суу сурат, ох эт, къара алтын, бир ауузундан, къусар от, къулакъ сал, къара сѣз, чепкен сокъгъанлай, къара тууар богъун басмагъан, жан ал, ит бла киштик кибики, алтынны журуну, дуниядан кет, къой ауузундан чѣп юзмеген, кѣз ач, ѳпке солуу эт, темир жол, юй анасы, къара калкъ, эт бла бичакъ кибики, дуния бла бир, ат башындан, аягъы басханны кѣзю кѳрмей, жан бла тѳммек кибики, къузгъун къанаты кибики, къол жуу, къолгъа жый, късл жетдир, сокъур чеги, къара будай, акъ назмула.

109-чу иш. Бир фразеологизмни тюрюлерин бла синоним фразеологизмлени айырып жазыгъыз.

Къузгъун къанаты кибики, бел кѳтюрмей, къузгъун къанатыча, баш кѳтюрмей, къузгъун къанатынлай, кѣзню жумуп ачхынчы, арт этегин аллына эт, тую деген сагъатха, арт этегин аллына бур, къарап-къарагъынчы, арт этегин аллына къапла, ахы кетди, жаны кетди, чепкен сокъгъанча, ол дуниягъа кетди, чепкен сокъгъан кибики, керти дуниягъа кетди, арт бур, арт айландыр, эс бур, эс бѳл, жан берди, атамы жанына кетди, эл бла бир, дуния бла бир, жанына тий, кѳлюне тий, жаны ауруйду, жазыгъы келеди, ит бла киштикча, ит бла киштик кибики, ал этегин арт эт, арт этегин ал эт, ашар ашы тауусулду, ашар гыржыны тауусулду.

110-чу иш. Фразеологизмлени хар бирини къатында антонимлерин жазыгъыз.

Суу сурат, баш кюн бла бош кюн сайын, тѳппеси кѳкге жетди, хуржуну жукъа, къуш къанат битди, ташдан сют чыгъаргъан, ѳтю табанында болгъан.

111-чи иш. Сёз бирлешлени хар бири бла экишер айтым кырагыз. Аланы биринде сёз бирлеш фразеологизм болсун, биринде уа — тюз (кёчмеген) магъанасында.

Эшикни жап, кьол кётюр, аууз ач, кьол жуу, кьол-гъа жый, кёз ач, жол кёргюзт, этин аша, оту ёчюлдю, от тюздю, атамы жанына бар, сау бол, кьан ал, арт бур.

112-чи иш. Сёз бирлешлени фразеологизм болгъанларын фразеологизм болмагъанларындан айырып, башха-башха жазыгъыз.

Суу сурат, ариу сурат, дуня бла бир, машок бла бир, кыусар от, нарат от, бет жой, ахча жой, жанына тий, билегине тий, ат башындан, юй башындан, кыузгъун кьанаты кибики, кыуш кьанаты кибики, ахы кетди, таугъа кетди, эс бур, артха бур, сокъур жауун, сокъур адам, алтын токмакъ, уллу токмакъ, алтынны журуну, сахтиянны журуну, кьара будай, кьара кёмюр, кьара кюн, сокъур чеги, асфальт жол, темир жол, аягъын мара, башын мара, тил тут, чабакъ тут, керегин бер, хакъын бер, эси ауду, береги ауду, арышлары тюздюле, таудан тюздюле, кёлю жарыды, юй жарыды, кёлю кётюрюлдю, температурасы кётюрюлдю.

113-чю иш. «Малкъар тилни школ фразеология сёзлюгюнде» А харфха берилген фразеологизмден этим сёзлери жаланда угъайлаучу формада жюрютюлюучюлеринден онусун жазып алыгъыз. Ала айтымны кыайсы членлери болгъанларын ачыккълагъыз.

114-чю иш. Фразеологизмлени стиль жаны бла бир бирден башхалыклары ачыккълагъыз да, анга кёре, кыаумлагъа юлешип жазыгъыз.

Акъ атха миндир, пох ашама, аман бетли эт, бокъдан ийис ангыламагъан, аягъы басханны кёзю кёрмей, гыбыт кьобузча, доп-доп эт, бал татыу этдирип, дуу бол, ёлюр тюзю чыкыгъан, жазыгъы келеди, кёзню жумуп ачхынчы, жаларыгъы болгъан, кьара тууар богъун басмагъан, кьарын бокъ эт, богъу талкы эт, артын кыысды, ичи кыыйтхы этеди, кёлю бокъланды, кётен эт, кётен кыайыр, кётеннге кет.

115-чи иш. Фразеологизмлени лексика синснимлери табыгъыз. Магъана жаны бла аланы бир бирден не башхалыклары болгъан ангылатыгъыз.

Эти терисине сыйынмайды, жюреги кьабындан чыкыды, жюреги кьан тырнайды, ийне жутхан ит кибики. итден алып итге сал, кёзлерине кьан чапды, суу сурат, кёлю кёк бла тенг болду, киндиксиз бол, отдан кёлек

кий, къанат битди, къан дыгаласха къл, къарап-къарагъынчы, кийик сау болду, кѣчюп кетерик эт, къой ауузундан чѣп юзмеген, сѣз къапчыкъ, ташдан кѣчюр, таш жаратылгъанлы бери, тауукъну танкысы тенгли бир, ташдан сют чыгъар, телче тамырыча, тин-тер басды, чыр-чырангы болду.

116-чы иш. Бу фразеологизмлени бир магъаналыларын бла кѣп магъаналыларын сѣзлюкlege къарап айыргъыз да дефтерлеригизге жазыгъыз.

Аякъ тире, ат башындан, аууз ач, баш ий, баш жул, баш ур, башы-аягъы бла (да), тѣппеси кѣкге жетди, баш къусду, артмакъ бол, жаны кетди, ахын ал, аякъ тюбюнде чѣп сынмайды, аууз къабын, жер къап, жан бер, ауузунгу тый, бет эт.

117-чи иш. Фразеологизмлени артыкъ сѣзлерин кетерип окъугъуз. Ол сѣзлени нек артыкъ сунганыгъызны ангылатыгъыз.

Бучхакъдан къуйгъанча жауады, бир бирге ал бермей, ишге ал бурмайды, адамланы ауузларына тюш, Аллах айып этмесин ансы, ачыкъ жүреккли адам, кесини ауузуна къаратады, баш кюн бла бош кюн сайын келеди, атдан тюшюп эшекге миннгенча болду, аты-чууу къуруду, кълыубаладан кългъан зат, эл багъасы киши, аралары ит бла бѣрю кибикди.

118-чи иш. Фразеологизмleden кълкаларын айырып жазыгъыз. Аланы орус тилде жүрютюлген кълйсы фразеологизмleden къуралгъанларын ангылатыгъыз.

Ата-бабадан бери, чалгъысы ташха тийди, бармакъны бармакъгъа урмазгъа, аууз байла, бел кѣтюрмей, бой сал, кълрал экзаменле, кълйрукъ булгъа, ачыкъ письмо, ачыкъ дерс, ат башындан, атангы кълнагъыма, темир жол, ал статья (газетде), женгил атлетика, атланган аякъ, ауур промышленность, аууз кир эт, ауузуна чап, акъ билет, акъ алтын, ахыратха жибер, акъ назмула, баш-аякъ сал, бахчасына таш ат, граждан уруш, баш жул, къл кѣтюр (айырыулада).

119-чу иш. Жаланда кѣчюу магъанада жүрюген фразеологизмлени бла тюз магъанада да, кѣчюу (фразеология) магъанада да жүрюген фразеологизмлени бир бирден айырып жазыгъыз.

Эшикни жапды, жан салды, жүреги ауруйду, жүреги жарыды, жинине кълтыл, жилиги юзюлдю, тюнкесиз болду, жел элтмезча бол, арт бур, жашау берме, жаннет

суу, жан кирди, кёлюне тий, жан ат, жүрегине тюшдю, тёппеси кёкге жетди, жүрегин төкдю, бел байла, жан ал, ёлур тюгю чыкыгъан, баш къакъ, баш кётюр, башын тубюне айландыр, ёшюн ур, дырын эт, бахчасына таш ат, артына барлыкъ туююдю, ариу тилли, эшек атха миндир, кёзню жумуп ачхынчы, кёл кенгдир, кёлю кюледи, къаны къайнайды.

120-чы иш. «Къарачай-малкъар тилни ангылатма сёзлюгюнде» баш, аякъ деген сёзлеге берилген фразеологизмден бир фразеологизмни тюрлюлери болгъанларын айырып жазыгъыз.

ЛИТЕРАТУРАСЫ

Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слов // Вопросы языкознания, 1953. № 5.

Горбачевич К. С. Вариантность слова и языковая норма. М.: Наука, 1978.

Гузеев Ж. М. Проблематика словника толковых словарей тюркских языков. Нальчик: Эльбрус, 1984.

Гузеев Ж. М. Семантическая разработка слова в толковых словарях тюркских языков. Нальчик: Эльбрус, 1985.

Дудников А. В. Современный русский язык. М.: Высшая школа, 1990 («Лексикология» бёлюмю).

Новиков Л. А. эм башхала. Современный русский язык. Теоретический курс. Лексикология. М.: Рус. яз., 1987.

Отаров И. М. Лексикология карачаево-балкарского языка. Нальчик: Эльбрус, 1996.

Суюнчев Х. И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977.

Улаков М. З. Проблемы лексической стилистики карачаево-балкарского языка. Нальчик: Эльбрус, 1995.

Фомина М. И. Современный русский язык: Лексикология. М.: Высш. шк., 1990.

Хаджилаев Х. И. Очерки карачаево-балкарской лексикологии. Черкесск, 1970.

Шанский Н. М. Лексикология современного русского языка. М.: Наука, 1972.

Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка. М.: Наука, 1985.

Шмелев Д. Н. Современный русский язык: Лексика. М.: Высш. шк., 1977.

Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики. М.: Наука, 1973.

ЛЕКСИКОГРАФИЯ

1-чи §. Лексикографияны ангылатыу.

Сёзлюклени тюрлюлери

Лексикография (грек тилде *lexikos* — «сёзню юсюнден» эм *grapho* — «жазама» деген магъананы бил-

диреди) тил билимни сёзлюклени жарашдырыу эм аны теориясын тинтиу бла байламлы бөлүмүдү.

Лексикографияны баш борчу сёзлюкледө сёзлени берилиулерини жорукъларын илму мурдорда тохташдырыуду эм сёзлюклени жарашдырыуду.

С ё з л ю к деп энчи (асламысында алфавит) жорукъ бла тизилген, магъаналары, жюрютюлюулери, жаратылыулары, къуралыулары ачыкъланылгъан сёзледен (неда морфемаладан, сёз тутушладан, фразеологизмледен, нарт сёзледен) къуралгъан неда сёзле кёргюзтген затланы, илмуну, культураны д. а. к. башха затланы белгили адамларыны юслеринден билдирген китапха айтадыла.

Халкъны билимин, культурасын кётюрюудө сёзлюклени магъаналары уллуду. Ала халкъны аны жашаууну бир белгили кезиуондө билим, культура даражасын кёргюзтедиле, тилни жорукъларын жангыртыргъа, игилендирирге себеп болгъанлай турадыла.

Сёзлюкле эки уллу къауумгъа юлешинедиле: энциклопедия сёзлюкледө бла лингвистика сёзлюкледө. Энциклопедия сёзлюклени къауумуна энциклопедияла (сёз ючюн, Уллу совет энциклопедия, Гитче совет энциклопедия, Сабий энциклопедия, Къысха литература энциклопедия д. б.), тюрлю-тюрлю терминлени сёзлюклери киредиле. Алада сёзле угъай, ала бла белгиленген затла ангылатыладыла, илмуну, культураны, искусствону, къыралны белгили адамларыны юсунден жазылады. Энциклопедия сёзлюкледө тилни атладан башха кесеклери берилмейдиле, ала уа энчи атла да, тукъум атла да боладыла. Аланы тил жаны бла (лексика, грамматика, стилистика д. б.) энчиликлерине эс бурулмайды.

Лингвистика сёзлюкледө тилни къайсы кесеклери да боладыла, алай энчи атла болмайдыла, сёзле бла белгиленген затла угъай, сёзле кеслери ангылатыладыла (неда аланы къалай жазаргъа, айтыргъа кереги д. б. затла кёргюзтюледиле), аланы грамматика, стилистика д. б. лингвистика энчиликлери ачыкъланадыла.

Сёзлюкле, аланы жарашдырыуну жорукъларыны энчиликлерине кёре, быллай къауумлагъа юлешинедиле ²³:

1. Академия сёзлюк — сёзлюк-справочник. Академия сёзлюк ол толу сёзлюкдү. Ары тилдө жюрютюлген сёзле барысы да киредиле. Анда сёзле толу, тынгылы ангылатыладыла. Аллай сёзлюкге къарачай-

²³ Современный русский язык. Теоретический курс. Лексикология. М.: Рус. яз., 1987, 137-чи — 141-чи б.

малкъар тилни юч томлу ангылатма сёзлюгюн санаргъа боллукъду.

Сёзлюк-справочник ол къысха сёзлюкдю, не ючюн дегенде, ары сёзлени тилде эркин жюрютюлюучюлери къошуладыла эм аланы жаланда бек белгили, баш магъаналары ангылатыладыла. Сёз ючюн, С. И. Ожеговну «Орус тилни сёзлюгю», синонимлени, омонимлени, антонимлени сёзлюкleri, орфография, орфоэпия д. а. к. башха сёзлюкле справочниклеге саналадыла.

2. Энциклопедия сёзлюкле — лингвистика сёзлюкле (аланы юсюнден 2-чи §-ха къаргъыз).

3. Тезаурус — бош сёзлюк. Тезаурус (грек тилде *thesauros* — «хазна, байлыкъ» деген магъананы билдиреди) тилде сёзлени барысын да айырмай жыйышдыргъан сёзлюкдю. Анда хар сёзню текстледе жюрютюлююне кёп юлгю келтириледи.

Бош сёзлюкде уа, сёз ючюн, ангылатма сёзлюкде, тилде жюрютюлген сёзле саулай болмайдыла. Сёз ючюн, ары бек эриши сёзле, жаргонизмлени, окказионализмлени, арготизмлени тилде эркин жюрютюлмегенлери кирмейдиле. Сёзлеге, аланы магъаналарына юлгюле да аз бериледиле.

4. Бош сёзлюк — идеография сёзлюк. Бош сёзлюкде сёзле алфавитни жоругъу бла тизиледиле. Идеография сёзлюкде уа сёзле магъаналарына кёре къауумлагъа юлешинип бериледиле: ишни билдирген сёзле, ариулукъну билдирген сёзле д. а. к.

5. Ангылатма сёзлюк — кёчюрюлген сёзлюк. Ангылатма сёзлюкде сёзле эм фразеологизмле ана тилде ангылатыладыла, аланы жюрютюлюулери, грамматика, стиль энчиликleri кёргюзтюледиле, алагъа юлгюле (асламысында суратлау литературадан) келтириледиле.

Кёчюрюлген сёзлюкде сёзлени магъаналары ангылатылмайдыла, ала жаланда бир тилден башха тилге (неда тиллеге) кёчюрюлюп къаладыла, алагъа суратлау литературадан юлгюле да келтирилмейдиле. Быллай сёзлюк башха тилде жазылгъан текстни ангылар ючюн керек болады.

6. Тарых сёзлюк — тарых бла байламлыгы болмагъан сёзлюк. Тарых сёзлюкде сёзлени бир белгили кезиуде тарыхлары, аланы къалай эм не бла байламлы тюрленгенлери кёргюзтюледиле. Башха сёзлюкдеде уа сёзлени тарыхларыны юсюнден жукъ да билдирилмейди.

Алай бла, тилни къаллай кесеклеринден (сёзледен, морфемаладан, сёз тутушладан, фразеологизмледен) къуралгъанларына, ол кесекле къалай ачыкъланганларына кёре, сёзлюкле кёп тюрлю боладыла. Аланы бирлерине жаланда атла (тукъум эм энчи), башхаларына тилни кесеклери барысы да, ючюнчю тюрлюлерине сёзлени энчи къауумлары (омонимле, синонимле, антонимле, паронимле, диалектизмле, архаизмле, историзмле, неологизмле), тёртюнчю тюрлюлерине уа морфемала алынадыла. Сёзлени магъаналары, къуралыулары, айтылыулары, жазылыулары, тарыхлары, этимологиялары, грамматика эм башха энчиликлери тюрлю-тюрлю сёзлюкледен кёргюзтүледиле.

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ТИЛНИ СЁЗЛЮКЛЕРИ

2-чи §. Ангылатма сёзлюк

Ангылатма сёзлюк, тохташдырылгъан төреге кёре, бир тилли болады, эсе да анда сёзле, аланы магъаналары, магъаналарыны ангылатылыулары, алагъа берилген юлгюле — айтымла башха тилге кёчюрюлмейдиле. Быллай сёзлюкден сёзлени грамматика, стилистика энчиликлери ачыкъланадыла, аны себепли ол литература тилни мардаларына келишиулукден жарашдырылады.

«Къарачай-малкъар тилни ангылатма сёзлюкю» юч китапдан къуралгъанды. Аны биринчи китабы 1996 ж. басмаланганды. Сёзлюкге, къарачайлыла да, малкъарлыла да бирча жүрютген сёзледен сора да, бир къауум эски, диалект сёзле, бегирекда аладан халкъны тарыхы эм тили бла туура байламлыкълары болгъанлары, тилде эркин жүрютюлген терминле алыннгандыла. Литература тилде аллай сёзлени бир-бирлерин магъана жаны бла алышындырырча сёзле жокъдула. Аланы сёзлюкге къошууну сылтауу литература тилге кийирирге кереклиси бла байламлыды. Хар ангылатылгъан сёзге эм аны магъаналарына шагъатлыкъ этерча литература, фольклор эм башха чыгъармаладан, публицистикадан юлгюле — цитатала келтирилгендиле.

Бу сёзлюкню тюрк тилле анга дери басмаланган ангылатма сёзлюклеринден айырмалы этген талай энчилиги барды. Ол энчиликлени асламысы сёзлюкге сёз сайлау, сёзлени магъаналарын орус тилге кёчюрюу, конверсияны ачыкълау эм бериу дагъыда башха вопросла бла байламлыдыла.

Тюрк тиллени ангылатма сёзлюклерини асламысында болмай, бу сёзлюкге харфла, харфладан кѳуралгѳан кѳысхартылгѳан сёзле, сыфатланы айырма даражаларын кѳураучу кесекчикле (*кѳып-, кѳап-, жап-, кѳм-* д. а. к.), кѳош сёзлени кеслери алларына жюрютюлмеучю кесеклери (сёз ючюн, *кѳара-кѳура* деген сёзде *-кѳура, кѳан-кѳун* деген сёзде *-кѳун, чийли-бишли* деген сёзню эки кесеги да) эм сёзлени эркин кѳураучу приставкала (*авто-, био-, гео-* д. а. к.) алынмагѳандыла. Сёзлюкню жарашдыргѳанла бу затланы ары быллай оюмлагѳа таянып кѳошмагѳандыла: 1) ала кеслери алларына жюрютюлмейдиле; 2) сёзлюк бек алгѳа «сёзлени тизмеси болгѳан китапды...», аны себепли харфлагѳа, кеслери алларына жюрютюлмеучю кесекчиклеге, сёзлеге, приставкалагѳа анда жер болургѳа керек тѳуюлду; 3) харфладан кѳуралгѳан кѳысхартылгѳан сёзле асламысында затны атын билдирген энчи атланы магѳаналарында хайырланыладыла. Белгилисича, энчи атла уа лингвистика сёзлюк-леде берилмейдиле.

Сёзлени дайым сёз кѳураучу, жалгѳаула кѳошулгѳанлыкѳгѳа, магѳаналары тюрленмеучю *-лы, -сыз, -чыкѳ, -чы, -ракѳ, -лыкѳ* дегенча формалары (*китаплы, столсуз, ташчыкѳ, уллуракѳ, планлылыкѳ*) ангылатма сёзлюкню словнигине кирмегендиле. Не ючюн дегенде, бу формаланы хар бири тилни ол кесегинде сёзлени кѳайсындан да кѳуралып кѳаладыла, кеслерини да магѳаналары ангылашыныулудула: тамырларыны магѳаналарындан бир жанына чыкѳмайдыла, тюрленмейдиле. Аллай формаланы магѳаналары тюрленгенлери уа сёзлюкге алынгѳандыла, сёз ючюн: *огѳурлу, белгили, билимсиз, башсыз, жарлылыкѳ, ѳтгюрлюк, жашчыкѳ, кесекчик* (грам.), *гурушхачы, тырманчы* д. б.

Бу сёзлюкде тюрк тиллени ангылатма сёзлюклерини тарыхларында биринчи кере баш сёзле эм аланы магѳаналары орус тилге кѳчюрюлгендиле.

Аны эсге алып, бу сёзлюкню авторлары сёзлени экспрессив ышанларын ачыкѳларгѳа кюрешгендиле, сёз ючюн: *бекле 2.* (кѳч., сѳл. тил. эриши сѳз), *ачыгѳаууз* (сыф. сѳл. тил.), *жетдир* (кѳч. бош тил.) д. а. к.

Орус тилге кѳчюрюлген элементлери болгѳан ангылатма сёзлюкню бирси тюрк ангылатма сёзлюкледен онглулугѳу бу затладады: 1) бу сёзлюк эки тюрлю сёзлюкню орунуна жюрютюледи: кѳарачай-малкѳар-орус сёзлюкню эм ангылатма кѳарачай-малкѳар сёзлюкню; 2) сёзлени бла аланы магѳаналарын орус тилге кѳчюрюю сёзлюк бла жалаңда кѳарачай-малкѳар тилде сѳлешген-

леге угъай, башха тиллени специалистлерине да хайырланьргъа онг берликди.

Сёзлюкде конверсия амал бла къуралгъан сёзлеге аланы къурагъан сёзлени омонимлеринеча къаралады эм аланы хар бири энчи статьялада бериледиле. Не ючюн дегенде, «сёзню бир категориядан башха категориягъа ёткоюу жамауатда белгили болгъан эсе, синтаксисде хайырланыла эсе эм битеу халкъда жорукъча жюрютюле эсе, эки башха сёз — омонимле тууадыла»²⁴.

Жюн халы, къагъыт машок дегенча ат сёз тутушланы биринчи сёзлери сыфатны къуллугъун толтурургъа боладыла. Бу сёзлюкде ол да энчи мадар бла кёргюзтюлгенди, сёз ючюн:

ЖЮН ат 1. Шерсть (овцы, козы) / Къойну, эчкини терисини юсюндеги тюгю...

2. В позиции определения: шерстяной / Жюнден этилген...

Тюрк тиллени ангылатма сёзлюклерини кёбюсюнде сёзлени стиль энчиликлерин ачыкълау аланы лексиканы къайсы къауумунда (сёлешиу тилде, бош тилде, диалектде д. а. к.) жюрютюлгенлерин кёргюзтюу бла чекленип къалады, сёзлени экспрессив ышанларына уа (адамны къаллай сезимлерин билдиргенлерине) эс бурулмаиды. Алай сёз лексиканы къайсы къауумунда болса да, аны ючюн аны магъанасы тюрленмейди, сёзню экспрессив ышаны уа «аны магъанасы бла байламлыды... аны магъанасын къурагъан затладан бириди...»²⁵.

Кесеклери башха жазылгъан къош сёзле бла къуралгъан терминле, тюрк тиллени ангылатма сёзлюклерини бир-бирлеринден къалгъанларында, фразеологизмле бла къатыш берилип къаладыла, эсе да алагъа бирча багъа бичиледи. «Къарачай-малкъар тилни ангылатма сёзлюгюнде» уа ала, бир бирден айырылып, башха-башха берилгендиле. Сёз ючюн:

АРКЪАУ ат. 1. Балка, коньковый брус, матица; перекладина / Юйню неда бир бишха тюрлю межамны башын жапханда, аны ортасы бла узунуна къыйырлары къабыргъалагъа неда чигинжилеге тирелип салыннган бек базыкъ агъач...

2. *тех.* Уток / Къумач сокъгъан станокда кёнделенине баргъан халы...

²⁴ Виноградов В. В. О грамматической омонимии // РЯШ, 1940, № 1.

²⁵ Шмелева И. Н. Некоторые вопросы стилистики в общем словаре литературного языка // Современная русская лексикография. Л., 1975, 31-чи б.

□ Аркъау урчукъ челнок ткацкого станка / тауатны чоллагъы...

▲ Аркъауу-жиби болмагъан безродный, одинокий / жууугъу-тенги болмагъан...

Лексикографланы кёбюсю фразеологизмлени сёзлюкню статьясыны ичинде, аланы хар толу магъанасы болгъан сёзлерини тюплеринде береди. Алай жюзле, асламысында уа мингле бла саналгъан фразеологизмлени анча кере къайтарып бериу теория, практика жаны бла да тапсызды. Фразеологизмлени сёзню статьясыны ичинде, аланы баш магъананы тутхан сёзлерини тубюнде бериуню да тапха санарча туююлдо, нек дегенде, аллай сёзню тохташдыргъан «...филологиядан усталыгъы болмагъан китап окъуучугъа угъай да, лексикографияны иги ангылагъаннга да бек кыйынды... Бу вопросда бир акъылгъа келирге онг жокъду»²⁶.

Башда айтылгъан оюмланы эсге алып, сёзлюкню жарашдыргъанла фразеологизмлени аланы биринчи сёзлерини тубюнде бериуню тапха санагъандыла. Сёз ючюн:

БАЛТА ат. Топор / Агъачны кесерге, жарыргъа жасы жаны жютю ауузлу болгъан, бирси жаны уа сап сапырча тешикли ишленген, агъач саплы темир керек...

▲ Балтасы ташха тийди он опечалился / мудах болду...

3-чю §. Кёчюрюлген сёзлюкле

Къарачай-малкъар тилде тынгылы жарашдырылгъан эки кёчюрюлген сёзлюк барды: «Русско-карачаево-балкарский словарь» (М., 1965) эм «Къарачай-малкъар-орус сёзлюк» (М., 1989).

Биринчи сёзлюкде 35 мингге жууукъ орус тилде эркин жюрютюлген сёз къарачай-малкъар тилге кёчюрюлгенди. Сёзледен сора да, мында тюрленмеучю сёз тутушла, фразеологизмле эм нарт сёзле бардыла. Ала да къарачай-малкъар тилге кёчюрюлгендиле. Орус сёзлени грамматика эм стиль энчиликлери да сёзлюкде энчи белгиле бла кёргюзтюлгендиле. Сёзлюк басмада, радиода, телевиденияда ишлегенле, тюрлю-тюрлю орус текстлени къарачай-малкъар тилге кёчюрюучюле, устазла, студентле эм школчаула хайырланыр мурат бла жарашдырылгъанды. Аны баш борчу къарачайлылагъа бла

²⁶ Юлдашев А. А. Принципы составления тюркско-русских словарей. М.: Наука, 1972, 203-чю б.

малкъарлылагъа аланы орус тилге юйретиуде болушууду. Ол борчну сёзлюк тынгылы жалчытады.

«Къарачай-малкъар-орус сёзлюкде» къарачай-малкъар сёзле эм аланы магъаналары орус тилге кёчюрюлгендиле. Ары къарачай-малкъар тилде жюрютюлген 30 минг чакълы сёз киргенди. Аланы ичинде эскирген, диалект сёзле да бардыла. Къарачайлылада жюрютюлюп, малкъарлылада жюрютюлмеген эм малкъарлылада жюрютюлюп, къарачайлылада жюрютюлмеген сёзле да сёзлюкге къошулгъандыла. Аллай сёзлени эм эскирген, диалект сёзлени сёзлюк бла хайырланганла иги ангылар ючюн, энчи белгиле (*эск.*, *диал.*, *малкъ.*, *къарач.*) хайырланылгъандыла.

Сёзлюкде омонимле бериледиле: *ай* (межд.) — *ай* (ат), *тиш* (адамны, жаныуарны тиши) — *тиш* (шиш) — *тиш* (салам, бичен тиш) д. а. к. Алай тилни бир кесеги башха кесегине ётюп къуралгъан омонимле (сёз ючюн: *иги* (сыфат) — *иги* (сёзлеу), *башха* (сыфат) — *башха* (сёзлеу) — *башха* (сонгура) д. а. к., сёзлени магъаналары бир бирден кенгнге кетип, магъана жаны бла байламлыкъларын тас этип къуралгъан омонимле (сёз ючюн: *ай* (апрель ай) — *ай* (толгъан ай), *кёк* (чууакъ кёк) — *кёк* (*кырдык* деген магъанада) д. а. к.) берилмегендиле.

Сёзню магъаналарын омонимледен айырыу да иги жалчытылмагъанды. Бир сёзню магъаналары омонимлеге, омонимле уа бир сёзню магъаналарына саналгъанына шагъатлыкъ этген кёп юлгю барды. Сёз ючюн, *жагъа*, *жазаргъа* деген сёзлени магъаналары омонимледиле деп берилгендиле:

Жагъа I берег; побережье...

Жагъа II воротник; ворот...

Жазаргъа I писать что...

Жазаргъа II 1) катать (тесто); 2) ковать, плющить (железо).

Жазыу (графика) — *жазыу* (къадар буйрукъ), *сюрюрге* (жерни) — *сюрюрге* (малны) дегенча омонимле бир сёзню магъаналарыдыла деп кёргюзтюлгендиле.

Сёзлюкде сёзлени лексикаланмагъан (сёзлюкдеде берирге жарамагъан), грамматика формаларыны сёзлеча берилиулери уллу жерни алады. Сёз ючюн, быллай формаланы: *ачууланган*, *ашыгъыш*, *бизни*, *бизге*, *бизден*, *аланы*, *алагъа*, *алада*, *аладан*, *айтыр-айтмаз*, *бошамагъан*, *кёргюзтмей*, *эрттерек*, *артыгъыракъ*, *ийнанмау*, *дейдиле*, *алайды* д. а. к. Быллай формала сёзлюкде сёзлени ючден бири чакълыдыла. Мында *гаралыкъ*, *вараталыкъ*, *гимхотлукъ*, *ауаналыкъ*, *дуппа-душман*, *аппа-айгъыр* деген

ча жалгъан, тилде жюрютюлмеген сёзле да кепдюле. Аны себепли бу сёзлюкге къарачай-малкъар тилни сёз байлыгъын саулай жыйышдыргъан, толу сёзлюкдю дерге жарарыкъ туююлдо.

Сёзлюкде фразеологизмле аслам бериледиле. Алай нарт сёзле эм эркин сёз тутушла бла аланы аралары кёбюсюнде айырылмагъандыла.

Сёзлюкде тынгылы жалчытылгъан ишлеге анда сёзлени эм аланы магъаналарыны орус тилге кёчюрюлюулерин бла сёзлеге стиль жаны бла багъа бичиуню санаргъа боллукъду. Кёчюрмеле къысхадыла, системалыдыла, бек ангылашынуулудула, тюздюле. Стиль жаны бла уа сёзлеге толу характеристика берилгенди. Архаизмле, историзмле, диалект сёзле, лингвистика, математика, философия, техника, музыка д. а. к. терминле, сёлешиу тилни, бош тилни сёзлери, онгсунууну, онгсунмауну, эркетлиуню, масхараны, хыны этиуню, жийиргениуню билдирген эриши сёзле толу ачыкълангандыла. Сёз ючюн: *ажайып* (арх.), *бегенд* (ист.), *мыры* (ц. диал.), *бузкыудан* (малкъ.), *агурча* (къарач.), *бюклеучю* (полигр.), *сингармонизм* (лингв.), *синус* (мат.), *агностицизм* (филос.), *авансцена* (театр), *алхам* (дин.), *айжаякъ* (фольк.), *айыукай* (эркел.), *альт* (муз.), *ампер* (физ.), *амфибрахий* (лит.), *адиял* (сёл. тил.), *габардин* (текст.), *гелеу* (бот.), *гонда* (жийирг.), *гроссмейстер* (спорт.), *гуляш* (кул.), *дауле* (миф.), *гыбыт* (эриши с.) д. а. к.

Сёзлюкню ахырында география атла, къарачай-малкъар тукъумла бла адам атла, жаныуарланы атлары бла аталгъан жылланы атлары, айланы, ыйыкъны кюнлерини эски атлары, узунлукъну ёлчеулерини атлары, къарачай-малкъар тилни къысха грамматика очерклерини берилгендиле.

Кармоков Х. Г. бла Гуртуланы С. С. жарашдыргъан «Къысха орус-къабарты-малкъар сёзлюкде» (Нальчик, 1992) 6 мингге жууукъ тилде кёп жюрютюлюучю, харкюннгю жашауда тубей туруучу орус сёз къабарты эм малкъар тиллеге кёчюрюлгендиле. Бу тиллеге орус сёзлени хар магъаналары да угъай, жаланда баш магъаналары кёчюрюлгендиле. Сёзле грамматика, стиль жаны бла да ачыкъланмагъандыла. Синоним кёчюрмеле бир бирден запятой бла айырыладыла; сёз ючюн: *бабушка* — ынна, улуу ана; *балкарцы* — малкъарлыла, таулула; *беда* — палах, хата д. а. к. Сёз тутушла, фразеологизмле, нарт сёзле сёзлюкге алынмагъандыла.

Сёзлюкде тюз кёчюрюлмеген кёп сёз барды; сёз ючюн: *алыча* — алыча, *аренда* — хаух, *берег* — жагъа,

брынза — бишлакъ, *алый* — кызыл, *аромат* — жыйы, *богатырь* — кыарыулу, *бузина* — балам, *вездесуций* — ётгюр, *весить* — тартыргъа, *вещь* — характер, *вместительный* — сыйыннгы, *вонь* — ийис, *вопить* — хахайларгъа д. а. к. Бу сёзлени тюз кёчюрмелери былады: *сары эрик, бегенд, суу жагъа, кзой бишлакъ, кзыпкызыл, ариу ийис, тулпар / батыр, мережия, алтыаякъ, чегерге / базманда тартыргъа, зат / абери, сыйыннгылы / сыйыныулу, аман ийис, кзычырыкъ-сыйыт этерге.*

Болсада сёзлюкню журналистлеге, студентлеге орус текстлени кыарачай-малкъар тилге кёчюрюуде магъанасы уллуду.

4-чю §. Орфография сёзлюк

Кыарачай-малкъар тилни биринчи толу орфография сёзлюгюн 1982-чи жылда Гузеланы Ж. М. бла Созайланы Б. Т. жарашдыргъандыла. Анда, Кыарачайда, Малкъарда жюрютюлген литература сёзледен сора да, диалектледе хайырланылгъан сёзле бардыла. Битеу сёзлени саны 63 мингди. Ол санда сёзле бла бирге аланы айтылуулары бла жазылуулары бирге келишмеген грамматика формалары да тубейдиле; сёз ючюн: *барыу, келиу, тузчукъ, жалынган, келал, билал, жонган, кетген, кзакъгъан, суусапбыз, сентябрьде* д. а. к. Атланы, сыфатланы, этимсыфатланы, бетлеучю алмашланы, санчы санауланы айтылуулары бла жазылуулары бирге келишмеген болуш формалары да (сёз ючюн, бериучю, башлаучю болуш формалары) бу сёзлюкде энчи халда, сёзлени кыатларында жалгъаула бла кёргюзтюледиле; сёз ючюн:

<i>эшик, -де, -ден</i>	<i>юч, -ге, -ден</i>
<i>кюн, -нге, -ден</i>	<i>он, -нга, -дан</i>
<i>кенг, -ден</i>	<i>баргъан, -нга, -дан</i>
<i>жан, -нга, -дан</i>	<i>учхан, -нга, -дан</i>
<i>мен, -ден</i>	<i>сексен, -нге, -ден.</i>

5-чи §. Школ эм окъуу сёзлюкле

Кыарачай-малкъар тилни биринчи школ сёзлюклери бу ёмюрню жыйырманчы — кыыркыынчы жылларында жарашдырылгъандыла. Ала кеслери да кёчюрюлген (орус тилден кыарачай-малкъар тилге эм кыарачай-малкъар тилден орус тилге) сёзлюкледиле. Аланы ичинде бек белгилелери быладыла: Акъбайланы И. Тылмач.

Орус-къарачай сёзлюк (Баталпашинск, 1926). Лайпанланы Х. О., Тохчукъланы Х. Т. Орус-къарачай сёзлюк (Микоян-Шахар, 1941). Орус-малкъар школ справочный сёзлюк (Нальчик, 1940). Чанкаланы А. Орфография сёзлюк (Микоян-Шахар, 1939).

Ол сёзлюкледен юч-беш мингден кёп сёз болмагъанды, эсе да ала толу сёзлюкледен туюл эдиле. Ала кеслери да илму жаны бла къарыусуз болгъандыла, не ючюн дегенде, энчи жорукълагъа таянып, система бла жарашдырылмагъандыла. Болсада артда толу, тынгылы сёзлюкледен аланы мурдорларында жарашдырылгъандыла. Школчулагъа орус тилни эм ана тиллерин билдириуде аланы магъаналары уллу эди.

Алтмышынчы жылланы ахырындан башлап, школ орфография, фразеология, терминология эм кёчюрюлген сёзлюкледен жарашдырылгъандыла.

Теммоланы Х. жарашдыргъан «Малкъар тилни школ орфография сёзлюгю» эки кере чыгъарылгъанды: 1970-чи эм 1980-чи жыллада. Анда школда окъулгъан литература чыгъармалада эм ана тилден дерсликледен тюбеген 6—7 минг сёз барды. Сёзлюкден керекли жерде, бегирекден орус алынмалада, сёзлени басымлары белгилендиле; сёз ючюн: *атака, атака, къартал, къартал, шофёр, машина* д. б.

Биринчи толу «Школ орус-малкъар сёзлюк» 1992 жыл басмаланганды. Аны Жаппуланы А. А., Жабелланы Л. Ж., Жулабланы У. А., Отарланы И. М. эм Улакъланы М. З. жарашдыргъандыла. Ары орус тилден эркин жюрютюлген литература сёзле киргендиле. Аз жюрютюлючю терминле, бош тилни сёзлери, эскирген сёзле сёзлюкден кёшулмагъандыла. Сёзлюкден сёзлеге толу грамматика характеристика бериледи; аланы баш грамматика формалары кёргюзтюледиле. Кёп магъаналы сёзлени тилден эркин жюрютюлючю магъаналары да малкъар тилге кёчюрюлгендиле.

Къарачай-малкъар тилни школчулагъа аталып эки фразеология сёзлюгю барды. Аланы бири «Къарачай тилни фразеология сёзлюгю» деген аты бла 1984-чю жыл Черкесск шахарда басмаланганды. Аны автору Теке-ланы И. Къ. сёзлюкден 3 минг фразеологизм жыйышдыргъанды. Бир-бир алимлеча, Теке улу да фразеологизмден нарт сёзлени, кесеклери башха жазылгъан кёш сёзлени талайын эм фразеология бла байламлы магъаналары болгъан сёз тутушланы да санайды. Болсада, башда (46-чы §-да) айтылгъаныча, аланы арт 10—15 жылда алимлени асламысы фразеологизмлени санына кёш-

майдыла. Ол кез къарамгъа таянып тергесек, бу сёзлюкде керти фразеологизмлени саны мингге да жетмейди. Болсада къарачайлы школчула, студентле, журналистле, ана тилден окъутхан устазла аны бла хайырланадыла эм анда кеслерине керекли материалны табадыла.

1994-чю жыл басмаланган «Малкъар тилни школ фразеология сёзлюгюн» толу сёзлюкге санаргъа болукъду, не ючюн дегенде, къарачай-малкъар тилде жюрютюлген фразеологизмлени асламысы (1500 чакълы) анда орун тапхандыла. Сёзлюкню авторлары филология илмуланы доктору Башийланы Къонакъбийни кызы Светлана бла филология илмуланы кандидаты Жарашыуланы Зайнафды, Чыпчыкъланы Къоналийни кызы.

Сёзлюкде фразеологизмлеге суратлау литературадан юлгюле бериледиле. Аны «Ал сёзюнде» фразеологизмлени эркин сёз тутушладан, нарт сёзледен не башхалыкълары болгъаны, фразеологизмле тилни къайсы кесеклерини формаларында жюрютюлгенлери, аланы айтымда къуллукълары, стиль энчиликлери ангылатыладыла. Сёзлюкню ахырында, анга кшошакъ халда китапда болгъан фразеологизмлени, фразеологизмлени тюрлюлерини (вариантларыны), фразеология синонимлени, адамны халын, адамлыгъын кёргюзтген, затны болумун, халын кёргюзтген фразеологизмлени хар бирини тизмеси энчи берилгенди эм фразеологизмлени этимологияларыны юсюнден айтылгъанды.

Сёзлюкде фразеологизмле биринчи сёзлерине кёре алфавит бла, жаланда бир кере берилгендиле. Фразеологизмлени тюрлюлери да, къайтарылмай, бир кере берилгендиле; сёз ючюн: *айтханын жерге жетдирмезге* (салмазгъа, тюшюрмезге), *дарманнга излегенде* (излесенг да) *табылмагъан* д. а. к. Фразеологизмледе кёп магъаналылыкъ эсге алыннганды; хар фразеологизмни тюрлюнде, аны магъанасы ангылатылгъандан сора, ол айтымны къайсы члени болгъаны, тилни къайсы кесеклери бла бирлешип жюрюгени, аны стиль энчилиги кёргюзтюлгендиле. Сёз ючюн:

базар бетин ачаргъа бир затны жангыртыргъа.

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жюрюйдю:
Сёл. тил. ким нени базар бетин ачады?

бокъдан (кирден) ийис ангыламагъан /адам/ акъылсыз, менгиреу /адам/.

Айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
Бош тил. къаллай адамды?

Школчулагъа аталгъанлыкъгъа, бу сёзлюк устазлагъа, студентлеге, аспирантлагъа эм башхалагъа да хайырлы ишди.

«Малкъар тилни школ терминология сёзлюгюн» (Нальчик, 1998) Отарланы И. М. бла Габайланы А. Б. жарашдыргъандыла. Анга малкъарлылада кёп жюрютюлючю жамауат-политика, математика, лингвистика, литература, табийгъат бла, жууукъ-ахлулукъ бла, кийимле бла, аш-азыкъ бла, малчылыкъ бла, жерчилик бла байламлы терминле алыннгандыла эм ангылатылгъандыла.

«Малкъар тилни окъуу орфография сёзлюгюнде» (Нальчик, 1988) 33 минг сёз барды. Аны авторлары Гузеланы Жамал бла Созайланы Борисдиле. Ол толу сёзлюк болгъаны себепли, аны бла къуру школчула угъай, энчи орта билим берген учреждениялада окъугъанла, студентле, басмада ишлегенле эм башхала да хайырланыргъа боллукъдула.

Сёзлюкде сёзледен сора да, тилде аслам жюрютюлген жер-суу атланы, адам атланы, тукъум атланы тизмелери бардыла. Анда малкъар орфографияны баш жорукълары да берилгендиле. Сёзлюкню «Ал сёзюнде» къарачай-малкъар орфографияны къысха тарыхы, 1991-чи жыл жарашдырылгъан малкъар орфографияны баш жорукълары, сёзлюк бла къалай хайырланыргъа кереги ачыкъланадыла. Бу сёзлюкню «Къарачай-малкъар тилни орфография сёзлюгюнден» (1982) башхалыгъы — атланы, алмашланы, сыфатланы, этимсыфатланы бериучю, башлаучу болуш формаларыны жазылыулары айтылыуларына келишмегенлерини болуш жалгъаулары кёргюзтюлюп къалмайдыла, аллай формала саулай бериледиле; тенгleshдиригиз:

«Къарачай-малкъар тилни
орфография сёзлюгюнде»
(1982)

«Малкъар тилни окъуу ор-
фография сёзлюгюнде»
(1998)

*жан, -нга, -дан
минг, -ден
келлик, -ге, -ден
аман, -нга, -дан
ачыкъ, -гъа, -дан
берген, -нге, -ден
кзыркъ, -гъа, -дан*

*жаннга
жандан
мингден
келликге
келликден
аманнга
амандан
ачыкъгъа
ачыкъдан
бергеннге*

ИШЛЕ

1-чи иш. Соруулагъа жууап этигиз: 1) энциклопедия сѣзлюк бла лингвистика сѣзлюкню бир бирден не башхалыкълары барды? 2) орфография сѣзлюкге бла лингвистика сѣзлюккени бирси тюрлюлерине алыннган сѣзлени формаларында къаллай башхалыкъ барды? 3) ангылатма сѣзлюкню лингвистика сѣзлюккени барысындан да айырып танырча энчилиги недеди? 4) сѣзлени къайсы болса да бир къауумуна жораланнган къаллай сѣзлюкге билесиз? 5) ангылатма сѣзлюк бла кѣчюрюлген сѣзлюкню бир бирден не башхалыкълары барды?

2-чи иш. Соруулагъа жууап этигиз: 1) «Къарачай-малкъар тилни ангылатма сѣзлюгю» къаллай эки тюрлю сѣзлюкню къууллукъларын толтурады? 2) бу сѣзлюкде омонимлени, сыфатны къууллугъун толтургъан атланы берилиулери энчиликлери недеди? 3) сѣзлюкге омонимлени къаллай тюрлюлери алыннгандыла эм ала анда бир бирден къаллай мадар бла айырыладыла?

3-чю иш. «Къарачай-малкъар-орус сѣзлюкде» бла «Къарачай-малкъар тилни ангылатма сѣзлюгюнде» *аууз, кѣз, баш, къулакъ, ич* (ат) деген сѣзлени магъаналарын белгилеуде не башхалыкъ болгъанын тохташдыргъыз.

4-чю иш. «Къарачай-малкъар тилни ангылатма сѣзлюгюнде» бла «Малкъар тилни школ фразеология сѣзлюгюнде» *агъачдан тюйме тюйген, айтып айтмазча, акъдан къара таны, аман акъылы, аман аууз ач, ариу тилли, арт бур деген* фразеологизмлени ангылатылыуларын тенглешидригиз да не башхалыкъ болгъанын тохташдыргъыз.

5-чи иш. «Малкъар тилни окъуу орфография сѣзлюгюнде» атланы, санаулары, этимсыфатланы, алмашланы хар бирини жазылыулары бла айтылыулары келишмеген формаларына тѣртюшер-бешишер юлгю жазып алыгъыз.

ЛИТЕРАТУРАСЫ

Ахматов И. Х. Инструкция для составления «Толкового словаря современного карачаево-балкарского языка» (в трех томах). Нальчик, 1976.

Вашийланы С. Къ., Жарашыулары З. Къ. Малкъар тилни школ фразеология сѣзлюгю. Нальчик: Эльбрус, 1994 (Ал сѣз).

Гузев Ж. М. Проблематика словника толковых словарей тюркских языков. Нальчик: Эльбрус, 1984.

Малкъар тилни окъуу орфография сѣзлюгю / Жарашдыргъанла: *Гузеланы Ж. М., Созайланы Б. Т.*, Нальчик: Эльбрус, 1998 (Сѣзлюкню къурамы).

Юлдашев А. А. Принципы составления тюркско-русских словарей. М.: Наука, 1972.

ОКЪУЛГЪАН МАТЕРИАЛНЫ ЖЫЙЫШ ДЫРЫП КЪАЙТАРЫРГЪА БЕРИЛГЕН ИШЛЕ

ФОНЕТИКА, ФОНОЛОГИЯ, ОРФОЭПИЯ

1-чи иш. Сёзлени быллай къауумлагъа юлешигиз:

1) ачыкълары базыкъла болгъанла, 2) ачыкълары назикле болгъанла, 3) ачыкълары кенгле болгъанла, 4) ачыкълары тарла болгъанла, 5) ачыкълары эринлиле болгъанла, 6) ачыкълары эринсизле болгъанла.

Бараза, ёзденлик, ёртен, итиу, хычин, тёлю, китап, хораз, жюжек, эгеч, тукъузгю, шуёх, бичакъ, боран, алмосту, ёгюз, къую, кюе, чёгюч, тылы, тона, ауур, киеу, тюкен, сюек, кийиз, келин, къуршоу, томуроу, къайын, осал, къырау, сюек, кёлек, уюкъ, элек, кёгет, кёрюн, жюйрюк, жилин, минчакъ, эгиз, капол, оракъ, жомакъ, хычыуун, ёчеш, бюйрек, сюек, кюмюш, къамиш, кёрмюч, улоу, урчукъ, аршын, чынар, ёкюр, бузоу.

2-чи иш. Бу сёздеде къысыкълары тунакыла, зынгырдауукъла, нёгерлиле, нёгерсизле болгъанлары бардыла. Аланы айырып жазыгъыз.

Сохта, жюз, къаз, мен, эски, жазма, таш, монг, акъсакъ, азбар, тап, ариу, ачхыч, женгил, кёп, мара, ахшы, жаулу, къач, орун, тахта, заман, намаз, жагъа, къагъыт, улоу, сакъбат, чакъ, жабыу, абидез, жез, тас, къап, алма, аман, айбу, нал, орам, айран, къаст, эшит, такъ, кёз, кёк, тёш, без, дау, эшек, биз, жай, аяз, бажа, жауур, даража.

3-чю иш. Айтымлада сингармонизмни жоругъу бузулгъан сёзлени табыгъыз да, аланы былай юлешип жазыгъыз: 1) къарачай-малкъар сёзле, 2) башка тилледен келген сёзле. Бу жорукъ тамырларында бузулгъан сёзлени бла жалгъауларында бузулгъан сёзлени бир бирден айырыгъыз.

1. Бичакъ жара сау болса да, суймеклик жара сау болмаз. 2. Жилимагъан жашха анасы ёшюн салмаз (н. с.). 3. Китапны ичи, тышы да ариу жарашдырылгъанды. 4. Гяуур къылычына базынганлай (н. с.). 5. Биз аны айтханына ийнаналмадыкъ. 6. Амма, тауукъ биширип, илибижа этди. 7. Этезланы Омар къара сёз бла, назму бла да талай чыгъарма жазгъанды. 8. Къушхамиш биринчи къар тюшгюнчю бишмеучюдо. 9. Зубайда къонакъланы хумужу хычинле этип сыйлады. 10. Къамиш

кёрсенг, кёл сорма. 11. Гелля бизге кесини кызы заманыны юсюнден хапар айтды. 12. Межямынг такъыр болса, кёлюнг да такъыр (н. с.). 13. Нафисат жашил кьумачдан кесине жыйрыкъ тикди. 14. Ариу сезде ауруу жокъ (н. с.). 15. Сизлайланы айтханларына тынгылап, ишни кырты этдик.

4-чю иш. Бу сөздеде кысыкълары эринлиле, тил орталыла эм тил артлыла болгъанлары бардыла. Аланы айырып окъугъуз.

Бау, кюй, къакъ, акъ, гаккы, аума, буу, гокка, хакъ, къанга, гыты, аппа, оба, как, онг, аба, окъа, гагу, окъ, амма, кёк, ай, кукук.

5-чи иш. Сөзлени фонетика болумлагъа (ассимиляция, диссимиляция, метатеза, эпентеза, протеза, гаплогония, апокопа, эпитеза, редукция) келишгенлерине кёре къауумлагъа юлешигиз.

Титире, эсгер, кючлю, тюлюдю (ц. диалектде), ачхыч, орусча, ашхы, бурус, билге, газет, азчыкъ, отпуска, ючгюл, юшчюк, бахса, киристен, ыспас, этмейле, анкет, лозунга, чапыракъ, кёпбюз, артда, тузсуз, кызычыкъ, кючсюз, ючню, ючлю, ёскюз, школ, пропуска, Курске, жанлы, план, абзар (ц. диалектде), татыран, жамычы, соргъа, кючден, бочха, тургъа, къанлы, къанбуз, асхакъ, жонгурчха, ракет, ысталба, ашам, агъашчы.

6-чы иш. Сөзлени биринчи къауумларын эшитилгенлерича, экинчи къауумларын орфографияны жорукъларына кёре жазыгъыз, ючюнчю къауумларын а орфоэпияны жорукъларына келишгенлерин бла келишмегенлерин айырып окъугъуз.

I. Азчыкъ, тузсуз, къарааякъ, эсгертме, экиайлыкъ, жанкъоз, артда, кёчгюнчю, такъгъыч, ётгюр, Жанболат, къанга, жабыу, кюнден, жангы, ючгюл, кюнлюм, кенгден, жонгурчха, алтыатар, ючжыллыкъ, чакъгъыч, кёпбилген, акъсакъ, Жанмырза, жетийлыкъ, кызычыкъ, кёкге, сибиртги, суусапбыз, кючсюз, энишге, алыу, округга.

II. Кёсчюк, туссун, ёраякъ, айуу, сомнан, алтайлыкъ, экатар, тёрткюл, къакъкъыч, къамбуз, Хаммырза, такъкъыч, ахсылдым, жеккен, циркке, кёппюз, жюннен, кесимми, сангнга, тюнгке, къангкылда, тангкы, жингк, жангк, жангкылыч (тейри кылыч), жюллю, жилли, салла.

III. Агъашчыкъ, мындан, юскюр, кюшлю, тондан, сенден, тиккич, такъгъан, санкъылчакъ, ючжашар, тыммаз, тонлукъ, къурштан, эриккен, жутдай, тёрттен, андан,

кюннен, танкёрдю, жүнлю, Хангерий, жанкыймаз, къараууз, кысхааетек, кысхаакъыл, уллаууз, жукъаерин, онкюнлюк, къангкъаз, тинкирди, эскер, кыыстеке, тынгнгысыз, сепкил.

7-чи иш. Сёзлени биринчи къауумларыны хар бири ненчашар харфдан бла тауушдан къуралгъанларын ачыкълагъыз, экинчи къауумларыны уа хар биринде харфланы бла тауушланы жазып кёргюзтююз.

1. Къанга, къаннган, жангылыч, зауукъ, къоян, уяннган, оюннга, сюелиу, жаланнгачлыкъ, сенгирчке, билиннгенликге, кёзкёрмез, жилян.

2. Зауаллы, жилиауукъ, Жанмырза, кёллендириу, кючсауар, сууалчан, тёнгеретиу, тынгылауукъ, билиамукъ, кямар.

Ю л г ю л е : 1. *Тенгиз* — 6 харф бла 5 таууш.

2. *Жаякъ* — харфлары — *ж, а, я, к, ь*; тауушлары — /ж'/, /а/, /й/, /а/, /къ'/.

8-чи иш. Сёзлени биринчи къауумларын бёлюмлеге юлешигиз, экинчи къауумларыны уа басымлары къайсы бёлюмлеринде бёлгъанларын ангылатыгъыз.

I. Тауукъ, таулу, алайда, ючеулен, зауукълукъ, ыразылыкъ, ыстауат, тёртюнчюле, тёртгюл, зынгырдауукъ, халкъларыбыз, халккъым, ёчешиу, орамлада, ортанчы, расписание, тоюмсуз, къоюбуз, кесгинлик, кесибиз, таянчакъ, артмакъ, артында, тонлукъ, тонаучу, белгили, белинде, жанындагъы, жансыз, къанлы, къанында, жангы, жангыртыу, къанга, къаннга, заявление.

II. Тамбла, бюгече, тюнене, эрттенбла, барыгъыз, келчигиз, элтме, таулудукъ, саулай, къайтхынчы, келгенлей, бусагъатда, бусагъатлай, бирча, адамла, къып-кызыл, кём-кёк, ата-ана, тийре-къоншу, аямай, билмей, тауча, орусча, бал туз, жан жаулукъ, къаракёз, къаракъолан, топна-толу, анда-мында, онгча-солча, таш макъа, жанжат, кюнтиймез, кенгбучхакъ, ёрге-энишге, Жемтала, къарааууз, жаланаякъ, Ташлы-Тала, Огъары Малкъар.

9-чу иш. Сёзлени къауумлары бла быллай ишле этигиз: а) белгиленген тауушлары фонемала болгъан сёзлени ол тауушлары фонемала болмагъан сёзледен айырып жазыгъыз (1); б) белгиленген фонемаланы къарыулу эм къарыусуз орунларын айтып ангылатыгъыз (2); в) белгиленген фонемаланы тизгинлерин жазып кёргюзтююз (3).

I. Дукъум — тукъум, адам — атам, дау — тау, туркъу — дуркъу, гелля — келля, гюл — кюл, тюкен — тюген, чалгъы — чалкъы, зехле — сехле, тыпыр — тыбыр сагъат — сакъат, зал — сал, кези — кеси, зекят — секят, бил — пил, сабын — сапын, жиби — жипи, къоншу — хоншу, къал — хал, хат — къат, хайыр — къайыр, шоркъа — шорха, жыккыр — чыккыр, жарыкъ — чарыкъ, жалын — чалын.

II. Тузлукъ — тузсуз, артда — алда, эшикде — элде, юйге — бешге, тапбыз — барабыз, кюндюз — кюнлюм, къанбуз — къанлы — къансыз — къаннга — къанмы?, юйден — сенден — эшикден, жанлы — жансыз — Жанмырза — жаннга, къонакъгъа — таугъа, акъгъан — жыйгъан, эсге — ючге — экиге.

III. Жюнлю — жюнсюз — жюнге — жюнмю?; юйден — сенден — эшикден; алда — артда, печъде — кёлде — эсде — тюшде; ючеу — ючню — ючден — ючлю — ючюнчю; къызла — къызчыкъ — къызсыз; къансыз — къанлы — къандан; Хасанбий — Хасанлары — Хасаннга — Хасанчыкъ; чакъгъыч — къыргъыч, ючбюз — кёпбюз.

ГРАФИКА ЭМ ОРФОГРАФИЯ

10-чу иш. Сёзлени биринчи къауумуну харфларыны атларын тюз окъугъуз, экинчи къауумун алфавит жорукъ бла тизип жазыгъыз, ючюнчю къауумунда белгиленген харфланы таууш магъаналарын ангылатыгъыз, тёртюнчю къауумунда уа тауушларыны бла харфларыны саны бирге келишгенлерин бла келишмегенлерин айырып жазыгъыз.

I. КъМР, АВШ, КъМКъУ, КВН, МВД, МБА, ФБР, РФ, МГУ, РГУ.

II. Аскерхан, Абдул-Керим, Аслийжан, Алим, Ариука, Абдул-Межгит, Абидат, Азийза, Асият, Айжаякъ, Азамат, Ариужан, Афууажан, Алийхан, Айшат, Акъбийче, Адилгерий, Аминат, Азнор, Абийхан, Азнауур.

Байдуллах, Баблина, Байрымукъ, Балажан, Барисбий, Балханий, Баттал, Балдан, Батыр, Бийгъа, Башир, Бийче, Бекмырза, Бийберт, Билял, Букъминат, Бияслан, Бузжигит, Болат, Бабух.

III. Ання, кямар, къоян, гяхиник, илляу, жети, жаз, жетон, жол, жётел, жюри, журнал, жанр, жираф, жонглёр, хайнух, хомух, хыяр, хантус, нёх, тауукъ, сууукъ, улоу, гилляу, сюек, уян, оюн, буу, шуёх, кёзлюк, жюжек, тюе, элек, аяз.

IV. Уллу, уюкъ, аппа, бал, эннген, арбаз, таууш, адыр, тузсунган, ючеулен, къанлы, мараучу, чакъгъыч, эшик, таянчакъ, тоюм, шуѣхлукъ.

11-чи иш. Сѣзлени биринчи къауумунда эки, юч, тѣрт харф бла белгиленнген къысыкъ тауушла бардыла. Ол сѣзлени айырып жазыгъыз. Аллай къысыкъ тауушланы бирси, эсе да бир харф бла белгиленнген, къысыкъ тауушладан не башхалыкълары барды? Сѣзлени экинчи къауумунда у харф бирде къысыкъ тауушну, бирде уа ачыкъ тауушну, е, ё, ю, я харфла уа бирде ачыкъ тауушланы, бирде уа ачыкъ тауушла бла къысыкъ тауушну бирге белгилейдиле. Аланы айырып окъугъуз.

I. Тенг, чакъгъыч, онгиган, жанлы, кѣзсюз, артда, озсун, гюттю, сѣкген, женгил, женгиген, къанга, Жанмырза, тынган, биттироч, къакъгъыч, аття, ання, тыммыл, жоннган, жоннгурчха, ѣтдюр, гаккы, тикгич, атдыр.

II. Ун, тау, ёлка, кѣзлюк, боюн, туякъ, ярус, яхта, тѣзюм, шуѣх, зауукъ, тууар, сууутхуч, билимукъ, гяуур, Кязим, Кяусар, Ахия, илляу, кѣрюк, бузоу, къуршоу, тууар, кяфыр, ягуар, билляхий.

12-чи иш. Сѣзлени биринчи къауумунда сѣз бѣлюм къурагъан ачыкъ харфла бардыла. Ала эки тюрлюдюле: жаланда ачыкъ тауушну белгилегенле эм ачыкъ таууш бла бирге къысыкъ тауушну да белгилегенле. Ол сѣзлени айырып окъугъуз. Сѣзлени экинчи къауумунда бир тауушну белгилеген эки ачыкъ харфы болгъанларын айырып жазыгъыз. Сѣзлени ючюнчю къауумун жазыгъыз да, алада къысыкъланы жумушакъ этген базыкъ ачыкъ харфны табыгъыз. Жумушакъ къысыкъланы тюплерин ызлагъыз.

I. Осал, ёгюз, юзюл, ары, эгеч, тюе, уян, жая, къую, ышар, кюе, эмеген, илишан, ынычха, алысын, боя, къая, сую, ибилис, ёсюм, алай, юлюш, орам, ёшюн, узун, ылытхын, иничке, ючеулен, итиу, учхара, оюн, ёчеш, ыразы, уча, орайда, ююк, адам, эгиз, аякъ, зая, ёкюл, игилик, ышым, ётюрюк, узакъ, экеу, юшют, азай, осуят, эсирик.

II. Кеме, элек, жеген, тегене, эгеч, эсле, себеп, эмеген, мерке, этек, кече, терек, эгеу, эмен, керек, берне, эгер, эле, сенек, челек, эшек, четен, бешулен, кереле, эсепле.

III. Мая, Кязим, ання, гелля, аття, билимукъ, келям, гяуур, гяпчи, Гягиш (жерни аты), илляу, бѣлляу, жилин, жилимукъ, гилляу, кямар, чикиля, бисмилля, тилтя, сержай, киррай, гяхиник.

13-чю иш. Текстледе белгиленнген сѣзле орфографияны къайсы жорукъларына (принциплерине) кѣре жазылгъанларын ангылатыгъыз.

I. Кюндю ариу Сатанайны атасы,
Айды аны тапхан татлы анасы.
Айдан аны тенгиз Тейри урлагъанды,
Аны аты Суу Желмаууз болгъанды.
Тенгиз Тейри айрыкамда жашагъанды,
Жашыргъанлай, ненча жылла ашыргъанды!
Ай тутулуп, кёзю, бети къаралгъанды,
Ачыуундан, жюрегинден таралгъанды.
Ай да, кюн да тутулалла аны ючюн,
Титирейле, къалтырайла аны ючюн.
Жерден ала жарыкъларын тыядыла.
Жиляп, ала жулдузланы жыядыла,
Сатанайны къайдагъысын сурайдыла.
Не болгъанын, къайдагъысын табалмайла,
Желмауузгъа соргъа ала базалмайла...

(Фольклордан)

II. Бюгюнлю тохтамай къар жауады. Акъ кълпакъла кийилгенча, юйлени башлары къллын къар бла жабылгъанды. Агъачда бийик чынарла, жаз башында алма терекле чакъгъанча, чыммакъ бутакълыла болгъандыла.

Асият эрттенликде школгъа тебиреди. Эки аягъын кючден ала, сагъыш эте барады: «Мени кёз жарыгъым, сен болгъан жерде да къар былай къллынмы жаугъан болур? Кесинг да кёпден бери бир къагъыт нек жазмайса? Ийсагъан шёндю сени къатынга тюшюп къллгъаем...

(Токъумаланы Ж.)

III. Къыйыры болмагъан дангыл ёзенде, кьутура, улуй, тыйгъычсыз жел, къар бурдумланы хауада ойнатып, жерге юфгюреди. Окопда бир бирге кысылып, Нанаш бла Таумырза автоматларын къучакълап олтурадыла. Арлакъда, аланы къатларында, аланы суюген командирлери, окъдан кёзюн жуммаучу, не къыйынлыкъдан да хорламлы чыгъыучу командирлери — Михаил Литвиненко олтурады. Ол, бир-бирде окопну ичи бла бюгюлюп, битеу окоп тауусулгъунчу, солдатланы талпындыра, кёллендире айланады, сора, келип, биягъы жерде тохтайды. Ай кечени тюбюнде аладан узакъ болмагъан окоплада фашист солдатла олтурадыла. Аланы асламысы, сууукъгъа асыры хорлатхандан, ёзге мадар тапмай, шинельлерин башларына къаппап, автоматларын жанларына салып, къурушхан кёлларына юфгюредиле...

(Этезланы О.)

14-чю иш. Текстлени биринчисин бла төртюнчюсюн халатларын тюзетип жазыгъыз, экинчисин бла ючюнчюсюн а точкаланы орунларына жетишмеген харфларын салып окъугъуз.

I. Кече орта болгъан заманда, къадалып той бара тургъан заманда, жылы отоуда ол узун офицер герохун юч төрт кере атты. Чиракъ ючюлдю. Къызла, апчып, къобусчуну төгерегине басындыла. Абдуллах а бирлерин тутду да, жиберирге унамай, къучакъларгъа кюреше тургъаллай, чиракъны жандырдыла. Ол анасыны эгчинден тугъан къысчыкъ эди. Тойгъа адам келмегенде, къарс урдуругъа келтирген бегеуюлле айып этип, уялгъандан бла жилигъандан эле тургъан къысчыкъны аннан алай айырдыла. Алай эсиргенден жугъунда билмеген Абдуллах, дагъы да болгъанны аманын айтып, къызла артына къачхан эгешчигини ызындан къууду. Ала, аны кефин аяздырыргъа деп, эшикке чыгъардыла да коридорда олтуртдула. Ол кезиуде Эгеу чыкъты да, экисида, бир-бирлерини билеклеринден тутуп, ары бери сюрюше, орамны эншке айландыла.

(Залийханланы Ж.)

II. Танг жарыгъы. Алыкъа чыкъмай тургъан кюн кёзюню жарыгъы алтынча жа...нган нюр бек...ен-бек жайылады. Землянканы төгерегинде у...акъ чырпыда чыпчыкъланы танг жарыгъына ...янып, бутакъ...ан бутакъ...а секире, къууан...лы жырлары эм жю...юлдеулери э...тиледиди. Урушну огъурсуз ауазы ёзенледе, агъа...лада жашау эт...ен адамдан жан...уарланы ке...е къачырса да, ууакъ къанатлыла фронтну сауларында жашауну эс...ере, ёлгенлени къабырларында булбул макъамлы кюй эт...уден жырлауда айланадыла. Абадан къанатлыладан аланы тийресинде эриши кёзлерин жерден айырмай уча айла...нган жалан мыл...ыкчы къаргъаладыла...

(Этезланы О.)

III. Къа...лы урушладан сора Къызыл Аскер, амалсыз болуп, Къобан бо...нундан Терк-Башы таба жа...лагъан эди. Деникинни зорчу аскерлери жет...ен жерлерин мачалача жалай, Къобан бо...нун кю...ледиле. Акъ аскерле, бандитле да болуша, тау элlege атыладыла. Совет влас...ны ор...уна биягъы эс...и власть, байланы влас...лары, къайтып келди. Биягъы старшина, Сапарланы Келемет хан акъ аскерлени алларында, подполковник Марыновну биргесиине, жоргъа алашада чайкъалып, прав-

ле...нге жет...и. Алайгъа акъ аскерчиле да, байла да ба-
сындыла. ...саул Дубинин Захар, эс...и бандит Чочуланы
зук...у Ха...герий, старшина Келемет хан, правле...нге
кирип, къа...лы ишлерине оноу этип башладыла.

(Лайпанланы X.)

IV. Ингигир къарангысы элге, юлеге шош кирип,
ташуулда арыгъан къонгур ёгюзлей, жерге баурун сал-
гъанды. Таула, жылкъыны сакълагъан сакъ гёзетчилеча,
къара жамчыларын кийип, элни тегерегинде тохтагъан-
дыла. Анда, узакъта, кёкню этеги, сириучюле эт шиш-
лерге тиргизип, энди селейе баргъан отну чыхырына
ушайды. Тауланы жамчы этеклерин жалай баргъан черек
кеч къалгъан жолоучулай ашыгъады. Ол, жолну узакъ-
лыгъына бюсюремей, кемсиз даурлуду, ташланы бир-би-
рине уруп, къурлай айланган тюрмен ийис эттиреди.
Ёмюрледе бу тийреге тёбенги айланмагъанча, тегерек
шошду. Жалан да узакъда эшек окъуду, дагъы да бир
аздан тюз Шарауну жанында «быт, быт» деген тауш
эштилди.

(Толгъурланы З.)

15-чи иш. Сёзлени халатларын тюзетип жазыгъыз.

I. Тефтер, кърал, ёнгкюч, кёбюракъ, хоншу, имбаш,
базыкъерин, къараякъ, тапсашар, хиликгя, лячин, хичин,
камар, жыяу, эскертме, къамжакъ, лытхын, шхууур,
гешене, герох, дукъум, балах, бутхуз, гранча, гакгы, инч-
ге, быхчы, кюллюм, бурунгу, жангкъоз, тёрткюл, губус,
игиракъ.

II. Минги Тау (тау), Минги тау (журнал), Ташлы та-
ла (эл), Ташлы Тала (тала), Акъ Суу (суу), Къара суу
(эл), Байтал чапхан (къышлыкъ), Къаш дорбун (къыш-
лыкъ), Исси суу (шахар), Къызла кетген (къая), Жангы
жыл, Уллу ата журт уруш, биринчи май, Хушто сырт
(эл), Къабарты малкъар республика, «алтын жулдуз»
майдал.

III. Отпуска, апрел, сентябрда, люкде, гимин, мити-
нгагъа, садгъа, комбайын, менюде, шофёрчюк, костюмле,
этюdle, декабрге, январда, штабгъа, округка, рулчюк,
нефтиден, февралны, ликёрге, Фадеевны, Сергеевха.

IV. Табигъат, хайуан, Аниуар, шагърейлен, Суфьян,
патеген, абдез, медирсе, пахмулу, Сапъят, къудрет, дунья,
Ахмадья, Зухра, имансыз, капыр, гаур.

V. Ёрге эншке, инчге бел тиширыу, жанжаулукъ, къыл къыяр бичакъ, акъ тюякъ ажир, жетайлыкъ план, чырт да угъай, артыкъсыз да иги, бютюн да алапат, энтда кел, чыгъар чыкъмаз, уллудан уллу, дум-къара, чим акъ, аппа акъ, бир бирге, бир бирде, бири бирине, Хажосман, Алиймурат, Барисбий, Мырзабек, Бекмурат, къаралдым мор, экеу ючеу, баргъан келген, тийре хоншу, аякъ къашыкъ, жукъэрин, алтайлыкъ план, къараууз парий.

ЛЕКСИКА ЭМ ФРАЗЕОЛОГИЯ

16-чы иш. Сёз бирлешлени биринчи къауумун былай юлешип жазыгъыз: 1) белгиленген сёзлерини магъаналары фразеологизм бла байламлы сёз бирлешле, 2) белгиленген сёзлерини магъаналары аланы синтаксис къуллукълары бла байламлы сёз бирлешле. Сёз бирлешлени экинчи къауумуну уа кеп магъаналы сёзлери болгъанларын бла омонимлери болгъанларын бир бирден айыргъыз.

I. Костюмну ичи, антлы тенг, ахы кетди, сууну жагъасы, къула тюз, столну аягъы, тауну этеги, кючю къарыйды, терекни башы, бир тюрсге, ийнени кёзю, мени сартын, хычынни ичи, ёню къарыкъды, къаяны эрини, гунч болду, чоюнну къулагъы, жылны башы, терезени кёзю, думп эт, тюрслеп къара, пальтону ичи, орундукъну къулагъы, тауну бети.

II. Ийнени кёзю, илячинни кёзю, терезени кёзю, кюнню кёзю; чууакъ кёк, кёк къумач, кёк (кырдык) чыкъды; столну башы, будай (арпа, зынтхы, тары) баш, айны башы, къойну башы, чюгюндюр (картоф) баш; башха адам, сенден башха, башха жаша, башха ишле; отоуну ичи, бёрекни ичи, пальтону ичи, малны ичи; къушну къанаты, самолётну къанаты; этек кий, тауну этеги; сууну жагъасы, пальтону жагъасы, тенгизни жагъасы; къанлы жау, ич жау, чёплеу жау; салам тиш, ауругъан тиш, сарысмах тиш; тауну бети, саз бет, бети жокъду; письмо жаз, тылы жаз, темирни жаз; къара къой, айтыргъа къой; алтын къашыкъ, алтын адам; боюну узун, сууну боюну; ат ата, эмилик ат, ташны ат; тиш чыкъды, чалгъыгъа чыкъ, аллына чыкъ, бала чыкъды, кюн чыкъды, ай чыкъды, бармагъы чыкъды, мыйыкъ чыкъды, нартох чыкъды; иерни къашы, къара къаш; сау жыл, ийнекни сау; чыкъ къуруду, эшикге чыкъ.

17-чи иш. Айтымланы былай къауумлагъа юлешип жазыгъыз: 1) лексика омонимлери болгъан айтымла, 2) лексика-грамматика

омснимлери болгъан айтымла, 3) омоформалары болгъан айтымла, 4) омофонлары болгъан айтымла, 5) омографлары болгъан айтымла.

I. 1. «Санга жаш тууса, ат мен атарыкъма», — деди Мариям эгечине (З. Ж.). Ат а аллай ат эди: къарап турур эдинг (Ш. М.). 2. Ол а (Самат) школну майданында топ ойнай тургъан сабийчиклеге сукъланып къарай эди (Г. Э.). Алайда да талай юй топ азыгъы болгъанды (Х. А.). 3. Суу боюнунда ариу чакъдынг, сен Кязимни къуандырдынг (М. К.). Кюндю ариу Сатанайны атасы, Айды аны тапхан татлы анасы (Фольк.). 4. Элтир суугъа кирме (н. с.). Къасым элтирледен кесине бёрк этдирди. 5. Алма терегинден кери кетмез (н. с.). Биз санга керексиз жерде башынга палах алма дейбиз (Т. З.). 6. Ачлыкъ отха секиртир (н. с.). Ашлыкъны арба юйге келтирир, чана базаргъа элтир (н. с.). 7. Жаш ол кюн окъуна ишге алынады (Кэ. Х.). Ол бизге алай алынады... Айтмай къой! (Т. Ж.). 8. Бай байгъа багъар, суу суугъа агъар (н. с.). Кёресиз, ала бизден бай жашайдыла (Х. М.). Бай тууар сойса, жарлы улакъ сояр (н. с.). 9. Жаз башы жетди, кёк да чыгъа башлагъанды (З. Ж.). Кёк бийикди — миналмайма, жер къатыды — киралмайма (н. с.). 10. Анда бир эрттеги арап жазманы юсюнден айтылады («Заман» газ.). Жууап жазма, мени алайдан башха жерге иерикдиле (Ш. Х.). 11. Кюллю топуракъда картоф иги битеди. — Ахшы кюллю болугъуз! — деп кетди Самат (Г. Э.).

II. 1. Урушмай айбырлгъан уялмай къошулур (н. с.). Урушха барыргъа да сие эди, окъ тиймезин да сие эди (н. с.). 2. Къаргъаланы къонушлары къолдады (Фольк.). Къуру къолгъа къуш къонмаз. 3. Сёзлюкню биринчи тому басмагъа берилгенди («Заман»). Басма сыйлы къумач туюлдо. 4. «Бу жолдан сора босагъамдан басма!» — деп ачыуланды Азнок Айтеке (Х. М.). Залгъа, акъ баймёзден бла къызыл басмадан къумач топла да кётюрюп, төрт адам кирдиле (Г. Б.). 5. Жаш болса да, башды (н. с.). Жашха айтсанг, чабар, итге айтсанг, къабар (н. с.). 6. Созма бишлакъдан этилиучю ашарыкъды. Ишни мындан кёп созма. 7. Малкъар, бизге кёгетинги битдирип, айырмадынг сютден, жуууртдан (Кэ. Кэ.). Терезеде къолан киштик биттирни сюрюп айланады (Х. О.). 8. Энли къойланы сюрюуден айырдыла. Чалгъыгъа элли чакълы адам чыкъды. 9. Малланы жайлыкъгъа сюрюу башланды. Сюрюуден айырылгъан теке — бёрюге азыкъ (н. с.). 10. Сосурукъ, шош барып, къызны чачын ундурукъ къулагъына байлады («Нартла»). Байла, кеслери бир бирлерин соймеселе да, жарлы бла байны ара-

сында кюреш башланса, бир табын болуп кьала эдиле (Г. Б.).

18-чи иш. Бир сёзню тюрлюлерин бла тамырлары бир синонимлени бир бирден айыргъыз.

Ёрге-энишге — энишге-ёрге, фасыкъ — пасыкъ, танкчы — танкист, бараза — баразна, тургъуз — турдур, туман — тубан, кёргюз — кёргюзт, сау-эсен — эсен-сау, тинтирге — тинтерге, къартгуна — къартдай, ариука — ариучукъ, фатыуа — фатауа, жалынчакъ — жалынгыч, жортургъа — жортаргъа, киеу — кюеу, бузлауукъ — бузкъаудан, гелля — келля, шыбыла — шибиля, кьалауур — кьарауул, маулут — меулют, эфенди — афенди, махтанчакъ — махтангыч, тёртеу — тёртеулен, сёгюм — сёгюнч, кышмыр — кишмир, туз-дам — туз-гыржын, кьызбай — кьызтеке, кесеу — кёсеу, дордан — дёрден, гитарачы — гитарист, моргъул — морсыман, кётюр — кёлтюр, харф — хариф, буйрек — бюрек, киррай — киркитай, бошуна — бошнакъгъа, сиркиу — сыркыу, прозачы — прозаик, дери — деричи, ёхчеге — ёччеге, кьыртыш — кьырдыш.

19-чу иш. Сёзледе синонимлени, антонимлени, омонимлени, паронимлени, бир сёзню тюрлюлерин айырып, башха-башха жазыгъыз.

Аман, тамата, татыу, жауун, кёк (ат), иги, гитче, тубан, бер, басыл, кёзлюк, ахшы, тилчи, уллу, осал, ары, бузлукъ, ёрге, бузкъаудан, анда, бери, тургъуз, батмакъ, бузукъ, энишге, бугъумуч, мында, бугъунчакъ, туман, татым, жауум, татыу, тамада, жортургъа, ал, басын, кёзюлдюреуюк, турдур, бузлауукъ, ие, уруш (ат), байлам, дукъум, бай (ат), юсгюр, неда, байлау, жаш, жаулукъ, юсдюр, кет, къарт (сыфат), кюндеш, кел, кюндюш, тукъум, бай (сыфат), къарт (ат), бай (сёзлеу), тинтирге, уруш (этим), жаулукъ, батмакъ, жортаргъа, тинтерге.

20-чы иш. Сёзлени биринчи къауумуну омонимлерин, экинчи къауумуну синонимлерин, ючюнчю къауумуну антонимлерин, тёртюнчю къауумуну уа паронимлерин табып жазыгъыз. Омонимлени тилни къайсы кесеклери эм къаллайла болгъанларын, синонимлени уа къаллайла болгъанларын, къайсы стильде жюрютюлгенлерин ангылатыгъыз.

1. Ау, кёк, бай, эт, башха, ат, жарлы, иги, аман, ала, ариу, ары, бери, кёр, кьара, ачыкъ, тал, жашырын.

2. Аман, иги, аша, адакъа, юлёкъу, гудучу, азат, бош, уручу, шекер, айлан, хоккеист, эшме, таза, биреу, бирде.

3. Бар, ал, энишге, жангы, семиз, мында, былайтын, кѣууанч, олтур, кѣарт, огѣурлу, акѣыллы.

4. Татым, басыл, бузукѣ, элли, жауун, татыулу, бѣлюм, байрым, тин-тер, тилчи, боюнлукѣ, татымсыз, жууаплы, огѣурлукѣ, кюлкючу.

21-чи иш. Сѣзлени быллай кѣауумлагѣа юлешигиз: 1) жалаңда кѣарачай-малкѣар тилде жюрютюлген сѣзле, 2) арап сѣзле, 3) дюгер сѣзле, 4) кѣабарты-черкес сѣзле. Аланы биринчи кѣауумларында диалект сѣзле кѣайсылары болгѣанларын ачыкѣлагѣыз.

Чага, халыу, саскы, арауан, фахму, кѣушхамиш, чибижи, гаккы, кифе, гуму, кюштел, китап, хаух, шаудан, кюф, азап, айып, токѣлу, халы, беккѣяхын, гургун, кѣулю, фотку, гыбыт, дорласын, мурат, дууа, сех, сире, зынтхы, орайда, зюдюр, мыры, жугар, хырык, биттир, нал, хайыр, таурух, чыккыр, тюртю, шыйых, ажал, мырзай, санжѣх, гумулжук, гургун, осуят, ушкок, гири, кырка, тужур, тукѣузгю, мырзы, акѣыл, ишекли, халыуа, базук, гефхин, быхы, эжиу, жѣрме, как, шапа, тегене, мыга, ырысхы, ыразы, сатыр, зикир.

22-чи иш. Сѣзлени быллай кѣауумлагѣа юлешигиз: 1) диалект сѣзле, 2) аз жюрютюлюучю терминле, 3) жаргон сѣзле, 4) эски сѣзле, 5) жангы сѣзле, 6) кѣарачай сѣзле. Диалект сѣзлени бла кѣарачай сѣзлени кѣаллай тюрлюлери (лексика, фонетика) болгѣанларын эм магѣаналарын ачыкѣлагѣыз.

Беккѣяхын, сингармонизм, абзар, шпора, изафет, талкѣы, тубан, чалман банджо, лимон, чабыр, гугурукку, ырпыс, кѣарыуа, аллерген, агѣыз, бий, кѣарамчы сѣз, миз, жоппу, букѣгѣуч, балам, апогей, зачуха (зачѣтка), бадыражан, алынма, гугук, томурау, готон, кѣыйтхы, индукция, агѣарт, сызгѣырт, гѣнчарыкѣ, балакѣа, ортакѣ сѣз, кюрт, агурча, консилиум, сюр (урла), чанка, ангылам, ариель, кѣайдам, шыша, препод, большевик, бие, ацетат, кѣубаллек, кифе, адурхай, зарф, эльсев, акка, спонсор, афенди, чалкѣы, айю, кѣарауаш, кѣулю, кѣыттай, гефхин, зюдюр, балий, тужур, айгѣыр, тауат, гокка ханс, тамада, ушхол, кюштел, ашхы, кѣонгурау.

23-чю иш. Фразеологизмлени, нарт сѣзлени, сѣз тутушланы, кѣош сѣзлени бир бирден айырып жазыгѣыз.

Жаны кетди, жан жаулукѣ, ѣлмезлик жан, жети ѣнчеле да бир кес, салам бер, кѣургѣакѣ салам, сары жау, асырагѣан — артха асыу, бет жой, ахча жой, кѣол жаулукѣ, бет жарыкѣлы бол, бети кѣызарыучу адамны

жюреги харам болмаз, билегине тий, кёлюне тий, таш макъа, билек бол, билимлини дуниясы жарыкъ, суу сурат, ариу сурат, суугъа тюшген таш къармар, суу къылыч, ат башындан, акъ ат, ат жер, ат айланса — къазыкъгъа, алтынны журуну, къумачны журуну, жаз башы, айны да барды таплары, чепкен сокъгъанлай, зыбыр чепкен, чепкен таракъ, жерине кёре — жилияны, жолун кес, жолгъа сал, жол берме, аякъ жол, жол къагъыт, тюз жол, жолда жатхан жилияны башы эзилир, терс жол, от башында, ат жер, эмилик ат, ат бергенни хант берген озар, бал чибин, бал туз, бал тутхан бармагъын жалар, бал татытып, таракъ бал, чий бал, къол къап, къол жуу, онг къол, къолну сырты бла, къолда къоян сыртда буудан ахшы.

24-чю иш. Фразеология синонимлени, антонимлени эм фразеологизмни тюрлюлерин (вариантларын) бир бирден айбыргъыз.

Кёлю кётюрюлдю, къарап-къарагъынчы, ал бур, ахы кетди, акъыл бур, суу сурат, тёпсеси кёкге жетди, жаны кетди, башындан аягъына дери, Аллах сакъласын, ал айландыр, Аллахым сакъласын, эс бур, баш кюн бла бош кюн сайын, Аллах биледи, акъылдан ажаш, Аллах билсин, акъылдан шаш, эс бёл, аман аууз ач, ахырына жетди, арт этегин аллына къапла, тюбюн башына бур, арт этегин аллына айландыр, тюбюн башына эт, башында къазан къайнайды, къусар от, айдан-жылдан бир, арт бур, аягъындан башына дери, иги аууз ач, ахырына таянды, башында къара къазан къайнайды, кёзню жумуп ачхынчы.

КЪЫСХАРТЫУЛА

арх. — архаизм
б. — бет, бетле
б.ч. гов. — басхан-чегем говор
бош тил. — бош тилде
вет. — ветеринария термин
грамм. — грамматика термин
д. а. к. — дагъыда аны кибик, дагъыда анга кёре
д. б. — дагъыда башхала
жийирг. с. — жийиргениуню билдирген сёз
«Заман» — «Заман» газет
ист. — история термин
кёпл. сан. — кёплук санда
кёрг. — кёргюзтюлген
кёч. — кёчюу магъанада
К. ж. — «Коммунизмге жол» газет
кул. — кулинария термин
къаб.-черкес. — къабарты-черкес тилде
къарач. — къарачайча
Л. б. — «Ленини байрагъы» газет
лит. — литература тилде
малкъ. — малкъарча
мат. — математика термин
мед. — медицина термин
межд. — междометие
миф. — мифология термин
муз. — музыка термин
н. с. — нарт сёз
полигр. — полиграфия термин
сёзл. — сёзлеу
сёл. тил. — сёлешиу тилде
сыф. — сыфат
текст. — текстиль термин
тех. — техника термин
физ. — физика термин
филос. — философия термин
фин. — финанс термин
фольк. — фольклор
хол.-быз. гов. — холам-бызынгы говор
ц. диал. — ц. диалектде
ч. диал. — ч. диалектде
«Шуёхлукъ» — «Шуёхлукъ» альманах
эриши с. — эриши сёз
эркел. с. — эркелетпучю сёз

эск. — эскирген сёз
эт. — этим

А. Х. — Аппайланы Х.
Бай. А. — Байзуллаланы А.
Б. А. — Бегийланы А.
Б. И. — Виджиланы И.
Б. М. — Байчораланы М.
Буд. А. — Будаиланы Ахмат
Б. Х. — Байрамукъланы Х.
Г. Б. — Гуртуланы Б.
Г. И. — Гадийланы И.
Г. М. — Гуллийланы М.
Гул. Б. — Гулаланы Б.
Г. Э. — Гуртуланы Э.
Дж. Б. — Джаныбекланы Б.
Е. М. — Елмезланы М.
Ж. Г. — Жамал Гусев
Ж. Х. — Жаубаланы Х.
Занк. Ж. — Занкишиланы Ж.
З. Ж. — Залийханланы Ж.
К. Б. — Кёбекланы Б.
К. Х. — Кациланы Х.
Къ. А. — Къобанланы А.
Къ. Д. — Къобанланы Д.
Къ. К. — Къоркъмазланы К.
Къ. Къ. — Къулийланы Къ.
Къ. Н. — Къагъыйланы Н.
Къ. Х. — Къудайланы Х.
Къ. Хаж. — Къулийланы Х.-М.
Къ. Хус. — Къулийланы Х.
Л. Х. — Лайпанланы Х.
М. М. — Мокъаланы М.
М. К. — Мёчуланы К.
С. А. — Сюйюнчланы А.
С. К. — Сылпагъарланы К.
С. Х. — Сахадин Хуболов
Т. А. — Тёппеланы Алим
Тек. Ж. — Текуланы Ж.
Т. Ж. — Токъумаланы Ж.
Т. З. — Толгъурланы З.
У. О. — Уянланы О.
Х. М. — Хубийланы М.
Хуч. М. — Хучиналаны М.
Х. Н. — Хубийланы Н.
Х. О. — Хубийланы О.
Ч. М. — Чотчаланы М.
Ш. М. — Шаманланы М.
Ш. Х. — Шауланы Х.
Э. О. — Этезланы О.

БАШЛАРЫ

Ал сёзю	8
---------	---

БИРИНЧИ БЁЛҮМҮ

I. ФОНЕТИКА, ФОНОЛОГИЯ, ОРФОЭПИЯ

ФОНЕТИКА

1-чи §. Қъарачай-малкъар тилни фонетикасыны тинтилнуоюю тарыхындан	6
--	---

ФОНЕТИКА ЭМ ТИЛНИ ТАУУШЛАРЫНЫ ТЮРЛЮ-ТЮРЛЮ ЖАНЫ БЛА ТИНТИЛИУЛЕРИ

2-чи §. Фонетиканы ангылатыу	8
3-чю §. Тилни тауушларыны түрлю-түрлю жаны бла тинтилнуулери	10

ФОНЕТИКАНЫ ТИЗИЛГЕН (СЕГМЕНТ) ҚЕСЕҚЛЕРИ

4-чю §. Ачыкъ эм къысыкъ тауушла	10
5-чи §. Ачыкъ тауушла эм аланы къуралыуларында бла жүрютюлюулериинде энчиликле	11
6-чы §. Қъысыкъ тауушла эм аланы къуралыуларында бла жүрютюлюулериинде энчиликле	15
7-чи §. Қъысыкъ тауушланы бирлешин жүрютюулери	23

СЕЛЕШГЕН ЗАМАНДА ТАУУШЛАНЫ ТЮРЛЕНИУЛЕРИ

8-чи §. Сингармонизм	26
9-чу §. Ассимиляция	30
10-чу §. Диссимиляция	32
11-чи §. Метатеза	33
12-чи §. Эпентеза	33
13-чю §. Протеза	34
14-чю §. Ачыкъ тауушланы тюшюулери эм иги эшитилмеулери.	34
15-чи §. Қъысыкъ тауушланы тюшюулери.	35
16-чы §. Сёзню ахырына артыкъ къысыкъны къошулуу.	36
17-чи §. Сёзню ахырында ачыкъланы тюшюулери.	36
18-чи §. Эпитеза	37
19-чу §. Гапология	37
20-чы §. Сёзге артыкъ бёлюмню къошулуу	37
21-чи §. Фонетика транскрипция	54

ФОНЕТИКАНЫ ТИЗИЛМЕГЕН (СУПЕРСЕГМЕНТ) КЕСЕКЛЕРИ СЭЗНЮ БАСЫМЫ

22-чи §. Сэзню басымын ангылатыу	59
23-чю §. Сэзню басымыны жоругъуну сакъланмагъан кезиулер	60
24-чю §. Қъарачай-малкъар тилде басымны сэзню магъанасын тюрлендириуде энчилиги	61

ИНТОНАЦИЯ

25-чи §. Интонацияны ангылатыу	63
26-чы §. Синтагманы ангылатыу	64
27-чи §. Интонацияны кесеклери	65
28-чи §. Логика басым	66
29-чу §. Эмфазаны ангылатыу	67

СЕЛЕШИУНЮ ФОНЕТИКА ЖАНЫ БЛА КЕСЕКЛЕГЕ ЮЛЕШИИНИУЮ

30-чу §. Фраза	68
31-чи §. Селешиу такт	68
32-чи §. Сэзню белюмю	69

СЭЗ БЕЛЮМ. СЭЗНЮ БЕЛЮМЛЕГЕ ЮЛЕШИУНЮ ЖОРУҚЪЛАРЫ. БЕЛЮМЛЕНИ ТЮРЛЮЛЕРИ

33-чю §. Сэзню белюмюн ангылатыу	69
34-чю §. Сэзню белюмлеге юлешиуню жорукълары	71
35-чи §. Сэз белюмлени таууш къурамларына кере тюрлюлери	71
36-чы §. Сэзню фонетика жаны бла тинтиу	78

ФОНОЛОГИЯ

37-чи §. Фонологияны эм фонеманы ангылатыу	82
38-чи §. Фонемаланы къарыулу эм къарыусуз орунлары	85
39-чу §. Фонемаланы тизгинлери	87

ҚЪАРАЧАЙ-МАЛҚЪАР ТИЛДЕ ФОНЕМАЛАНЫ САНЛАРЫНЫ ЮСЮНДЕН

40-чы §. Фонеманы ангылауну юсюнден оюмла.	88
41-чи §. Қъарачай-малкъар тилде кысыкъ фонемала.	90
42-чи §. Қъарачай-малкъар тилде ачыкъ фонемала.	91
43-чю §. Қъарачай-малкъар тилде дифтонглары юслеринден.	92
44-чю §. Фонематика транскрипция	96

ОРФОЭПИЯ

45-чи §. Орфоэпияны ангылатыу	98
46-чы §. Қъарачай-малкъар орфоэпияны баш жорукълары	100

II. ГРАФИКА ЭМ ОРФОГРАФИЯ

ГРАФИКА

1-чи §. Графиканы ангылатыу	102
2-чи §. Таууш эм харф. Харфланы таууш магъаналары.	103
3-чю §. Харфны таууш магъанасы эм аны сёзде оруну. Къарачай-малкъар графиканы фонетика-орун жорукъу	104
4-чю §. Къарачай-малкъар алфавигни тарыхындан	105
5-чи §. Алфавит	109

ОРФОГРАФИЯ

6-чы §. Къарачай-малкъар орфографияны тарыхындан	110
7-чи §. Орфографияны ангылатыу	112
8-чи §. Къарачай-малкъар орфографияны жорукълары	112
9-чу §. Сёзлени жазылуларыны баш жорукълары	114
10-чу §. Сёзю орфография жаны бла тинтиу	120

ЭКИНЧИ БЕЛЮМЮ

I. ЛЕКСИКА ЭМ ФРАЗЕОЛОГИЯ

ЛЕКСИКА

1-чи §. Къарачай-малкъар тилни лексикасыны тинтилиуюню тарыхындан	126
2-чи §. Лексиканы эм лексикологияны ангылатыу	129
3-чю §. Сёзю ангылатыу. Лексиканы тилни бирси белюмлери бла байламлыгъы	130
4-чю §. Лексиканы системалылыгъы	132

СЁЗНЮ СЕМАНТИКА ҚЪУРАМЫ

5-чи §. Сёзю магъанасы	133
6-чы §. Сёзю лексика магъаналарыны баш тюрлюлери	135
7-чи §. Бир магъаналы эм кёп магъаналы сёзле	137
8-чи §. Сёзю магъаналарыны кёбейулеры	139

ОМОНИМЛЕ

9-чу §. Омонимле эм аланы тюрлюлери	142
10-чу §. Омонимле эм кёп магъаналы сёзле	146
11-чи §. Омонимлени стиль жаны бла хайырланылыулары	148

СИНОНИМЛЕ

12-чи §. Синонимле эм аланы тюрлюлери	152
13-чю §. Тамырлары бир синонимле эм бир сёзю тюрлюлери.	153
14-чю §. Синонимия эм кёп магъаналылыкъ	154
15-чи §. Сёзлени синоним тизгинлери	155
16-чы §. Синонимлени жаратылуларына себеп болган шартла.	157
17-чи §. Синонимлени стиль жаны бла хайырланылыулары	158

ПАРОНИМЛЕ

18-чи §. Паронимлени ангылатыу	163
19-чу §. Паронимлени бир бирден айыралмау эм аны сылтаулары	164
20-чы §. Паронимлени стиль жаны бла хайырланылыулары	165

АНТОНИМЛЕ

21-чи §. Антонимлени ангылатыу	169
22-чи §. Антонимлени къраллыу эм магъана жаны бла тюрлюлери	171
23-чю §. Антонимлени тизгинлери, аланы тюрлюлери	175
24-чю §. Антонимлени стиль жаны бла хайырланылыулары	177

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ТИЛНИ ЛЕКСИКАСЫНЫ КЪАУУМЛАРЫ

25-чи §. Сёзлени къауумлагъа юлешуноу жорукълары	182
--	-----

СЁЗЛЕНИ ЖАРАТЫЛЫУЛАРЫНА КЕРЕ КЪАУУМЛАРЫ

26-чы §. Бек эрттеден жюрютюлген сёзле	182
27-чи §. Башха тилледен алынган сёзле	184
28-чи §. Дюгер эм адыг тилледе къарачай-малкъар сёзле	191
29-чу §. Къарачай-малкъар тилде орус сёзле	194
30-чу §. Орус алынмаланы жюрютюлюулери	195
31-чи §. Лексика калькала	197

СЁЗЛЕНИ ҚИМЛЕ ЖЮРЮТГЕНЛЕРИНЕ КЕРЕ КЪАУУМЛАРЫ

32-чи §. Битеу халкъ жюрютген эм халкъны кесеги жюрютген сёзле	202
33-чю §. Диалектизмле	202
34-чю §. Регионализмле	206
35-чи §. Терминле эм усталыкъчы сёзле	210
36-чы §. Жаргонизмле эм арготизмле	213

СЁЗЛЕНИ КЪАЛАЙ ЖЮРЮТЮЛГЕНЛЕРИНЕ КЕРЕ КЪАУУМЛАРЫ

37-чи §. Эркин жюрютюлген эм эркин жюрютюлмеген сёзле	220
38-чи §. Эскире баргъан эм эскирген сёзле	221
39-чу §. Жангы сёзле (неологизмле)	224

СЁЗЛЕНИ КЪАЙСЫ СТИЛЬДЕ ХАЙЫРЛАНЫЛГЪАНЛАРЫНА КЕРЕ КЪАУУМЛАРЫ

40-чы §. Стильни ангылатыу	231
41-чи §. Ортакъ стильни сёзлери	234
42-чи §. Жазыу (неда китап) стильни сёзлери	235
43-чю §. Сёлешуу стильни сёзлери	239
44-чю §. Сёзю лексика жаны бла тинтиу	246

ФРАЗЕОЛОГИЯ

45-чи §. Къарачай-малкъар тилни фразеологиясыны тинтилуноуноу тарыхындан	247
46-чы §. Фразеологизмни ангылатыу. Аны эркин сёз тутушдан, кесеклери башха жазылгъан кюш сёзден эм нарт сёзден башхалыгъы	249
47-чи §. Фразеологизмлени кесеклерини магъана жаны бла бир бирге жууукълукъларына кере тюрлюлери	251

48-чи §. Фразеологизмлени тилни лексика системасы бла байлам-лыкълары	253
49-чу §. Фразеологизмни магъанасыны бла сёзню магъанасыны бир бирден башхалыкълары	257
50-чи §. Фразеологизмде кёп магъаналылыкъ. Фразеология омонимле, синонимле, антонимле эм фразеологизмни тюрлюлери.	258
51-чи §. Фразеологизмлени къралыуларына эм кесеклерини грамматика жаны бла ушашлыкъларына кёре къауумлары.	260
52-чи §. Фразеологизмлени жаратылыуларына кёре къауумлары.	261
53-чю §. Фразеологизмлени сёзлери эм сёзлени формалары.	263

II. ЛЕКСИКОГРАФИЯ

1-чи §. Лексикографияны ангылату. Сёзлюклени тюрлюлери	270
--	-----

КЪАРАЧАИ-МАЛКЪАР ТИЛНИ СЁЗЛЮКЛЕРИ

2-чи §. Ангылатма сёзлюк	273
3-чю §. Кёчюрюлген сёзлюкле	276
4-чю §. Орфография сёзлюк	279
5-чи §. Школ эм окъуу сёзлюкле	279

ОКЪУЛГЪАН МАТЕРИАЛНЫ ЖЫЙЫШДЫРЫП КЪАЙТАРЫРГЪА БЕРИЛГЕН ИШЛЕ

Фонетика, фонология, орфоэпия	284
Графика эм орфография	287
Лексика эм фразеология	292
Къысхартыула	297

Учебное издание

Гузев Жамал Магометович

Современный карачаево-балкарский
литературный язык

На балкарском языке

Редактор *З. К. Гуртуева*

Художественный редактор *В. Л. Захохов*

Технические редакторы *Л. Д. Жарашуева, Р. О. Алимбетова*

Корректор *Р. А. Боттаева*

ЛКБ 01.10.96

Сдано в набор, 17.07.98. Подписано к печати 10.10.98. Формат 84×108¹/₃₂. Бумага офсетная. № 1. Гарнитура литературная. Печать высокая. Усл. печ. л. 15,96. Уч.-изд. л. 16,97. Тираж 1000 экз. Заказ № 1139.

Издательство «Эльбрус»

Нальчик, ул. Адмирала Головки, 6

Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года

Мининформпечати КБР

Нальчик, пр. Ленина, 33

Гузеев Ж. М.

Г Современный карачаево-балкарский литературный язык. I часть. — Нальчик: Эльбрус, 1998.— 304.

ISBN 5-7680-1386-5

Учебник представляет первую часть вузовского курса современного карачаево-балкарского литературного языка, в котором дается систематическое описание фонетики и лексикологии.

4306020200-061

Г М 125(03)-98 без объявления